

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

63

НОВИ САД • 2003

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. књиге др Предраг Пипер

Уредништво
др МИРЈАНА БОШКОВ, др Петар БУЋАК, др Корнелија ИЧИН,
др Мирослав КВАПИЛ, др Лили ЛАШКОВА,
др Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ (секретар Уредништва),
др Људмила ПОПОВИЋ, др МИХАЛ ХАРПАЊ, др ХЕЛМУТ ЈЕНЧ

Главни и одговорни уредник
др ПРЕДРАГ ПИПЕР

YU ISSN 0352-5007 | UDK 880.1+881(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

63

НОВИ САД • 2003

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

63

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИЈЕ И РАСПРАВЕ

<i>Дејан Ајдачић</i> , Тематологија фантастике у словенским књижевностима	7
<i>Љиљана Бајић</i> , Регионална тематика у књижевној прози Борисава Станковића	17
<i>Марта Бјелешкић</i> , <i>Јасна Влајић-Појовић</i> , Имплицитна и експлицитна семантичка објашњења у етимолошком речнику (на примеру <i>Етимолошког речника српског језика</i>)	29
<i>Дойчил Войводић</i> , Функционално-семантичко поле перформативности в славянских языках	45
<i>Милорад Дешић</i> , О акценатском прозном ритму у српском књижевном језику (на примјерима из Андрићеве <i>Проклетје авлије</i>)	79
<i>Корнелија Ичин</i> , Пушкински контекст <i>Елегии</i> А. Введенского	89
<i>Марианна Кирицова</i> , К вопросу о сопоставительном изучении славянской фразеологии (на примере тематической группы фразеологизмов с зоонимами в сербском и русском языках)	95
<i>Ксения Кончаревич</i> , Социоллингвистические аспекты церковнославянского языка сегодня	105
<i>Бождан Косановић</i> , Осамнаест деценија српске пушкинологије	119
<i>Александар Лома</i> , Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена	133
<i>Слободан Ж. Марковић</i> , Однос песника средином XX века према фолклору (Васко Попа, Блажо Конески, Валери Петров)	149
<i>Предраг Пийер</i> , О ексцесивности у словенским језицима	159
<i>Людмила Појовић</i> , Семантичка структура метатекстуалног хронотопа	177
<i>Тања Појовић</i> , Пушкинска традиција и развој песничког говора <i>Љубинко Раденковић</i> , Словенска предања о убијању старца у контексту културе	201
<i>Сћана Рискић</i> , Национална етика и култура у концептима неких речи српског језика	237
<i>Богољуб Сћанкович</i> , К вопросу о функционировании славянских языков в интегрирующей Европе	255

<i>Мирослав Тойић, Пејтар Буњак</i> , Пољске метаморфозе двеју српских народних песама	263
<i>Сшаница Тушњевић</i> , Имаголошки аспект књижевних промјена условљених ратом 1991—1995	287
<i>Ана Ђосић-Вукић</i> , Пишчева биографија и слика света	299
<i>Бобан Ђурић</i> , Београдска периодика између два рата о стваралаштву Д. С. Мерешковског у емиграцији	307
<i>Ирена Шпадијер</i> , Химнографски жанр и богослужбена пракса — Теодосијеви канони светоме Симеону и светоме Сави	343
Упутство за припрему рукописа за штампу (Уредништво Зборника Матице српске за славистику)	353
Сарадници у 63. свесци	357

Дејан Ајдачић

ТЕМАТОЛОГИЈА ФАНТАСТИКЕ
У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

У раду се разматрају могућности тематске организације истраживања о фантастици у словенском фолклору и предлаже њен класификациони модел.

Кључне речи: фантастика, теме, мотиви словенске књижевности

Фантастика је од древних времена за теоретичаре и тумаче књижевности била изазовна, али и неухватљива појава. У одређењу основних црта фантастике долазило је до спорова, јер су исте теме једни сматрали фантастиком, а други су их искључивали из фантастике. Циљ овог прилога јесте да се испита могућност уређивања фантастичких тема у општем каталогу фантастике у словенској наративној уметности — фолклору, књижевности, сценским делима и филму. То испитивање представља свакако пресмело и унапред несавршено искушавање граница представа о обичном и чудесном. Овде ће бити предложен један могући модел класификације фантастике, са идејом да се начела груписања тема и одређивања граница фантастике морају даље испитивати. Уколико би предложене идеје биле проверене, дорађене и допуњене, ваљало би, потом, покушати да се формира тим познавалаца различитих националних традиција и њихових различитих периода и жанрова, који би могли да саставе *Каталог словенске фантастике*. Како је реч о вишегодишњем и организационо сложеном послу групе стручњака, било би неопходно обезбедити трајну подршку и стабилну организациону структуру пројекта.

Не постоје општесловенски каталози фантастичке књижевности, већ само поједини жанровски каталози, најчешће у оквирима националне књижевности — као на пример енциклопедије и каталози научне фантастике или каталози усмене традиције са одељцима посвећеним фолклорној фантастици. У каталогу књижевних тема светске књижевности Елизабете Френцел, немачке историчарке књижевности, фантастичке теме су сабране око појединих већих тема (нпр. уговор са ђаволом, двојник), а словенске књижевности су несистематично заступљене.

У изради каталога фантастике Словена важно би било да корпус текстова буде формиран по унапред одређеним и јасним начелима,

која би била заснована на прегледним и недвосмисленим категоријама, које би лако користили и састављачи и корисници каталога. Такво разграничавање, наравно, веома је тешко извести због неухватљивости књижевне грађе и претапања самих фантастичких тема, као и корелата и обрада на граници фантастичке и нефантастичке обраде.

Границе фантастике јесу књижевно теоријски проблем, који у састављању каталога директно предодређује границе у одређивању корпуса фантастичких текстова. Одређивање корпуса представља полазну тачку, па је и питање разделнице између тога шта јесте или шта није фантастика далекосежно. Различито схватање фантастике произлази из ужег или ширег поимања разлике фантастичких и нефантастичких тема и њихових особености. Тако, Цветан Тодоров искључује алегоријске текстове из фантастике као области чудесног. Такав став произлази из теоријских доследних поставки Тодорова, али превиди низ дела у којима се преплићу фантастика и алегорија. На пример, богови или демонски ликови често се јављају у књижевним делима у обе функције, па је њихово разграничавање могуће тек у једној веома детаљној анализи текста. Неки су тумачи књижевности и бајке супротставили фантастици (Роже Кајоа и Цветан Тодоров) због одсуства колебања између стварног и чудесног, те бајкама признају само својства чудесног као наративне грађе. Сматрам да бајке и дела бајковите књижевности треба укључити у каталог фантастике. Они се такође крећу у чудесном свету и имају чудесне противнике, помоћнике и моћи.

Други тип оспоравања фантастичког произлази из историјског проширивања сазнања о свету. То проширење знања одражава се и на схватање уметности и погледа на свет који се у њу уграђује. Тако, неке представе које су у своје време сматране научном фантастиком, данас је прихватају као научна и здраворазумска реалност. Неће само лет Јана Бибијана на месец из приповедања бугарског писца Елина Пелина остати фантастика, већ ће то бити и дела Жила Верна, иако је човек космичким летелицама већ посетио Месец. У делима футуристичког, антиутопијског или утопијског карактера, у начелу има фантастичких елемената, чак и у оним случајевима када су представљени догађаји сасвим блиски. Приповедања о алтернативној историји свакако спадају у фантастику.

Колебање између фантастичког и нефантастичког представља једну од честих појава у наративним делима са фантастиком. Њихово смењивање дешава се и када аутор фантастику рационално објашњава или када се испрва нефантастични свет фантастизује. Чини ми се, да би приликом прављења каталога не само случајеве колебања између фантастичког и нефантастичког, већ и оне у којима се аутор недвосмислено одређује, требало сматрати фантастиком, било да је она разрешена или неразрешена. Имајући и виду различите фантастичке

или нефантастичке могућности разрешења фантастичких тема, у каталогу би било потребно разликовање исхода и указивање на сужејни развој и финале одређених текстова.

У разматрању могућности састављања јединственог каталога фантастике код Словена, поред проблема начелне, теоријске природе, постоје и недоумице које произлазе из историје књижевности и историје других наративних уметности. Огромна разноврсност наративне грађе садржана је у текстовима различите дужине и жанровских одлика. Из њих произилазе различити начини сужејног повезивања, уверавања читаоца/гледаоца, мотивације поступака и функције ликовца и друго. Свет паганских веровања различит је од мотивације чудесних догађаја у једнобожачкој религији, у којој Бог или његови заступници награђују или кажњавају, или од енергетског приступа, у коме су повлашћени владари силама које нас окружују. У каталогу који би био јединствен ваљало би повезати фолклорну демонолошку баладу, бајку, фантастичну психолошку причу, научну фантастику. Сличне чудесне појаве могу се објаснити различитим погледима на свет, и комбинацијама погледа на свет — паганско — многобожачки, религиозни, магнетички, мистички, парапсихолошки, енергетски, ванземаљски, окултно-херметички. Идеолошки оквир којим аутор уноси додатну информацију о свету који представља, предодређује и могућа објашњења или изостанак таквих објашњења у једном фантастички обојеном тексту. Како није могуће механички спојити и у јединствени каталог увести те разнолике текстове, ваља тражити ону меру заједничких тематско-мотивских елемената, уважавајући постојеће посебности и разлике унутар фантастике. Могуће је при том уочити и повезати оно што је сродно и антрополошки константно.

Фолклорни текстови словенских народа укључени су у националне и вишенационалне каталоге мотива, углавном према индексу Анти Арнеа и Стита Томпсона, а општесловенски индекс мотива не постоји. Проблем Арне-Томпсоновог каталога који није доследно усмерен на фантастику (већ је грађа уређена тако да не раздваја фантастику и нефантастику) пренет је и на словенску грађу. Чињеница је да се и примарно нефантастички мотиви могу фантастизовати, што је посебно карактеристично за писану књижевност. Са становишта покушаја да се превлада јаз између различитих видова књижевности, истиче се потреба да се тачно одреде она места у индексу који би дозволио да се искористе његови елементи. Он не може да опслужи савремена објашњења заумних појава и тумачења која произлазе из погледа на свет новијег доба. Због специфичности фолклорних мотива и тема, одређене народном културом и њом ограничене, каталоги фолклора не могу бити основ за целовити индекс фантастике, али се његови делови могу користити у саздавању тог потпуног индекса.

У општем каталогу фантастике Словена требало би успоставити и везу усмених и писаних текстова, што би олакшало успостављање везе између фолклора, прерада и обрада фолклора.

Проблем сваког тематско мотивског класификовања условљен је одлуком колико ће детаљна бити разрада мањих целина и како ће оне бити међусобно повезане. Уколико је подела детаљнија и разгранатија, целине конкретног текста су раздвојеније и расцепканије. Разгранате поделе, не могу да прате сижејно нарративну структуру и искушења сижејног сажимања, јер нарративну структуру разбијају на микромотиве и кидају међусобне везе између мотивско-тематских целина. У том случају, само низањем мотива може се успоставити представа о сижејном ланцу мотивско тематских јединица. У фрајбуршкој класификацији приповедног фолклора, заснованој на фиксирању сижеа, тј. комбиновању мотивско-тематских целина, чува се целина појединачних веза и то је њена предност. Проблем у оваквом поимању представља различит опсег тематских јединица, које се не могу уситњавати без губитка одређених својстава.

Фантастичко приказивање света супротставља се нефантастичком, чудесно и необјашњиво стоји насупрот обичном и схватљивом. При аналитичком разлагању и синтетичком слагању фантастичког и нефантастичког у „тексту”, битно је на који начин нарративне уметности проширују границе светова, уводе и оспоравају сазнања о свету. Уметност се слободније односи према фантастици, но остале духовне активности, које су строже везане за одређени поглед на свет. Та чињеница, отежава саздавање једног утврђеног система какав би требало да буде један тематски каталог. Чиниоци нарративног текста, и следствено томе и његове могуће каталожке класификације, могу бити актери, радње, времепростор и нарративне позиције.

Повезивање различитих фантастичких дела према актерима ослања се на типизована бића (вампири, Сатана, лутајући Холанђанин, двојник, анђеоло, Бог, ванземаљац, дух, чудесни помоћник) или на фантастички индивидуализована бића. Ликови су битни у оним изузетним случајевима када не постоји могућност замене ликова. Вампир или Дракула у највећем броју случајева су везани за убијање сишањем крви и ретко се као јунаци ових демонских сижеа јављају друга бића. Везивање за појединачне ликове свакако осветљава тематско-мотивску валентност једног лика, али са становишта тематологије доноси и проблем расипања тематско сижејних веза када се у оквиру исте или сродне теме као главни актери појављују различита бића. У истој теми-сижеу, на пример, заљубљеног надљудског бића, могу се јавити нпр. заљубљени ђаво, вила, магнетизер, ванземаљац. У структури заједничког фантастичког сижеа који се развија као синтагматички низ, ликови представљају парадигматичне и замениљиве елементе. Уређивање фантастичких тема по актерима није добро решење, будући да је функционално-тематски дијапазон различитих

бића различит, па се ослањањем на својства актера не може добити иоле доследна и прегледна подела.

Акције, дејства и појаве пружају више могућности за тематско-мотивско уређење фантастике. Именована или неименована виша сила или биће може да дарује — одузима моћ: *крећања* (летење вештица — змајева — вила — марсоваца, летење на оностраним бићима или уз њихову помоћ, рођење, преношење, преношење у сну, телепортација, кратице у простору); *владања обликом* (невидљив, двојник, умногостручавање, опсена, преображавање); *поседовања снаге*; *моћи разумевања* (нпр. језика животиња, језика биљака, језика других народа или раса, јасновидство, пророчки снови); *моћ давања или одузимања животног* (чудесно исцељење, оживљавање или убијање, владање циклусом природе); *владања временом* (времеплов).

Примери који могу припадати различитим жанровима и историјским периодима деле неке заједничке црте, будући да је њихова функција слична. Чудо исцељења може изазвати милостива вила, али и чудесна икона, анђеоло или Бог, ванземаљско биће које је човеку предало тајну оздрављења, или чак предмет чудотворних моћи. Веома битну одредницу конкретизацији одређене фантастичке теме даје поглед на свет и закони који у представљеном свету владају. Битне одреднице тог погледа на свет чине веровања и закони, они чине митолошко-религијски оквир, одређен културно историјским елементима. Митолошко-религијски оквир конкретне реализације једне теме даје додатне и препознатљиве елементе у разумевању и прихватању текста. Пагански, религијски (хришћански, хинду, исламски), енергетски, парапсихолошки, езотеријски, кибер, СФ-оквир свакој од тема додаје своје, специфичне елементе.

У фантастици су више или мање наглашени динамички или статички елементи сижеа, изгледа и својства јунака. Наглашена својства актера и хронотопа уклапају се, градећи јединствен или привидно јединствен свет. Својства времепростора имају своје одговарајуће кореспондентне теме. Рај и пакао као светови обухватају више елемената: својства простора, бића и сила које њима владају, радњи које се у њима дешавају и преживљавања њихових становника. Рај јесте онострани чудесни простор у коме влада царује мир и испуњеност. Утопија као свет обиља и хармоније такође представља фантастичку тему. Пакао и антиутопије представљају светове ускраћености и немогућности људског остваривања.

Љубав је тема која припада и фантастичкој и нефантастичкој наративи. Фантастичко приповедање о љубави најчешће подразумева различите моћи вољеног и бића које воли. То другачије, више, биће може бити божанско или демонско (нпр. заљубљени ђаво), анђеоло, бог, ванземаљац, магнетизер и др. Оно воли без узвратних осећања, воли и дарује моћи нижем бићу, заводи да би заведеног потом уништило. Више биће може и да изазива или помаже љубав, а да само

не воли. Оно је у неким делима противник љубави. Разлике у врсти љубави или намерама повезаним са љубављу подразумевају емоционални однос који је у неравнотежи, неузвраћен однос и прекомерност у испољавањима осећања. Тако се демонизам најчешће показује у укључивању разорних представа о страсти, љубави и еротичности. Фантастичка љубав може бити садржана у контроли осећања, чудесној контроли љубави других — изазивању или гушењу љубави. Фантастичка физиологија отвара могућност и теме фантастичке еротике. Наведени подтипови показују различита сужејно тематска варирања теме љубави.

Борба (надметање, сукоб). У фантастици главно извориште чудесног представља разлика чудесних и обичних способности противника. Противник који не поседује чудесне личне моћи или чудесно оружје, прилику за победу тражи у удруживању са савезницима (помоћницима), лукавству, чудесним предметима, препаду или изненађењу, познавању слабих тачака противника, магији. У зависности од идеолошки обојене осуде или подршке јунацима у фантастички приказаној борби, потврђује се у јунацима оличено начело светла и таме, божанске или ђаволске силе, припадности оностраним или овом свету. Те одлике могу бити и најчешће јесу прожете вредносним судовима, па је борба бића различитих моћи представљена као сукоб туђег зла и сопственог добра. Фантастичку борбу читаоци или гледаоци доживљавају са свешћу о неравноправности јунака. Реципијенти рачунају на могућност уравнотежења неравноправности, али коначни исход борбе зависи од ауторове воље и начина на који он расплиће сиже. Борба у фантастички приказаном свету може бити део низа борби у савладавању низа препрека које јунак треба да савлада, суочавајући се, сваки пут, са све тежим и опаснијим противницима.

Уговор са демонском силом (ђаволом) представља једну од честих хришћански обојених тема. Преузимајући из византијске традиције приче о Еладију, војнику, Агапију Карулу, те модел продаје душе за рад љубави или богатства, и у словенским књижевностима се јавља више самосталних развоја теме о продаји души, са потписом крвљу или без таквог потписа, за благо, љубав, нерањивост, продужење живота и др. Најчешће јунак потписује уговор о продаји сопствене душе, али у неким текстовима се продаје и душа неког другог — у Олиновој причи *Кумова њосиља* мајка обећава на тешком порођају душу свог сина, Громобој Жуковског продаје душе својих кћери, Матавуљев јунак Ошкопац продужује живот свом псу, а хоће да укључи и свог пријатеља. У Гогољевој причи *Бадње вече* ђаво тражи од Вакуле на чијим се леђима налази да потпише уговор, а када Вакула одврати „Чуо сам да се код вас уговор потписује крвљу”, дохвати ђавола и потчини га својој моћи. Поред обрада средњовековних и народно хришћанских легенди (нпр. *Повести о Сави Грудцину* у верзији руског

писца Ремизова) мотив склапања уговора са вишом силом у психолошки оријентисаној и научној фантастици има нове обраде.

Чудесни предмети у фантастици дају јунацима који их поседују различите и разноврсне моћи. Њихов сопственик проширује своју моћ и може да надвлада своје противнике. Он лази како би предмет остао у његовом поседу, док се његови противници труде да га пронађу и да му чудесни предмет украду. Постоје и чудесни предмети који стварају препреке приликом бегства од непријатеља. Природа и функционисање чудесних предмета зависе од законитости жанра, погледа на свет и развоја сижеа. Чудесни предмет може бити дарован, наслеђен. Чин уступања јесте знак поверења и блискости. У хришћанским текстовима, статус чудесних предмета имају светиње — мошти, чудотворне иконе и др. Када их поседује једна заједница, она има заштитно и добробитно дејство.

Чудесни предмет се може гутати, узимати, призивати, облачити, то може бити прстен, мач, длака, перо, драги камен, неки предмет који се одева, попут кошуље, чизама и др. У причи Милете Продановића *Ненаметљиви њомоћник*. *Кайиџал-реалистичка прича* уз подсмех потрошачком друштву и рекламама о свемоћним апаратима развија се и један фантастички сиже.

Преображаји, способност претварања у различите облике, представља једну од карактеристичних чудесних способности бића у фантастичкој књижевности. Нека бића се преображавају само у два облика, као оборотењ или вукодлак, који се претвара из човека у вука и обратно. Друга бића поседују моћ да се претварају у различите облике. Са повећавањем броја објеката у који се неко биће претвара шире се и наративне могућности развоја приче.

Бића која се претварају то чине да би се сакрила, заварала у борби друга бића, преваром добила благо, љубав, или открила неку тајну. Претварајући друга бића у њима несвојствен облик, надмоћно биће може да утамничи, унакази или улепша, казни (на пример претварањем у неку животињу), потчини ниже биће. Уношењем моралне оцене, преображај се указује као казна или награда. Поред промене облика постоји и само мењање величине — умањивање или увећавање себе или неког другог.

Преображај не мора бити увек изазван моћима бића које се преображава, већ онај ко се мења може бити објект преображаја независно од властите воље. Тако, на пример, у причи Пољака Стефана Грабињског, магично дејство да изазива промену расположења има вагон смеха. У причи *Рейублика Јужног Крста* распад државе-града под Антарктичком куполом изазива „mania contradicens”, а у причи двојице српских аутора *Болест промене* необична епидемија која се појављује у Београду (*Изабрана дела*, Ивана Срдановића и Дејана Ајдацића).

Умногостручавање (двојник). Насупрот јединствености и неповљивости људског бића у свету, у фантастичком свету могуће је умногостручавање појединих бића. Приповедања о двојницима су најчешће развијена тема овог типа. Приказивање удвојености појединца проблематизује проблем идентитета, границе индивидуалног бивствовања, онтолошку сигурност (удвојеног) умногострученог човека. Тема двојника у фантастичким текстовима словенских и несловенских писаца често развија психолошке и психопатолошке аспекте удвајања личности. Тако се јављају прикази рубних стања у којима јунак среће или верује да среће свог двојника. Овом типу може припадати и мотив огледала или сенке. Двојник изазива страх јер представља претњу постојању појединца. Он може да преузме његово место или у лудило отера човека. Разноврсна преплитања паралелних или сучељених представа у свету јављају се у делима различите поетичке оријентације (нпр. М. Павића *Хазарски речник*, В. Брјусова *У огледалу* и др.).

Машине-људи. Граница између живог и неживог, природног и техничког света представља једну од основних опозиција човековог искуства. Стога су могућности преласка из живог облика у неживи, као и обратно, те опонашање или прикривање у форми другог вида постојања, тема која се често развија у фантастици. Идеја о човеку машини јављала се кроз векове, али је свој највећи успон доживела од доба индустријске револуције, када је машина престала да буде само сањарија фантаста о прекорачењу људских моћи и постала супарник људима у обављању послова. Нова улога машина у друштву, која је подразумевала и изазивање социјалних поремећаја истискивањем људи, одразила се и у уметности.

Чешки писац Карел Чапек саздао је представу машине у људском облику. Робот, име које је увео Чапек у свом књижевном делу, ушло је у употребу и данас се широко користи не само у чешком језику већ и у словенским и несловенским језицима и културама. Основано предвиђајући да ће у будућности људски род добити супарнике, да ће људе бити могуће заменити, Чапек је први предвидео и могуће промене у људском друштву и култури. Једна од најразвијенијих тема јесте истискивање људи машинама и роботима или борба људи и робота. Она је веома развијена у научно фантастичној литератури, и завршава и победом машина или људи. У имагинирању будућности посебно су опасне оне машине које своју праву природу прикривају савршеним опонашањем људског изгледа и понашања, али су намењене уништавању људи (нпр. у роману српског приповедача Борисава Пекића *Ашланџида*).

Теме које се проблематизују везане су за механизацију живота, страх од машина, губитак слободe и воље, увећање ефикасности и увиђање човекове несавршености и др. Посебан тип фантастичког проблематизовања идентитета представља брисање памћења, уништавање осећања или неутрализација индивидуалних црта.

Времејлов. Опсесија путовањем кроз време и сан о напуштању тока времена и скоковима у будућност или прошлост, најчешће се везује за машину или возило посебних моћи названу времеплов. Прекорачење искуства неповљивости и неповратности времена везивано је раније за моћи магова и чаробне формуле, док тема времеплова укључује научну заснованост могућности премештања у времену и футуристичку пројекцију успеха науке, од које се очекује да ће открити временску машину. Времеплов се среће у делима са научно фантастичним елементима. Тема времеплова се развија у неколико праваца: уплитање у след догађаја и промена тока историјских збивања, губљење у времену због немогућности повратка, пут знатижељника кроз разна времена, сазнавање о могућој будућности, остварење сна о искорачу из тока и превладавање познатог света. Словенски аутори су следили познати роман Џорџа Херберта Велса и теми времеплова дали нове прилоге, од Владимира Одојевског до савремених дела, као што је роман *Москва 2042* Владимира Војновича.

Визије, необјашњиве везе, сусрети, виђења оностраног и далеког, виђење мртвих, духова или онога што се у реалности не јавља, мистичка искуства и путовања, приказања светаца, представе паралелне реалности, као појаве припадају граничним стањима између сна и јаве, будности и бунила. Такве појаве прекорачују обично искуство и изазивају страх.

Сановници су нефункционални жанр који се вековима негује на рубу фолклора и писане културе да би помогли тумачењу снова. Значења снова не морају у књижевним делима да буду разрешена. Књижевност и остале наративне уметности често представљају путовање у онострани светове и виђења током мистичких откровења. Она могу бити објашњена халуциногеним стањима, али могу остати и чудесно необјашњива.

Чудесни наговештаји, знамења, јављају се у сновима и визијама. Они потврђују постојање тајанствених веза између два догађаја, постојање предодређености. Веза између тих догађаја може бити симболичка или стварна, видљива свима или само појединцу. Потврђујући одступања од реалног света, визије могу откривати повлашћени положај појединца и његову предодређеност да изврши неки велики и за заједницу спасоносни задатак, блиску пропаст света или етноконфесионалне групе, страдање или успех. Знамења са водом, небеским телима, животињама, представљају објаву виших сила и најављују чудесне догађаје. Посебан вид неузрочних веза, немачки филозоф и психолог Карл Густав Јунг назвао је синхроничитетом. Неузрочно повезане појаве могу бити и предмет наративно-уметничких дела у којима се фантастика заснива на вишеструком понављању необјашњивих веза између људи или људи и појава.

Тематологија фантастике представља велико поље и изазов за теоретичаре и историчаре уметности због вишезначности саме фан-

тастике. Досадашња испитивања и тумачења словенске фантастике показују нестабилност критичког и теоријског промишљања о овом предмету. Потреба за усмеравањем пажње на словенску фантастику произлази и из несразмере између слабог познавања фантастичке књижевности и осталих наративних уметности и обиља фантастике у словенским културама. Тај јаз између великог интересовања аутора и малог интереса тумача може се објаснити у историји употребом друштвених и хуманистичких дисциплина у моделовању друштва према дневним идеолошким потребама. Данас, међутим, постоје много мања ограничења да се ове истраживачке дисциплине баве чудесним световима, па и овај кратак текст прилажем покушају да се на организован начин приступи истраживању фантастике. Свака од наведених тема, као и низ друкчије одређених тема и мотива, могли би да буду предмет посебне књиге или зборника. Са уверењем да је круг упућених познавалаца фантастике довољно велики, ово излагање представља и позив на сарадњу и заснивање једне истраживачке групе.

База података са индексом, пуним текстовима и хипертекстуалним везама представљала би целовит систем која би требало да садржи: основну информацију, цео текст или његов релевантни, фантастични одељак, те библиографске податке о изворном тексту и текстовима који га тумаче. Захваљујући напретку компјутерских програма, могуће је унакрсно упућивање на сродне јединице.

Ако се може на рубу филолошких размишљања упустити у покушај размишљања о организационим аспектима израде једног каталога фантастике словенских књижевности (уметности), ваља имати у виду да је то обиман, стручан и вишегодишњи посао. Такви каталози не могу се израдити брзо, јер подразумевају бројне припремне радње, учешће већег броја стручњака и велика координисана усаглашавања и провере. Било би неопходно саставити тим у коме би учествовали искусни појединци и институције. Постојећа искуства из асоцијација и института у несловенском свету могу бити од помоћи и у замишљању и реализовању групе која би остварила каталог словенске фантастике.

Деян Ајдачич

ТЕМАТОЛОГИЈА ФАНТАСТИКИ В СЛАВЈАНСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Резюме

В настоящей статье рассматриваются возможности тематической организации исследований по фантастике в славянском фольклоре. Автор в статье предлагает модель классификации фантастики в славянском фольклоре. Эту модель автор считает открытой для дальнейших усовершенствований, прежде всего в рамках проекта *Каталог славянской фантастики*, который был бы общеславянским по охвату представленных в нем тем.

Љиљана Бајић

РЕГИОНАЛНА ТЕМАТИКА У КЊИЖЕВНОЈ ПРОЗИ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

У Књижевној прози Борисава Станковића има много регионалних тема и мотива. Завичајно Врање, његова култура, језик и карактери људи били су извор Станковићевих приповедака, романа и драма. У репрезентативним делима, као што су *Нечисти крв*, *Божји људи* и *Кошћана*, локална грађа послужила је писцу и као уметнички контекст у коме је он разрадио ширу, антрополошку и егзистенцијалну тематику.

Кључне речи: завичајна књижевност, књижевна проза, култура, регионална тематика.

Врање и југ Србије били су непресушан извор инспирације и мотива у књижевној прози Борисава Станковића. Сликајући родни крај, Станковић га је књижевно оживотворио као посебно, у српској књижевности ново подручје. Локалне особине регије видео је у њеној култури, назначио их у језику и карактеру људи, у бојама и пејзажима југа. Регионална тематика произашла је из Станковићевог афективног односа према завичају и обојена је приврженошћу старовремног начину живота и старовременим вредностима.

Везујући се за врањски крај, писац га је представљао помоћу мотива локалног амбијента и прототипских ликова, као у случају Митка и Коштана (*Кошћана*), баба Злате и Стојана (*Тейка Злати*, *Наш Божјић*, *Увела ружа*, *На онај свет*, *Певци*). Дочаравао га је у сликама старинских домова, у њиховим однегованим укусом срећеним и утуканим ентеријерима, али и одећом и оријенталним тканинама, обичајима и културним потребама људи. Посебна лексика из подручја провинцијализама, архаизама и турцизама послужила му је да изрази прохујало време, атмосферу средине, њене навике и животне ритмове, појаву, изглед и карактере јунака. Амбијенталност, животна и фолклорна грађа и локална лексика чинили су стварносно основу регионалне слике света у пишчевом делу. Али у уметничком Врању Борисава Станковића, у његовој култури, у јужњачким ритмовима те средине и у животу јунака, као у јаком сочиву сабирала се и општија литерарна проблематика. Јер, иако је ослоњена на завичајну грађу, Станковићева књижевна уметност имала је и шире исходиште, које

треба тражити у стваралачкој запитаности писца над загонетним токовима и смислом живота. У изворној слици света завичајни, у првом реду амбијентални корпус, омогућио је Станковићу да успешно тематизује и универзалнију литерарну проблематику.

Уметничку представу Врања и околине Станковић је изразитије обликовао у својим романима и драмама, али и у мноштву приповедака. У *Нечистој крви* та слика је компонована на опреци између варошког и сељачког света, у којима су моделована два типа живота. Један се повезује са опадањем старог варошког света, на чијем је врху коленовићка, али осиротела хаџијска породица, а други са успоном и јачањем нових газда, скоротечника, који пристижу са села. Њихов раст и снажење поклапају се са ослобођењем Врања од Турака и са укидањем читлука, како се показује приповедањем о Марковом преласку у варош и о његовом настојању да за снаху доведе хаџијску кћер, чувену лепотицу Софку. За ефенди Митине, који пропадају, газда Маркови, који се успињу, представљају жилав, али сиров и опасан сој људи. Хаџијске угледнике од сељака дели готово све, а повезује их само Софка. Различите су им животне и културне навике, друкчији су њихови етички назови и социјалне позиције, а чак су им и физиономије супротстављене. Када се на Ускрс у Тодорином за празничну прилику брижљиво и свечано сређеном дому на честитању затичу и некадашње чивчије, дошљаци су приказани као збуњени и пометени. Наспрам одмереног и сигурног држања домаћице њихово понашање је незграпно и несигурно: у кућу не улазе право, са улице, већ изосола, из баште, а када су већ у кући, радије пребивају у кухињи, око огњишта, него што се упућују у гостинске одаје. Њихова неприкладност средини у којој се затичу сугерисана је и празничним изгледом куће, која „чиста, спремна и као изложена стоји отворена за госте, за тај свет споља, из вароши”, при чему се из спољашњег, варошког света, за кога је кућа добродошло отворена, искључују сви који у њу пристижу са села. Оштрим контрастирањем дочарано је и понашање људи на свадбеном слављу у ефенди Митином и газда Марковом дому. У оба домаћинства, како је ред, прославља се уз песму и свирку, али су карактер и функција песме различити. Код ефенди Митиних свирка је удешена тако да се уз њу са насладом и раскомоћено једе и пије. Тиха, да заноси и умирује, и монотона, да одмара и успављује, она погодује чулном уживању и опуштању. Насупрот томе, сељачки ритмови постају све бешњи што се славље више захуктава. Што је код Митиних стишано и суздржано, овде је преко мере бучно и наглашено,¹ јер понашање и бурно испо-

¹ Тешко и силовито певање и играње Маркових планинаца дочарано је у следећем одломку:

Све бешњи бат ногу од њихних тешких, јаким игара, једнолико, у широком скоковима цупкање и силно ударање пете о пету спекнутих чизама са мамузама;

љавање Маркових планинаца није зауздано редом и зазорима какви владају у врањској средини. Два света тематизују се као два регионална модела културе. Врањска и пчињска средина у роману су постављене тако да њихово приближавање садржи латентни конфликт, који се показује кобним за јунаке, Софку и Марка, када су они отргнути од своје средине и уведени у свет коме не припадају. У том контексту ни животни суноврат јунакиње није стилизован као прелазак, већ као силазак из родитељске у Маркову кућу.²

Хаџијски, ефенди Митин двор и Марков сељачки дом у свему су супротстављени. Први је у горњем крају вароши, па је таквом поставком подешен да доминира панорамом. У пренесеном смислу ова позиција је усклађена са именом и високом угледом ефенди Митине породице. Ентеријери хаџијског дома, којим настајују скупотени предмети, чувају патину раскоши и отмености, али ипак задржавају и пријатну топлину, мекоћу и утутканост.³ Избор детаља у њима је подешен тако да говори о навикама, укусу, имовинском статусу и животу укућана. Старински ћилим и црвени чупавци у гостињској соби, на пример, уносе топлину у простор који се гостољубиво отвара за намернике. Колористички контраст између црвенила намештаја и жутине сахана по рафовима, који је у слици наглашен, подстиче на посебан визуелни угођај. Привлачност слике и угодност утисака снажени су и присуством кинетичких дражи: услед белине зидова и њихања танких и лаких пешкира на њима створена је илузија да се про-

онда звецкање на женскињама од тешких и дугачких до испод појаса низа од посребљеног старинског новца; јак шум од ломљења у окретању њихних крутих и јаким сукања. А изнад свега тога оно њихно натпевање између мушких и женских, наизменце. И то понављање истога стиха са запушеним једним увом, да би им гласови били што силнији, јачи, као да су у селу, у планини, где треба чак преко брда глас песме да допре и разговетно се чује. И што је ноћ бивала јача, они су постајали све слободнији, силнији. (Нечиста крв / Борисав Станковић. — Београд: Нолит, 1982. — стр. 159)

Иако су фолклорно обојене, песма и свирка овде немају само свој реалистички и документарни смисао, већ су, усаглашене са навикама, укусом и наравима ликова, послужиле као уметнички оквир за њихово карактерно испољавање.

² Термин „силазак” је преузет од Новице Петковића, који га је образложио у студији о склопу и значењу *Нечисте крви* (Два српска романа: Студије о Нечистој крви и Сеобама / Новица Петковић. — Београд: Народна књига, 1988. — 321 стр.)

³ У роману је посебно занимљив опис гостинске собе у ефенди Митиној кући:

Около по соби миндерлук са јастуцима а покривен уским чупавцима, меким и црвеним, који су под додиривали. По рафовима поређани сахани, нарочито ибрици, шоље и судови за пиће и послуживање. И све то, истина од старог злата, сада орибано и очишћено, јасно је одударало својом жутином од црвенила намештаја. Поред она два прозора, са белим кратким завесама, која су гледала на цркву и варош, као и ова друга два супротна, која су гледала доле, на поље, баште и друм, још свежијом и пространом чинила је собу и она множина по бело окреченим зидовима повешаних свилених и као вал лаких пешкира. Сви ишарани старинским шарам и старим златом. И мада су били већ почађавели, али, услед свог њихања, покрета при сваком улазу, отварању и затварању врата, чинили су да по соби увек бива хлада. (Наведено дело, стр. 63—64)

стор покренуо у дубину и раскрилио по ширини. Намеће се утисак да се према госту који би се ту затекао све отворило, пријатном свежином кренуло му у сусрет и понудило му се на опуштање и чулно уживање. Али ова кућа говори језиком још многих детаља које окриљује. Њен предметни свет, намештај, душеци и јоргани, кухињско посуђе и подрумске бачве, нема само пластичну, сликовну вредност у стварању уметничког штимунга у роману. У његовим мирисима, патини и прозуклости сачуване су успомене на пређашњи живот, на прошло време. Актуализујући и то протекло време, материјална предметност која настањује кућу има и темпоралну функцију у роману. Како се с временом у некадашње богатство утискују знаци хаџијске осиротелости, предметни свет, који те трагове преноси, открива дубље истине о скриваном животу људи. Иако се о сиромаштву породице ћути, због таквих сигнала Магди, која служи код Митиних, ипак ће бити „допуштено” да види како се испражњене винске бачве за новац унајмљују Тонету и да то разуме као пређутни знак материјалне посусталости ефенди Митиних. У другој прилици, трошност, проређеност и истањеност хаџијског иметка показује се у некада скупоценим, а сада старим, крпљеним и готово уплеснивилим душецима, јастуцима чупавцима и јорганима. Тако, скоро свуда у роману, спољашњи изглед ствари, одеће и предмета носи и понеки дубљи отисак живота и судбине људи.

Насупрот Митином, постављен је Марков сељачки дом. Првом, овај други је контрастиран положајем, изгледом, облицима и мирисима присутних предмета, атмосфером и својим целокупним животом. Нови простор одмах је означен као затурен и скрајнут, несигуран и опасан јер је лоциран на периферију вароши, у доњи крај, који излази на границу, тако да се скоро дотиче са Турцима. До Маркове куће треба се спустити јер је она постављена у низину, на руб вароши, где је дословно, али и симболички све разбацано и разграђено. Непривлачан крај, пун пресних, тешких мириса и оштрих облика, и пејзаж са пластовима сена и сламе и са црним ђермовима стилизовани су тако да дочарају Софкин силазак у сеоску средину и у простор који је визуелно огољен, штур и сиромашан. Унутрашњост сељачке куће, у коју Софка удајом долази, одише хладноћом и грубошћу јер је запуштена и претрпана без реда набацаним дењковима ћилимова и поњава, јастука и покриваца, брашна, вина и вуне. Великом, али сировом богатству недостају мера и укус који би га средили, подарили му естетску сврху и подесили га за уживање и опуштање. Сам опис Маркове собе пружа најбољу слику о животном стилу и карактеру јунака.⁴ Тесан, притискајући простор у коме Марко борави именован

⁴ То је сопче било мало, сниско, готово загушљиво; под непатосан, гола земља, те нови ћилими од дугог неветрења (јер сем њега нико у то сопче није смео да уђе) готово земљосани. Јастуци тврди, крути, исто онако испружени и поредани како их је последњи пут оставио. (Наведено дело, стр. 83)

је деминутивом „сопче”. Мало и ниско, оно изазива чулну нелагодност јер је материјална предметност која га испуњава ружна и непријатна, гола и деградирајућа: под је непатосан, јастуци тврди, ћилими „земљосани”. Стиче се утисак да је уместо дома дата старинска изба, склониште које је настањено прашином и мраком. У ентеријеру царује предметност која се поземљује и осипа. Материјални детаљи већ у опису су постављени тако да предскажу Маркову смрт и да асоцирају на трошност, на сведен, празан и пролазан људски живот. Симболичко померање од основног ка пренесеном значењу у још многим видовима присуствује на страницама Станковићеве прозе.

Као сликар Врања Станковић је, посебно у збирци *Божји људи*, обрадио и религијски контекст његовог живота. Систем сакралних симбола писац је приказао на начин који одражава поглед на свет људи, њихове моралне, естетске и егзистенцијалне ставове, квалитет и посебност њиховог живота. У оквиру ове тематике *Божји људи* имају посебно место у пишевом опусу.⁵ Јер у позадини уметничких слика ритуалног одлажења на гробље и задушница назиру се дубинном времена ношене паганске представе о свету са анимистичким схватањем смрти у седишту. Дах древности шири се и према мистичном доживљају божјака, који су за сујеверни колектив изасланици предака. Показујући средину која традиционално чува и негује култ предака, Станковић је овде анализирао њен најстарији слој, архаични поглед на свет у коме се божјаци држе за митске претке.⁶ Али док показује оно што је у корене традиције положено још у давнини и древности, а траје у времену и манифестује се у људским односима, књижевна слика се својом вишезначношћу додирује са искуством модерног човека, опомињући га да је смрт на прагу живота, гроб у предворју свачијег дома, а срећа приближена несрећи.

Ликови божјака припадају уметничком типу чудака и просјака. Њихов свет је лишен многих животних садржаја, а понашање им је управљано физиолошким осећајима (хладноћом, глађу, жеђу) и нагонима (посебно нагоном за кретањем). Код неких, као у причи *Таја*, телесне потребе су приказане као неутољиве, тако да су праћене неу-

⁵ У књижевној критици о збирци *Божји људи* расправљало се мање него о другим делима Борисава Станковића. За критичаре и историографе збирка је била занимљива одмах пошто је штампана (у два наврата о њој је у *Одјеку* и *Српском књижевном гласнику* писао Јован Скерлић 1902. године), али већ после 1903. године о *Божјим људима* се задуго престало посебно писати. Тек у измењеном књижевном контексту, који је омогућио актуализацију и бујање кратке приче у савременој српској књижевности и преусмерио интересовање са тематике на поступак, *Божји људи* су се афирмисали као важна књига у развоју кратке прозе, а у новије време и као компоновани циклус прича. Упоредити студије: Приповједни облик Божјих људи Борисава Станковића / Душан Маринковић // Зборник МСЦ (Београд). — 15/2 (1986) стр. 19—25; Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеве Божји људи као циклус / Олга Ellertmeyer-Животић // Зборник МСЦ (Београд). — 29/2 (2000) стр. 223—235

⁶ Упоредити: Српски митолошки речник / Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. — Београд: Нолит, 1970. — стр. 39—40

мереним и настраним начинима задовољавања. Тајна прилика је посебно живописна јер је он натронтан са неколико пари одела. Оно што не може да обуче, крије у угловима колибе или затрпава у земљу, све бојећи се да му то ко не отме или да га не покраде. У другом случају, у причи *Станко „чисто брашно”*, божјачки портрет има истакнуту поставку и стилску маркираност у причи. Необична физиономија јунака, коме је лице згрчено у плачни израз, усклађена је са његовим преплашеним држањем и психотичним понашањем, које је наглашено претежном употребом глагола, а посебно присуством презента. Мноштво радњи (тресе се, дрхти, скупља, трпа и меша заједно све што нађе, залети се, враћа се, жури...), које се упорно, али без смисла понављају и сударају, одаје божјаково умерено понашање и појаву у којој је све распојасано и раскопчано. Код Станка се ништа не да средити, смирити, усталити. Динамичко сликање јунака наметнуло се као поступак карактеризације који је примерен животу и природи божјака. Када су божјаци у маси, као у причи *Задушница*, бројност чини њихову појаву монолитном. У опису су тада истакнути предметни детаљи, велике торбе, бисаге и тестије за пиће, који су материјализовани облици њиховог плотског усуда, симболи живота који је редукован на елементарне, физиолошке потребе људи.

Свет просјака и божјака има посебно место у животу Врања. Њихова улога оличених предака, својствена средини која поштује култ мртвих, види се у многим сликама ритуалних радњи које их прате посебно око задушница (даривање храном, давање милостиње за душу покојника). Пошто се у доласку божјака некада претпостављала посета самога божанства (теофанија), у начину опхођења према њима многи поступци људи имају религиозни а не социјални или етички карактер.⁷ Али дух патријархалне средине је и морално култивисан за богобојажљивост и сажалење према просјацима, услед чега је тешко рашчланити када поступцима колектива према божјацима управља сујеверје, а када кроз њих говори хришћански кодекс, по коме се добро награђује, а зло испашта и кажњава.⁸ У народу се каже:

⁷ Веселин Чајкановић божјаке тумачи веровањем примитивног човека, које се сачувало и у умоворинама модерних народа, да божанство прерушено као неугледан човек, путник или просјак, путује светом, долази у домове, испитује људске врлине, награђује или кажњава. Он сматра да наша реч убог или божјак — за просјака, најбоље илуструје уверење да је просјак или експонент, заступник божанства или само божанство. С обзиром на значај који култ предака има у религији свих Словена, Чајкановића не чуди што Словени претке сматрају прворазредним божанствима и што у просјаку, који треба да буде прерушено божанство, гледају „олицетвореног претка”. Зато наш народ нарочито пази да просјацима (божјацима) удели о помену умрлим прецима, за славу, Божић или задушнице. Упоредити: Гостопримство и теофанија / Веселин Чајкановић // Мит и религија код Срба. — Београд: СКЗ, 1973. — стр. 128—154.

⁸ Теоретичар културе Клифорд Герц истиче да религија никада није само метафизика. Религиозни симболи, форме и средства обожавања су код свих народа обавијени аутоматски дубоке моралне озбиљности. У том оквиру свето свуда не само што под-

„Не зови зло јер само може доћи”. И пословично поручује: „Учини добро, не кај се, учини зло, надај се”. У колективно понашање утиснута је и озбиљност моралног и емотивног уверења да ваља чинити добро ближњима. На злом удесу божјака патријархални свет се опомине да су мука и патња свима суђени у животу. Али оригинална аналитичка, психолошка перспектива и поступак којим је Станковић обрадио божјачку проблематику чине да се *Божји људи* могу читати као модерна проза, која пружа пресек кроз ирационалне пориве, подсвесне механизме и патолошке слојеве човековог бића, кроз живот и људску душевност.

У приповеткама, романима и драмама Станковић је остварио неколико најбољих ликова у српској прози двадесетог века. Софку и Коштану, Митку, газда Младена и Марка повезује доживљај тескобе, који је сажет у речима: „Заробљен сам, Боже!” Етос трпљења, сету и меланхолију писац је довео у везу са обрасцем света у коме је понашање људи контролисано мноштвом ограничења и забрана. Нашао их је у сукобљеним жељама и могућностима, у нагонима ероса и татаноса, у дилемама и етичким конфликтима.

Познато је да се у антропологији могу идентификовати типови културе и начини мишљења.⁹ Ову каузалност Станковић је унео у судбину и карактере јунака *Кошћане*, који пате и страдају јер под теретом породичних, друштвених и моралних конвенција не успевају да остваре властите жеље и потребе. Према неписаном патријархалном кодексу, они уживају право на лични живот само у мери у којој не нарушавају наметнути ред, не повређују га. Посебно се контролишу у испољавању нагонске стране свога бића, подељени између чулности, која узбуђује и ослобађа, и морала, којим се она задржава и обуздава. Али незадовољство душе, која је ухваћена у густу мрежу забрана, манифестује се кроз бурно изражавање емоција, дерт и карасевдах јунака. Због еруптивне природе и жестине осећања, њима се приписивало неконтролисано, афективно и спонтано, „јужњачко” понашање. Али поступци Митка и хаџи Томе, Коштане и Стојана регулисани су културним правилима средине којој припадају и праћени су цензуром свести за оно што им се нехотично отима. Прихватање и поштовање моралних и друштвених конвенција смањује могућност грубог и слободног општења у драми.¹⁰ Зато се јако испољавање емоција, посебно код Митке и хаџи Томе, не може тумачити као да потиче од њихове сурове, грубе и пуштахијске нарави, што се

стиче преданост већ је и захтева, „оно не само што наводи на интелектуални пристајак већ и јача емоционалну везаност”. Упоредити: Тумачење култура (1) / Клифорд Герц. — Београд: Чигоја штампа, 1998. — стр. 175. — (Библиотека XX век; 100/1).

⁹ О утицају културе на човека видети наведено дело Клифорда Герца.

¹⁰ Према Ворду Гудинафу култура једног друштва састоји се од свега што човек мора знати или у шта мора веровати да би деловао на начин прихватљив члановима тога друштва. Овога аутора помиње Клифорд Герц у наведеном делу.

понекад виђало на сцени, већ је оно проузроковано душевним болом, који је изазван њиховом осујећеношћу у личном и породичном животу.

У *Коштани* нема спокоја и среће. Људски живот се оглашава буром песме и енергијом страсти, али је кроз паћеничку судбину ликована у драми стварно дочарана његова тежина и туробност. Свима у *Коштани* суђено је да прођу трновитим стазама судбине, а Митки, који промишља живот, подарено је и да га спозна као блесак варки и илузија.

Основу драмског сукоба у *Коштани* чини несклад између индивидуалне слободе и колективне нужности. Љубавни и породични односи, драмска атмосфера и схватање живота и људске судбине, све је означено расколом између жуђеног света и практичног живота у стигама патријархалног реда и забрана. Драмска радња, која се развија на сукобу личности и њене друштвености, има одговарајући сценски оквир, у коме се штимунг двојства одржава од почетка до завршетка драме. Први чин *Коштани* одиграва се у простору хаџијског дома, на празник. На сцени доминирају иконостас, кандило и иконе из Риља, Пећи, Свете Горе и Јерусалима. Али сакрални симболи услед свог пригушеног, металног сјаја, у предвечерје дана зраче хладно и суздржано, сугеришући одсуство праве, животне енергије и светлости. Контраст између овог и спољашњег света појачан је присуством песме и свирке, које допиру са улице. Са појавом разиграних девојака на сцену улазе љубавна песма и страствено зачикавање, али је и безазлена игра прожета осећањем зазора и страха девојака да их неко не види. Створена напетост расте са појавом домаћина, незадовољног оца, хаџи Томе. Психолошке побуде његовог нетрпељивог понашања према укућанима повезане су са разочарањем у сина, чија љубав према Циганки не приличи имену и угледу домаћинске, хаџијске куће. Наговештаван сукоб конкретизује се као конфликт између деце и родитеља, због кога су незадовољни сви његови актери. Али јаз међу јунацима које повезују породичне и рођачке везе најављује да је оно што раздваја јунаке у *Коштани* јаче од онога што их спаја.

Како се драма развија, сценски простор се из породичног амбијента помера у спољашњи, симболички простор. Са ступањем Митка и Коштани на сцену, радња се преноси у Собину, врањско предграђе које нуди дискрецију и испољавање јунака кроз узлет песме, дерта и севдаха. Нова сцена осенчена је пригушеном светлошћу фењера и месечине и испуњена је знацима трошности (трули воденички каменови, стара пресушена чесма), тако да асоцира на ефемерност и пролазност земаљских добара и живота. Завршни чин драме одиграва се у циганској махали. Све што је својом силовитишћу и бујношћу код јунака побуђивало љубавну чежњу и животну жељу, сада им је потпуно ускраћено: у ружном и огољеном пределу нема неба ни слободног видика, а уместо њих се назире само гола земља и изгорело

угљевље. Овај одбојан простор приправан је за Миткину спознају да „одавде, по тамо — нема”, за његову скепсу и искуство о суровом, човеку ненаклоњеном свету, у коме се сан о срећи ломи на тврдој стази живота.

Судбина драмских ликована мотивисана је дејством многих социјалних, биолошких, психолошких и егзистенцијалних мотива. Друштвене конвенције, сталешка и породична ограничења и забране, биолошки закони пропадања и старења, усамљеност, тескоба и огољеност свакодневног живота управљају судбинама људи у драми. Помиреност са животом, који се отео мимо њихових жеља и потреба, праћена је резигнацијом и тугом, згуснутом у сазнање „беше моје”. У судару са животом Митки, који је најдубље проникао у његов смисао, дато је да открије да је човекова судбина означена патњом, трпљењем и истрајавањем. На крају драме, преносећи Коштани своје животну искуство, Митка је позива да се суочи са животом, који ће јој исушити очи, искидати срце, донети јесен, маглу и гробље, али и да истрпи муку, која је досуђена човеку. Меланхолија и сета, које се код Митке повезују са изневереним осећањима, изгубљеном младости и недосегнутом срећом, појачавају се услед сазнања о неостварености многих животних вредности и свеопштој пролазности, о чему сведоче његове речи да је болан од како се родио, па ће, заробљен својом људском природом и судбином, и умрети рањав и жељан. Кроз Миткин лик и судбину дочарана је егзистенцијална ситуација човека као временитог и коначног бића.

У карактеризацији овог лика Станковић се послужио архаичним, дијалекатским говором. Као књижевни поступак локални говор помогао је да се искаже Миткина припадност врањском крају. Али архаични говор сугерише и помисао да је за овога јунака време стало у некој тачки далеке прошлости од које се он не може, и не жели одвојити. Тако се језички идиом ускладио са Миткиним приступом животу и са психолошком посебношћу лика.

Станковићева драма везује се за традицију фолклорних комада са певањем, који су у позоришту почетком века уживали наклоност публике. Фолклорни дух у драму се уноси преко елемената врањског мелоса којима је текст стопљен, кроз његово прожимање са народним лиризмом и ритмовима југа. Али тајна дуговечног и живог *Коштаниног* трајања није у допадљивости фолклорне грађе, већ у модерности и у отворености драме да се преко антрополошких и егзистенцијалних појава које проблематизује усклади са сензибилитетом и искуством савремених читалаца.¹¹ Рецептација Станковићеве драме у

¹¹ Иако је изведена у време када су у позоришној пракси били популарни фолклорни комади са певањем, прва *Коштани* на сцени Народног позоришта у Београду (22. јун 1900. година) није доживела успех код гледалаца и критике. Сам Станковић сматрао је да је позоришна представа пропала због увереног мишљења да све што дође из јужних крајева треба да је смешно и карикатурално. Тек је друга, прерађена

школи показује да значајна популација публике данас *Коштану* прима као модерну, лирску драму, прожету меланхоличном филозофијом живота због спознаје свеопште пролазности.¹²

Свуда, а не само у овој драми, песма и игра нису пуки документи фолклора већ књижевни елементи са поетском функцијом. Све што је у уметничком свету *Коштане* заробљено забранама на сцени се ослобађа и објављује песмом. У средини у којој се мало и у афекту говори, песма уместо речи прима и преноси говор срца, најдубље, неисказане емоције људи. Њој се приписује моћ да посредује у побуђивању и испољавању љубавне жеље, али и туге за прохујалом младошћу и неоствареним сновима и плановима. О деловању и функцији песме говоре многе сцене и сегменти драме. Са Коштанином песмом у мирисима Тома започиње реконструкцију изгубљеног живота, чулног задовољства и среће. Миткина „жална песма” бије дамарима страсти, животне пуноће и снаге, које песничком душом, времешни Митка призива. Сањарење се везује за доживљај летње ноћи у којој се јунакова душа орођује са свим што је окружује и заноси, па пребива час у висинама, а час у распеваним баштама шедрвана. Али увек је та песма натопљена и меланхолијом и сетом, а хедонизам осечен пролазношћу опеваних вредности.¹³

Песма је у драми доведена у везу са Коштаном. Њен лик, а посебно Коштанин утицај на људе, приказани су тако да она оваплоћује лепоту, младост и слободу. Њена појава, игра и песма узбуђују и зближавају људе, чак и онда када их, као у случају Асана и Стојана, раздвајају сталешке предрасуде и привилегије. Лепота која је преко Коштане доведена у везу са љубављу и страшћу схватана је као прапочело света, као исходниште живота. Под отвореним небом, у крилу природе, Коштана је и сушта исконост, поетско утеловљење сна о слободи. Помоћу њеног лика Станковић је развио идеју да су лепота и слобода уметнички и животни корелати.

У књижевној прози Борисава Станковића прожимале су се општа и завичајна тематика. На традицији и универзалним вредности-

верзија драме, која је у новој режији премијерно приказана 20. октобра 1901. године, доживела бољи пријем код публике и добила позитивну критику Јована Скерлића. Али радећи на драми скоро до саме смрти, Станковић је *Коштану* изнео на сцену и у новим изменама и дорадама 1905. године и у последњој верзији из 1924. године. Током дуговечног позоришног живота драма је прешла пут од традиционално режираног и играног фолклорног комада са плесом и певањем до стилизованог и модерног комада отворене драматургије, у коме су, уместо регионалних и фолклорних, истицани лирски, психолошки и филозофски садржаји.

¹² Аутор овог текста је методичар наставе књижевности са искуством у школској пракси.

¹³ Владимир Дворниковић налази да је за нашу песму карактеристична меланхолија, „стилизован плач који се осећа већ у самој техници певања”. Дубоку сету, плач, озбиљност и тежину песме он тумачи „црним талогом наше историје” и меланхолично — колективним темпераментом у централном делу народа. Упоредити: Карактерологија Југословена / Владимир Дворниковић. — Београд: Просвета; Ниш: Просвета, 1990, стр. 409—411.

ма настала су најбоља пишчева дела. У њима су завичајни мотиви послужили писцу у карактеризацији ликова и мотивацији приче. Али Станковићева књижевна уметност није затворена у регионалне оквире јер се својом универзалном литерарном проблематиком уклапа у опште токове српске књижевности XX века.

Лиљана Байч

РЕГИОНАЛНАЈА ТЕМАТИКА В ЛИТЕРАТУРНОЈ ПРОЗЕ БОРИСАВА СТАНКОВИЧА

Резюме

В докладе анализируется тематика родного края в литературных произведениях Станковича. Достоинства традиции и местные элементы прозы Станковича рассматриваются в контексте современных поэтических и литературных тенденций в сербской литературе начала XX столетия. Выясняется тот факт, что в первобытном изображении мира родной край, в первую очередь совокупность элементов окружения, имеет отдельную функцию в рамках характеризования персонажа и в мотивировке повествования, а также, что при его помощи успешно развивается тематика и универсальная литературная проблематика.

Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић

ИМПЛИЦИТНА И ЕКСПЛИЦИТНА
СЕМАНТИЧКА ОБЈАШЊЕЊА У ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ
(НА ПРИМЕРУ ЕТИМОЛОШКОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)

У раду се представља третман семантичке компоненте у *Етимолошком речнику српског језика* и спроводи подела одредница на просте, мешовите и сложене, условљена имплицитним односно експлицитним тумачењем значења и развоја значења речи.

Кључне речи: српски језик, етимологија, етимолошки речник, семантика.

0.1. Етимолошка наука је током свог развоја прошла кроз неколико фаза. Прву фазу карактерише оријентација искључиво на спољашњу формалну сличност упоређиваних речи, другу — оријентација на фонетику и апсолутизација гласовних закона, трећу — оријентација на инфраструктуру, која обједињује морфонологију и творбу, чиме се са коренске етимологије прешло на етимологију конкретних лексема, и најзад четврту — оријентација на семантику (тзв. „семантичке универзалије”, семантичке мотивације итд.)¹. Ова усмереност на значење речи позитивно се одразила на статус семантике у савременим етимолошким речницима.

0.2. У свакој лексикографији, па и етимолошкој, дефинисана је како основна структура одреднице, тако и низ других методолошких правила која, између осталог, омогућавају не само лакшу употребу већ и лакшу израду једног речника. Као што постоје узуси у презентирању материјала, навођењу паралела, цитирању литературе итд., тако треба тежити и максимално могућој унификацији излагања семантичке компоненте у оквиру етимолошке одреднице.

0.2.1. Прилог који следи поникао је из досадашњег практичног искуства на изради *Етимолошког речника српског језика* (ЕРСЈ). Примери су узети из рукописа *Прве свеске* која обухвата грађу на слово а-. Тај корпус је вишеструко специфичан², али обимом ипак довољно

¹ Уп. Топоров 1994: 126.

² Релативно мали број речи словенског порекла, релативно велики број позајменица (из више разнородних језика), пропорционално мноштво експресивних и ономаатопејских творби, сразмерно бројни узвици и граматичке речи, релативна бројност речи које имају дублете на неко друго слово, уп. Влајић-Поповић/Петровић.

репрезентативан и релевантан за формулисање предлога класификације одредница према модалитетима излагања семантичке компоненте етимолошког објашњења у ЕРСЈ.

0.3. Троделна структура одреднице ЕРСЈ³ дозвољава двојако тирање семантике: имплицитно и експлицитно.

0.3.1. Под имплицитним третманом подразумева се хијерархизација значења која се ишчитава из редоследа и распореда потврда наведених у првом делу одреднице. У идеалном случају, значења би требало да се ређају од основног тј. изходног ка изведенима, логичним следом семантичких карика. Међутим, у пракси је ово ретко изводљиво јер се коси са другим хијерархијски вишим принципима низања облика, као што су формални критеријум (акцентске варијанте, творбене варијанте), ареална дистрибуција потврда, али и потреба за економисањем у излагању материјала.

0.3.2. Под експлицитним третманом подразумева се детаљно тумачење на први поглед неочекиваних или необичних семантичких прелаза, помака и развоја, које се смешта у трећи део одреднице.

0.4. Сходно примењеном поступку, може се издвојити неколико основних типова одредница: „проста” (семантички коментар је имплицитан, в. параграф 1.0 нн.), „мешовита” (семантички коментар је имплицитан, али делом и експлицитан, в. параграф 2.0 нн.) и „сложена” (семантички коментар је експлицитан, в. параграф 3.0 нн.).

1.0. Просте одреднице су оне код којих је носилац одреднице реч — етимолошки мање-више неспорна — чији је дијапазон значења, без обзира на ширину, у границама регуларног и очекиваног, тако да семантички развој не изискује никакво посебно тумачење у трећем делу одреднице (мада може бити пропраћен кратким коментаром).

1.1. Најближе идеалном случају стоји нпр. одредница **аба**¹, у којој низање значења није ометено другим захтевима лексикографског поступка: *аба* f. „грубо сукно”, „горња мушка хаљина”, „чохани прекривач за седло, *абајија*”; *абњњак* m., *абњнача* f. „капа од абе”; *абаџија* m. „занатлија који израђује одећу од абе; кројач”, *абаџиџа* f. „жена абаџијина/жена-абаџија”; *абаџилук* m. „абаџијски занат” < тур. *аба* „груба тканина, огртач (од абе)” или пак **атар**: *аџаџ* m. „земљиште које припада једном селу, месту, области”, „ограђено земљиште или имање”, *аџаџ* „општинска територија”, „пољопривредно земљиште ван насељеног места”, *аџаџ* „одређено подручје на коме лове рибари из једног места”, *аџаџица* f. „мали брег који раставља атар”, *аџаџица* m. „сусед по имању у истом атару”; сложеница *аџаџбаџ* m. „начин окопавања винограда”, израз *закључаџи* *аџаџ* „вратити се последњи кући с њиве”; такође са x-: *хаџаџ*, *хаџаџиџи се* „граничити се” < мађ. *határ* „пашњак, округ, граница; гомила камења”, такође и **ачити се** као једна од ономаатопејских одредница: *ачити се*, *ачим се* impf. „развучено говорити”, „на-

³ Уп. *Огледна свеска* XIII—XV, као и Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997.

мерно говорити изопачено, неприродно, развлачећи речи; бенавити се, лудирати се”, „разметати се”, „пренемагати се при говору, разметати се”, „измотавати се”, „претварати се, правити се, симулирати”; „правити се моћан, бити охол”, „ругати се, кривелити се”; *аџ*, -и f. „глупак”.

1.1.1. Слична је ситуација и са одредницом **ага** која, иако семантички и творбено разуђенија, редоследом потврда јасно одражава поступност семантичког развоја: *аја/аја* m. „феудални власник земље некада у Турској”, „старешина и војнички чин у Турској”, „титула: господин, господар, газда (за муслимана)”, *аја*, ген. *ајџ/ајџ* „id.”, хипокор. *аја* „име одмила за оца или старијег сродника (девера)”, „сусед”, такође *ајо*, дем. и хипокор. *ајица* m, *ајица* „име одмила за млађег девера”, *ајабџи* „старији брат”; деноминал *ајдџаџи*, *ајџџ/ајџаџи*, -уџџ impf. „бити ага; господарити, заповедати; живети као ага, уживати”, *ајџаџи* „id.”, *ајџџџ* „ужива”; *аџовина* „незаконито стечена имовина”; *ајџиџе* pl. „ниже муслиманско племство”, *ајџиџи(ј)ски* adj., adv.; такође *ајџлаџ*, -аџа m. „богат, имућан човек”, „нижи племић муслиманин”, *ајџлаџски* adj., adv., *ајџлаџскиво* „чин и достојанство аге”; *ајџлук* „id.”, „посед који припада аги”, „део прихода који се даје агама”, „осионост, самовлашће”; такође са x-: *хаџа*, *хаџин*, *хаџалук*, можда и *хаџалар* = *аџалар* < тур. *аџа* „господар, господин у ословљавању старијих и цењених људи; старији брат, брат у ословљавању, обраћању; богаташ, кулак”.⁴

1.2. Минимално одступање од прокламованог идеала срећемо у случају одреднице **апа**¹ где због фонетских и обличких варијанти долази до понављања неких значења: *аја* m. „отац”, *ајо*, *сјаџ* *аја* „лед”, *ајица* dem.; такође са j-: *јаја* „отац”; „таст, свекар”; (*сјаџи*) *јаја* „деда по оцу”, *сјаџјаја* „id.”; деминутиви *јајица*, *јајица*, (*сјаџи*) *јајџек* < мађ. *ара* „отац; старији човек; предак; отац брачног друга”⁵ или у одредници **арњеви** где је низ регуларних значења прекинут једним метафоричким (технички термин → анатомски термин): *арњеви* m.pl. „кров, заклон од асура, платна или пружа на сељачким и коморшијским колима”, такође „ЛЕЂА ОД ЖИВИНЕ”: Нек баба јџе арњеве, а ти џзми баџак; и *арњеви/арњеви* „krov na zaprežnim kolima”, „лућно савијена дрва за роковаве кола”; *арањ*, -рња m. обично у множини „метална или дрвена шипка на коју се ставља церада на колима, тракторима и сл.”; такође *харњеви* < мађ. *егуб* „кров на колима; сеница, летњак; кишобран, сунцобран”.

1.2.1. Метафоричка значења (новац у фитонимији) садржи и одредница **аспра**: *аспра* f. „стари турски ситан сребрни новац; најситнија новчана јединица”, „ХАДУЧКА ТРАВА, ASPHLEA MILLEFOLIUM”, *асприца* dem. „аспра”, „шљокица”, *аспричка* „id.”; *аспричка*, *асприче* dem. „аспра”, „мушки надимак”; деноминал *асприџи* impf. „штедети”; придев *асприџи*, -на, -но, одатле *асприџак* m., *асприџача* f. „кожна кеса за метални новац; тоболац”; такође са протетским j-: *јааспра*: „новац, имање”, „име кози”, *јааспра*; фитоними (*дебела*, *жуџа*, *цветана*) *јааспра* „ВРСТА ЦВЕЂА, ЉУТИЋ”, „RANUNCULUS; МЕТИЉ LYSIMACHIA NUMMULARIA”, *јааспра* „љутић, метиљ”, *јааспра* n., мн. *јааспра*, *јаасприца* dem. „аспра”, „шљокица”, „презиме”, *јаасприџи* adj. „новчани (кеса)”, *јаасприџа* m. „среброљубац”, *јаасприџи се* pf. „обогатити се” < од

⁴ За именицу *ага* као термин сродства уп. Вјелетић 1995: 211—212.

⁵ Детаљније о синтагми *сјаџи (јаја)* уп. Вјелетић 1996: 200—201.

сргр. *аопров* < лат. *asp(e)rum* „оштар, груб“ укрштеног са *аопрос* > „бео“ > „сребрни новац“.

1.3. Одредница **арслан** је пример и формалне разноликости и значењског богатства где се у односу на оригинал развило само једно ново, антонимско значење: *арслан*, *-ана* т. „лав“, „јунак“, „љут, прек човек“; *арслан* „снажан човек“; *арсланче* п. дем. „лавић“; *арсланчид* ф. coll.; такође *арслан* „лав“, *аслан* „лав“, „младо особито лепо, кршно, наочито чељаде“, *рслан* т. „лав“, *раслан* „НЕУГЛЕДАН“, *руслан* „човек дугачке неуредне косе“; са метатезом *арснал* т. „лав; велики јунак“ < тур. *arslan* „лав; делија“.

1.4. Шири семантички дијапазон, уз неке преносе значења типа метонимије, метафоре, прелажење у друге терминологије итд., али још увек у логично очекиваним правцима, показује нпр. одредница **ам**: *ам*, *ама* т. *амови* пл. „запрежна коњска опрема за вучу“, „спрега, пар коња“, „КА-ИШ ПРЕКО РАМЕНА И ГРУДИ ПОМОЋУ КОГА ЉУДИ ВУКУ ЛАЂЕ“; „КОНЧИЋ НА МЛАДИМ МАХУНАМА ШТО СЕ СКИДА ТАКО ШТО СЕ ОДРЕЖУ ОБА КРАЈА“, *ам* „комплетан прибор за упрезање који се ставља коњу на леђа“, „КОНОПАЦ КОЈИМ СЕ ВУЧЕ АЛОВ“; *амичи*, *амим* импрф. „стављати ам, везивати каишима“, *амим* „id.“, *заами* 3. sg. „везати нешто узлом у облику замке“; *амичице* п. „ПРЕЧКА КОД КОЛА НА КОЈУ СЕ НАМИЧУ ШТРАНГЕ“, „ПРЕЧКА НА КРАЈУ ОБРАМИЦЕ О КОЈУ СЕ ОКАЧИ ПРЕДМЕТ КОЈИ СЕ НОСИ“, *амичице* „id.“; и са х-: *хам* књиж., *хамичице*; овамо можда и *амидклија* „КОНЧАСТА БОРАНИЈА“ < мађ. *hám* „запрежна коњска опрема; пар коња“. Излишност тумачења тих помака потврђује и постојање семантичких паралела садржаних у синонимном псл. **хототъ* „јарам; рибарска мрежа; претка, пречка; лук, спона итд.“⁶. Једини коментар који дотиче семантику заправо се односи на творбу: фитоним *амцаклија* можда укрштањем *ам* „конац код бораније“ са турцизмом *оцаклија*, уп. *оцак* у значењу „кућица при сејању поврћа“.

1.4.1. Слична је и одредница **алаша** где се на с.-х. терену из значења „чопор коња“ развија значење „руља, гомила“, а из „ждребе“ → „живахно дете“: *алаша* ф. „чопор младих коња пуштених у планину на испашу“, „млада кобила“, фиг. „БУЧНА РУЉА, ГОМИЛА“, „МНОШТВО, РУЉА“, такође *алакша*, *алаш* т. „полудивљи коњ“, *алашница* ф. „ждребица“, *алашче*, *-еши* п. „ждребе из алаше“, „ЖИВАХНО ДЕТЕ; ЛОШЕ ДЕТЕ“, *алашчид* ф. coll. „ждребад“, такође о деци; *халаш* т. coll. „коњи“ < тур. дијал. *alaşa* „кљусе; товарна животиња; ћудљив коњ; бесна животиња (пас, бик, коњ)“. У трећем делу се само указује да у с.-х. језику преовлађује нијанса значења „диваљ, неукроћен“, као и претежно колективна употреба према сингулативној у турском.⁷

1.4.2. Овом типу одредница припада и **ахар** где је помак значења направљен у правцу амелиорације („стаја“ → „двор“): *ахар*, *-ара* т. „коњушница, стаја“, „КУЋА ИЛИ ЈЕДАН ЊЕН ДЕО ЗА МУШКАРЦА-ГАЗДУ И МУШКЕ ГОСТЕ“, „ДВОР, ГОСПОДСКА КУЋА“, такође *аар*, *ар* „коњушница, стаја за крупну стоку“, *ар* „проширење у старим варошким кућама код улаза у подрум, на које се стављају ра-

зни алати“; *хър*, мн. *харови* „коњушница“, „конак“; *јар* „стаја, коњушница“, *хахар* „коњушница“; полусложеница *ахар-даја* „ГОСТИНСКА СОБА“, *ахарски* adj., *арчија* т. „коњушар“, такође *харчија* < тур. *ahır* „коњушница, штала, стаја“, као и **антрешел** која садржи уобичајене помаке од конкретних ка апстрактним значењима, са само једним које изискује коментар: *антрешел* т. „место на седлу или самару између бисага или терета с обе стране“, „терет, тегиба, невоља“, „НЕРЕД У СОБИ“, *антрешел*, *антрешел* „оно што је додато на товар (на коњу или магарцу), оно што је сувишно“, израз у *антрешел(у)* „поврх свега, приде“, *антрешел* „средина самара“, *антрешеле*, *антрешал*, у *антрешу*, *интрешел*, *интрешал*, *интришел*, *интреше*, *интрешет*, *уитрешел*, *уитрешу*, *итрешел*, *итрешел/итрешин*, *итрешан*, *-иња*, *итрешет*, изведеница *уитрешелак*, *итрешелак* — романизам, у вези са срлат. *intersellare* „ставити (коњу, магарцу и сл.) на леђа“, од *inter* „међу“ и *sella* „седло“. За значење „неред у соби“ Даничић мисли да се развило отуд што самар бива закрчен када се терет стави и на средину, у *антрешел*.

1.4.3. Одредница **аран** садржи неколико случајева конкретизовања оригиналног апстрактног значења „добар, ваљан“ → „снажан, развијен; домаћа животиња доброг соја“: *аран*, *-рна*, *-рно* поред *аран* adj. „добар, ваљан; леп, СНАЖАН, ХРАБАР“, *аран* „који је лепог изгледа, ОДРАСТАО, РАЗВИЈЕН“, „захвалан, благодаран“, *аран* „добар, здрав“; *арно* п. „добро, добро дело“; *арно* adv. „добро, лепо“, *арно* „добро, СНАЖНО“, *арне* „ЈАКО, ПРИЛИЧНО ЈАКО“; *арноћа* ф. abstr. „доброта“; *арнуца* „крава, овца или коза доброг соја“; и са х-: *харан*, *харно* adv., *харноси* ф. < гр. *χάρις* „милост, љупкост; добротинство, захвалност итд.“ (као придев на *-аљ* од грцизма *хар* ф.).

1.4.4. Одредница **абер** показује интензификацију једног од споредних значења оригинала (у правцу даље пејоративизације, од „гласине“ до „сплетке, оговарања“). Са друге стране, ту се констатује да лексикографски регистровано значење „мар, појам итд.“ заправо не постоји независно, ван фразеологизма *ни абера немаши*⁸: *аберабер* т. „глас, вест, новост; порука“, „обраћање пажње, обзирање“, „ПАЖЊА, МАР, ПОЈАМ“, „дознака, извештај“, *абера* „вест, новост; сплетка“, *аберабер* „id.“, такође *абара*, *абра* т. „id.“; *водий абрдае* „сплеткарити“, *абрдае ироносиши* (износиши и сл.) „ОГОВАРАТИ“; *хйбер* = *хйбар*, *-бра*; синтагма *нема(ши) ни абера* „НЕ МАРИТИ“; деноминал *дберийи*, *-им* импрф. „јавити, јављати“, *аберисаиши*, *-ишем* „id.“; *аберија* т. „весник, гласноша“, *аберија* „id.“; *аберија* т. „абердар“, *аберињ* т. „id.“, *абериња* ф. „абердарка“, *абериња* „id.“; *абрдоноша* т. и ф. „она(ј) ко(ја) проноси абрдае“, *абрдоноша* „id.“, *абрдоноше* п. „дете абрдоноша“, *абрдоноша* т. „id.“ < тур. *haber* „вест, глас, порука, саопштење, извештај; анегдота; гласине“.

1.4.5. Две одреднице са практично синонимним италијанизмима, **авертити** и **авизати**, показују како на нашем терену може доћи до истог семантичког развоја код независних позајмљеница („обавестити“ → „доћи себи; схватити“): *авертити*, *-им* (им)прф. „обавестити, упозорити, саветовати“, ~ се „ДОЋИ К СЕБИ, ОСВЕСТИТИ СЕ“; *авертити* „учинити да се (неко) разабере“; *авертити се* „ДОСЕТИТИ СЕ, РАЗУМЕТИ, СХВАТИТИ“, (*а*)*вертити* „обаве-

⁶ О етимологији псл. **хототъ* уп. Lota 2002.

⁷ За најновију етимологију саме турске речи уп. Lota 2002a: 61–64.

⁸ Више о томе уп. Петровић 1999.

стити”, *аверџиџи*, *-џн* „id.”; *аверђиваџи се* impf. „СЕЂАТИ СЕ”, *аверџиваџи*, *-џџн*, и *аверђисаџи*, *-џџџн* pf., *аверђисаџи*, *-џџџн се*; такође *алаверђиџи* < ит. *avvertire* „обавестити; упозорити; приметити”, односно у другом случају: *авџаџи* *-џм* pf. „обавестити, јавити; ДОСЕТИТИ СЕ”, *авџаџи* „id.”, *авџаџи (се)* „id.”, *авџаџи се* „ДОЋИ СЕБИ, СХВАТИТИ”, *авџаџи* „обавестити”, *авџаџи* „опоменути, обавестити”, *авџаџи (се)* „(ПРИ)СЕТИТИ СЕ”, *авџаџи* „чинити да се неко разабере”; *авџаџиџи* impf., *авџаџиџи* „упућивати, учити, обавештавати”, ~ *се* „досећати се”; *авџаџиџи* pf., *авџаџиџи* „обавестити”; трпни придев *џавџан*, *-џна*, *-џно* „обавештен”, „СВЕТАН, ОБАЗРИВ”, *џавџан*, *-џна*, *-џно* „обавештен”, *авџан* „id.”; такође *овџаџи (се)* pf. „досетити се”, *овџаџи се* „прибрати се, доћи себи”, *овџаџи се*, *овџаџиџи се*, *-џџџн се* impf.; поствербал *џавџ*, *-џа* m., *-џи* f. „обавештење, порука; РАЗУМ. СВЕСТ, ПАМЋЕЊЕ, СЕЂАЊЕ”, *авџ* „саопштење, обавештење”, такође *авџа* f., придев *џавџан*, *-џна*, *-џно* „обазрив; БИСТАР, ОШТРОУМАН”. „ПАЖЉИВ, СМОТРЕН, СВЕТАН”, вероватно овамо и *џавџан*, *-џна*, *-џно* „познат, јаван; прави, ноторан” < ит. *avvisare* „(об)јавити; обавестити; опоменути” или < ит. *avviso* „обавештење; оглас; мишљење, савет; опомена”. Ова одредница, односно коментар у њеном трећем делу: Skok полази од ит. именице *avviso* и глагола *avvisare* независно (слично и RJA, Musić, Lipovac-Radulović итд.), мада је, обзиром на семантику, вероватније да је именица поствербал Добра је пример како семантика може допринети прецизирању етимологије.

1.5. Посебну групу чине етнонимске одреднице **Арап(ин)**, **Арнаут** и **Арбан(ас)** које садрже разне називе животиња, биљака, предмета (обично оружја), ветрова, болести итд. мотивисане не само местом порекла, већ и другим специфичним особинама (физичким или психичким) или својствима која се везују за дати етнос.

1.5.1. Тако нпр. назив **Арап(ин)** најчешће постаје синоним за „црн, таман”: *Араџин/Араџи*, множина *Араџи* m. „припадник азијског народа”, „ЦРНАЦ. надимак ЦРНПУРАСТОМ човеку”, „коњ арапске пасмине”, *Араџин*, чак *џраџи*, *Араџи*, *џраџи* такође назив за разне животиње ЦРНЕ БОЈЕ (коња, пса, мачку, петла), „врста рибе”, „врста кромпира ЉУБИЧАСТЕ БОЈЕ”, „арапски коњ”, *раџи* „коњ, пас”, „коњ ЦРНЕ ДЛАКЕ”. „човек ТАМНОГ ТЕНА”, *раџин* „арапски коњ”; *Араџиџа* coll., и пренесено „одважни, храбри људи”; *Араџина* f. augm.; *Араџка* f., ређе *Араџкиња*, *џраџка* такође „ЦРНКИЊА”, назив за разне животиње црне боје, за разне врсте воћа и поврћа, *раџка*, *раџкиња* „кобила арапске пасмине”, *раџка* „ЦРНА МАГАРИЦА”, *раџке* f. pl. „велике или ЦРНЕ БОГИЊЕ”; *раџкиња* „врста крушке”; *раџке*, *Араџичке* n. dem., *Араџчад* f. coll.; *џраџко* m., *раџлиџа* „арапски коњ”; *раџаџа* „зельста биљка *Stambe tatarica*”; *раџаџа* f. „врста сабље пореклом из Арабије”, *раџиџа* „црнопута жена”, *раџиџа* „id.”; придев *џраџки*, одатле назив земље *Араџка* „Арабија”, покр. и *раџачки*: арапачки пасови „памучни појасеви”, *Араџов* и у збирном значењу: Од Арапова доба „од давнине”; такође са (секундарним) x-: *Хараџи*, *хараџски*; са аферезом a-: *раџи* n. „ЦРНО ЈАРЕ”, *раџка* f. „ЦРНА ОВЦА”, *раџча* m. „ЦРН ОВАН” < тур. *Arap/Arab*.

1.5.2. Слично, назив **Арнаут** постаје појам за сточара или човека преке нарави, ЉУТОГ: *Арнаџи/Арнаџин*, pl. *Арнаџи* „Албанац”, *арнаџи* m. „ЉУТ, ПРЕК, НАГАО ЧОВЕК”, „БЕСАН коњ”, „врста дувана”, „врста пиштоља”; *арнаџин* „нагао човек”, „чобанин, сточар; западни или јужни ветар”; *арнаџин* „западни ветар”; *Арнаџи*, *Арнаџин*, *Арна(џ)џин*, *Арнаџи*, *Арнаџин*, *Рнаџи*, са секундарним

x-: *Хрнаџи*; *Арнаџиџа* f. coll., *Арнаџлиџа* „id.”, такође сингулативно „Албанац”, *арнаџлиџа* f. „врста мале пушке”, „западни ветар”; *Арнаџилук* m. coll., *Арнаџилук*, *Арнаџилук*; *Арнаџка* „Албанка”, *Арнаџка*, *Арнаџка*, *арнаџка* „врста пушке”, „врста народног кола”, „врста дугачке ЉУТЕ ПАПРИКЕ”, *арнаџка* „врста ситне љуте паприке”; *Арнаџкиња* „Албанка”, *арнаџкиња* „врста мале пушке; врста мале љуте паприке”; *Арнаџче*, *-џча* n. „албанско дете”, *Арнаџче*, *Арнаџче*; *Арнаџчиџи* dem., *Арнаџчиџи* m. pl., *Арнаџчиџи*; *Арнаџчад* coll.; *Арнаџчиџи* „албанизовани Србин”; придев *арнаџски*, *арнаџки*, *арнаџки*, *арнаџки*, одатле *Арнаџиџа реџи*, coll./sing.; *арнаџиџаџа* „врста пиштоља”; деноминал (*џо*)*арнаџиџиџи (се)* (im)pf. „албанизовати (се)”, *џо-арнаџиџиџи (се)* < тур. *Arnavut* < гр. Ἀρναβίτης поред Ἀρβανίτης у крајњој линији истог порекла као *Арбанас*. Такође *Arnavut biberi* „љута алева паприка”.

1.5.3. Знатно ужи репертоар значења садржи одредница **Арбан(ас)**: *Арбан*, *-џна* m. „Албанац” само једном: горштака арбана и шкипа, *Арбаниџа* coll.; такође име земље „Албанија”, чак *Арбаниџа*; придев *арбански*; *арбанџа* f. „ВРСТА ЗИМСКЕ ЈАБУКЕ”; обично *Арбанас* „Албанац”, *арбанас* „ВРСТА ЦРНОГ ГРОЖЂА”, чак *Арбанас*, топоним *Арбанаси* = *Арбанаси*, *Арбанас*, једном и *Арбанаса* m. (ради стиха), *Арбанасанин*, придев и прилог *арбанаски*, *арбанаски*, *Арбанаски* „Албанија”, чак *арбанаски*, *арбанаски*; такође *арбански*; деноминал *арбанасиџи (се)* = *арбанасиџи (се)* — од имена старог града код Крује, гр. Ἄρβανον.

1.6. Неколико термина из религијске сфере показује извесне, мање-више очекиване помаке који не захтевају посебно тумачење.

1.6.1. Тако нпр. у одредници **арханђео** постоји низ значења везаних за искључиво српске обичај празновања крсне славе: *џрханђео*, *-џела* m. „врховни анђео, старешина анђела”, *џрханђео*, *џрханђео*, *џрханђео*, *џрханђео*, *џрханђео*, *џрханђео*, *-џела*; *џрханђел*, *џрханђел*, такође „МЕСЕЦ НОВЕМБАР”, *ранђел*, *Ранђел* „ИМЕ ПРАЗНИКА; лично име”, *џрханђел*, *џрханђел*, *џрханђео*, *џрханђел*, *џрханђел*; *џр(х)анђелов*, *џрханђелово* n. „Аранђеловдан”, *џрханђеловаџа* „ОНАЈ КОЈИ СЛАВИ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА”, *џрханђеловиџа* f. „ПОСТ ПРЕД АРАНЂЕЛОВДАН”, *џрханђеловача* „ЧАША СА СЛИКОМ АРХ. МИХАИЛА”, *џрханђеловдан* m. „21. НОВЕМБАР, ПРАЗНИК АРХ. МИХАИЛА”, *џрханђеловдан*, *џрханђеловдан*, *џрханђеловдан*, *џрханђеловски* adj. „аранђеловдански”, одатле *џрханђеловиџиџк* „онај који слави Арх. Михаила” < гр. ἄρχαγγελος „арханђео”, посредством цсл. *архангџа*/архангџа.

1.6.2. У одредници **апостол** изведена значења везана су углавном за црквени обред: *џпостол/џпостол* m. „сваки од дванаест Христових ученика; проповедник хришћанства код неког народа; одушевљени поборник”, „БОГОСЛУЖБЕНА КЊИГА православне цркве која садржи дела и посланице апостолске”, *џпостол* „светац”, „ЦРКВЕНА ПЕСМА коју за време богослужења читају најбољи ученици”, „МАЊА ГОВОРНИЦА одакле се чита апостол”, *џпостол* „ученик Христов и светац”, „књига апостолских посланица”, и ЛИ *џпостол*, *-џла* m., хипокористик *џиче*, *-џча* n., *џпостол* „апостол (библијски)”, заст. *џпостол/џпостол*, *-џла* „id.”, *џпостолџиџи*, *џпостолџиџи* m. dem.; *џпостолџиџа* „ЧИТАЧ АПОСТОЛА у цркви”; *џпостолџиџиџи* impf., *џпостоловаџиџи*; такође *џпостол*, *џпостол*, *-џла*, *џпостол*, *џпостол*, *џпостол*, *џпостол*, *-џла*, једном и *џпостол*; са аферезом ЛИ *Постол* m., *Постол*, *-џла* хипокористик *Пџиџа*, *-џе* < гр. ἀπόστολος „посланик, изасланик”, преко стсл. *апостолъ* или лат. *apostolus*.

1.6.3. У одредници анатема читав низ значења развија се тако што помен *actionis* прелази у помен (преноси се на превасходни предмет проклињања тј. на нечисту силу, ђавола и сл.). Одатле се, с једне стране, развијају хидроними (с обзиром на представу о води као станишту нечисте силе), а са друге секундарна значења „обешењака”, „зла жена”, „насртљивац”: *анашема* f. „проклетство, чин којим се неко изопштава из цркве”: *бацити на неког анашему; анашема ше/га/је/их било*, такође *анаше га маше било* и сл.; „НЕЧАСТИВА СИЛА, БАВО; ПРОКЛЕТНИК”, и *анашема* књиж., *Анашема* НАЗИВ ВИРА у реци Градац код Ваљева; *анаше маше* interj. за чуђење, *анашемаше!*, *анаше ја/ше*, *анашејама* „проклет био!”; *анаHEMA*, *анаHEMA (ја било)*; и без а-: *нашема* „обичај бацања проклетства”, „проклетство”, „ДЕМОНСКА СИЛА”, у изразима *нашема ја/је било*, *нашема ше била*, *нашема ше убила*; *наше-маше*, *наше ја/ше*; *нашата* m. „НАСРТЉИВАЦ”, *анашемски* у хидрониму *Анашемски њошак* код Београда, *нашемеја* f. „бацање проклетства”, *анашемник* m. „нечастива сила, ђаво; проклетник”, „НЕВАЉАЛАЦ, ОБЕШЕЊАК, НЕМИРКО”, *анашемница* f. „нечиста сила, вештица”, „проклетница, опака жена”, (*а*)*нашемник*, (*а*)*нашемница*, (*а*)*нашемниче* n., *нашемник*, *анашемњак*, *анашемњачина* m. augm. *анашемњача* f., *анашемњак*, *анаше(м)њак*, *анашемљак*, *анашењак*, *анемейљак*, *нашемњак*, *анашемче*, *анашемчић* dem., *анашемисаши* (im)pf. „бацити проклетство”, *анашемисаши* < гр. ἀνάθεμα „проклетство (црквени термин); проклета ствар”.

2.0. Мешовите одреднице су оне код којих је носилац одреднице реч — познате или вероватне етимологије — чији је семантички развој највећим делом регуларан и очекиван, али и оквиру њега постоје и таква семантичка гранања која захтевају додатно тумачење у трећем делу одреднице.

2.1. Најчешће су оне одреднице у којима се тумачи једно значење (ређе више):

ашпа *ашпа* f. „покретна дрвена полуа”, „гвоздена полуа која спаја важе [два паралелна салница низ које се готове лађе спуштају у воду]”, „ручица, праљница; јако и тврдо дрво које се увлачи у главу истезала [справе за извлачење лађа на обалу] кад треба њиме вртети”, *ашпа* „жељезна шипка која двије стране навоза (важих) држи на потребној удаљености”, *ашпа* „КОПЉЕ ЗА ЗАСТАВУ”, *ашпица* dem. „полуа на преси за цеђење маслина”; такође *ашпа* f. „дрвена полуа која се употребљава на бродовима” < ит. дијал. (вен.) *аспа* „полуа на витлу”. Значење „копље за заставу” није резултат спонтаног развоја већ формалног наслањања на етимолошки различито *ашпа* „грета на прамцу; копље за заставу на броду”.

аргат *аргај(ш)* m., pl. *аргаји* „најамни радник”, *аргај*, *аргај*, *аја*, *аргај*, *аргајин*, *аргај(ин)*; такође *ргај*, *ргаја* m., *ргајин*, *ргај(ин)*; *ргеј*, *харгај* „id.”; *аргај* „ЧЕТВРТИНА РАЛА КАО МЕРА ЗА ПОВРШИНУ”, *ргај* „ПОВРШИНА ЗЕМЉИШТА ПОД КУКУРУЗОМ КОЈУ ПРАШИЛАЦ МОЖЕ ОПРАШИТИ, ОКОПАТИ ЗА ЈЕДАН ДАН”; изведеннице *аргајкина* f. „најамна радница”, *аргајница*, *аргајка* „id.”, *аргајар* „аргатин”, *аргајар*, *ргајар*, *харгајар*, *ргајач*, *аргајач*, *аргајач*, *аргајача* coll. „присилни рад, кулак”, *аргајлук* „id.”, *аргајлук*, *ргајлук*; придев *аргајски*, одатле *аргајшина*/*аргајшина* f. „печалба”; деноминали *аргајоваши* impf., *аргајоваш*, *аргајоваш*; *аргајоваши*/*ргајоваши*, *аргајоваши*, *аргајоваш* „радити најтеже послове”, *ргајоваш*, *ргајоваш*

шај „теглити, вући” < нгр. ἀργατής < ἐργατής „радник”. Значења која се одnose на површину земљишта вероватно имају следећу генезу: „најамник” → *„дневни учинак једног најамника” → „површина земљишта коју прашилац може опрашити, окопати за један дан” → „четвртина рала као мера за површину”.

арч *арч* m. „трошак”, „утошени, употребљени материјал”, „уокрас на оделу, прибор за украшавање одела”, „храна”, „ЛЕК”, „трошак, материјал, нарочити материјал за украс, сребро, злато, гајтан, свила и сл.”, *арач*, *арча* „id.”, *арач*, *арча* „трошак”, „материјал за украшавање одела”, „храна”, *арач*, такође са х-: *харач*, *арча* „трошак”, *арч* „id.”, „уокрас на оделу”; *арчији*/*арчији* impf. „трошити”, *арчији се* „излагати се трошку”, *арчији*, *арчији*, *арчији*, *арчији* impf.; *изарчији* pf., *изарчији* pf., *идарчији*, *идарчији* pf.; и са х-: *харчији* (се), *исхарчији*, *идхарчији*; *арчији*/*арчији* p. „трошак”; *арчија* m. „онај који на свадби води надзор над јелом и пићем”, *арчија* „id.”, *арчибаца* „id.”; *арчије* adj. „расипан”, *арчије*, *арчије* „расипник”, *харчије* „id.”, *харчија* „пушка великог калибра”, *арчија* „врста мале пушке украшене срмом”; сложеница *арчијара* m., f. „id.”, „мамипара” < тур. *harç* „трошак, издатак; састојак (хране), сировина; цемент, малтер; гајтани, траке и сл. чиме се украшава одећа”. Значење „лек”, иначе непознато оригиналу, вероватно се своди на изворно „састојак” (у рецептури за справљање лека).

асул *асул* m. „добит, корист”; *асул*, *асул* adj. indecl., adv. „ДОБАР, како треба”, *асул* „добар, честит, солидан, уредан”, *асул* „МИРАН, ТИХ, ПОСЛУШАН”, *асул* adj. indecl. „добар, ваљан”; *асул* (*асул*, *асул*) „укусан, лепо приправљен”, *асул* „смекшати”, *асул* „очишћен, уредан”; *асул* adv. „учињено, урађено”; *асул* adj. indecl. „добар, напредан, користан”, *асулан*, *асулан*, *асулан* „добар, миран (о детету)”, „повољан”, „који све одобрава”, „УШКОПЉЕН”, *асулан* „добар, ваљан”, *асулан*: Несъм баш *асулан* „није ми баш добро”, овамо вероватно и *асулан* adj. „свестан, при себи”; **асулан* „укусан (о јелу)”, изведеннице *асулан* m. „миран, благородан човек”, „миран во”, *асулица* f. „мирно женско чељаде”, „мирна крава или овца”; глагол *асулиши* impf. „производити; приправљати, СПРЕМАТИ (О КУПУСУ)”, *асулиши* pf. „људски урадити”, *асулиши* „припремити (о њиви)”, (*у*)*асулиши* (im)pf. „умирити, уредити; КАСТРИРАТИ КОЊА”, (*у*)*асулиши* (се) „id.”, (*у*)*асулиши* „доводити у ред, чинити послушним; јаловити”, такође са х-: *асулиши* impf. „чинити, уређивати”, *асулиши* impf. „уређивати, приправљати да нешто буде добро за намењену сврху”, *асулиши* „довести у ред”, *асулиши се* „постати добар, укусан, какав треба (обично о јелу)” < тур. *hasıl* „добит(ак), корист, резултат; произведен, урађен, стечен, добивен”, тур. дијал. *hasıl* „укусан”. За значење „укишељен (о купусу)” уп. тур. *hasılacak* „штавити кожу, киселити тесто”, *hasıl* „слана вода (припремљена за штављење коже)”, за „шкочити” исти глагол у значењу „чистити” (уп. с.-х. *йочисийиши* „ушкочити”), као и *hasılacak* „привићи се, припитомити се (о животињама)”. Придев *асулан* „добар, миран” могао би бити од тур. *asil* „главни, темељни”, особито с обзиром на тур. дијал. *aselsuz* „неваспитан”, уп. с.-х. дијал. *шачан* „присебан”, буг. *асул* adv. „управо, тачно”, алб. *asëll* „урођен, изворан, исправан, тачан”. Није искључено да су се на нашем терену након губљења х- укрстили рефлексии тур. *hasıl* и *asil*.

2.2. У неким случајевима тумачи се целокупан семантички развој носеће речи, што подразумева и реконструисање њеног изходног значења:

арзан *aržān, xāržān* т. „поклон трговачког еснафа цркви у виду дебелих црквених свећа” у атрибутивној служби уз свећа: *арзан свећа* „дебела свећа”, такође *арзан-ван*; овамо вероватно и *рзан* (*јасна свећа*) „смијешан лој и восак заједно” — вероватно с.-х. изведеница од дијал. глагола (*х*)*аризајти* „поклонити” < гр. *χαρίζω* „id.”. Творбено је *арзан* највероватније поименичени партицип специјализован у значењу „поклон у виду дебелих свећа”, а затим тај термин везан за цркву улази у народну песму лишен основног значења и сведен на атрибут свеће.⁹

алуџа *aluža* ф. „провалија, увала”, „густа шума”, „густа трава, густ коров, травуљина”, „закоровљено земљиште”, *алуја* „коров”, *алуја* „id.”, „биљни густиш, увала са биљним густишем”, „увала, провалија; нагнуто, стрмо земљиште”, „велика шума”; такође са х-: *халуџа*, топ. *Халуџе* код Сарајева и Београда; изведенице *алуџина* augт. „густа трава, коров; биљка *Antriscus vulgaris*, *алуџица* dem., деноминал *алуџиши* impf. „запуштати неку њиву тако да обрасте у траву”, придев *алуџљив* „који је као алуџа мрачан, непроходан”, *алуџаст*, *алуџав*; такође *алоја* „провалија, увала”, *халоџа* „биљка *Sambucus ebulus*”, *алоџан*, *-жена*, *-жно* adj. „који има корова, нечист”, *алоџина* „густа трава, коров”, *халоџина* „биљка *Clematis viticella*”, овамо можда и *Елока*, јаруга, провалија” < псл. **xalŕga* „ограда од коља повезаног сплетеним пружећем”. Примарно псл. значење развило се на с.-х. терену у „густа шума”, да би затим из ове првобитне метафоре с једне стране настало значење „густа трава, биљни густиш, коров итд.” (експресивном хиперболизацијом), а с друге — „провалија, увала” (синегдохом).¹⁰

алиште *alištie* п. „нешто слабо, безвредно; рђава, слаба особа”, *алиштие* „брука, срамота”, *алиштиа* (п. pl.?) „брука, бруке”; такође *улиштие* п. „слаб, рђав човек” — вероватно од **xalištie* (уп. мак. *алиштие* „одело, комад одела, хаљина, одећа”, бут. *халиште* „дебела простирка или покривач”). За с.-х. пејоративна значења треба поћи од бут. *халища* pl., рус. дијал. *халџѣ* и словињ. *халџѣ* „старо одело, рите, прње”, одакле се развија значење „нешто безвредно”. Ове паралеле указују да реч у јужнословенским језицима не може бити османске турцизма (тако Младенов). Облик *улиштие* тешко се може објаснити укрштањем са хомонимом *улиштие* „кошница”, већ је можда пре од **vędl-/*vędli-* „сушити (месо, житарице)”: с.-х. дијал. *удишти* „сушити”, *йодуђено месо*, слн. *voditi (proso)* „id.”, *povoјeno (meso)* „сушено, димљено месо”, пољ. *wędlina* „суво месо”, *wędźić* „сушити”, чеш. *uzenima* „id.”, *uiditi* „димом сушити”.

2.3. У појединим одредницама семантички помаци тумаче се семантичким паралелама односно наслањањем на одређени семантички модел:

⁹ Више о томе уп. *Огледна свеска* s.v. и Vlakić-Popović 1990.

¹⁰ За детаљну етимологију, семантички развој и нагласак уп. Лома 2000.

ада *ada* ф., ген. мн. *ada* „острво (обично речно или језерско)”, „водоплавно земљиште; земља крај реке”, „шума на речном острву”, *ада* „острво”, дем. *Едица* < тур. *ada* „острво”. Позајмљеница се уклапа у домаћи семантички модел и отуд развој „острво” → „земља крај реке”, „шума на острву” као у случају синонимног *лука* (< псл. **lŕka*, уп. и псл. **kosa* „aggregation erosionis fluminis, promontori”).

ајдамак *ajdamak* т. „батина, мотка, врљика”, „било какав дрвени предмет употребљен у тучи”, „окомак”, *ајдамак* „батина”, *ајдамáк* „id.”, „неотесанко”, „готован”; *ајдѣмачиши* impf. „батинати”, *ајдамача* ф. „батина”; *ајдѣмац* „врста кукуруза дугачког зрна”, *ајдамина* „крупан, неспретан човек”; *андáмак*; *ајдак/ајдáк* „батина”, *ајдáк* „id.”, „зашиљено дрво, трн”, „велики пенис”, „незграпан мушкарац”; такође *хјдáмак* „тежак комад дрвета” < тур. дијал. *haydamak* „скитница, ленштина, беспосличар”. До преласка апстрактног значења позајмљенице, посведоченог као с.-х. „готован и сл.”, у конкретно „батина, мотка итд.” вероватно је дошло под утицајем домаћег модела са супротним смером семантичког развоја, од конкретног ка апстрактном, уп. нпр. *бајшина*, *кијак* и сл.

апетати *ajpetati* pf. „ухватити, докопати се кога или чега”, *ajpetati* се „наћи се с неким”, *ajpetati* „прилепити (ћушку)”, *ajpetati* „прилепити, залепити”, *ajpetati* се „прилепити се (некоме), наметати се”; такође *ajpetati* „прилепити (ћушку)”, *ajpetati* pf., *ajpetati* impf. „залепити”, *ajpetati* „id.”, *ajpetati* се „појавити се неочекивано, непозван, као уљез”, „лагати, обмањивати, оговарати”, „турити”, *ajpetati* pf., *ajpetati* impf. „убацити”, *ajpetati* се, *ajpetati* се „навалити, убацити се” < вен. (*ajpetar* „прилепити”). Позајмљеница је метафоричко значење „ошамарити и сл.” вероватно развила по аналогiji са домаћим глаголом *л(и)јеишти* у чијој фразеологији постоји и семантика „залепити шамар”.¹¹

3.0. С л о ж е н е одреднице су оне у којима је носилац одреднице етимолошки проблематична реч те јој је самим тим тешко утврдити не само примарно значење већ и фазе и правце семантичког развоја. То додатно отежава излагање потврда у првом делу одреднице. Будући да нема поузданог решења, у трећем делу се, полазећи од различитих могућности у избору примарног значења, предлажу и различити етимони, евентуално и фазе претпостављеног семантичког развоја. Значај семантике као фактора у изналажењу етимолошког решења највише долази до изражаја управо у оваквим одредницама.

ал¹ *al, ala* т. „велика нечистоћа, прљавштина, блато, нечист”, „ђубре, буњак”, „смрад, лош задах, базд”, „рђаво имовинско стање, беда, немаштина, јад”, „нечовек, фукара, гад”, „врло сиромашан и запуштен човек, пуки сиромак”, „бедна породица; сироти, бедни, сиромашни људи, сиротиња, убог свет”, „прљав, глибав човек”; *ал*, *-а* т. „који је слаб, мршав”, „велика беда, немаштина, сиромаштво”, „јак мршава особа”; *алуџа* ф. „прљава, нечиста жена”, придев *улан* „јак сиромашан, бедан”, „јак мршав”, „ситан, закржљао (о плоду, семенци)”; *алоџа* ф. „неред у кући, лом, прљав-

¹¹ Посебно је питање да ли се ту заиста ради о развоју значења глагола *лейшти* „conglutinare” или је посредни облик глагола *лейшти/лейшти* „ударати”, уп. Vlakić-Popović 2002 s. v.

штину". У значењу „прљав(штину)” вероватно од слов. **xalъ*, уп. *халав* „прљав”, *халиџи* „прљати”, стсрп. *охаловаџи* „polluere”; у значењу „беда, сиротиња” можда турцизам *хал* „стање, беда”; значење „мршав, закржљао” као да је резултат укрштања претходна два. За тичмочко *алоча* уп. буг. дијал. *алоча* „глупост”, али и *алок* „лаком човек; луд, глуп човек”.

амбрета *амбреџа* f. „сребрни женски украс на грудима”, *амбрџа* „копча на сукњи, појасу, хаљини или блузи”, *амбреџа*, *омбреџа*, *имбреџе* f. pl. t.: Имбрете су од мједи, а по варошима у богатијех од сребра ... злата, а сиромаси мјесто имбрета имају споне, *ибреџе* f. pl. „украсне игле на женској одећи”. Ако се пође од значења „украсна плочица”, уп. итал. *ambrogetta* „id.” (тако РСА); ако је изворно „копча”, онда се може поредити срлат. *tembretum*, тј. итал. *tembretto* „врста дугмади” (тако Skok) — или је, с обзиром на варијанте са *и-*, од тур. *ibre*. „игла” (тако Шкаљић).

асма² *асма* f. „отвор на пећи која се ложи из собе”: Фуруна се ложи или из куће која има асму — отвор, каткад са гвозденим капцима, „земљана пећ која се ложи из собе”; такође са *х-*: *хасма* „id.”: Има пећи које се ложе споља и таке се зову „пећи на хасму”. Уп. тур. дијал. *asma* „метална шарка”, „дрвени, одозго затворени бадањ, укошен, исправно постављен, који служи за одвођење воде, а постављен је изнад точка који служи за окретање млинског жрвња”; могао би се претпоставити семантички развој: „метална шарка” → „капак на отвору” → „отвор на пећи” → „пећ”. Са друге стране, уп. гр. *ἄσμος* „отвор, зев, шупљина”, *ἄσμιος* pf. „издубити нешто”.

ајдук *ајдук* m. „натџа, направа (обично од тикве) за вађење течности из бачве”, *ајдук*, *ајдук*, *ајдука*, *ајдук*: Пререзана дршка лејке стави се у отвор бурета. На глави лејке је мали отвор одакле се устима извлачи ваздух. Кад се ајдук напуни, извуче се дршка из бурета и пиће се преточи у боцу или бокал. Можда метафора од (*х*)*ајдук* „крадљивац (sc. пића из бачве)”, или метафора гадји са писком, уп. *џајде* < тур. *gayda*; завршетак *-ук* у том случају можда према *дудук* „свирала”, уз секундарно наслањање на *хајдук*.

4.0. Посебну скупину чине одреднице чији трећи део садржи допунски семантички коментар или појашњење које се не односи директно на носећи део одреднице, већ на примере који се због своје дискутабилности не наводе у њеном првом делу.

4.1. Тај коментар може бити исправка или прецизирање неке дефиниције значења дате у извору:

аралук *аралук* m. „предсобље, трем”, „размак, простор између два предмета”, „рок, почек”, „пространа кућа”, *аралук/аралук* „споредна пролазна просторија у старим босанским кућама, мали ходник”, *аралук* „растојање између двају редова”, *аралук* „ходник, међупростор”; такође са *х-*: *харалук* < тур. *aralik* „размак, растојање, раздаљина, међупростор; отвор, рупа, пукотина, пролом; међувреме, интервал; прекид, пауза; узан пролаз, коридор; нужник, клозет; придев: полуотворен, отшкринут” апстрактум од *ара* „простор између два предмета, интервал, место”. РСА има *аралук* „крађа, отмица” и, од истог приносника, „оно што је украдено или

отето”, у примеру: Најео се он аралука, па је зато тако дебео, што се тумачи од *харали*. Погрешно је ту стављен пример: Али ће Турци уграбити аралук, кад нас ту не буде, и учинити крвно дјело, *уграбиши аралук* ту треба схватити као „улучити прилику, наћи међупростор за деловање”.

араба *арба/араба* f. „обична теретна кола, најчешће са воловском запрегом”, „мера за запремину”, *арба*, *арбаца/арабација* det.; придев *арбански*; *арабација* m. „онај ко се бави превозом робе арабом”, *арабациј(ј)ски* adj., *арабацијашти* impf. „радити као арабација”, *арабацилук* m. „занимање арабације”, деноминал *арабацилуковаџи*; такође без *а-*: *раба* f., pl., *рабе*; *рабација*, *рабација*; *рабацоваџи*, *рабацилук*; једном са *х-*: *хараба* < тур. *araba* „кола”. У примеру из народне песме: *сабљу њаше а арабу јаше* значење је пре „арапски коњ”, упркос Даничићу (RJA).

4.2. Некад се у трећем делу коментаришу облици који су формално или семантички блиски садржају одреднице, али је неизвесно да ли јој заиста етимолошки припадају:

арган *арган* m. „справа за дизање терета, витао, дизалица, чекрк”, „справа око грађе, козе итд.”, „високи ступ близу макине (млина) за маслине”, *арган* „стара направа за извлачење једрењака из мора конопом (учвршћени дрвени валак)”, *арган* „дизало”, *арган* „окомоти града на торкулу”; *аргон* „справа којом се стишћу спорте да исцури уље”, *арган* „врста конопа”; такође *арганел*, *-џла* m. „уже”, *арганел* „дуги, танки бродски конопак”; *арганџ*, *-џла* „конопци за потезање мрежа”; и са *ј-*: *јарган* „витао”, „ступ на лађи на који се сидро вира”, *јарган* „јак округао ступац са ужетом којим се воденица при премештању привлачи обали”; деноминал *јарганиџи* „привлачити воденицу или је потискивати од обале”; *јарганџ*, *-џла* „пут, траг по којем коњ гази покрећући жрвањ на крупари, млину” — преко ит. *argano* из гр. *ἀργάνον*, за облике на *-њ* уп. вен. *argagno* < гр. *ἀργάνιον*. Због разлике у значењу (упркос формалној подударности и ареалу) мало је вероватно да овамо спада *јарган* m. „вршњак, парњак, истогодишњак” (Банија и Кордун), *јарган* (Бакарац и Шкрљево), *јарган* (Дуга Реса).

арија¹ *арија* f. „ваздух, поднебље”, *арија*, *арија*; *арија*; такође *харија*; и „утваре, здухе”; овамо свакако и *арија* „јара”, можда и „велика количина” < ит. (вен.) *aria* „ваздух”. Упркос Скоку, фонетски и семантички остаје по страни *ирија* „ружно време, снажан ветар, олуја”: ирија од вјетра, *ирија* „срџба, бес”, које РСА и Lipovac-Radulović изводе од лат. *ira* „гнев”, а сам Скок другде од лат. *furia*, или од лат. *aura* „дах ветра”.

асли *асли* adj. indecl. „прави, исти, сушти; племенит”, *асли* „id.”, *асли* adv. „доиста, управо, јамачно, вероватно; сасвим, потпуно; сва је прилика”, *асли/асли* „поузвано, доиста”, *асли* „збиља, дакако”; такође са *ј-*: *јасли* „id.”; јамачно, вероватно; сасвим, потпуно”, *јасли*: Види како они иђе јасли (RJA, са дефиницијом значења „поносито”); са (секундарним) *х-*: *хасле*; *аслидан* adv. „асли”, *аслидн* adj. „прави, потпуни”; у комбинацији са другим прилозима *асли-дибидуз* „сасвим, до краја”, *асли-васли* „узалуд” < тур. *aslı* „главни, темељни”. Са формалне и семантичке стране није јасно спада ли овамо *асале* adv. „намерно”: Ваја *асале* оставила Јелаву непдмужену (Ковачић код Кладња).

5.0. Изложени материјал још једном је показао да скоро свака одредница представља проблем за себе, нарочито по питању семантичке компоненте. Како методологија израде речника захтева да не само формални, већ и семантички елементи одреднице буду максимално униформно и економично дати, семантички коментари морају бити уједначени и сведени на што мању, али истовремено довољну меру. То пред ауторе етимолошког речника поставља конкретан задатак да одреде границу између онога што се подразумева и онога што треба посебно објаснити, односно између имплицитног и експлицитног третирања семантике. Овај рад нуди један од могућих модела такве типизације одредница, који остаје отворен за допуне и модификације током даље израде *Етимолошког речника српског језика*.

ЛИТЕРАТУРА¹²

- Вјелетић 1995:** М. Вјелетић, *Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *Јужнословенски филолог* LI, Београд, 203—221.
- Вјелетић 1996:** М. Вјелетић, *Hungarizmi i germanizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *О лексичким позајмљеницама*, Суботица — Београд, 199—208.
- Вјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997:** М. Вјелетић, Ј. Влајић-Поповић, А. Лома, *Нивои етимолошке анализе и семеншација одреднице у ЕРСЈ*, *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 9—19.
- Влајић-Поповић 1990:** Ј. Влајић-Поповић, *Sh. arzan, arzovan, rzan*, *Јужнословенски филолог* XLVI, Београд, 63—68.
- Влајић-Поповић 2002:** Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*, *Библиотека Јужнословенског филолога* књ. 21, Београд (у штампи)
- Влајић-Поповић/Петровић:** Ј. Влајић-Поповић, С. Петровић, *Неки методолошки проблеми у изради Прве свеске Етимолошког речника српског језика*, *Зборник радова са скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”*, Београд — Нови Сад — Суботица, 17—19. септембар 2001. (у штампи)
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, 1 —, Београд 2003. (у штампи)
- Лома 2000:** А. Лома, *Праслав. *xalǫga < др. — греч. φαλαγγ- и скифски преход f > x* *Етимологија 1977—1999*, Москва, 87—96.
- Лома 2002:** А. Loma, *Scytho-Slavica (III)*, Урсл. *xomqъ, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, *Kraków*, 161—170.
- Лома 2002а:** А. Loma, *Aus der skythisch-sakischen Lehnwortforschung*, *Studia Etymologica Cracoviensia* 7, *Kraków*, 55—65.
- Огледна свеска:** *Огледна свеска. Библиотека Јужнословенског филолога* књ. 15, Београд 1998.
- Петровић 1999:** С. Петровић, *Ни абера нема, Наш језик XXXIII/1—2*, Београд, 90—98.
- Топоров 1994:** В. Н. Топоров, *Из индоевропейской этимологии* V (1), *Этимология* 1991—1993, Москва, 126—154.

Marta Bjeletić, Jasna Vlajić-Popović

IMPLICIT AND EXPLICIT SEMANTIC INTERPRETATIONS IN AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY (the case of *Etimološki rečnik srpskog jezika*)

Summary

The paper deals with modes of presenting the semantic component in an etymological dictionary. Departing from the manuscript of *Етимолошки речник српског језика* proposed is a classification of lemmas into „simple”, „combined” and „complex”, depending on implicit or explicit interpretation of meaning and semantic development of words.

Lexicographic methodology calls for both formal and semantic elements of a lemma to be presented in a uniform and economic way. Therefore, semantic comments should be most undifferentiated and reduced to a minimum which, at the same time, ought to provide an optimum of necessary information. These requirements boil down to setting a delineation between implicit and explicit treatment of semantics. This study offers one possible model of such typisation of lemmas which remains open for improvements and modifications.

¹² Овде се дају само скраћенице радова на које се упућује у напоменама, а не и оне из цитираних речничких одредница, будући да се њихова разрешења могу наћи у *Огледној свесци* и у ЕРСЈ.

Дойчил Войводич

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПЕРФОРМАТИВНОСТИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ*

Статья посвящена функционально-грамматическому анализу славянских перформативов (главным образом, на материале сербского, русского и польского языков). Данные речевые акты, представляющие собой высказывания с глаголами речи в 1-м л. ед. ч. настоящего времени изъявительного наклонения, самим произношением которых говорящий выполняет эквивалентные им действия, здесь рассматриваются в качестве отдельного функционально-семантического поля (ФСП), объединяющего субкатегориальные разновидности перформативной категориальной ситуации (интенции), т.е. функционально-семантические микрополя (ФСМ) информативности, прескриптивности и автопрескриптивности, функционирование и оформление которых всегда прагматически обусловлено характером отношения говорящего к собеседнику и содержанию высказывания.

Ключевые слова: перформатив(ность), речевые акты, функционально-семантическое поле/микрополе (ФСП/ФСМ), информативность, прескриптивность, автопрескриптивность, славянские (сербский, русский, польский и др.) языки

0. Вводные замечания

В лингвистической литературе, особенно в исследованиях в области теории речевых актов и прагматики, перформативы (от лат. *per-formo* = „действую”, „делаю”, „поступаю”), обычно определяющиеся как высказывания с глаголами речи в 1-м л. ед. ч. настоящего времени изъявительного наклонения, самим произношением которых говорящий выполняет эквивалентные им действия (в смысле *dictum est factum*), рассматривались с различных точек зрения, в первую очередь, с лексико-семантической и коммуникативной, и, очень редко, с грамматической (см., в частности, [Ostin 1994; Serl 1991; Арутюнова 1976: 45—56; Вежицка 1985; Апресян 1995: 199—241; Гловинская 1993]; ср. также [Škrabec 1903; Кошмидер 1962: 135, 163—

* Настоящая работа представляет, в определенной мере, предварительный опыт синтеза более обширного исследования перформативов в славянских языках, отдельные вопросы которого были уже предметом наших разноаспектных наблюдений (см., в частности, [Войводич 1997а; 1997б; 1998а; 1999а; 1999б; 1999в; 1999г; 2000а; 2000б]).

165; Musić 1935; Benvenist 1975: 198—205; Dikro-Todorov 1987: 294—322; ван Дейк 1989: 12—40; Бондарко 1990: 36—39; Mišćević 1991; Падучева 1996: 161—166; Derganc 1996; Петрова 1997; Войводић 1997б; Поповић 2000). Несмотря на то, рассматриваются ли в качестве отдельного подтипа глаголов речи или в качестве речевых актов, они нуждаются в специальном теоретико-методологическом подходе и анализе, которые должны основываться на более глубоком и широком изучении как их сложной структуры, так и функций и значений, которыми обусловлено их специфичное положение в языковой теории и речевой практике. Именно эта специфика и сложность, позволяющие рассматривать перформативы как объект полиаспектной лингвистической интерпретации (ср., в частности, [Войводић 2000а и 2001а]), вызывают необходимость в поиске и осмыслении соответствующей модели, с помощью которой можно будет не только объединить все важнейшие аспекты исследования данной языковой категории, но и более подробно рассмотреть и описать ее. На наш взгляд, для достижения настоящей цели самой подходящей является модель функционально-семантических полей (ФСП), успешно применяемая и разрабатываемая санктпетербургской лингвистической школой в рамках теории функциональной грамматики А. В. Бондарко и его сотрудников (см., например, [Теория функциональной грамматики 1987—1996]; ср., в частности, [Войводић 2000г]). Эта модель, базирующаяся на общем семантико-функциональном действии грамматических (как морфологических, так и синтаксических) средств, с одной стороны, и лексических, лексико-грамматических и словообразовательных средств, с другой стороны, дает возможность рассмотреть и перформативы (как особое сочетание взаимодействия элементов различных уровней на функциональной основе — как тех с категориальным (обязательным, парадигматическим, инвариантным), так и тех с некатегориальным (необязательным, синтагматическим, вариантным, контекстуальным) значением) с новой точки зрения, что, как нам кажется, может, в частности, способствовать в определенной мере и лучшему пониманию проблематики, связанной не только с данной сложной языковой категорией, но и с теорией речевых актов в целом. Функционально-грамматический аспект, соответственно модель ФСП представляет лингвистическую модель „открытого типа”, что указывает на возможность ее взаимодополнения с другими моделями и подходами в языкознании. Благодаря именно этой комплементарности она, как собственно лингвистическая модель, может включить в себя и, условно говоря, „абсорбировать” остальные аспекты рассмотрения перформативов, представляющие собой языковые (лексико-семантический и грамматический аспекты) и речевые (прагматико-стилистический или коммуникативный аспект) модели.

В соответствии с вышеизложенным, перформативные высказывания, лексически представленные небольшой и относительно закрытой группой слов (*verba dicendi*) и обладающие устойчивой синтаксической структурой, здесь будем рассматривать в качестве отдельного ФСП. Другими словами, упомянутое (автореферентное) выполнение речевых актов (при котором слово и действие совпадают, отождествляются), характеризующее категориальную ситуацию настоящего перформативного и представляющее собой одну из актуализационных категорий, в реализации которой существенную роль играет „отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего” [Бондарко 1990: 6],¹ будем рассматривать — в функциональном смысле — как одно целое, т.е. в качестве (под)системы, состоящей из центральной и периферийной частей. Эксплицитное выражение иллокуции с помощью глаголов речи в 1 л. ед. ч. настоящего времени индикатива может представлять центр такой системы, а все остальные средства выражения иллокуции — либо эксплицитные (как правило, глаголы речи в 1 л. ед. ч. перфективного презенса, футурума или сослагательного наклонения, а также и различные модальные конструкции с теми же глаголами), либо имплицитные (как разнообразные части речи, какими являются существительные, частицы, междометия и пр., так и специальные па-

¹ Таким образом, здесь можно говорить о реальной (объективной) модальности, непосредственно связанной с ситуацией речи, соответственно с временным (и пространственным) дейктическим центром, объединяющим как внеязыковой момент речи (соотносящийся с продолжительностью речевого акта), так и совокупность разных прагматико-дейктических компонентов, а именно: *я — ты — сейчас — здесь — это* (ср., в частности, [Benvenist 1975: 192—205; Арутюнова 1981; Формановская 1982: 13, 36, 43; Пипер 1988: 17—52; Крекич 1998: 243—245]). В соответствии с этим в настоящей работе перформативная ситуация (представляющая собой отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего) рассматривается и как статическое отражение пространственных (и временных) отношений с динамическими семантическими признаками „надкатегориальной локализации”, какими являются „аблативность” (метафорическое выражение удаления говорящего от адресата), „адлативность” (метафорическое выражение приближения говорящего к адресату) и „локативность” (нейтральность по отношению к метафорическому выражению динамики участников коммуникативной ситуации); см. [Piper 1997: 59—85, 100—117]; ср. его же [1977/78: 13 и сл.; 1988: 16 и сл.]; ср. также [Тополиньска 1996: 2—4; Джоунс 1997; Войводић 1999. г.].

Учитывая приведенное (субъективное) установление говорящим отношения содержания высказывания (т.е. его препозитивной основы) к действительности, в данном случае можно говорить и об ирреальной (субъективной) модальности (см. [Бондарко 1990: 59—71]; ср. и другие мнения, в первую очередь, исследования, рассматривающие настоящее отношение говорящего к содержанию высказывания в качестве обязательной корреляции модуса и диктума, где модус представляет интерпретирующую, а диктум — интерпретируемую части предложения-высказывания [Bally 1965: 36—39, 48—50; Алисова 1971; Таривердиева 1973; Арутюнова 1976: 56—70, 128 и сл.; Меликсетян 1986: 44—46; Шмелева 1988; Зеленщиков 1997: 7—45; Золотова — Онипенко — Сидорова 1998: 229—302; Всеволодова 2000: 288—318]; ср. также [Tošović 2001: 257—262], где данное отношение рассматривается как „иллокутивно-коммуникативный проекционал”, представляющий собой корреляцию иллокутивной и коммуникативной перспективы предложения-высказывания).

ралингвистические средства при использовании директивов и вопросов в их перформативных функциях) — ее периферию.

В зависимости от характера отношения говорящего к собеседнику и содержанию (препозитивной основе) высказывания выделяется несколько типов перформативных ситуаций, которые можно рассматривать как функционально-семантические микрополя (ФСМ) в рамках общего ФСП перформативности.² Мы различаем три таких типа: (1) ФСМ с интенциональным отношением осведомления (ознакомления) адресата с актуальными событиями или фактами (*ФСМ информативности*), объединяющее разнообразные по семантическим признакам перформативные высказывания, т. е. такие иллокутивные акты, какими являются различные виды сообщения (заклучение, заявление, утверждение, извещение, объявление, подтверждение, провозглашение и т.п.), затем названия и назначения (на должность), согласия / возражения, отрицания и споры, отказы, отмены и отречения, осуждения / одобрения и прощения, уверения, признания, предсказания, выражения формул речевого этикета (благодарность, извинение, приветствие, прощание, поздравление, пожелание, соблазнение, представление); (2) ФСМ с интенциональным отношением побуждения адресата к совершению определенного действия (*ФСМ прескриптивности*), включающее речевые акты просьбы, требования, приказа, запрета / разрешения, предупреждения, совета, предложения и приглашения (ср. [Войводић 2000б] и (3) ФСМ с интенциональным отношением принятия обязательства (в выполнении определенного действия) со стороны говорящего (*ФСМ автопрескриптивности*), реализующееся с помощью актов обещания, обязательства, присяги, клятвы, ругательства (ср. [Войводић 1999а]). Добавим, что из-за недостатка места толкование указанных перформативных (микро)полей не дается в полном объеме; по той же причине и примеры приводятся в ограниченном количестве.

Приведенные ФСМ здесь будем рассматривать на материале, прежде всего, сербского, русского и польского языков (как „презентабельных” представителей основных трех групп славянских языков). В анализе будут учтены как лексико-семантические типы перформативного глагольного действия (лексико-семантический аспект), так и его падежная (аблативный родительный, адлативный дательный, аблативный/адлативный винительный, локативный/социативный творительный) и предикатная/пропозитивная (глагольная мобильная/немобильная, неглагольная, нулевая) валентность, соответственно синтактико-семантическая сочетаемость перформативных глаголов (грам-

² Одновременно такой подход может представлять и своеобразный опыт классификации перформативов, который по своей основной идее отличается в определенной мере от существующих классификаций (ср., в частности, [Ostlin 1994; Serl 1991; Апресян 1995: 199–241; Гловинская 1993]) и который, как нам кажется, может быть полезным в дальнейших исследованиях этой сложной языковой категории.

матический, т.е. синтактико-семантический аспект), а также и прагматико-стилистические условия перформативной ситуации, в которых реализуется выбор средств для выполнения различных иллокутивных актов (коммуникативный аспект) (подробнее о данных аспектах см., в частности, в наших работах [Войводић 1999б; 1999в; 1999г]).

1. Структура ФСМ информативности

1.1. В образовании центра (морфо-синтаксического ядра) данного ФСМ участвуют перформативные глаголы, т.е. высказывания с самыми различными семантическими признаками. Для наглядности мы их сведем к нескольким подгруппам, каждая из которых — в эвентуальной более подробной разработке (субкатегоризации) — может представлять отдельное субполе.

Сообщения. Настоящие акты можно реализовать с помощью следующих иллокутивных форм глаголов речи, основной характеристикой которых является либо информативно-речевое, либо логико-оценочное значение³: *zaključujem* (*заклучаю; wnioskuję*),⁴ *izjavljujem* (*заявляю; oznajmiam*), *iscijehem* (*подчеркиваю; podkreślam*), *uscijerhjujem* (*утверждаю; stwierdzam*), *konstatujem* (*констатирую; konstatuję*), *napominam* (*напоминаю; nadmieniam*), *obavješćavam/informujem* (*извещаю/информирую; zawiadamiam/informuję*), *objavljujem* (*объявляю; ogłaszam*), *ipowierhjujem* (*подтверждаю; potwierdzam*), *iprimjerhjujem* (*замечаю; zauważam*), *iprozlašćavam* (*провозглашаю; obwieszczam*), (*iprocjujem* (*оцениваю; oceniam*), *rezumiram* (*подытоживаю; podsumowuję*), *saopisćam*

³ Некоторые понятия и терминология, используемые в настоящем анализе, заимствованы из Синтаксического словаря Г. А. Золотовой [Золотова 1988] и теории функциональной грамматики А. В. Бондарко [Бондарко 1990]; см. также [Бирюлин 1990]. Добавим также, что наша модель семантической интерпретации перформативных глаголов (т.е. речевых актов) в некоторых элементах близка к толкованиям, предложенным в работах [Вежибица 1985; Гловинская 1993].

Здесь, из-за недостатка места, не приводятся все примеры (способы) проявления перформативности. Приводятся, прежде всего, примеры, представляющие „канонические” (прямые эксплицитные) перформативы (центр ФСП перформативности), а реже — примеры, представляющие имплицитное выполнение данных речевых актов (периферия ФСП).

Также, не рассматриваются и семантические различия между перформативами в более узком смысле слова (глаголами речи типа *благодарить, клясться, обещать, отрезаться, прилащать, приказывать, просить, прощать, советовать, сообщать, требовать* и т.п.) и перформативами в более широком смысле слова („полуперформативными” глаголами типа *давать (слово, обещание, клятву и т.п.), присваивать (звание), освобождать (от вины и т.п.), ставить (на должность), порывать (отношения), замечать/отмечать, налагать (вето) и т.д.*, которые по своему основному значению не принадлежат к глаголам речи, т.е. которые семантически не мотивированы компонентом „говорить”, но могут использоваться как перформативы); ср. [Апресян 1995: 148].

⁴ Все примеры, прежде всего те, которые представляют центр ФСП, будем приводить именно в данной последовательности — сначала на сербском, а потом на русском и польском языках; исключение представляют лишь редкие случаи, когда источником примеров является русский или польский подлинник.

вам (сообщаю; *oświadczam*) и т.п. В основе любого сообщения лежит семантический компонент „желаю” („предоставить информацию”), причем говорящий обращает (направляет) внимание адресата на себя или на информацию (суждение) о фактах и событиях, которые могли бы заинтересовать адресата, занимая при этом (в соответствии с ситуацией) определенную позицию, выражаемую им с помощью соответствующего перформативного глагола, которым уточняется данный иллокутивный акт. Учитывая падежные (формально-объектные) отношения 1-го лица — я (говорящего) ко 2-му лицу — ты (адресату) приведенные глаголы можно разделить на три типа. Другими словами, одни глаголы употребляются с дательным (*саоішійавам ти/вам*), другие — с винительным (*обаеішійавам ше/вас*), а третьи не имеют формально выраженной валентности адресата, хотя ее можно эксплицировать с помощью творительного с предлогом *іред* (*ірогласявам* <„пред тобом/вами”>), что, в принципе, представляет общий признак всех перформативов. Когда речь идет о предикатной валентности (сочетаемости управляющего перформативного глагола в иллокуции с действием-сказуемым в пропозиции), тогда следует отметить, что она одинакова для всех сообщений, т.е. что их темпоральная перспектива является, как правило, мобильной (неограниченной), так как они синтаксически могут сочетаться с любым предикатом в пропозиции, несмотря на его временную (претеритальную, презентную или футуральную) семантику (исключение, может быть, представляет глагол *ірогласяваіш*, который обычно обладает имплицитной немобильной (проспективно-футуральной) темпоральностью; ср. *ірогласявам скуй оіворенім*). Проиллюстрируем это следующими высказываниями: (1) *Саоішійавам вам да се нисмо усїјели (не усїјевамо, нећемо усїјели) договоріш с властїма / Сообщаю вам, что нам не удалось (не удастся, не удастся) договориться с властями / Oświadczam wam, że nie udało (nie udaje, ne uda) się nam porozumieć się z władzami.*

Называния и назначения (на должность). Эта группа иллокутивных актов реализуется с помощью следующих глаголов и глагольных конструкций, основным значением которых является социально-делиберативное, т.е. идентификационное: *дајем име (даю имя; daje imię), додјелујем <звание> (присваиваю звание; nadaję tytuł), завјешіа(ва)м (завещаю; zapisuję <w testamentie>), именујем (именую; mianuję), оіуномоћујем (уполномочиваю; upełnomoczniam), іосіававам <на должности> (назначаю/ставлю <на должность>; naznaczam <na stanowisko>), іосвећујем/іроізвоідим/унайрећујем <кога у шіа> (посвящаю/произвожу <кого во что>; poświęcam/awansuję <kogoś na coś>). В основе данных актов лежит номинация (называние) адресата, подразумевающая его идентификацию в будущем или же исполнение им новых обязанностей и должностей, которые ему присваиваются и доверяются. Приведенные глаголы (акты) реализуются с помощью два типа адла-*

тивной падежной валентности — с дательным (*завјешіавам ти/вам*) и винительным (*именујем ше/вас*). Все они (кроме, может быть, глагола *оіуномоћаваіш*) обладают неглагольной (именной, предметной) предикатной валентностью, отличающейся имплицитной темпоральной немобильностью проспективно-футурального характера. Ср. следующие высказывания: (2) *Посіававам ше на дужності міністра сїольних іослова / Назначаю тебя министром иностранных дел / Naznaczam cię na stanowisko ministra spraw zagranicznych;* (3) *Завещаю тебе мой браунинг (М. Булгаков) / Ja ти осіававам („оставляю у аманет” и т.п. — Д. В.) свой браунинг (М. Булгаков) / Zapisuję ci w testamentcie mój brauning (M. Bułhakow).*

Уверения как речевые акты реализуются с помощью иллокутивных форм глаголов (с основным нравственно-оценочным или логико-оценочным значением), какими являются, следующие: *кунем се (клянусь; przysięgam/zaklinam się)⁵, увјеравам (уверяю; zapewniam)*. В основе данной группы актов, наряду с одним и тем же семантическим компонентом, которым обладают сообщения, лежит компонент „действительно”, причем говорящий давит на адресата, чтобы он его информацию воспринял как правильную, действительную (ср. [Гловинская 1993; 168—169]), о чем говорит и следующий пример: (4) *Увјеравам ше (кунем ти се) да швоју шіају никоме нисам оао / Уверяю тебя (клянусь тебе), что твою тайну я никому не выдал / Zapewniam cię (przysięgam ci, zaklinam się), że nie wyjawilem nikomu twojej tajemnicy.* Приведенные глаголы обладают адлативным формальным дополнением (адресат во 2-м л.), реализующимся в формах дательного (*кунем ти/вам се*) и винительного (*увјеравам ше/вас*) падежей, и мобильным сказуемым в пропозиции, которое говорящий (изменением его темпоральной перспективы) использует для выполнения различных по своему функционально-семантическому содержанию речевых актов (ср. сноску 5).

Признания реализуются с помощью иллокутивных глагольных форм *кајем се (каюсь; kajam się) и іризнајем (признаю/признаюсь, сознаюсь; przyznaję się)*, для которых нравственно-оценочное значение является главным. В основе настоящего акта лежит семантический компонент „искренне”, подразумевающий откровенное изложение собственной позиции (оценки) говорящего, т.е. справедливой информации о событиях и фактах, непосредственно связанных с ним и его эмоционально-психическим состоянием, плохими поступками и намерениями как в настоящем, так и в более близком или отдаленном прошлом. Первый глагол, в отличие от второго, не имеет формально выраженной падежной валентности, но ее можно, как и у всех пер-

⁵ Данный глагол можно использовать и для реализации речевого акта принятия обязательства (при футуральном оформлении действия-сказуемого в пропозиции, исполнителем которого является автокаузируемый говорящий); см. пункт 3 (ФСП автопрескриптивности).

формативов без обязательного формально-объектного отношения, эксплицитировать с помощью творительного локативного с предлогом *пред* (ср.: *кажем се* „пред тобом/вама”; *признајем ти/вам*). Все-таки, в конкретной реализации второго глагола (речевого акта) данная валентность не нуждается всегда в обязательном формальном выражении (о чем творят и нижеприведенные примеры). Оба глагола обладают немобильной темпоральной перспективой, так как они сочетаются только с претеритальным сказуемым в пропозиции. Ср. следующий пример: (5) *Маргарита Николаевна! — кричала Наташа, скача рядом с Маргаритой, — сознаюсь, взяла крем* (М. Булгаков) / *Маргарито Николаевна! — викала је Наташа јашући усјоредо с Маргаритом — признајем, намазала сам се кремом* (М. Булгаков) / *Małgorzato Nikolajewna! — wołała Natasza galorując obok Małgorzaty — przyznaję się, wzięłam krem!* (M. Bułhakow).

Предсказания реализуются с помощью иллокутивно оформленных глаголов *предвиђам* (*предвижу/предвещаю; przewiduję*) и *предскажуем* (*предсказываю/предрекаю; przepowiadam*), для которых информативно-оценочное значение является основным. В данном акте выделяется стержневой семантический компонент (предположение) „может быть” / „возможно” („вероятно”), так как адресату предлагается ознакомиться с тем, что его может ожидать в будущем (несмотря на то, будет ли он по поводу этого предпринимать какие-нибудь действия или нет). Настоящие глаголы отличаются формально-объектной валентностью с адлативным дательным (*предскажуем ти/вам*) и предикатной валентностью с немобильным (проспективно-футуральным) сказуемым в пропозиции. Ср.: (6) *Предскажуем ти да те у скорој будућности очекује срећан живот* / *Предсказываю тебе, что тебя в скором будущем ждет счастливая жизнь* / *Przepowiadam ci, że w bliskiej przyszłości czeka cię szczęśliwe życie.*

Согласия / возражения, отрицания и споры реализуются с помощью следующих иллокутивно оформленных глаголов: *подржавам* (*поддерживаю; podtrzymuję*), *поушћам* (*уступаю; ustępiję*), *присћажем* (*соглашаюсь <даю согласие на что-нибудь>; przystaję*), *саглашавам се/слажем се* (*соглашаюсь <выражаю согласие с кем-/чем-нибудь>, <я> согласен <с кем/чем>; zgadzam się*) // *кладим се* (*спорю/держу пари; zakładam się*), *не присћажем* (*не соглашаюсь; nie przystaję*), *не слажем се* (*возражаю/не соглашаюсь/<я> не согласен; nie zgadzam się*), *оверђавам/деманћујем* (*опровергаю; dementuję*), *осјоравам* (*оспариваю; zaprzeczam/poddaję w wątpliwość*), *поричем* (*отрицаю; neguję*), *пошћесћујем* (*протестую; protestuję*). Для данных глаголов характерно как информативное (коммуникативно-контактное), так и интерсубъектное оценочное значение. Другими словами, в основе этой группы иллокутивных актов лежит положительная или отрицательная реакция говорящего на предыдущее утверждение, предложение или поступок адресата, которым, как правило, предшествует „дисъюнктивно-оценоч-

ная” диллема говорящего. Главной синтактико-семантической характеристикой настоящих перформативов является их сочетаемость не только с локативно-социативным творительным с предлогом с (*слажем се/не слажем се/кладим се с тобом/вама*) или с имплицитным локативным предлогом пред (*присћажем/поричем* „пред тобом/вама”), но и с другими падежами — адлативным винительным (*подржавам те/вас*) и аблативным дательным (*поушћам ти/вам*), а также их сочетаемость с пропозицией, отличающейся свободным (мобильным) употреблением сказуемого с любой темпоральной перспективой — претеритальной, презентной, футуральной. Ср. следующие примеры: (7) *Слажем се с тобом да смо наш несјоразум шребали рјешити на друђи начин* / *Я согласен с тобой, что мы должны были наше недоразумение разрешить другим образом* / *Zgadzam się z tobą, że powinniśmy byli nasz sporny problem rozwiązać w inny sposób*; (8) *Не слажем се с тобом да он није у сћану да брине сам о себи* / *Я не согласен с тобой, что он не в состоянии заботиться сам о себе* / *Nie zgadzam się z tobą, że on nie jest w stanie troszczyć się sam o siebie*; (9) *Кладим се с тобом да он неће доћи на састанак* / *Спорю с тобой, что он не придет на собрание* / *Zakładam się z tobą, że on nie przyjdzie na zebranie.*

Осуждения / одобрения и прощения реализуются с помощью следующих иллокутивно оформленных глаголов: *кажњавам* (*наказываю; karzę*), *окривљујем* (*обвиняю; obwiniam*), *осуђујем* (*осуждаю; osądzam*), *поклињем* (*проклиная; przeklinam*) // *благосильам* (*благословляю; błogosławię*),⁶ *награђујем* (*награждаю; nagradzam*), *одајем* <*признање*> (*выражаю признательность; przyznaję zasługi*), *одобравам* (*одобряю; aprobuję*), *о)поушћам* (*прощаю, отпускаю <грехи и сл.>; wybaczam/przebaczam, odpuszczam <grzechy>*), *ослобађам* <*кривице и сл.*> (*освобождаю; uwalniam*), *похваљујем* (*хваляю; pochwalam/chwałę*). Приведенные глаголы, наряду с информативно-речевым значением, обладают и оценочным значением, сопровождаемым нравственным или эмоциональным семантическим компонентом. Другими словами, акты, в основе которых они лежат, содержат семантические компоненты „плохо” или „хорошо”, т.е. высказывание оценки (отрицательной или положительной) или произнесение ободрительных/обескуражи-

⁶ Настоящий глагол (как и глагол *поклињашћи*) некоторые лингвисты рассматривают в рамках этикетных перформативных выражений (см. [Вежбицка 1985: 271—272]). На наш взгляд, его можно рассматривать как этикетное выражение только при условии, если используется в качестве обязательного поступка в установленном (традиционном) обряде с заранее строго предписанной процедурой; ср. следующий пример (где говорящий при произнесении слов крестит адресата): *Благосильам, сине, тебе и твоју будућу жену* (*Благословляю, сын мой, тебя и твою невесту; Syni, błogosławię ciębie i twoją przyszłą żonę*). Однако даже и в данном случае существенную роль играет сложный семантический компонент приведенного глагола — „одобряю” и „хваляю”; в зависимости от ситуации семантическую структуру этого перформатива можно расширить с компонентами типа „высоко ценю”, „благодарю”, „поддерживаю”, „(я) согласен”, „желаю” и т.п., что имплицитно предполагает возможность его рассмотрения в рамках различных лексико-семантических перформативных групп (моделей).

вающих слов, или же установление говорящим терпимого отношения к плохим поступкам адресата в близком или отдаленном прошлом. Большинство данных глаголов используется с адлативным винительным (*осуђујем ње/вас, награђујем ње/вас*), и всего несколько — с адлативным дательным (*ојрашћам њи/вам*). Следует отметить, что их предикатная валентность отличается немобильностью, так как они обычно сочетаются с ретроспективным (претеритальным) сказуемым в пропозиции. В качестве иллюстрации приведем следующие примеры: (10) *Окривљујем ње за изђубљени меч / Обвиняю тебя за проигранный матч / Obwiniam cię za przegrany mecz*; (11) *Награђујем ње њовелом за одличан усђјех у учењу / Награждаю тебя грамотой за отличные успехи в учебе / Nagradzam cię dyplomem za wspaniałe wyniki w nauce*; (12) *Ојрашћам њи све увреде које си ми нанео / Прощаю тебе все оскорбления, которые ты мне нанес / Wybaczam ci wszystkie zniwagi, które mi wyrządziłeś*.

Отказы, отмены и отречения реализуются с помощью следующих иллокутивно оформленных глаголов и конструкций с интерсубъектным (информативно-(дис)контактным и деноминационным) значением: *дајем осћавку* (подаю в отставку; *skladam rezygnację*), *дајем ошћказ* (увольняюсь; *rezygnuję / podaje się do dymisji*), *искључујем* (исключаю; *wykluczam*), *одбацујем* (отвергаю/отклоняю; *odrzućcam*), *одбијам* (отказываю; *odmawiam*), *одричем се* (отрекаюсь; *wyrzekam się*), *одустјајем* (отказываюсь/отступаю; *rezygnuję/odstępuję*), *ошћказујем* (отменяю; *odwołuję*), *ошћушћам/дајем <њи> ошћказ* (увольняю; *zwalniam/ daje wustwienie*), *њовлачим <ријеч>* (беру свое слово назад; *sofam swoje słowo*), *њрекидам <односе>* (прекращаю; *przerwywam*), *раскидам <односе>* (порываю <отношения>; *zrywam <stosunki>*), *смењујем* (снимаю <с работы>; *zwalniam*), *укидам* (упражняю; *unieważniam*). В основе настоящих актов лежит семантический компонент „не желаю” („не хочу”) <больше> / (я) „не намерен” (относящийся, как и в обещаниях и принятиях обязательства, к говорящему), причем говорящий своим речевым актом (в данном случае с отрицательным признаком) изменяет (деноминирует, аннулирует, прерывает) бывшее до тех пор состояние и отношения с адресатом. Синтактико-семантическая структура приведенных глаголов характеризуется разнообразием формально-объектной валентности — одни глаголы сочетаются с адлативным винительным (*ошћушћам ње/вас* и сл.), другие с локативно-социативным творительным с предлогом с (*раскидам <односе> с њобом/вама*) или с локативным творительным с имплицитным предлогом *њред* (*одбацујем „пред тобом/вама”* и т.п.), а некоторые с адлативным дательным (*укидам њи/вам* и т.п.). Добавим также, что эти глаголы сликаются неглагольной (предметной) предикатной валентностью с имплицитным признаком немобильной темпоральной (проспективно-футуральной) перспективы. Ср. следующее высказывание: (13) *Дајем осћавку на њоложај министра њросејње / Подаю в отставку на*

пост министра просвещения / Skladam rezygnację ze stanowiska ministra oświaty; (14) *Одустјајем од службеног њушћа у Пољску / Отказываюсь от командировки в Польшу / Rezygnuję ze służbwej podróży do Polski*; (15) *Одбацујем њвој њредлођ да се смејени дирекћор / Отклоняю твое предложение снять директора / Odrzućcam twoją propozycję zmianę dyrektora*; (16) *Ошћушћам ње са дужношћи министра / Увольняю тебя с поста министра / Zwalniam cię ze stanowiska ministra*; (17) *Раскидам све односе с њобом / Порываю все отношения с тобой / Zrywam wszystkie stosunki z tobą*.

Выражения формул речевого этикета (благодарность, извинение, приветствие, прощание, поздравление, пожелание, соболезнование, представление)⁷ как речевые акты реализуются с помощью следующих иллокутивно оформленных глаголов, основное значение которых коммуникативно-контактное, т.е. информативно-гнорифическое: *желим* (желаю; *życzę*), *захваљујем* (благодарю; *dziękuję*), *извињам се* <молим за ојрошћај> (извиняюсь/приношу извинения/прошу прощения; *usprawiedliwam się/przepraszam*), *изјављујем <саучешће>* (соболезную; *skladam kondolencje*), *ојрашћам се* (прощаюсь; *żegnam się*), *њоздрављам* (приветствую; *witam*), *њредсћављам* (представляю; *przedstawiam*), *чешћишћам* (поздравляю; *gratuluję/życzę*). Приведенные выражения (формулы) характеризуются конвенционным речевым поведением, в котором доминирующую роль играет семантический компонент „желаю” <тебе хорошего>, т.е. общепринятая (как правило, вербализованная) реакция говорящего в различных (социально обусловленных) ситуациях вежливого обращения к адресату, в соответствии с которыми адресат приводится в связь с актуальными (прошедшими, настоящими или будущими) событиями или фактами. Глаголы, относящиеся к настоящей группе, отличаются различными падежными отношениями — с адлативными дательным (*желим њи/вам*) и винительным (*њоздрављам ње/вас*), а также с локативно-социативным творительным с предлогом с (*ојрашћам се с њобом/вама*), с оговоркой, что в славянских языках эти отношения не всегда совпадают (ср. нижеприведенные сербские и польские речевые акты благодарности и поздравления с соответствующими актами в русском языке). Отметим, что их предикатная валентность отличается различными типами темпоральной перспективы — как мобильными (*захваљујем њи шћо чинишћ/си учинио/ћещ учинишћи*) и немобильными (*желим њи да будеш усђјежан*), так и глагольными (*извињавам њи се шћо си њолико дуго чекао*) и неглагольными (*њредсћављам њи свођа њријашћеља*) и, даже, „нулевыми” предикатами <с имплицитной темпоральной перспективой> (*ојрашћам се с њобом/вама*) в пропозиции. Основные характе-

⁷ Подробнее о данных выражениях (которые в западноевропейской лингвистической литературе обычно называются *бехабитивами*) см., в частности, [Формановская 1982]; ср. также [Huszczka 1996; Ličen 1997; Поповић 2000].

ристики этикетных выражений можно проиллюстрировать следующими перформативными высказываниями: (18) *Захваљујем ти на свему што си учинио за мене / Благодарю тебя за все, что ты сделал для меня / Dziękuję ci za wszystko, co dla mnie zrobiłeś*; (19) *Чесћишам ти Нову жодину и желим ти сваку срећу и добро здравље / Поздравляю тебя с Новым годом и желаю тебе полного счастья и крепкого здоровья / Życzę ci szczęścia i zdrowia w Nowym roku*.

1.2. Периферия ФСП информативности включает всевозможные варианты косвенного выражения каждого из вышерассмотренных иллокутивных (инвариантных) актов. Так, например, любое повествовательное предложение (ответ) в диалогическом тексте, т.е. высказывание в присутствии собеседника может представлять какое-либо из сообщений, особенно, если на это указывают другие элементы контекста (ситуации); ср. следующие акты заявления: (20) *Žeby temu raz kres položų, ošwiadczyła: — Južem księciu panu meldowała, že dopiero teraz oddycham swobodniej pod jego opieką (S. Żeromski) / Па да то већ једном њресћане изјави му: — Већ сам вам, жосћодине кнеже, њријавила да шек сада њод вашом зашћишћом дшћем слободније (С. Жеромски) / Чтобы раз навсегда покончить с этим, она заявила: — Я вам, ваше сиятельство, уже объясняла, что с тех пор, как вы здесь, мне легче дышится (С. Жеромский).*

Ср. также следующий диалог, где имплицитными контекстуальными средствами, сменяя друг друга по очереди, выполняются речевые акты сообщения/утверждения и возражения/протеста:

(21a) — *Musi w swej duszy przekłć te lekkomyślne przedsięwzięcia, te obłąkane zamysły!*

- *On nie przeklnie tych obłąkanych zamysłów!*
- *Otóż musi! Co jest sodne przekleństwa, musi być przekłete!*
- *Nie! To, co oni czynili, nie jest sodne przekleństwa (S. Żeromski).*

(21б) — *Mora da u души својој њрокуне ше лакоумне своје одлуке, ше безумне основе!*

- *Неће он њроклеши тиx безумних осова!*
- *Mora! Шшо заслужује њроклешћиво, мора да буде њроклешо!*
- *Не! То шшо су они радили не заслужује њроклешћиво (С. Жеромски)*

(21в) — *Должен проклясть в душе легкомысленные затеи и безумные замыслы!*

- *Он не проклянет этих безумных замыслов!*
- *Он должен! Что достойно проклятья, должно быть проклято!*
- *Нет! То, что они делали, не достойно проклятья! (С. Жеромский)*

В качестве данной периферии особенно выделяются те косвенные перформативные высказывания, которые используются в повседневном общении. Это, в первую очередь, конвенционные акты ре-

чевого этикета. Ср., напр., акты (выражения) приветствия, прощания, пожелания и поздравления:

(22a) *Добар дан! До виђења! Збогом! Лаку ноћ! Пријайно! Срећан њућ! Срећна (ши) Нова жодина!*

(22б) *Добрый день! <Здравсћуј(ше)!> До свидания! Прощай(ше)! Сћокојной ноћи! Пријайного айћейшћи! Счастливого њући! С Новым жодом!*

(22в) *Dzień dobry! Do widzenia! Żegnaj(cie)! Dobranoc! Smacznego! Szczęśliwej podróży! Szczęśliwego Nowego Roku!*

2. ФСМ прескриптивности

ФСМ перформативной прескриптивности представляет, по сути дела, одну из разновидностей императивных ситуаций, которые в теории функциональной грамматики А. В. Бондарко трактуются как типовые содержательные структуры, базирующиеся на волеизъявлении субъекта-прескриптора, обращенном к субъекту-исполнителю и в результате каузируемого действия направленном (в рамках презентно-футуральной перспективы) на преобразование ирреальной ситуации в реальную, причем данная направленность характеризуется потенциальными (виртуальными) признаками [Бондарко 1990: 80 и сл.]. Таким образом, данное ФСМ относится к ФСП императивности. Несмотря на то что настоящие перформативы (речевые акты), объединенные — в качестве микрополя — в одну группу, обладают общим семантическим (модальным) признаком — признаком „побуждения адресата к исполнению определенного действия”, все-таки каждый из них имеет и собственные дифференцирующие характеристики (подробнее о настоящем микрополе см. [Войводић 2000б]; ср. также [Вежицка 1985; Гловинская 1993; Апресян 1995; Маслова 1997/98; 1998; 2000; Войводић 1999б]).

Исходя из основных семантических компонентов глаголов речи, употребляющихся в побудительных перформативных высказываниях в качестве иллокуции, можно выделить несколько (под)групп речевых актов, представляющих собой различные субкатегориальные варианты прескриптивной интенциональности (коммуникативной целенаправленности) и, таким образом, образующих (с помощью перформативных грамматикализованных видо-временных форм) центр и (с помощью соответствующих неграмматикализованных средств) ближнюю и дальнюю периферию ФСМ прескриптивности. Для этих перформативных (под)групп, в основе которых лежит модальная функционально-семантическая категория побуждения к действию, характерна „директивная императивная категориальная ситуация”, в которой говорящий, как правило, инициирует речевой акт, т.е. задает адре-

сату прагматически обусловленную прескрипцию (см. [Бирюлин 1990; Маслова 1998:10 и сл.]).

2.1. Центр ФСМ прескриптивности представляют нижерассматриваемые (под)группы прямых эксплицитных („канонических“) перформативных высказываний, лексически закрепленных за ограниченным числом перформативно оформленных глаголов речи (волеизъявления).

Требования и приказы (представляющие собой директивную категориальную ситуацию, характеризующуюся подчеркнутой категорической разновидностью побудительного значения) реализуются с помощью глаголов (в иллокуции) *захћ(и)јевам*, *ћражим* (требую; *ћadam*), *инсћирам* (настаиваю; *obstaјę*), *зайов(и)једам* (повелеваю; *rozkaзијę*), *налажем* (поручаю, наказываю; *zlesat, nakaзијę*), *нарећујем* (приказываю; *prуkaзијę, rozkaзијę*), *обавезујем* <ше> (обязываю <тебя>; *zobowiћaзијę* <cię>), *ћроисујем* (предписываю; *przepisујę, rozporzadzam*).⁸ Установление говорящим отношения содержания высказывания (его пропозитивной основы) к действительности здесь оформляется: а) при помощи лексико-грамматической сочетаемости иллокутивного глагола и объекта-адресата (личного местоимения *ћи* (*Ви*)/*ви* в качестве каузируемого субъекта действия) в родительном (*захћ(и)јевам од шебе*) и винительном (*обавезујем ше*) с имплицитным признаком „аблативности“ и в дательном (*зайов(и)једам — налажем — нарећујем — ћроисујем ћи*) с имплицитным признаком „адлативности“⁹, б) при помощи сочетаемости глагола в иллокуции и каузируемого говорящим действия (сказуемого в пропозиции высказывания), обладающего, как и в остальных нижеследующих прескриптивных речевых актах, только проспективной темпоральной семантикой. Ср.: (23) *Заћћијевам од шебе да свој ћосао доведеш до краја / Требујем од тебе, што би ты до конца довел своју работу / Ђadam od ciebie, żebyś doprowadził do końca swoją pracę*; (24) *Нарећујем ћи да одмах наћућић собу / Приказываю тебе немедленно покинуть комнату / Rozkaзијę ci, abyś natућmiast opuћcił pokój*. В основе и требования и приказа, наряду с семантическим компонентом „(я) хочу“ (т.е. „желаю“), лежит семантический компонент „(ты) должен“. Эти речевые акты отличаются друг от друга тем, что при выполнении акта требования

⁸ К данной группе можно отнести и речевые акты призывов, реализующихся при помощи многозначного глагола в сербском языке *ћозиваћи* и его эквивалентов в других славянских языках; ср.: *ћозивам* <у војску> (призываю <в армию>; *wzywam / powoћuję* <do wojska>), *ћозивам* <на ред> (призываю <к порядку>; *wzywam / przywoћuję* <do porzadku>), *ћозивам* <ученика на таблу> (вызываю <ученика к доске>; *wzywam / wywoћuję* <ucznia do tablicy>; ср. также *ћрозивам* <ученика> (вызываю <ученика>; *wywоћuję* <ucznia>).

⁹ Глагол *инсћираћи* (как и его эквиваленты в других славянских языках) не имеет формально выраженной валентности адресата, хотя присутствие его (имплицитно отражающее предложно-падежную конструкцию с творительным падежом (*ћред ћобом*) как общий для всех перформативов признак „локативности“) подразумевается (ср. [Арутюнова 1981; Апресян 1995: 204; Войводић 1999г]).

говорящий-прескриптор считает, что он имеет право оказывать давление на адресата-исполнителя (задавать ему прескрипцию), настаивая на исполнении им будущего действия, в то время как при выполнении приказа говорящий располагает априорным (как правило, конвенционным) правом на выражение воли (произнесение прескрипции), которую адресат должен исполнить без возражения (в частности и вследствие того, что за невыполнение может последовать наказание). Другими словами, дифференциация настоящих актов возможна благодаря различным характерам их статусов субординации, на основании которых говорящим задается прескрипция. Оба акта инициируются и выполняются в пользу говорящего-прескриптора.

Просьбы (как разновидность директивной категориальной ситуации с подчеркнутым смягченным прескриптивным значением) реализуются с помощью перформативно употребленных глаголов *молим* (*прошу; proszę*), *умољавам* (*молю; bardzo proszę*), *ћрекљићем* (*умољаю; błagam*), *закљићем* (*заклинаю; zaklinam*), *зовем / ћозивам* <у помоћ> (*взываю* <о помощи>; *wzywam* ПОМОЩЬ). Оформление настоящего речевого акта проводится на базе сочетаемости перформативного глагола и объекта-адресата (т.е. каузируемого субъекта действия), как правило, в винительном падеже (*молим — умољавам — ћрекљићем — закљићем — зовем / ћозивам ше*)¹⁰ с признаком „аблативности“, с одной стороны, и, с другой стороны, сочетанием данных глаголов и каузируемого проспективного действия-сказуемого в пропозиции высказывания. Ср.: (25) *Но умољаю вас на прощанье, поверьте хоть в то, что дьявол существует!* (М. Булгаков) / *Али вас молим на расћанку, ћовјерујиће ми макар ћо да ћосћоји ћаво!* (М. Булгаков) / *Ale na pożegnanie błagam pana, niech pan uwierzy chociaż w to, że istnieje diabeł* (М. Bułhakow). В основе данного иллокутивного акта, наряду с семантическим компонентом „желаю“, лежит компонент „можно“ („невозможно“), относящийся к добровольному выбору адресата-исполнителя совершать или не совершать определенное действие в будущем, причем, как и в случае требования, предпочтение отдается совершению действия (в пользу говорящего-прескриптора)¹¹.

Предложения, приглашения и советы (которые можно рассматривать как типизированные варианты одной и той же разновидности директивной категориальной ситуации, характеризующейся относительно нейтральным значением побуждения к действию) реализуются с помощью глаголов речи (в иллокуции) *ћозивам*, *зовем* <на ручак> (*приглашаю, зову* <на обед>; *zapraszam, wołam* <na obiad>), *обраћам се*

¹⁰ Русский глагол *взывать*, в отличие от его „аблативных“ эквивалентов в сербском (*зовем / ћозивам* <те>) и польском (*wzywam* <cię>) языках, сочетается с адлативным дательным (*взываю* <к тебе>).

¹¹ О семантическом различии между требованием и просьбой см., в частности, [Апресян 1969: 22].

(*обращаюсь; zwracam się*), *изазивам* <на двобој> (*вызываю* <на дуэль>; *wyzywam* <на pojedynek>), *предлажем*, *нудим* (*предлагаю; proponuję*), *прейоручујем* (*рекомендую; rekomenduję*), *савјеђујем* (*советую; radzę*). Лексико-грамматическая структура данной группы речевых актов отличается сочетаемостью иллокуции с объектом-адресатом в аблативном винительном (*позивам — зовем — изазивам ње*) и в адлативном дательном (*обраћам се, предлажем — нудим — прейоручујем — савјеђујем*¹² *џи*), а также и сочетанием с проспективным действием-сказуемым в пропозиции. Ср.: (26) *Позивам ње да дођеш код мене / Приглашаю тебя к себе / Zapraszam cię (żebyś przyszedł) do mnie*; (27) *Предлажем џи да њосле ручка њојијемо њо чашу вина / Предлагаю тебе выпить после обеда по стакану вина / Proponuję, abyśtu po obiedzie wypił kieliszek wina*; (28) *Савјеђујем џи да се добро исјаваш / Советую тебе хорошо выспаться / Radzę ci, żebyś się dobrze wyspał*. В основе настоящих актов лежит семантический компонент (тождественный компоненту в акте просьбы) „можно” / „невозможно”, относящийся к добровольному выбору адресата-исполнителя совершать или не совершать предложенное ему (и непосредственно связанное с желанием говорящего) действие в будущем, причем предпочтение отдается совершению действия, но теперь, в отличие от просьбы, в первую очередь, в пользу адресата.

Предупреждения (представляющие разновидность директивной категориальной ситуации, которую можно охарактеризовать как директивно-превентивную) выполняются с помощью перформативных глаголов *ојомињем, ујозоравам* (*остерегаю, предостерегаю, предупреждаю; ostrzegam, przedzgam*). Настоящие глаголы сочетаются с объектом-адресатом в аблативном винительном (*ојомињем — ујозоравам ње*) и с препозитивным дополнением-сказуемым, обладающим лишь проспективной семантикой. Ср.: (29) *Предупреждаю вас, что и с вами случится что-нибудь в этом роде, если только не хуже, ежели вы не сдадите валюту!* (М. Булгаков) / *Ујозоравам вас да ње се и вама десу џи нешџо слично, ако не и зоре, ако не будеште предали валуђу!* (М. Булгаков) / *Ostrzegam, że jeżeli nie zdacie waluty, to i was spotka coś w tym rodzaju albo i coś gorszego!* (М. Bułhakow). Этому речевому акту присущ семантический компонент „может быть” / „возможно” („вероятно”), связанный с доведением до сведения адресата, что его поведение, не соответствующее обстоятельствам, на которые указывается в акте, может привести к нежелательным последствиям и что для их избежания (предотвращения) в будущем ему следует выполнить каузируемое (предложенное говорящим) действие.

Запреты / разрешения (представляющие две противоположные разновидности директивной категориальной ситуации, из которых

¹² Данный глагол в сербском языке (преимущественно разговорном) сочетается с объектом-адресатом и в винительном падеже; ср.: *Савјеђујем вас да одеште лично код дирекџора* (= „савјетујем вам...”).

первую (запреты) можно охарактеризовать как директивно-превентивную, отличающуюся подчеркнутым категорическим прескриптивно-прохибитивным значением, а вторую (разрешения) как директивно-пермиссивную с нейтральным прескриптивным значением) выполняются с помощью иллокутивно оформленных глаголов *забрањујем* (*запрещаю, воспрецаю; zabraniam*), *сјаваљам веђо* (*накладываю вето; stawiam weto*) / *дозвољавам, дојуђујам, одобравам* (*позволяю, разрешаю, санкционирую; pozwalam, zezwalam, dopuszczam, aprobuję*). Перечисленные глаголы сочетаются с объектом-адресатом в адлативном дательном (*забрањујем — дозвољавам — дојуђујам — одобравам*)¹³ и с каузируемым проспективным действием-сказуемым в препозитивной части высказывания¹⁴. Ср.: (30) *Забрањујем џи да изађеш из куђе / Запрещаю тебе выйти из дому / Zabraniam ci wyjść z domu*; (31) *Дозвољавам џи да изађеш из куђе / Разрешаю тебе выйти из дому / Pozwalam ci wyjść z domu*. В основе запретов лежит семантический компонент „нельзя” (превентивно-категорическое), т.е. цель — предотвратить (нежелательное для говорящего) действие, планируемое адресатом, в то время как разрешениям, в частности выполняемым за счет отмены запретов, присущ компонент „можно” (пермиссивное), т.е. цель — дать возможность совершиться планируемому адресатом действию. Следует добавить, что запрет и разрешение выступают как своего рода ответы-реплики говорящего на проявленную инициативу адресата (на его просьбы, на его требования от будущего говорящего-адресанта разрешения совершить определенное действие).

2.2. Периферия ФСМ прескриптивности представлена разными неграмматикализованными средствами — либо косвенными эксплицитными перформативными формами и конструкциями (ближняя периферия), либо имплицитными (косвенными) перформативными выражениями (дальняя периферия).

2.2.1. Ближняя периферия представлена косвенными эксплицитными перформативными, которые могут быть выражены разными средствами. Так, например, для достижения большей степени категорического отношения к адресату говорящий среди (косвенных) эксплицитных перформативных средств, которые находятся в его распоряжении, для иллокуции очень часто выбирает глагольные формы со-

¹³ Русский глагол *санкционировать* не имеет валентности адресата, хотя он (тем, что объективно присутствует) подразумевается. И глагол *накладывать <вето>* (как и его эквиваленты в других славянских языках) также употребляется без формально выраженной валентности объекта-адресата; ср. сербский *инсистирајти* и его эквиваленты в русском и польском языках (сноска 9).

¹⁴ Следует отметить, что глагол *забрањивајти*, в отличие от остальных перформативных глаголов, не может сочетаться с положительной императивной формой в пропозиции, а лишь с отрицательной, что представляет универсальное языковое явление (ср. [Ивић 1970: 48]). Сходную (хотя противоположную) позицию занимает и глагол *дојуђујати* и его эквиваленты в других языках. Все остальные перформативные (прескриптивные) глаголы могут сочетаться как с положительной, так и с отрицательной формой императива.

вершенного вида, какими являются перфективный презент (в словенском и во всех севернославянских языках) и футурум I (в южнославянских языках), представляющие собой преимущественно грамматикализованные формы футурума глаголов совершенного вида. Однако следует отметить, что перформативное употребление перфективного презента в севернославянских языках характерно только для некоторых прескриптивных глаголов речи, какими, например, являются русские глаголы *попросить*, *посоветовать*, *пожелать*, *поспорить*, *предупредить* и их эквиваленты в других севернославянских языках. В качестве иллюстрации приведем следующие примеры выполнения акта просьбы в русском и польском языках (с категорической разновидностью побудительного значения), почти не отличающегося от акта требования: (32) *Попрошу вас минутку помолчать* (М. Булгаков) (= „прошу тебя”)¹⁵ / *Poproszę, aby pani na chwilę przestała mówić* (M. Bułhakow) (= „proszę cię”). Но в словенском (как южнославянском) языке, в отличие от севернославянских языков, данное употребление СВ имеют все глаголы речи (в том числе и все перформативные); ср.: (33) *Povabim vas, da pridete k nam na kosilo* (= „vabim vas”, т.е. „я приглашаю вас к нам на обед”; букв. „приглашу вас”); (34) *Obljubim vam, da pridem* (= „obljubljam vam”, т.е. „я обещаю вам, что приду”; букв. „пообещаю”). Надо подчеркнуть, что в сербском и других южнославянских языках в данном случае невозможно употребление перфективного презента. Южнославянским эквивалентом настоящей формы является футурум СВ (футурум I). Но его употребление, как и употребление перфективного презента в севернославянских языках, связано только с некоторыми из перформативных прескриптивных высказываний (глаголов). Ср. перевод примера (32): *Замолићу вас да умукнете на тренућак* (наш перевод. — Д. В.) (= „молим те”). На наш взгляд, такое использование приведенных глаголов возможно, благодаря, в первую очередь, перспективным признакам грамматических форм, в которых они употребляются, что соответствует и лексико-семантическому (т.е. лексико-синтаксическому) признаку их препозитивной валентности, отличающейся перспективной темпоральностью придаточного сказуемого.¹⁶

Для ситуации, в которой говорящий стремится сохранить или установить вежливые отношения с адресатом, он может в иллюкуции

¹⁵ Слова в кавычках обозначают основное значение (иллюкцию) высказывания.

¹⁶ Добавим, что перформативному употреблению перфективного презента (или т. наз. *эффективного презента / футурума*) в славянских языках, особенно в словенском языке, посвящая целый ряд исследований, в которых центральное место всегда принадлежало вопросу его актуально-темпорального статуса; см., в частности, [Škrabec 1903; Mencej 1906; Mazon 1914: 132—133; Musić 1935; Кошмидер 1962: 135, 163—166; Торопишич 1984: 327; Žagar 1989: 128—176; Бондарко 1990: 32—39; Гловинская 1993: 216—217; Апресян 1995: 214 и сл.; Derganc 1996; 1997; Плотникова 1998: 364—370; Войводић 1998а; 2000в: 171—173; 2001б].

использовать разные эксплицитные перформативные средства, как, например:

а) Сослагательное наклонение (употребляющееся в данной ситуации во всех славянских языках). В качестве примера приведем выполнение совета: (35) *Я советовал бы тебе, игемон, оставить на время дворец и погулять пешком где-нибудь в окрестностях* (М. Булгаков) (= „советую тебе”) / *Savještvoao bih ти, hegemonе, да naiуstишц na неко вријеме дворац и прошећеш негде у околици* (М. Булгаков) (= „савјетујем ти”) / *Radziłbym ci, hegemonie, abyś na czas jakiś opuścił pałac i odbył małą przechadzkę po okolicy* (M. Bułhakow) (= „radzę ci”).

б) Сложные инфинитивные конструкции с перформативными глаголами (во всех славянских языках). Ср., напр., выполнение совета: (36) *И вообще я позволю себе смелость посоветовать вам, Маргарита Николаевна, никогда и ничего не бояться* (М. Булгаков) (= „советую тебе”) / *И youће, доушћам себи слободу да вам, Марађарићо Николајевна, савјешћујем да се никада и ничега не бојише* (М. Булгаков) (= „савјетујем ти”) / *W ogóle niech mi będzie wolno poradzić pani, Małgorzato, niech się pani nigdy niczego nie boi* (M-Bułhakow) (= „radzę ci”).

в) Конструкции с перформативным глаголом в инфинитиве и модальным (лексически неполным) глаголом *хощеишь* (во всех славянских языках). Ср. выражение просьбы: (37) *Я хочу вас попросить, чтоб это осталось между нами, — заискивающе сказал Степа* (М. Булгаков) (= „прошу тебя”) / *Хишо бих вас замолићи да то остане међу нама — йонизно је рекао Сипјоша* (М. Булгаков) (= „молим те”); (38) *Chciałam pana o coś prosić (...)* *Niech mi ją (kulę. — Д. Б.) pan daruje* (S. Żeromski) (= „proszę cię”);

г) Вопросительные конструкции с перформативным глаголом в инфинитиве и модальным глаголом *мочь* (во всех славянских языках), с помощью которых часто выполняются просьбы: (39) *Не могла бы я попросить вас подежурить за меня в субботу?* [Мирић 1993] (= „прошу тебя”); (40) *Могу ли да вас замолим да сачекајше мало?* (= „молим те”); (41) *Czy mogę panią prosić, aby pani weszła do salonu?* (= „proszę cię”);

е) Фразеологизированные конструкции с перифрастическим сказуемым (во всех славянских языках). Ср. выражение просьбы: (42) *Я поеду. Но (у меня. — Д. В.) к вам просьба. (...) Словом, пожалейте сироту!* (К. Симонов) (= „прошу тебя”) / *Поћи ћу. Али имам молбу на вас (...) Украјко, удијелише сиромаху!* (К. Симонов) (= „молим те”) / *Pojadę. Ale tam do was proszę. (...) Słowem, miejcie litość nad sierotą* (K. Simonov) (= „proszę cię”).

2.2.2. Дальняя периферия ФСМ прескриптивности представлена перформативными высказываниями без эксплицитно выраженной иллюкуции¹⁷, как, например, в директивах (в виде императивных или

¹⁷ Отметим, что определение коммуникативной направленности высказываний, т. е. идентификация (интерпретация) иллюкутивной силы имплицитных перформати-

псевдоимперативных форм, среди которых выделяются инклюзивные формы императива и их синонимы, выражающие побуждение к совместному действию говорящего и его собеседника / собеседников, реализующееся притом в качестве актов просьбы, предложения, приглашения и т.п.) или в вопросах (ср. [Jarosz 1986; Крекич 1988; Ličen 1987; Храковский 1990: 202–207; Мирић 1993; Войводић 19986]. Такие (имплицитные) перформативы могут быть только косвенными. Ср. следующие высказывания, с помощью которых выражены иллокутивные акты просьбы и предложения: (43) *Сыграйте и со мной в такую колоду, — весело попросил какой-то толстяк в середине партера* (М. Булгаков) (= „прошу вас сыграть”) / *Заиграјте и са мном њакуву иџру — замолио је весело неки дебелко у средини њарџера* (М. Булгаков) (= „молим те да заиграш”) / *Zagraj pan i ze mną takimi kartami! — zaproponował wesolo jakiś tłuścioch w środku parteru* (М. Bułhakow) (= „proszę cię zagrać”); (44) *Слушай, фельдмаршал! (...) сядем-ка да поужинаем* (А. Пушкин) (= „предлагаю тебе сесть да поужинать <вместе со мною>”) / *Слушай, фелдмаршале! (...) да седнемо да њовечерамо* (А. Пушкин) (= „предлажем ти да седнеш да повечераш <заедно са мною>”) / *Stuchaj, feldmarszałku! (...) siadajmy i jedzmy wieczерzę* (А. Puszkin) (= „proponuję ci sięść i jeść wieczерzę <razem ze mną>”); (45) *Да не хотите ли закусить, Никанор Иванович?* (М. Булгаков) (= „предлагаю тебе закусить”) / *Бисџе ли хџџели неџџџо њриџрисџџи, Никаноре Ивановичу?* (М. Булгаков) (= „предлажем ти да приџризеџ”) / *Ale może by pan coś przekąsił, prezesie?* (М. Bułhakow) (= „proponuję ci przekąsić”).

Также, с помощью форм прошедшего и настоящего времени и сослагательного наклонения модального глагола *хотеть* (я *хотел*, чтобы...; я *хочу*, чтобы...; *хочется*, чтобы...; я *хотел бы*, чтобы...; *хотелось бы*, чтобы...) выражаются (во всех славянских языках) косвенные имплицитные перформативные высказывания; ср. перевод примера (37) на польский язык: *Chciałbym, żeby to zostało między nami — przymilnie poprosił Stiopa* (М. Bułhakow) (= „proszę cię”).

Имплицитные перформативы выполняются и с помощью лексических компонентов, какими являются существительные (как свободные лексические наполнения однокомпонентных предложений-высказываний), предикативы, наречия, частицы, междометия, сочетания предлогов и местоимений и т. п. Ср., напр., выполнение иллокутивного акта требования: (46) *Хлеба! / Хлеба! / Chleba!* (здесь говорящим (адресантом) является большое число лиц); ср. также выполнение актов предложения и приказов-призывов к активному движению, к борьбе и т.п. (где употреблением ситуативно обусловленных инклюзивных средств, выражается стилистическая окрашенность

вов зависит всегда от конкретного прагматического (коммуникативного) контекста (ситуации); подробнее об этом см. [ван Дейк 1989: 14 и сл].

речевых актов): (47) *Хайдемо у шуму! / Айда в лес! / Hej, do lasu!*; (48) *И тогда над горами прокатился (...) страшный голос Воланда: — Пора!* (= „нам пора ехать”; „поедем”; „поехали”) (М. Булгаков) / *Vrijeme je!* (М. Булгаков) / *Czas już!* (М. Bułhakow); (49) *Ребята! вперед, на вылазку, за мною!* (А. Пушкин) / *Момци, најред, на кайџџу, за мном!* (А. Пушкин) / *Chłopczy! Naprzód za mną, na wyład!* (А. Puszkin).

Добавим, что сказуемое в пропозиции данных речевых актов выражается императивом и его „проспективными” трансформами — формой будущего времени (во всех славянских языках), инфинитивом и сослагательным наклонением (в севернославянских языках) и композитом „да + џрезенс” (в южнославянских языках). Другими словами, это значит, что модальный оттенок побуждения имеют только те речевые акты, в пропозиции которых можно употребить императивную форму (ср. [Ивић 1970: 47–48; Войводић 1997а: 174]), что соответствует проспективной валентности прескриптивных глаголов речи, а также и императивной категориальной ситуации.

3. ФСМ автопрескриптивности

Перформативная ситуация, в которой интенциональное отношение (коммуникативное намерение и целеустановка) говорящего к адресату и содержанию высказывания обозначает **принятие обязательства** (со стороны говорящего), наряду с общими перформативными характеристиками (какими, например, являются (интер)субъективность непосредственного диалогического общения, эксплицитно реализующаяся посредством специфичных падежных отношений 1-го л. — я ко 2-му л. — ты, затем употребление в иллокуции определенных глаголов *verba dicendi* в 1-м л. ед. ч. имперфективного презенса индикатива и, в связи с этим, выражение темпоральной мобильности / немобильности предиката в пропозиции, обусловленное валентностью упомянутых глаголов и пр.), обладает и некоторыми специфичными признаками, выделяющими ее между остальными перформативными ситуациями (речевыми актами).¹⁸

3.1. В реализации настоящих речевых актов участвует относительно небольшое число перформативных глаголов, которые в более широком семантическом ракурсе можно рассматривать как глаголы с социально-этическими признаками [Золотова 1988: 363]; ср. [Benvenist 1975: 205]. Это следующие глаголы речи, иллокутивная форма

¹⁸ Вопрос автопрескриптивных речевых актов (как в рамках более общего рассмотрения перформативов, так и в качестве отдельной темы) был уже предметом нашего анализа (см., в частности, [Войводић 1997а; 1998а]). Об основных характеристиках одного из иллокутивных актов принятия обязательства (обещания) и, прежде всего, об условиях его (успешного) выполнения см. [Serf 1991: 110–132]; ср. также [Ostin 1994: 177–179; Benvenist 1975: 205; Вежбицка 1985: 265–266; Жагар 1989; Гловинская 1993: 176–178].

которых представляет морфологическое ядро (центр). ФСМ принятия обязательства: *обавезујем се (обязуюсь; zobowiązuję się), обећавам (обещаю; obiecuję/przrzekam), јамчим (ручаюсь; ręczę/zaręczam/poręczam), гарантујем (гарантирую; gwarantuję), кунем се (клянусь; zaklinam się), заклињем се (присягаю; przysięgam), заричем се (зарекаюсь; zarzekam), завјећујем се (закаиваюсь; ślubuję).*

Напомним, что некоторые из этих глаголов могут использоваться и для выполнения других (неавтопрескриптивных) речевых актов. Поэтому, перед тем как начать более подробное рассмотрение автопрескриптивных речевых актов, нужно их отграничить от других, формально с ними совпадающих, актов, в первую очередь, от речевого акта уверения, в иллокуции которого можно использовать и некоторые из приведенных глаголов (как правило, когда сказуемое в пропозиции не имеет футуральной перспективы); ср. вышеприведенные акты уверения (пример 4); ср. также следующие примеры: (50) *Нету у меня! Нету, богом клянусь, никогда в руках не держал!* (М. Булгаков) / *Немам их! Немам, богом се кунем, никада их нисам држао у рукама!* (М. Булгаков) / *Nie tam nic więcej! Nie tam, przysięgam na Boga! Nigdy niczego podobnego nawet w ręku nie miałem!* (М. Bułhakow); (51) *Но его нет в городе, за это вам ручаюсь* (М. Булгаков) / *Али нећа нема у граду, што вам јамчим* (М. Булгаков) / *Ręczę za to, że w mieście go nie ma* (М. Bułhakow). В реализации данных актов уверения (в основе которых, как мы уже сказали в пункте (1), наряду с семантическим компонентом, характерным для сообщений, лежит и компонент „действительно”) говорящий, знакомя адресата с актуальными фактами, давит на него, чтобы он его информацию воспринял как правильную. Таким образом, акты уверения нельзя отождествлять с актами принятия обязательства, обладающими, как мы увидим, совсем другой перформативной семантикой (о их разграничении подробнее см. [Войводић 1999а]).

Несмотря на формальное сходство или совпадение с речевым актом уверения, речевые акты принятия обязательства все-таки отличаются от него, в первую очередь, своими семантическими признаками; ср. следующие примеры выполнения актов принятия обязательства: (52) *Обавезујем се да ћу носити све џршкове око њиховог издржавања / Обязуюсь взять их на свое полное обеспечение / Zobowiązuję się do ponoszenia wszelkich kosztów związanych z ich utrzymaniem;* (53) *Клянусь, я никому не скажу* (М. Булгаков) / *Кунем се, никоме нећу њећу!* (М. Булгаков) / *Przysięgam, że nikomu nie powiem!* (М. Bułhakow). В основе приведенных иллокутивных актов обязательства и клятвы лежат семантические компоненты „хочу” (в значении „я намерен”) и „я должен”, что, по сути дела, обозначает, что говорящий должен выполнить (или должен хотя бы стараться выполнить) принятые на себя обязательства, вопреки возможным трудностям и препятствиям (см. [Гловинская 1993: 176—177]; ср. [Войво-

дић 1999а]). Эти семантические компоненты в данном случае относятся исключительно к говорящему, который одновременно играет и роль прескриптора и роль исполнителя определенного действия в будущем, вследствие чего речевые акты настоящего типа называем автопрескриптивными актами [Войводић 1997а: 176; 1999а]. Когда речь идет об интенсивности проявления иллокутивной силы, следует заметить, что речевые акты с глаголами *обавезивајти се, заклињајти се, клејти се, завјећивајти се, зарицајти се, јамчијти и гарантовајти* способны выражать гораздо большую степень иллокутивной силы принятия обязательства, чем речевой акт с глаголом *обећавајти*. Добавим также, что такие речевые акты не являются первичными или спонтанными, а, наоборот, они очень часто бывают мотивированы предыдущим речевым поведением (потенциального) адресата, представляющим своего рода его прескриптивную инициативу, с помощью которой от (будущего) говорящего-адресанта требует, чтобы тот выполнил определенное перформативное действие в его пользу, что говорящий (с помощью какого-либо из автопрескриптивных актов) потом и делает (ср. [Вежбицка 1985: 266]).

Добавим, что речевые акты принятия обязательства, как и остальные перформативные акты (высказывания), можно рассматривать и как структуры со специфичными грамматическими (падежными и предикатными) отношениями. Эти отношения определены семантикой (валентностью) приведенных перформативных глаголов, с помощью которых говорящий включает адресата во время выполнения выбранного речевого акта. Автопрескриптивные перформативные глаголы, как правило, употребляются с объектом-адресатом во 2-м л. ед. / мн. ч. в дательном падеже (*тебе/вам*). Ср.: (54) *Обећавам (= ти) да ћу ти купити ту књигу / Обещаю (= тебе), что куплю тебе эту книгу / Obiecuję (= ci), że kupię ci książkę*. Такие речевые акты можно охарактеризовать как перформативы с имплицитным признаком *адлативности*¹⁹, что, в самом широком смысле определяется как метафорическое выражение приближения говорящего к адресату, т.е. как определенный, вербально выраженный — полезный для адресата — вид подачи, на что указывает и содержание последующей пропозиции. Добавим еще, что речь (конкретный речевой акт) говорящего не нуждается всегда в формальном выражении падежной валентности, особенно, если она на языковом уровне является, как в данном

¹⁹ Ср. возможность употребления данных глаголов с объектом-адресатом в творительном падеже (признак локативности). Это вторичное падежное отношение для большинства автопрескриптивных глаголов представляет лишь стилистический (синонимический) вариант предыдущей (основной) валентности с дательным падежом, в то время как для глаголов *обавезивајти се* и *заклињајти се* оно представляет относительно регулярную валентность; ср.: *Обавезујем се (заклињем) се пред тобом да... / Обязуюсь (присягаю) перед тобой, что... / Zobowiązuję się (przysięgam) przed tobą, że...*

случае, обязательной, но „объективное” присутствие адресата всегда подразумевается (ср. [Апресян 1995: 204]).

Настоящим актам обычно предшествуют (в виде более широкого контекста), как мы уже сказали, прескриптивные речевые акты (с имплицитным признаком аблативности), как, например, требования, просьбы и т.п. (см.: [Войводич 1997а: 176; 1997б: 131–133]). Ср. следующий диалог:

(55а) — *Не пишите больше!* — *попросил пришедший умоляюще.*

— *Обещаю и клянусь!* — *торжественно произнес Иван. Клятву скрепили рукопожатием...* (М. Булгаков)

(55б) — *Немојте више писати!* — *замолио је њудиошлица.*

— *Обећајем и кунем се!* — *свечано је рекао Иван. Заклећу су њошврдили сѣиском руке...* (М. Булгаков)

(55в) — *Proszę ich więcej nie pisać!* — *благалније попросић приђыбш.*

— *Przyrzekam to i przysięgam — uroczyście oświadczył Iwan. Przyrzęctwowali tę przysięgę uściskiem dłoni...* (М. Булһакow).

В данном случае участники коммуникативной ситуации (диалога) „поменялись” ролями; говорящий из первого речевого акта (косвенное выражение просьбы) стал адресатом во втором речевом акте (обещание/клятва) и наоборот.

Наряду с предыдущей (падежной) валентностью автопрескриптивные акты, соответственно глаголы со значением принятия обязательства, обладают, как и большинство перформативных глаголов, и предикатной (пропозитивной) валентностью. Эта валентность, особенно, когда речь идет о глаголах (в иллокуции) *обавезивати се* (*обязываться; zobowiązuwać się*), *обећавати* (*обещать; obiecywać/przyrzekać*), *заклињати се* <”давати заклетву”> (*присягать; przysięgać*), *зарицати се* (*зарекается; zarzekać się*) и *завјешовати се* (*закаиваться; sľubować*), в отличие от валентности глаголов в речевых актах, какими, например, являются уверения и т.п., реализуется лишь в качестве немобильной (суженной) глагольной валентности (см. [Ивић 1970; 1971]; ср. [Апресян 1995: 380–381], причем исключительно с проспективной теморальной семантикой пропозиции, сказуемое которой всегда футурально детерминировано: *обавезујем се да ћу/нећу...*, *обећавам да ћу/нећу...*, *заклињем се да ћу/нећу...*, *зарицем се да ћу/нећу...*, *завјешујем се да ћу/нећу...* (ср.: [Войводич 1997а: 174–175; 1997б: 135]); ср. примеры (52), (54) и (55а/55б/55в). Сказуемое пропозиции перформативных высказываний с глаголами *клејти се* (*клясться; zaklinać się*), *јамчити* (*ручаться; ręczyć/zaręczać/poręczać*), *гараншовати* (*гарантировать; gwarantować*) в иллокуции может обладать, как мы уже видели в вышеприведенных примерах, любой темпоральной перспективой (претеритальной, презентной или футуральной), однако только одна из них — футуральная — создает необходимые условия для выполнения речевого акта принятия обязательства, в то время как другие две — претеритальная и презентная — участвуют в фор-

мировании речевого акта уверения. Ср. следующие примеры, где первыми двумя высказываниями выполняются акты клятвы-уверения, а третьим — акт клятвы-принятия обязательства: (56) *Клянусь, я делал героические попытки спасти все, что было можно...* (М. Булгаков) / *Кунем вам се, јуначки сам њокушао сѣасићи све што се могло...* (М. Булгаков) / *Przysięgam, podejmowałem rozpaczliwe wysiłki, bu ratować, co się da...* (М. Булһакow); (57) *Није, ја ћи се кунем!* — *њовика она.* — *Нема штога међу нама* (Е. Зола) / *Да нет же! Клянусь тебе!* — *крикнула она.* — *Ничего такого нет между нами* (Э. Золя) / *Ależ nie, przysięgam ci!* — *krzyknęła.* — *Między nami nic nie ma!* (Е. Зола); (58) *Но, клянусь вам, в следующий же раз, и уж никак не позже понедельника, отдадим все чистоганом* (М. Булгаков) / *Али, кунем вам се, дрући њуш, а никако касније од њонедјелка, њлаћић ћемо све у гошвом* (М. Булһакow); *Ale przysięgam, że następnym razem, no, najdalej w poniedziałek, uregulujemy wszystko co do grosza!* (М. Булһакow).

Подчеркнем еще раз, что автопрескрипцию нельзя реализовать ни с помощью претеритального (ср. пример 56), ни с помощью презентного (ср. пример 57), а можно лишь с помощью футурального оформления сказуемого в пропозиции (ср. пример 58). Также, как правило, она неосуществима, если говорящим это футурально детерминированное действие (сказуемое в пропозиции) не относится к нему самому (ср. предыдущие примеры, в особенности, пример 58).

3.2. Кроме приведенных эксплицитных („канонических”) перформативов (с глаголами речи в 1-м л. ед. ч. имперфективного презенса), составляющих ядро ФСМ автопрескриптивности, в реализации данных речевых актов участвуют (в качестве иллокуции) и различные перифрастические, в определенной мере фразеологизированные конструкции, состоящие чаще всего из глаголов (с семантическими признаками адлативности или аблативности) *давати* (*давать; dawać*) или *узимати* (*брать/принимать; podejmować*) в 1-м л. ед. ч. имперфективного презенса и отглагольных существительных (занимающих позицию прямого дополнения в винительном падеже ед. ч.), обозначающие отдельные автопрескриптивные речевые акты, что в синтаксическом плане можно рассматривать в качестве составного именного („декомпонированного”) сказуемого, напр.: *дајем обећање* (*даю обещание; daję obietnicę / przyrzeczenie*), *дајем/њолажем заклећву* (*даю клятву, принимаю/даю присягу; daję przysięgę*), *узимам на себе обавезу* (*беру/принимаю на себя обязательство; podejmuję zobowiązanie*) и т.д. Несмотря на то что эти перформативные высказывания отличаются эксплицитным проявлением иллокутивной силы, мы, все-таки, не можем их назвать центральными компонентами, а лишь компонентами, относящимися к **ближней периферии** приведенного ФСМ, т.е. косвенными эксплицитными перформативами.

Высказывания с признаками автопрескриптивной перформативности, не содержащие глаголы со значением принятия обязатель-

ства и не указывающие прямо, как предыдущие выражения, на перформативность речевых актов, мы здесь рассматриваем в качестве косвенных имплицитных перформативов, т.е. как *дальнюю периферию* ФСМ принятия обязательства. Приведем несколько таких высказываний, в которых говорящий, для того, чтобы увеличить иллокутивную силу речевого акта, ссылается на бога или на что-нибудь такое, что для него имеет особую нравственную ценность (вера, семейный праздник <характерная для сербов *крсна слава*>, святой, честь, мать, семья, его имя и фамилия и т.п.): (59) *Тако ми бога <бога-ми/бога ми мога>, осветићу им се за нанесену увреду!* (= „кунем се богом”) / *Ей-богу, я отомщу им за нанесенное оскорбление!* (= „клянусь богом”) / *Jak mi Bóg miły <jak Boga kocham>, zemszczę się na nich za zniewagę!* (= „zaklinam się na Boga”); (60) *Bož mi je svjedor da ћу њо учинићи* (= „кунем се богом”) / *Я это сделаю. Бог свидетель!* (= „клянусь богом”) / *Bóg mi świadkiem, że to zrobię* (= „zaklinam się na Boga”); (61) *Не звао се ја Петар Петровић, ако му се не осветим* (= „кунем се именем своим”) / *Не будь я Иван Иванов, если не отомщу ему* (= „клянусь именем”) / *Nie nazywałbym się Jan Kowalski, gdybym nie zemścił się na nim* (= „zaklinam się na imię”).

Иногда, особенно, если речевой акт выполняется только пропозицией, лишь на основании контекста можно установить, о каком акте идет речь. Так, одно и то же высказывание может, в зависимости от контекста (ситуации), выступать как заявление, обещание, подтверждение, уверение и т.п.; ср. следующее высказывание (пропозицию примера 54): (62) *Купићу њи књићу / Куплю тебе книгу / Купићу ти књићу*. В таких случаях в интерпретации (идентификации) типа речевого акта, наряду с контекстом, участвует и интонация, используемая говорящим при реализации данного акта.

Отметим, что для речевых актов принятия обязательства не характерно употребление (в иллокуции) глагольных форм с проспективной семантикой (перфективного презенса²⁰ в севернославянских, футурума в южнославянских и сослагательного наклонения во всех славянских языках) и конструкций, составленных из инфинитива перформативных глаголов и различных форм модальных глаголов (типа серб. *моћи, хићећи, жељећи, морати* и т.п. и их эквивалентов в других славянских языках), которым отличаются, в первую очередь, речевые акты побуждения адресата к совершению действия, или же некоторые из бехабитивов, где приведенные формы и конструкции представляют косвенные эксплицитные перформативы (ср. [Войволич 1997а: 173; 1997б: 134; 1999б; 1999в]).

²⁰ Это, конечно, не относится к словенскому языку (в котором употребление перфективного презенса подобно его употреблению в севернославянских языках), так как в перформативном употреблении, как это уже отмечено (см. пункт 2.2.1), данную форму в этом языке всегда можно использовать параллельно с имперфективным презенсом.

Автопрескриптивные акты, в отличие от остальных речевых актов, реализуются при обязательном участии речи (локуции)²¹, что, конечно, не исключает использование сопровождающих паралингвистических средств (жестов, мимики и т.п.), с помощью которых дополняется (уточняется) их иллокутивный характер. Отражение этого встречается, в частности, в выражениях типа *дајем рјеч* (употребляющихся подобным образом во многих языках), чем подчеркивается как раз приведенная особенность настоящих актов, напр.: (63) *Сам приду! Слово даю!* (К. Симонов) / *Доћу ћу. Дајем њи реч!* (К. Симонов); *Przyjdę, daję słowo* (К. Simonov).

4. Вместо заключения

Отметим, что в качестве перформативного глагольного действия используются, как правило, только те формы и конструкции, которые обладают проспективной валентностью. Следовательно, форму прошедшего времени, обладающую ретроспективностью, нельзя употребить в иллокутивной части перформативного высказывания.

Следует добавить, что значительную роль в способе актуализации и реализации каждой из перформативных категориальных ситуаций играют интенсивность и характер воздействия на адресата со стороны говорящего (с помощью выполнения различными средствами речевых актов, в первую очередь, их иллокутивной части) и, в связи с этим, создание перлокутивного эффекта, т.е. новой ситуации. Однако с изменением грамматических средств выражения иллокуции, как показал и настоящий функционально-семантический анализ различного типа примеров речевых актов, не меняется основная семантика перформативных высказываний; разница отмечается лишь на прагматическом уровне, где такое (синонимическое) варьирование представляет собой стилистическое дифференцирование перформативов, зависящее от степени вежливого или категорического обращения говорящего к собеседнику, сохранения официальных / неофициальных и других отношений и т.п.

²¹ Настоящий признак особенно выражается при выполнении актов присяги, как, например, в армии или при назначении на различные государственные, общественно-политические и подобные должности, когда говорящий (в отдельности или в группе) реализует речевой акт примерно следующими высказываниями (серб.): *Свечано се обавезујем да ћу бранићу уставни њоредак земље...* (говорящими-адресантами являются офицеры и солдаты); *Обавезујем се да ћу у свом раду њосћујати у складу са уставом и законом...* (говорящими являются судьи, прокуроры, адвокаты и т.п.). Письменные формы выражения речевых актов принятия обязательства не представляют отступление от данного правила об участии речи, так как любой текст, как и речь, представляет конкретную реализацию языка как абстрактной системы знаков (ср. пример 6, чаще всего встречающийся в письменной форме в различных заявлениях или договорах).

Отметим также, что почти все речевые акты, принадлежащие к какому-нибудь из вышерассмотренных ФСМ, несмотря на вид и характер их иллокуции, или же различные варианты средств ее выражения, могут иметь одну и ту же пропозицию; ср., напр., следующие речевые акты, входящие в состав ФСМ информативности: (64) *Саошшавам (истшичем, констшашујем, найомињем, йотшврђујем, кунем се, признајем, слажем се, кладим се) да се нисмо усшјели договоришши с властшшима / Сообщаю (подчеркиваю, констатирую, напоминаю, подтверждаю, клянусь, признаюсь, <я> сгласен, спорю), что нам не удалось договориться с властями / Oświadczam (podkreślam, konstatuję, nadmieniam, potwierdzam, przysięgam, przyznaję się, zgadzam się, zakładam się), że nie udało się nam porozumieć się z władzami*; ср. выражение прескриптивности: (65) *Захшш(ш)швам од шшебе (наређујем шши, молим шше, предлагем шши, савешшшујем шши, дойушшшам шши) да свој шшсао доведеш до краја / Требују од тебе (приказываю тебе, прошу тебя, предлагаю тебе, советую тебе, разрешаю тебе) довести дело до конца / Żądam od ciebie (rozkazuję ci, proszę cię, proponuję ci, radzę ci, pozwalam ci), żebyś doprowadził do końca swoją pracę*; ср. также выражение автопрескриптивности: (66) *Обешшшавам (обавезујем се, кунем се) да шшвоју шшшшну никоме неђу одашши / Обещаю (обязуюсь, клянусь), что твою тайну я никому не выдам / Obiecuję (zobowiązuję się, przysięgam), że nie wyjawię nikomu twojej tajemnicy*, ср. еще следующие (различные по функционально-семантическим признакам) высказывания с одной и той же пропозицией: (67) *Саошшшшавам ≠ обешшшшавам да ћу дођи на сасшшшшанак / Сообщаю ≠ обещаю, что я приду на собрание / Oświadczam ≠ obiecuję, że przyjdę na zebranie*. Повторим и здесь, что использование лишь пропозитивной части (без иллокуции) высказывания в качестве реализации определенного речевого акта может привести к неразличению его от формально сходных актов; ср. употребление пропозиции предыдущих высказываний (речевых актов сообщения и обещания): (68) *Дођи ћу на сасшшшшанак / Я приду на собрание / Przyjdę na zebranie*. Приведенные примеры речевых актов указывают на то, что говорящему, как правило, предоставляется возможность выбора иллокуции, которой он, в определенном смысле, занимает собственную (субъективную) позицию по отношению к адресату (см. [Войводић 1997а; 2000б]; ср. [Радовановић 1979: 59]). Благодаря этому выбору реализуются различные речевые акты с неодинаковой степенью иллокутивной силы. Таким образом, здесь можно говорить о контекстуально (прагматически) обусловленных вариантах или регулярных реализациях одного и того же инварианта (т.е. информативной, прескриптивной, автопрескриптивной и подобной иллокутивной силы), где говорящий имеет возможность выбрать определенный тип интенции — либо „нейтральный”, либо „смягченный”, либо „категорический” и т.п. В соответствии с этим, можно говорить и о перформативном „ряде”, базирующемся на принципе „градации” („гра-

дуальной оппозиции”) между речевыми актами, на степени которой указывает и внутренняя семантика перформативов, содержащих, наряду с общей семантической компонентой (интенцией) „хочу”/„желаю”, и различные компоненты, характеризующиеся потенциальными взаимоотношениями интенсификации иллокутивной силы (о данном аспекте перформативов подробнее см. [Войводић 2002]). Все это еще раз подтверждает, как уже раньше отмечено, что в выполнении всех речевых актов, в том числе и в реализации перформативных высказываний, существенную роль играет отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего.

Следует подчеркнуть, что любое оформление перформативного высказывания как составной части коммуникативного акта, в котором говорящий обращается (как правило, вербализованно и в форме диалога) к собеседнику, представляет собой, на самом деле, отражение особого вида социальной интеракции, в которой, наряду с грамматическими (интралингвистическими) компонентами, сугубо важную роль играют и прагматические (экстралингвистические) факторы, как, например: контактная или дистантная позиции коммуникантов в пространстве и времени, затем естественные (постоянные) или приобретенные (переменные) роли участников коммуникации (специфичные социальные отношения между родителями и детьми, старшими и младшими поколениями, затем между учителями и учениками, офицерами и солдатами, коллегами, друзьями и т.д.). В соответствии с вышеназванными ролями можно говорить об отношениях фамильярности, дистантности, официальности / неофициальности, субординации (главенства / подчиненности), равенства, категоричности, вежливости / невежливости, а также и о их степени и инетнсивности и т.п. Также, для того чтобы речевой акт (в данном случае перформативное высказывание) был успешным между коммуникантами должна сохраниться существующая или создаться новая, соответствующая тональность общения. Говорящий для этого должен обратить особое внимание на выбор как вышерассмотренных грамматических и лексических, так и сопровождающих суперсегментных (какими являются интонация (нисходящая/восходящая), ударение (как составная часть интонации), темп, ритм, тембр, высота тона, интенсивность) и других паралингвистических средств (какими являются жесты, мимика, различные движения тела, затем особого рода физические контакты между коммуникантами, такие, как, например, рукопожатия, похлопывания по плечу, объятия и т.п.). Но так как данные аспекты нуждаются в отдельном изучении, мы здесь, из-за недостатка места, не могли об этом более подробно говорить.

Добавим в конце, что между сопоставляемыми славянскими языками, в первую очередь, когда речь идет о выполнении т. наз. канонических перформативов, существенных различий не наблюдается. Различия можно ожидать, что, в частности, было отмечено и в дан-

ной работе, лишь в употреблении косвенных (как эксплицитных, так и имплицитных) перформативов, где для выполнения одних и тех же речевых актов и их вариантов — в зависимости от языка — используются различные лексико-грамматические сочетания.

В заключение отметим, что функционально-грамматический аспект, в котором приведенные речевые акты здесь рассматривались (главным образом, на материале сербского, русского и польского языков) как различные субкатегориальные варианты перформативной интенциональности, включает в себя, как это показал данный анализ, все остальные аспекты — лексико-семантический, семантико-синтаксический и прагматико-стилистический. Именно такой характер настоящей модели ФСП, учитывающий различные уровни языковой системы, позволяет сказать, что она представляет собой лингвистический подход, раскрывающий широкие перспективы в исследовании языка.

ЛИТЕРАТУРА

- Алисова Т. Б. *Дополнительные отношения модуса и диктума* // Вопросы языкознания, № 1, 1971, 54—64.
- Апресян Ю. Д. *Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики* // Известия АН СССР: Сер. лит. и яз., т. XXVIII (1969), вып. 1, 11—23.
- Апресян Ю. Д. *Избранные труды*, т. II: *Интегральное описание языка и системная лексикография*. М., 1995.
- Арутюнова Н. Д. *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*. М., 1976.
- Арутюнова Н. Д. *Фактор адресата* // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз., т. 40 (1981), № 4, 356—367.
- Бирюлин Л. А. *Побуждение к действию в актах речи* // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. Л., 1990, 238—243.
- Бондарко А. В. (отв. ред.). *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*. Л., 1990.
- ван Дейк Т. А. *Язык. Познание. Коммуникация* (пер. с англ.). М., 1989.
- Вежбицка А. *Речевые акты* // Новое в зарубежной лингвистике, вып. XVI: Лингвистическая прагматика. М., 1985, 251—275.
- Войводић Д. *Перформативы как периферия ФСП футуральности в русском языке в сопоставлении с сербским* // Сопоставительные и сравнительные исследования русского и других языков, Белград, 1997а, 171—178.
- Войводић Д. *Перформативни искази као резултати међусобне условљености лексичких и граматичких значења глагола* // Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 26/2 (1997б), 129—140.
- Войводић Д. *Futurum effectivum у словенском језицима* // Славистика, књ. II (1998а), 45—52.
- Войводић Д. *Об инклузивних формах императива в славянских языках* // Изучаване словенских језика, књижевности и култура у инословенској средини. Београд, 1998б, 130—138.
- Войводић Д. *Аутојрескриптивни говорни чинови у словенском језицима*. // Славистика, књ. III (1999а), 141—149.
- Войводић Д. *Verba dicendi у перформативној ујошреби (јокушај семантичке интерпретације)* // Творбена и лексичка семантика у српском и другим словенским језицима. Подгорица, 1999б, 219—228.
- Войводић Д. *Перформативные высказывания (прагматика-стилистический аспект)* // Пути и средства формирования языковой и речевой культуры. Иваново, 1999в, 192—206.
- Войводић Д. *О валентности перформативных глаголов в славянских языках* // Сборник Матице српске за славистику, књ. 56—57 (1999г), 71—94.
- Войводић Д. *Основные перформативные модели (на материале русского, польского и сербохорватского языков)* // Материалы по русско-славянскому языкознанию, вып. 25 (2000а), 99—110.
- Войводић Д. *Перформативное микрополе прескриптивности* // Сборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. XLIII (2000б), 111—124.
- Войводић Д. *Некоторые вопросы сопоставительной аспектологии в современной русистике и славистике* // Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков. Белград, 2000в, 167—175.
- Войводић Д. *О неким аспектима савремених функционално-семантичких исцртавања у лингвистичкој русистици и славистици* // Славистика, књ. IV (2000г), 167—182.
- Войводић Д. *Перформатив как объект полиаспектной лингвистической интерпретации* // Актуальные проблемы преподавания филологических дисциплин. Саранск, 2001а, 69—73.
- Войводић Д. *Теория глагольной вневременности К. С. Аксакова и категория совершенного вида в русском и других славянских языках* // Аксаковские чтения: духовное и литературное наследие семьи Аксаковых, кн. I Уфа, 2001б, 18—23.
- Войводић Д. *О „принципу брздуелне квантификације“ олокушвне моћи у прескриптивним говорним чиновима* // Сборник Матице српске за славистику, књ. 62 (2002).
- Всеволодова М. В. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка*. М., 2000.
- Гловинская М. Я. *Семантика глаголов речи с точки зрения речевых актов* // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. М., 1993, 158—218.
- Джоунс П. *Философские и теоретические вопросы в исследовании дейксиса* // Актуализация предложения (в 2-х тт.), т. 1: Категории и механизмы. СПб, 1997, 82—123.
- Золотова Г. А. *Синтаксический словарь: (репертуар элементарных единиц русского синтаксиса)*. М., 1988.
- Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. *Коммуникативная грамматика русского языка*. М., 1998.
- Ивић М. *О ујошреби глаголских времена у зависној реченици: презент и реченици с везником да* // Сборник за филологију и лингвистику, књ. XIII/1 (1970), 43—54.
- Ивич М. *О маркированности предиката придаточных предложений по признаку мобильности* // Исследования по славянскому языкознанию / Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна. М., 1971, 158—161.
- Кощмидер Э. *Очерк науки о видах польского глагола: Опыт синтеза* // Вопросы глагольного вида. М., 1962.
- Крекич И. *Прагматика и семантика отрицательных форм императива* // Русский язык за рубежом, 1988, № 6, 60—66.
- Крекич И. *К проблеме перформативов предписания в Библии* // Типология вида: проблемы, поиски, решения. М., 1998, 241—248.
- Маслова А. *Прагматичка значења императивности у српском и руском језику* // Прилози проучавању језика, књ. 28/29 (1997/98), 73—86.
- Маслова А. Ю. *Средства выражения побудительного значения в сербо-хорватском языке в сопоставлении с русским* / АКД. СПб, 1998.
- Маслова А. Ю. *К вопросу о специфике реализации актов категорического побуждения в русском и сербском языках* // Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков. Белград, 2000, 299—306.
- Меликсетян Р. С., *Лексическая интерпретация целевой установки речевого акта (на материале французского языка)* // Вестник Московского университета, серия 9: Филология, № 2, 1986, 43—49.
- Мирић Д., *Вопрос с отрицанием в функции просьбы* // Сборник Матице српске за славистику, књ. 44—45 (1993), 177—186.

- Петрова Е. С., *Перформативные глаголы и перформативные предложения // Актуализация предложения (в 2 тт), т. 2: Синтаксические модели и их варианты*. СПб., 1997, 107—126.
- Падучева Е. В., *Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива)*, М., 1996.
- Пипер П., *Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику // Прилози проучавању језика*, књ. 13—14 (1977/78), 1—51.
- Пипер П., *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику: (семантичка студија)*, Београд, 1988.
- Плотникова О. С., *Проблемы сопоставительного изучения славянского вида в диахронии // Типология вида (проблемы, поиски, решения)*. М., 1998, 364—370.
- Поповић Љ., *Ејсџоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд, 2000.
- Таривердиева М. А., *Конструкции эксплицитной модальности в латинском языке // Вопросы классической филологии*, вып. V (1973), 196—216.
- Теория функциональной грамматики / Отв. ред. А. В. Бондарко. Л. (СПб.), 1987—1996 [= (1) Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987; (2) Темпоральность. Модальность. Л., 1990; (3) Персональность. Залоговость. СПб., 1991; (4) Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. СПб., 1992; (5) Качественность. Количественность. СПб., 1996; (6) Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. СПб., 1996].*
- Тополинска З., *„Падеж“ и „глаголски род“ — две старије теорије грамашикализације односа између „јредикаша“ и његових „аргуменаша“ // Јужнословенски филолог*, књ. LII (1996), 1—9.
- Формановская Н. И., *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*, М., 1982.
- Храковский В. С., *Повелительность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*. Л., 1990, 185—234.
- Шмелева Т. В., *Модус и средства его выражения в высказывании // Идеографические аспекты русской грамматики*. М., 1988, 168—202.
- Bally Ch., *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, 1965.
- Benvenist E., *Problemi opšte lingvistike* (prev. S. Marić), Beograd, 1975.
- Derganc A., *Iaz ze zaglagolo Zlodeiu (K vprašanju glagolskega vida v performativnih izjavah v slovanskih jezikih) // Zbornik Brižinski spomeniki*, Ljubljana, 1996, 185—192.
- Derganc A., *Einige Unterschiede im Gebrauch des perfektivem bzw. des imperfektiven Präsens im Russischen und Slowenischen // Ars transferendi Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*, 1997, 55—63.
- Dikro O., Todorov C., *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku II* (prev. s fr. S. Grahek i M. Popović), Beograd, 1987.
- Huszcza R., *Honoryfikatywność: (Gramatyka. Pragmatyka. Topologia)*, Warszawa, 1996.
- Jarosz H., *Pytania w funkcji innej niż pytajna // Język Polski, rocz. LXVI* (1986), z. 5, 352—358.
- Ličen M., *Govorni čin direktiva i njihova jezička realizacija u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad, 1987.
- Ličen M., *Govorni čin tipa „zahvaljivanje“ u nemačkom i srpskom jeziku // Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XXV, 139—147.
- Mazon A., *Emplois des aspects du verbe russe*, Paris, 1914.
- Mencej J., *Zur Präsensfrage perfektiver Verba im Slovenischen (Praesens effectivum) // Archiv für slavische Philologie*, 28 (1906), 40—51.
- Miščević N., *Predgovor // X. Serl. Govorni činovi: ogled iz filozofije jezika*, Beograd, 1991, 7—35.
- Musić A., *Slovenski efektivni prezenat // Rad JAZU*, knj. 253 (1935), 165—180.
- Ostlin Dž. L., *Kako delovati rečima: predavanja na Harvardu 1955. godine* (prev. s engl. M. Radovanović), Novi Sad, 1994.
- Piper P., *Jezik i prostor*, Beograd, 1997.

- Radovanović M., *Sociolingvistika*, Beograd, 1979.
- Serl Dž., *Govorni činovi: ogled iz filozofije jezika* (prev. s engl. M. Đukić), Beograd, 1991.
- Škrabec S., *Zum Gebrauche der Verba perfectiva und imperfectiva im Slovenischen // Archiv für slavische Philologie*, 25 (1903), 554—564.
- Toporišič J., *Slovenska slovnica*, Maribor, 1984.
- Tošović B., *Korelaciona sintaksa: projekcional*, Graz, 2001.
- Žagar I. Ž., *Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti*, Ljubljana, 1989.

Дојчил Војводић

ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧКО ПОЉЕ ПЕРФОРМАТИВНОСТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Резиме

У раду се (на материјалу словенских језика, прије свега, српског, руског и пољског) разматрају перформативни искази (чинови), који су лексички представљени малом и релативно затвореном групом ријечи (*verba dicendi*) и који имају стабилну синтаксичку структуру. Извођење говорних чинова (гдје су ријеч и радња подударни, односно истоветни), којим се одликује категоријална ситуација перформативне садашњости и које представља једну од актуелизационих категорија, за чију језичку реализацију је од суштинског значаја однос садржаја исказа према стварности са становишта адресанта, посматра се овдје — у функционалном смислу — као јединствена целина, односно као (под)систем или функционално-семантичко поље (ФСП), које се састоји од централног и периферног дијела. Експлицитно изражавање илокуције глаголима говорења у 1. л. јд. имперфективног презента индикатива представља центар таквог система, а сва остала средства изражавања илокуције — било експлицитна (у правилу 1. л. јд. перфективног презента, футура или потенцијала од глагола говорења, као и различите модалне конструкције са датим глаголима) било имплицитна (како разноврсне врсте ријечи, као што су именице, партикуле, узвици и др., тако и различита паралингвистичка средства у перформативној употреби директива и питања) — његову периферију.

С обзиром на прагматички карактер односа адресанта према адресату и садржају (основи пропозиције) исказа аутор издваја три типа перформативне ситуације, које посматра као функционално-семантичка микропоља (ФСМ) унутар заједничког ФСП перформативности: (1) ФСМ са интенционалним односом упознавања адресата са актуелним догађајима или чињеницама (ФСМ информативности), које обједињује разноврсне по својим семантичким обиљежјима перформативне исказе, односно илокутивне чинове, као што су различите врсте саопштења (закључивање, изјављивање, констатација, извјештавање, објављивање, проглашавање, потврда и сл.), затим именовања/постављања <на дужност>, увјеравања, слагања/неслагања, окладе и порицања, одбијања, отказивања и одрицања, осуде/похвале и (о)праштања, признања, предсказавања, изрази етикеције (жеље, захваљивања, извињења, изјаве саучешћа, поздрав и (о)праштања /од адресата/>, представљања, честитања) и сл.; (2) ФСМ са интенционалним односом подстицања адресата на вршење одређене радње (ФСМ прескриптивности), које укључује говорне чинове молбе, захтијева, наредбе, забране, дозволе, упозорења, савјета, предлога и позива; (3) ФСМ са интенционалним односом преузимања обавезе (у вршењу одређене радње) од стране адресанта (ФСМ аутопрескриптивности), које се реализује помоћу чинова обећања, обавезе, заклетве, гаранције.

Дата функционално-граматичка анализа, која приликом субкатегоризације перформативне интенционалности узима у обзир и друге аспекте (лексичко-семантички, синтаксичко-семантички и прагматичко-стилистички), показује, истиче се у закључку рада, да међу поређеним словенским језицима — када је ријеч о извођењу тзв. „канонских“ перформатива — битних разлика нема, али да у извођењу индиректних перформатива постоје разлике, које се огледају, прије свега, у употреби разних лексичко-граматичких спојева.

Милорад Дешић

О АКЦЕНАТСКОМ ПРОЗНОМ РИТМУ
У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ
(на примјерима из Андрићеве *Проклеће авлије*)

Овим радом жели се показати да постоји одређени акценатски ритам не само у поезији него и у прозним дјелима. Да би се то доказало, анализиран је један одломак из Андрићеве *Проклеће авлије*. Резултати који се овдје износе могу послужити као основа за много шира истраживања.

Кључне ријечи: акценат, акценатска цјелина, ритам, интервал, понављање, фреквенција.

1. Кад се говори о ритму, обично се мисли на ритам у музици, балету и у поезији, па и на ритам дусања, срца и сл. Много рјеђе се пише и говори о ритму у прозним дјелима и у свакодневном говору, тј. о понављању наглашених и ненаглашених, дугих и кратких слогова, о смјењивању убрзавања и успоравања и других елемената говора. Овом приликом анализираћемо десет акценатованих страница из Андрићеве *Проклеће авлије* (Сабрана дјела Иве Андрића, Свјетлост — Сарајево, Младост — Загреб, Сарајево, 1977, 16—25), како бисмо утврдили да ли постоји и, ако постоји, какве је природе акценатски ритам у том прозном дјелу.

2. У анализи ћемо поћи од акценатске цјелине, под којом подразумевамо ритмичку јединицу која има један акценатован слог, а састављена је од једне ријечи или од групе ријечи, односно од једног слога или од више слогова. На почетку ћемо се задржати на оним карактеристикама реченица које произлазе из броја акценатских цјелина у њима, с тим да ћемо реченицом сматрати сваку синтаксичку интонациону цјелину која се у тексту завршава тачком, упитником или узвичником, а у говору већом паузом. Тако схваћене, неке реченице су веома дуге, јер су састављене од више већих или мањих цјелина одвојених тачком и запетом.

Анализирани текст садржи 151 реченицу. Њихова дужина је различита — иде од једне акценатске цјелине до 74. С обзиром на укупан број од 1672 акценатске цјелине (АЦ), просјечна дужина реченице је 11АЦ. Најкраће реченице, од једне АЦ, јављају се, као што смо

и очекивали, у дијалозима: *Ойеј!* (реплика на: *И шу се оженио*). *Али шћа ћеш? До виђења!*

Реченице се најчешће редају тако да наредне имају већи или мањи број АЦ од претходних. На примјер, у једном пасусу овако се нижу реченице према броју АЦ: 20-24-16-10-12-5-3, а у другом: 8-3-22-4-6-28 итд. Овакве промјене, често нагле, скоковите, чине Андрићеву реченицу неједноличном, живом. Ипак, могу се наћи примјери у којима се постиже одређена ритмичност понављањем узастопних реченица са истим бројем АЦ:

— са двије АЦ (2-2):

До Солуна сам | дошао. | И шу се | оженио;

— са 4 АЦ (4-4):

Зајим га | прекида | са гоштовом | причом. | Имао сам | ја | жену | Мисирку;

— са 5 АЦ (два пута) (5-5):

*Сунце се | тек | йомолило, | а разговор | већ шече. | Богами си | ши | видео | свеша, | Заимага. |
Где дође, | шу | свађу | и омразу | ствара. | Два би | ока, | шћо кажу, | у злави | завадила;*

— са 6АЦ (6-6):

И кад му се учини | йодесан | шренушак, | он | ујада | механички. | Неко | йомене | неку | земљу, | на йример | Егийаш;

— са 24 АЦ (24-24):

*У шаквим | часовима | цела | ша | Проклеша | авлија | јечи | и йрешћи | као оџромна | деча | чеђриљка | у циновској | руци | а људи | у њој | йоиђравају, | грче се, | сударају | међу собом | и бију | о зидове | као зрна | у шој | чеђриљци. |
Уйравник | и негови | људи | знају | добро | шо | дејство | йруле | и ойасне | југовине, | избегавају | сукобе | колико год је | могућно, | јер су и сами | заражени | и нервозни, | чувају | кайију, | йојачавају | страже | и — чекају | да југо | йрешћане;*

— са 28 АЦ (28-28):

*Ту | йрисијужу | и сви | они | који су | уйућени | йо казни, | као йрознаници, | из зајадних | йокрајина, | и овде се | решава | њихова | судбина: | или се, | йомоћу цариградских | веза | и зашћићника, | ослобађају | и враћају | кући | или бивају | уйућени | у месћо | свога | зашћочења | у Малој | Азији | или Африци. |
То су | шакозвани | „йролазни“, | обично | старији, | у свом | крају | уљеднији | људи, | йредставници | йојединих | вера | или група, | зайлећени | у шрвења | и сукобе | шамо | негде | у својој | земљи | и ойшужени | од власћи | или оклевећани | од својих | йрошћивника | као йолићички | кривци | или бунйовници.*

У првом примјеру са 28 АЦ, једна АЦ је разбијена уметнутим дијелом: *или се, йомоћу цариградских веза и зашћићника, ослобађају.*

Реченични ритам се остварује и смјењивањем низова у којима се постепено повећава број АЦ у сљедећим реченицама са низовима у којима се поступно смањује број АЦ у наредним реченицама. Такву појаву смо и овдје запазили, само што повећавање броја АЦ не долази непосредно иза смањивања него нешто касније:

— опадање броја АЦ (6-5-4-3-2):

Бава ме | наговори | ше узех | још | једну | жену. | И од шој | дана | све | кре-ну | наопако. | Јест ме | задовољила | првих | дана. | То | морам | да кажем. | Али худ | шћо је имала!;

— раст броја АЦ (5-6-7):

И лако бих се | ослободио | йошворе | и избавио | одавде. | А „йошвора“ је | у шом | шћо је ойшужен | да је расшуроа | лажан | новац. | Шћо је најгоре, | шо | није | йрви | йуш | да је под шаквом | ойшужбом.

3. Акценатске цјелине могу, али не морају имати клитике. У овом одломку има више АЦ без клитика (1010) него са клитикама (662). АЦ са клитикама дијеле се у три групе: прва је најбројнија (480) и има уз акцентоване ријечи само проклитике (*од дечака, и уцењивачи, не могу, ни йред чим, и не зарезују*), друга група АЦ је знатно мања (106) и садржи проклитике и енклитике (*у којој су, и имао је*), а трећа група је најмања (76) — има само енклитике (*йшлико је, људи су ме*). Чести су примјери са енклитикама у проклитичкој позицији (испред акцентоване ријечи): *а и кад их крију, али га је йривлачио*.

Дужина акценатских цјелина варира у распону од једног слога (*шу*) до девет слогова (*као шћо га је одбијало*). Најчешће су АЦ са три слога — 497 (око 30%), док је са четири слога 335 АЦ (око 20%). Значи да тросложне и четворосложне АЦ заједно чине половину од укупног броја. Да је текст писан ијекавски, АЦ са дугим *е* од јата имали би у већини примјера један слог више: *речи — рјечи, деће — дијете/дијете, йдсле — йдслије*. То не би знатније измијенило општу слику о дужини АЦ, јер сличних примјера има веома мало — свега 41 (од укупна 1672).

У реченици се смјењују акценатске цјелине различитог броја слогова, чиме израз постаје разноврстан, немонотон: *Узнемуре се | йси | и мачке* (5-1-3). *Две | године смо | лепо | живели* (1-4-2-3). Обично се, нарочито у дугим реченицама, понављају поједине истосложне АЦ, али без неког видљивог реда. Међутим, има доста примјера у којима се, у истој реченици, уочавају извјесне правилности у разноврсним понављањима и у смјењивању раста и опадања броја слогова у АЦ:

— једноструко понављање истосложних АЦ:

Сав | шај | свей̄ (1-1-1);
 живи | шада | само | звуком (2-2-2-2);
 Тако | човек | странац | има | сшало (2-2-2-2-2);
 сшаринска | кайија | која се | ошвара (3-3-3-3); Њима се | редовно | иридруже
 | и друже | ћелије (3-3-3-3-3);
 Окореле | цариградске | провалице (4-4-4);
 по цариградским | иришанишима | и шрговима (5-5-5);

— двоструко и вишеструко понављање истосложних АЦ:

Прича | увек | о истој | сшвари | и шoliko је | увеличава | и умножава | да би
 шребало | бар сшо | педесей̄ | година | живоша | да један | човек | све | што | доживи
 (5-5-5-5; 3-3-3-3);
 Најусто је | школу | и почо | да се дружи | са кафанским | свирачима | и
 мађионичарима, | са коцкарима, | ијаницама | и бушачима | оијума (4-4-4-4;
 5-5-5);
 Сам | није | имао | неког | нарочишог | дара | за вешшине, | ни праве | сшра-
 сши | за коцку | или ише, | али га је привлачио | шај | свей̄ | и све | оно | шшо се
 илеше | око њега, | исто | као шшо га је одбијало | све | шшо је припадало | свешу |
 мирних, | обичних | судбина, | усшањених | навика | и редовних | обавеза (2-4-2-4;
 1-1-2-2-4-4; 2-2-3-3; 4-4);

— понављање истосложних АЦ на почетку и на крају реченице:

Па шшо | не оштаде | шшо? (2...2);
 Омрзну | свей̄ | на мене (3...3);
 Богами си | ши | видео | свей̄, | Замага (4...4);

— смјењивање раста и опадања броја слогова у АЦ:

бежали | са робије | и због шого су | оковани | већ овде, | ире | суда | и осуде
 (3-4-5-4-3-1-2-4).

4. При акцентовању текста искрсла су два питања: шта радити са дублетима и да ли акцентовати узвике? Прво питање односи се на примјере као што су: *јадници* и *јадници*, *на кораку* и *на кдраку*, *свей̄ских* и *свей̄ских*, *њџа* и *њџа*, *ишва* и *ишва*, *шolikō* и *шdliko*; *Азији*, *Азији* и *Азији*; *шакō*, *шako* и *шdko*; *идиздаље*, *иоиздаље*, *иоиздаље* и *иоиздаље* итд. Од два могућа акцента (понекад три или четири варијације) биљежили смо, из практичних разлога, само један, и то онај који је најближи Андрићевом изговору. Уосталом, то и није од пресудног значаја, јер број дублета (180) није велики — представља само деветину од укупног броја акцентованих ријечи. А што се тиче узвика, који се јављају у малом броју, у дијалозима, њихов акценат се често разликује од акцента осталих ријечи — кратки могу бити краћи од стандардних, дуги дужи, мјесто каткад и на посљедњем слогу и сл. Ипак, као што је уобичајено, акцентовали смо и узвике: *џ*, *џ*, *џ*, *џ* (четири пута).

За одређивање ритма важно је и мјесто акцента у акценатским цјелинама (везује се за већи интензитет одређених слогова). Утврдили смо да су најбројније АЦ са акцентом на првом слогу (рачунајући ту и једносложне ријечи) — 993, што износи више од половине укупног броја (59%). Акценатских цјелина са акцентом на другом слогу има преко два пута мање — 436 (26%). Кад се саберу 993 и 436, добије се збир од 1429, што значи да АЦ са акцентом на првом и другом мјесту чине заједно 85% од укупног броја.

Фреквенција акцената је следећа: \backslash 643, \wedge = 513, \frown = 278, \prime = 238. Видимо да је најчешћи краткоузлазни акценат и да иза њега долази краткосилазни. Бројке кажу да се дуги акценати преко два пута рјеђе јављају од кратких, а да су узлазни нешто чешћи од силазних.

У реченици се углавном смјењују акценати различити по квантитету и/или по тону, па је зато реченична интонација жива, разиграна: *Мирне нџи су рџе. Вељка ћелија живи шада само звуком, као цунла у шами*. Ипак, има и примјера у којима се, у истој реченици, понављају истоврсни акценати или се смјењују поновљени:

— понављање сусједних акцената:

идслē нџē великē ишчē,
 дни изазиваџки звџећу свџим џковима; двдшрукā сшаринскā кайија којā
 се ойварā и зшварā;
 Тō мōрām да кџжēm;
 Дџе је бiло живо;

— понављање акцената на почетку и на крају реченице:

Имао сам ја жџну Мисирку. Фрā Пџшар ирџџ иднекōм од њџх и слџшā и
 илџдā мāло идиздāљē;

— смјењивање поновљених кратких акцената:

Сāмо нџбо, велико и нџмилосрдно у свџој лейџици, у дāљини.

Кратких акцената има двоструко више и они се чешће понављају.

5. Одређени ритам се остварује такође смјењивањем акцентованих и неакцентованих слогова, затим дугих и кратких неакцентованих. Веома јасно се уочавају квантитетски односи: неакцентованих слогова има преко два пута више од акцентованих (3537:1672), а кратки неакцентовани су више од два и по пута бројнији од дугих неакцентованих слогова (2557:980). Очигледно је да су најбројнији кратки неакцентовани слогови (2557), за њима долазе акцентовани слогови (1672) и на крају дуги неакцентовани (980).

6. При утврђивању ритма пошли смо од акценатске цјелине као основне ритмичке јединице:

Hoђy ce | одводе | осуђени | на издржавање | казне | или у прогонство.

Дужина АЦ према броју слогова може се овако представити:

3-3-4-6-2-6.

Наш познати фонетичар Бранко Милетић помиње акценатске цјелине у вези са енклизом и проклизом (Милетић, 92), али као значајне ритмичке јединице узима *говорне шактове* (Милетић, 61-62), које дефинише на сљедећи начин: „такт је ритмичка целина која садржи један акценатовани (истакнути) слог, или неколико слогова од којих је један акценатован, а остали су неакценатовани”. За разлику од акценатске цјелине, такт може да пресијече ријеч ако је акценат на унутрашњем слогу, тако да се реченица *Ја сам му говорио* дијели на *Ја са(м) му ѿ* и *вдрио*. Сходно томе, Андрићеву реченицу бисмо овако подијелили на тактове:

Ндђу се | одводе | осуђени | на издржавање | казне | или у прогонство.

Навешћемо и Милетићево мишљење о дужини и значају говорних тактова. Најприје о дужини: „Дужина тактова није строго утврђена, него зависи од темпа говора: уколико се брже говори, утолико су говорни тактови дужи, јер се у том случају неколико тактова може спојити у један (у мирном говору преовлађују тактови од једнога до три слога)”. О значају тактова читамо сљедеће: „Свој пуни значај добија говорни такт као принцип деобе у језицима са релативно јаким притиском: уколико је акценат јачи, утолико је значај тактова већи. У тим језицима (на пример у руском, немачком) дани су говорни тактови положајем акценатованих слогова, који се јављају и утврђени су већ унапред. Насупрот томе у језицима са слабим акцентом (у француском, а донекле и у српском) групе створене акцентима само су лако назначене, а стварну поделу чине одељци по смислу. Чим подела речи на тактове изазива тешкоће, осећа се непријатност; стога је задатак доброга стила да акценатоване слокове расподели тако да дође до равномерне, а ипак немонотоне сукцесије говорних тактова”.

Иако, по Милетићу, српски акценат није изразит као у неким другим језицима, а „групе створене акцентима само су лако назначене”, ипак ћемо покушати да видимо да ли неакценатовани слогови између акценатованих остварују и неки ритам. Термином *интервал* означаваћемо растојање између акценатованих слогова (од нултог до вишесложног), које се може илустровати помињаном Андрићевом реченицом:

Ндђу се | одводе | осуђени | на издржавање | казне | или у прогонство.

Дужину интервала према броју неакценатованих слогова показућемо бројним низом: 2-2-6-2-5. Додаћемо томе и напомену да ин-

тервал у границама реченице представља говорну јединицу без паузе, исказане у тексту интерпункцијским знацима (тачком, запетом и др.). Нису узимане у обзир обично једва примјетне паузе на крају блокова (смисаоно повезаних група ријечи), тј. паузе које у писаном језику не обиљежавамо никаквим знаком интерпункције.

У анализираном тексту јасно је изражена тенденција избјегавања узастопних акценатованих слогова. Забиљежена су 74 примјера са нултим интервалом, што представља тек шеснаести дио од укупног броја једносложних и вишесложних интервала (1223). Тиме се донекле потврђује давно изнесено Милетићево мишљење: „За организам претставља напрезање да изговори два или више једнако јаких (или једнако слабих) слогова редом, па себи олакшава посао тиме што настоји да притисак тако расподели да између два јака слога дође један слабији односно да један између неколико слабијих слогова појача” (Милетић, 74). Вриједне пажње су и двије Милетићеве напомене. Једна гласи: „у сталним везама... настаје ритмизирање: слабљење једнога слога између два снажна” — у реченици *ић шћић ја знам* јаче је изговорено *шћи* и *знам* (Милетић, 75). Друга напомена слиједи одмах иза прве: „Чак и у случајевима када један слабији слог прекида једноличност неколико јаких слогова, настаје у сталним везама ритмизирање слабљењем једног јаког слога” — у синтагми *ошмен сшари жосшодин* јаче се изговарају *ошмен* и *-сшодин* него *сшари жо-* (Милетић, на истоме мјесту).

Рјеђи су примјери у којима два иста акцента стоје један до другог: *колико ићд мдћу, чдс ўддаси, јдш дшго, шћиј свћи* (два пута), *Фрђ Пћшар, свћ сшмо, Тћ мбрћм, он зна, шћи знаш, ја нш, он лунћ, шћ ирћча, фрђ Пћшар, свћ ирћда, свћ мањћ, свћ зшрћдћ, шћим дћнимћ, нћ сшмо* — укупно 19 примјера, и то сви са силазним тоном. У већини случајева сусједни акценти су различити по квантитету или по тону, или и по једном и по другом, чиме се у извјесној мјери ублажава монотонија узастопних истоврсних акцената: *свћ шћ, он слшш; јдш јћдну, свћ дшд, Тћј надшмћк, свћм снашћм; Тш имћ, шћим чћсшвшмћ, јдш врћћ, свћ крћчу*.

Сасвим ријетко се јавља низ од три сусједна акценатована слога, углавном у краћим ријечима, као у претходним примјерима: *сшв шћј свћш, шћшд шћи ншси*.

Овдје треба указати на једну разлику између екавског и ијекавског изговора. Наиме, дугом екавском *е* које је постало од јата одговара у ијекавском двосложно *ије*, које у одређеним случајевима има и друкчији акценат. Због тога бисмо у неким примјерима умјесто екавских нултих интервала имали у ијекавском једносложне интервале: *ирћ | сш|да — ирћ|је | сш|да, шћд | врћ|дш — шћд | врш|јћ|дш / врш|јћ|дш, дшћ | ић|дине — дшш|је | ић|дине*. Поред тога, у случају замјене, према екавском *шћјш свћш*, са поновљеним дугосилазним акцентом, добили бисмо у ијекавском *шћјш | свш|јш*, гдје иза дугосилазног акцента долази

краткосилазни. Избјегавањем узастопних акценатованих слогова и понављања истих акцената у ијекавском изговору реченица добија у интонационој разноврсности и живости.

Речено је већ да су у тексту далеко чешћи примјери са одређеним бројем неакцентованих слогова између акценатованих. Распон се креће од једног слога (О|ни | дд|носѐ) до седам (вѣ|рлице и уце-|њ|вѣ|чи). Редослијед интервала према фреквенцији изгледао би овако: двосложних има 419 примјера, једносложних 383, тросложних 274, четворосложних 86, петосложних 48, шестосложних 11 и седмосложних 2 примјера. Видимо да су најбројнији двосложни интервали, а одмах иза њих долазе једносложни, док тросложни знатно заостају за њима. Интервали од четири слога до седам спадају у малобројнију групу, у којој се са повећавањем дужине интервала смањује њихова учесталост.

У тексту се најчешће смјењују дуги и кратки интервали:

ир|к|шиж|у и | свѣ | д|нѣ | кд|ј| су | у|л|у|пени |о | к|д|ни (3-0-1-2-4).

Наилазимо и на понављање интервала са истим бројем слогова:

свѣ|кд| | ју|шра | иѣ|нак | кру| (1-1-1); он | се | дд|ма|х | лѣ|нѣ | иѣ|квд| | ад|сла (1-1-1-1);
ш|у|жнѣ и | јѣ|ловѣ | зѣ|мена | свѣ|којѣ|к|х (2-2-2); т|у|б| се | бр|зо у зѣ|л|у|цн|о|
| вѣ|ци из | су|с|еднѣ | і|д|мл|лѣ (2-2-2-2-2);
св|у|дѣ су ме | цѣ|нили и | в|д|лели збо|ж | м|д|ј|х (3-3-3); нѣ|ј|горѣ| од | нѣ|ј|горѣ|
ш|о | і|д|ми|жѣ |о | цѣ|р|и|рад|ск|им | ир|к|с|т|ан|и|ц|и|ш|и|ма (3-3-3-3-3).

Прецизним мјерењем требало би утврдити колико просјечно траје један интервал. С обзиром на велику разлику у њиховој дужини (од нуле до седам слогова), не може се рећи да у српском језику постоји *изохронија* — јављање акценатованих слогова у приближно једнаким временским размацима, независно од броја ненаглашених слогова између њих (Симеон, акценатски *риџам* под одредницом *риџам*; Кристал, под *изохронија* и *риџам* по нагласку). Изохронији не иду у прилог ни многе варијације у говорном темпу.

7. Анализа једног одломка из Андрићеве *Проклеће авлије* показала је да у њему постоји одређени ритам заснован на акценту. Он се манифестује на више начина. Један од показатеља ритма је фреквенција појединих ритмичких јединица: просјечна дужина реченице је 11 акценатских цјелина, најчешће су акценатске цјелине са три слога, највише има акценатских цјелина са акцентом на првом слогу, кратки акценти су двоструко чешћи од дугих, неакцентованих слогова има два пута више од акценатованих, кратки неакцентовани слогови су преко два и по пута бројнији од дугих неакцентованих, најчешћи су двосложни интервали. Ритмичност се постиже и разноврсним понављањима узастопних елемената: реченица са истим бројем акце-

натских цјелина, истосложних акценатских цјелина, истих акцената и интервала са истим бројем слогова. Гледано у цјелини, у Андрићевом тексту ритам је лако уочити, али му се не могу одредити строга правила као у већини књижевних дјела у стиху. Можда би најбоље било да се овакав ритам, у прози уопште, назове *дисконтиинуираним*.

Закључци до којих смо дошли расправљајући о акценатском ритму у једном малом сегменту из *Проклеће авлије* не морају у потпуности да важе за читаво ово дјело, нити за дјела других писаца. Ипак, вјерујемо да би се до сличних резултата, у великој мјери, дошло и на основу истраживања много обимније грађе.

ЛИТЕРАТУРА

- Милетић: Бранко Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд, 1960.
Симеон: Рикард Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива II*, Загреб, 1969.
Кристал: Дејвид Кристал, *Енциклопедијски речник модерне Лингвистике*, Београд, 1988.

Милорад Дешич

ОБ АКЦЕНТНОМ ПРОЗАИЧЕСКОМ РИТМЕ В СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (на примерах из повести И. Андрича *Проклятый двор*)

Резюме

Анализ одного отрывка из повести *Проклятый двор* И. Андрича показал, что в нем существует определенный ритм, базирующийся на ударении. Важнейшими показателями ритма являются частотность некоторых ритмических единиц и разнообразные повторы следующих друг за другом элементов. Автор считает, что невозможно создать строгие правила функционирования прозаического ритма, называемого им дисконтинуальным. Он предполагает, что к подобным результатам можно прийти и в случае исследования намного большего по объему материала.

Корнелия Ичин

ПУШКИНСКИЙ КОНТЕКСТ ЭЛЕГИИ А. ВВЕДЕНСКОГО¹

Элегия — одно из двух последних сочинений Введенского, принадлежит к ряду самых загадочных. Место и роль Пушкина в данном сочинении маркированы самим эпитафием — намеком на его *Телегу жизни*, мотивы которой раздаются и в предпоследней, восьмой строфе (символика „ямщика” и „пассажира”, „летающих” сквозь время). Но пушкинская печать обнаруживается и в последней строфе, заканчивающей стихотворение необыкновенной контаминацией мотивов из *Медного всадника* и стихотворения *Жил на свете рыцарь бедный* („медные орлы” и „всадник бедный”). Так как пушкинские реминисценции появляются и в последнем стихотворении Введенского *Где. Когда* (из стихотворения *К морю*), а также и прямое упоминание имени Пушкина — удвоенным восклицанием „Ах, Пушкин, Пушкин!”, с одной стороны, определяет кольцевую композицию диптиха под пушкинским знаком, в то время как, с другой стороны, отождествление лирического субъекта с Введенским, а затем и с Пушкиным-предшественником, указывает на их общую трагическую судьбу — смерть в 37-летнем возрасте. Этим Введенский косвенным образом отвечает на вопрошания Пушкина о жизни и смерти из стихотворений *Дар напрасный, дар случайный*, *Элегия* (1830), *Стихи, сочиненные ночью во время бессонницы*.

Ключевые слова: *обэриуты, Введенский, Пушкин, элегия, интертекст*

Элегия, одно из двух прощальных сочинений Введенского, получила самую высокую оценку знатоков творчества обэриутов. „Его „Элегия” — это гениальное, эпохальное произведение”, считал Н. Харджиев². По свидетельству Р. Дуганова, Н. Харджиев читал *Элегию* Введенского „как эпитафию своему времени”³. Мнения пока что небольшой группы исследователей наследия Введенского придерживаются приведенной выше оценки крупного, авторитетного ученого, каким был Харджиев. Недостаточно проясненным остается лишь то,

¹ Текст *Элегии* А. Введенского цитируется по: А. Введенский, *Полное собрание произведений в двух томах*. Том 2, Москва 1993, 68—69 (без указания страницы в тексте).

² И. Голубкина — Врубель, *Н. Харджиев: будущее уже настало*, в: Н. Харджиев, *Статьи об авангарде в двух томах*. Том 1, Москва 1997, 379.

³ Р. Дуганов, *Столы и утверждение нового искусства*, в: Н. Харджиев, *Указ, соч.*, 14. — Восторженно читал *Элегию* Харджиев и Ахматовой (накануне войны), однако ее отзыв об услышанном остался неизвестным (М. Мейлах, *Предисловие*, в: А. Введенский, *Полное собрание произведений в двух томах*. Том 1, Москва 1993, 5; М. Мейлах, „Я испытывал слово на огне и на стуже...”, в: *Поэты группы „обэриу”*, Санкт-Петербург 1994, 5).

расходится ли *Элегия* с другими произведениями ее автора; сам Введенский высказался об этом прямо (согласно сообщению Т. Глебовой): *Элегия* отличается от всех его прежних вещей⁴. Я. Друскин, друг и наставник обэриутов, указал в связи с тем, что в отличие от текста *Где. Когда* и утерянной предпоследней вещи. Введенского, в *Элегии* „нет „звезды бессмыслицы””⁵. Последнее обстоятельство, видимо, повлияло на исследовательскую судьбу *Элегии*; ее анализом занялись лишь немногочисленные ученые-комментаторы, думающие, наверное, что этот текст более, чем другие тексты Введенского, доступен точному аналитическому прочтению.

Первый, более обстоятельный разбор *Элегии* обнаруживается в книге *Смех в пустоте* А. Стоун — Нахимовски⁶. Это — солидное введение в проблематику произведения в его сюжетное построение в трех временных рамках (миф; XIX столетие; современность как „время поэта”); автор обращает внимание на автореминисценции, а также на хармсовские „занятия в стиле древних”, не обходя вниманием и *Думу* Лермонтова, близкую *Элегии* определением мира „мы” (равнодушие даже к физической любви; жизнь без нравственности; пустота и смерть как единственная перспектива поколения). Верным следует признать также основное определение *Элегии* как „наиболее личного и самого традиционного по форме стихотворения Введенского, относящегося к размышлениям поэта о потерях его поколения”⁷, хотя и эта формулировка нуждается в определенных исправлениях и добавлениях. Двумя годами спустя, во втором томе *Полного собрания сочинений* Введенского опубликованы примечания М. Мейлаха (Наряду с попыткой Г. Левинтона расшифровать последнюю строфу *Элегии*)⁸. М. Мейлах справедливо отмечает автореминисцентность *Элегии*, однако он почти не уделяет внимания разгадке ее „темных мест”; Г. Левинтон, в свою очередь, толкует эти места в по-

⁴ М. Мейлах, *Примечания*, в: А. Введенский, *Указ. соч.* Том 2, 198.

⁵ Там же; Я. Друскин, *Звезда бессмыслицы*, в: „...Сборище друзей, оставленных судьбою”. А. Введенский. Л. Липавский. Я. Друскин. Д. Хармс. Н. Олейников. „Чинары” в текстах, документах и исследованиях в двух томах. Том первый. А. Введенский. Л. Липавский. Я. Друскин, 6. м. 1998, 642 (далее только „...Сборище друзей, оставленных судьбою” с указанием страницы в тексте).

⁶ A. Stone — Nakhimovsky, *Laughter in the Void. An introduction to the writings of Daniil Kharmis and Alexander Vvedenskiĭ*, „Wiener Slavistischer Almanach”, Sonderband 5, Wien 1982, 160—165. — Естественно, мы не будем касаться разных предварительных заметок к публикациям *Элегии* на том или ином языке, несмотря на то, что в отдельных случаях в них имеются любопытные наблюдения (см. хотя бы указание на некий частный символизм в примерах „орел — чистота” и „конь — смерть”; однако несколько удивляет убежденность автора заметки в том, что за сюжетом *Элегии* „сравнительно нетрудно следить” в: R. Milner — Gulland, *Vvedenskiĭ's Elegy*, „Slavonic and East European Review”. 1970. Vol. XLVIII. No 112, 425).

⁷ A. Stone — Nakhimovsky, *Указ. соч.*, 160.

⁸ М. Мейлах, *Примечания*, в: А. Введенский, *Полное собрание сочинений*. Том 2, Анн Арбор 1984, 131—133. — Эти примечания переопубликованы в: А. Введенский, *Полное собрание произведений в двух томах*. Том 2, 198—200.

следней строфе *Элегии*, но, на наш взгляд, не всегда удовлетворительно. В итоге, история изучения настоящего текста состоит, по существу, из одного единственного исследования А. Стоун — Нахимовски.

Однако в этом исследовании нет упоминаний о пушкинских реминисценциях в *Элегии* Введенского, которые для понимания его последних текстов представляются ключевыми. Оставляя в стороне ряд явных и скрытых интертекстуальных контактов в *Элегии*, отметим, что все они подлежат дополнительной, окончательной проверке Пушкиным⁹. Это отнюдь не случайно: величая тень Пушкина проходит через многие произведения Введенского, начиная с *Минина и Пожарского* и до последнего его текста *Где. Когда*, в котором поэт как бы повторяет ритуал пушкинского прощания с безлюдным, вольным миром (стихотворения *Простите, верные дубравы!*, *К морю*)¹⁰.

Любопытно в этом отношении, что текст *Элегии* закольцован пушкинскими мотивами. В зачине его наблюдаются даже два мотива: первый из них — из эпитафия, соотнесенного с *Телегой жизни* (а также с близлежащими *Дорожными жалобами*) и с *Пиром во время чумы*, второй же — из стихотворения *К морю* и вступления к *Медному всаднику*, речь идет о том, что Введенский в *Элегии* встает на точку зрения Пушкина, смотрящего на мир стихии и дел рук человеческих. В концовке обнаруживается в обыгранном виде связь с трагическим сюжетом *Медного всадника* („всадник бедный” как контрматрица „медного всадника” и „бедного” Евгениям)¹¹ и вместе с тем в более прямом виде с учителем Пушкина — Державиным, автором элегии *На смерть князя Мещерского*¹².

⁹ Согласно записям Л. Липавского 1933—1934 гг. Введенский полагал, что он „нашел в себе сходство с Пушкиным” (Л. Липавский, *Разговоры*, в: „...Сборище друзей, оставленных судьбою”, 201), однако в дальнейшем он не счел необходимым объяснить, в чем данное сходство проявляется.

¹⁰ Об упоминаниях о Пушкине в *Где. Когда* см. в *Примечаниях* (200, 201, 203). — Отметим здесь, что сближение формул „Ах, Пушкин, Пушкин” и „О Пушкин, Пушкин”, встречающиеся в *Примечаниях* (203), не верно, ибо формулы эти в интонационном плане разнозначимы („маска” Пушкина в *Минине* и *Пожарском* усогласована с иронической трактовкой сюжета, тогда как в *Где. Когда* перед читателем предстает возвышенный, печальный образ поэта, с которым лирический субъект Введенского отождествляется).

¹¹ Рассуждения Г. Левинтона относительно роли „бедного рыцаря” в становлении данного образа (200) не представляются убедительными; к тому же, сюжет пушкинского стихотворения *Жил на свете рыцарь бедный* никоим образом не вписывается в систему чужих голосов в *Элегии*.

¹² Связь с элегией Державина двойная: с самим заглавием, заключающим в себе слова „на смерть”, а также с наглядным откликом в последнем восьмистишии *Элегии* строчек Державина „Где стол был яств, там гроб стоит; Где пиришество раздавались лики, Надгробные там воют клики, И бледна смерть на всех глядит” (Г. Державин, *Сочинения*, Ленинград 1987, 76, 78). Вполне возможно, что и образ „лебединых крыл” навеян стихотворением *Лебедь* Державина, особенно если иметь в виду, что у Державина лебедь выступает олицетворением поэта, что, в частности, совпадает с побудительным обращением Введенского в его финальном восьмистишии только к поэту. —

Бросается в глаза, что пушкинская тема в *Элегии* — тема поисков смысла жизни, ее тайных пророчеств и смерти; по этой причине ни одно из стихотворений Пушкина с заглавием *Элегия*, даже самое зрелое из них с начальной строкой „Безумных лет угасшее веселье“, сколь ни странно, не входило в данный интертекстуальный ряд: упомянутая *Элегия* Пушкина говорит как раз о другом, противоположном смерти: „Но не хочу, о други, умирать; Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать“¹³. Введенскому, без сомнений, близок не жизнерадостный Пушкин, а гениальный поэт, предвещающий свою скорую гибель и воспринимаящий окружающую его жизнь как угрожающую гибелью, то есть такой Пушкин, каким недавно показал его Ю. Дружников в книге *Смерть изгоя*, — идущим осознанно к смерти и не желающим больше жить¹⁴.

Сюжет *Телеги жизни* с его определением времени как движущей силы всего живого (не только лошадей, но и всей человеческой жизни), в метафорическом отрезке „утро — полдень — вечер“ (т. 1, 298), трансформирован в эпиграфе Введенского в одну единственную фразу: „Так сочинилась мной элегия О том, как ехал на телеге я“; что телега движется по пути к смерти становится наглядным из концовки стихотворения. О перекличке *Элегии* с пушкинской *Телегой жизни* свидетельствуют также строчки „Они (божественные птицы — К. И.) отсчитывают время, Они испытывают бремя“, в которых нетрудно усмотреть мотивы из начальной и финальной строк *Телеги жизни* („Хоть тяжело подчас в ней бремя“, „А время гонит лошадей“ — т. 1, 298). *Дорожные жалобы* уже менее косвенно опираются на тему смерти („На большой мне, знать, дороге Умереть господь судил“; „Ну, пошел же, погоняй!“ — т. 1, 451). К этому повелительному „погоняй“ отсылает, в частности, повелительное „гони, гони“ (а также „лети“ в следующей строчке) у Введенского, видимо,

Не будем вдаваться в подробности истолкований Г. Левинтона, связанных с „лебединым“, „орлиным“ и „трубным“ мотивами в концовке *Элегии* в контексте их параллелей в разных сочинениях Блока и в *Слове о полку Игореве*. Думается, они справедливы, хотя и несколько озадачивает возможный факт обращенности Введенского к шедевру давней эпохи русской словесности. Здесь нам хотелось бы высказать гипотезу, которую весьма трудно доказать, а именно, что в 1940 году, когда *Элегия* писалась, Введенский каким-то образом узнал о в том же году опубликованном исследовании А. Мазона *Слово Игоря* на французском языке. В этом случае система интертекстуальных связей *Элегии* была бы более компактной и упорядоченной, поскольку связи эти относились бы (с расчетом на год опубликования *Слова о полку Игореве*) на эпоху Пушкина в целом.

¹³ А. Пушкин, *Сочинения в трех томах*. Том первый. *Стихотворения. Сказки. Руслан и Людмила. Поэма*, Москва 1985, 477 (далее с указанием лишь тома и страницы в тексте).

¹⁴ См. ряд высказываний смертельно раненого Пушкина: „Я жить не хочу“; „меня не напугаешь: я жить не хочу“; „смерть идет“; „а скоро ли конец? Пожалуйста, поскорее!“ (Цит. по: Ю. Дружников, *Дуэль как самоубийство. Отрывок из нового романа-исследования о финале жизни Пушкина „Смерть изгоя“*, „Русская мысль“ (Париж), 7—13 февраля 2002, 8).

предвосхищающие ту же самую интонацию ключевого, побудительного „держи равнение“ в последней строфе. Самое впечатляющее явление образа телеги встречается в *Пире во время чумы*; если телега Введенского в эпиграфе взаимосвязана с движением к смерти, то новый образ пушкинской телеги в большей степени связан с телегой смерти, поскольку в *Пире во время чумы* речь идет о телеге с „мертвыми телами“, о „черной телеге“, которая „имеет право всюду разъезжать“ (т. 2, 481, 482), короче говоря, обладает теми же правами, что и смерть. С *Пиром во время чумы* сближает *Элегию* также и мотив „гимна в честь чумы“ (*Элегия*, в конце концов, и есть, правда весьма странный, но все же гимн к смерти), что имеет своеобразное подспорье в наличии в обоих произведениях мотива пиршества (у Пушкина — в речи Священника, у Введенского — в последней строфе)¹⁵.

Основополагающим для дальнейшего развития темы Парок является стихотворение Пушкина *Стихи, сочиненные ночью во время бессонницы*; в нем, как известно, лирический субъект обращается к поискам смысла жизни и таинственных знамений своей судьбы. Сюжет *Элегии* в целом представляется „ответом“ Введенского на эти вопрошания Пушкина: смысл этот, по Введенскому, в движении к смерти, причем твоей, поэта смерти¹⁶. Подобные „ответы“ *Элегия* предлагает и на ряд других пушкинских вопрошаний вроде „Жизнь, зачем ты мне дана?“ (т. 1, 421)¹⁷ и „Куда ж нам плыть?..“ из стихотворения *Осень* (т. 1, 522). В этом контексте явно перекликаются пушкинская строка „Не дай мне Бог сойти с ума“ (т. 1, 523) со строкой Введенского „Сходить с ума не надо“, принадлежащей к сельской строфе *Элегии*, в которой уже наблюдались отсылки к пушкинским мотивам „бремени“ и „времени“. Наконец, самым примечательным доказательством ориентации Введенского на Пушкина предстает мистическое обстоятельство, связанное с предчувствием поэта-обэриута, что он погибнет в пушкинском, 37-летнем возрасте. В итоге можно предположить, что *Элегия* в целом дань этому предчувствию.

¹⁵ Ср. также слова Молодого Человека: „Зараза, гостья наша, насылает (мрак — К. И.) на самые блестящие умы“ (т. 2, 479) со строкой *Элегии*: „Умов произошла потеря“.

¹⁶ См. в данной связи строчки из пушкинского стихотворения: „От меня чего ты ищешь? Ты зовешь или пророчишь? Я понять тебя хочу, Смысла я в тебе ищу...“ (т. 1, 485). Ср. также начало *Стихов, сочиненных ночью во время бессонницы*: „Мне не спится, нет огня; Всюду мрак и сон докучный“ (т. 1, 485) со строчками *Элегии*: „А в ночь не спим, томимся плачем, Мы ничего почти не значим, Мы жизни ждем послушной“.

¹⁷ Ср. в данной связи обыгрывание Введенским относящегося к жизни пушкинского словосочетания „дар напрасный“ (т. 1, 421) в последней строчке первой строфы *Элегии*: „И смерти час напрасный“; ср. также контаминирование Введенским вопроса „(кто — К. И.) ум сомнением взволновал?“ и констатации „сердце пусто, празден ум“ (т. 1, 421, 422) из того же стихотворения (*Дар напрасный, дар случайный*) Пушкина в строках *Элегии*: „В пустом сомненье сердце прячем“, „Ни мыслям, ни делам не веря“.

ПУШКИНОВ КОНТЕКСТ ЕЛЕГИЈЕ А. ВЕДЕНСКОГ

Резиме

Један од два последња текста Веденског, *Елегија*, спада у ред најзагонетнијих. Пушкиново место и улога у овом тексту маркирани су самим епиграфом — алузијом на његове *Табиће живошта*, чији мотиви одјекују и у претпоследњој, осмој строфи (символика „кочијаша” и „путника” што „лете” кроз време), али Пушкинов печат се открива и у последњој строфи, која завршава песму необичном контаминацијом мотива из *Бронзаној коњаника* и стихова *Живео на свету јадни вишез* („бронзани орлови” и „јадни јахач”). Будући се реминисценције из Пушкина појављују и у последњој песми Веденског *Где. Када* (из песме *Мору*), као и директно увођење Пушкиновог имена, двоструки усклик „Ах, Пушкине, Пушкине!”, с једне стране, одређује прстенасту композицију диптиха у Пушкиновом знаку, док, с друге стране, идентификовање песничког субјекта с Веденским и потоње с Пушкином — претходником, указује на њихов заједнички трагични удес — смрт у 37. години живота. Тиме Веденски посредно даје одговор на Пушкиново питање о животу и смрти из песама *Дар залудни, дар случајни, Елегија* (1830), *Стихови, написани ноћу, за време несанице*.

Марианна Киршова

К ВОПРОСУ О СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ИЗУЧЕНИИ СЛАВЯНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ (на примере тематической группы фразеологизмов с зоонимами в сербском и русском языках)

В работе дается сравнительно-сопоставительный анализ тематической группы фразеологизмов с названиями животных в сербском и русском языках (на примере двух фразеологических гнезд со стержневыми компонентами *козь/кожь* и *вук/волк*), выявляется сходство и различие в наборе устойчивых признаков стержневых зоонимов и определяются основные функции компонентов анализируемых фразеологических единиц.

Ключевые слова: славянская фразеология, сопоставительный анализ, русский язык, сербский язык, названия животных.

Говоря о специфике фразеологических единиц (ФЕ) как единиц системы языка, следует подчеркнуть своеобразие их семантики, которая все чаще становится объектом исследования. Под фразеологической системой языка мы понимаем набор средств вторичной образно-символической и оценочно-характеризующей номинации, функционирующей в языке наряду с лексической системой как основной и прямой номинацией и выполняющей образно-номинативно-характеризующую функцию в сферах общения.

Фразеологическую систему можно изучать в различных аспектах. Так, например, представляет большой интерес ономазиологический подход к изучению фразеологической семантики, который дает возможность проследить то, как различные явления получают языковое обозначение с помощью ФЕ. При изучении фразеологии в ономазиологическом аспекте особое внимание уделяется системе образов, символов, метафор, содержащихся в номинативных значениях компонентов ФЕ, как своеобразному качественному показателю отражения мира носителями данного языка.¹

¹ См.: В. И. Ермола, *К вопросу о составлении идеографического фразеологического словаря*, Славистический сборник, Языковой центр, Санкт-Петербург, 1996, с. 151; В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва, 1996, с. 55.

В данной работе мы попытаемся проанализировать семантику и функцию компонентов фразеологических единиц на примере тематической группы ФЕ, содержащих названия животных (НЖ), в сербском и русском языках. Выбор данной тематической группы не случаен: ФЕ с названиями животных — одна из самых многочисленных и внутренне разнообразных групп фразеологического фонда. Такие фразеологизмы отражают многовековые наблюдения человека над внешним видом и повадками животных, передают отношение людей к их „меньшим братьям“.

Использование НЖ для образной характеристики человека широко распространено в большинстве языков. Это объясняется лингвистическими причинами. Ведь только животные подобно человеку обладают собственными повадками, каждому из них присущ собственный образ жизни и тип поведения. Поэтому слова, называющие животных, охотно используются людьми для образного представления духовного облика человека и особенностей его поведения. Каждый язык отличается от любого другого и составом лексем, регулярно используемых в этой функции, и смыслами, которые выражаются словами, совпадающими в номинативных значениях: рус. гусь „о ненадежном или плутоватом человеке“, серб, **риба** „о привлекательной женщине“; иногда черты, которыми человек наделяет животных, могут совпадать в разных языках: рус. **лиса** и серб, **лисица** „хитрый, лживый человек“, рус. **заяц** и серб, **зец** „трусливый, пугливый человек“. Такие наименования животных стали устойчивыми метафорами, обозначающими свойства и качества человека. Именно названия животных, являясь одной из важных частей номинативной лексики, традиционно служат источником создания метафорических сочетаний слов.

Сравнительно-сопоставительный анализ образного смыслового содержания фразеологизмов с названиями животных в русском языке и соответствующих фразеологизмов в других славянских языках (в данном случае — в сербском) имеет большое значение для практики преподавания русского языка (или сербского) как иностранного в инославянской аудитории, в частности, весьма важным является вопрос об их адекватной переводимости. Изучение употребления названий животных в составе фразеологических единиц представляет собой интересную, однако еще мало исследованную область фразеологии.²

² См., напр.: Е. А. Гутман, М. И. Черемисина, *Названия животных в составе сравнений (на материале русского и французского языков)*, Вопросы языка и литературы, вып. IV, ч. I, Новосибирск, 1970, с. 253—266; Е. А. Гутман, М. И. Черемисина, *Зооморфизмы в современном французском языке в сопоставлении с русским*, В помощь преподавателям иностранных языков, вып. III, Новосибирск, 1972, с. 42—59; Т. В. Козлова, *Фразеологизмы с зооимическим компонентом в русском и других славянских языках*, Русский язык для студентов-иностранцев, № 22, 1983, с. 110—117; Т. В. Козлова, *Семантика фразеологических единиц с зооимическим компонентом в современном русском*

ФЕ с названиями животных содержат энциклопедическую информацию о многих типичных чертах животного. Количество семантического значения НЖ, актуализированных в отдельных фразеологизмах, может быть очень значительным. Например, фразеологизмы с НЖ могут отражать внешний облик животного: *толстый как боров, жирный как свинья, черный как ворон, сухой как вобла — мршав као сараџа — сух као ђечен зец, седой как лунь — сед као овца, козлиная борода — жарећа брада*; физические качества и возможности: *сильный (выносливый) как лошадь, плавает как рыба, ловкий как обезьяна; брз као зец, веран као ђас, глдан као вук*; психические качества (черты характера): *упрямый как бык, угрюмый как бирюк, врет как сивый мерин, злой как ценная собака; лаже као ђас, живуча као кошка — жилива као мачка, досадан као сџеница (крџель) — назойлив как муха, шврдоглав као мазџа*; интеллект: *глуп как баран, разбирается как свинья в апельсинах — разуме као маџаре у канџар; уставился как баран на новые ворота — гледа као шеле у шарена враџа; хитрый как лиса; глуп као шеле, лукав као лисица*; повадки, умения: *нем как рыба — нем као риба; трещит как сорока; как волка ни корми, а он все в лес смотрит — вук длаку мења, а ђуд никад и др.*

Компоненты — названия животных легко переходят в разряд слов-символов, отражающих сложившиеся у людей представления о разных животных (*бесстрашен как лев, послушен как ягненок; храбр као лав, кроџак као јаџе*). В этом случае компоненты выполняют так называемую энциклопедическую функцию, отражающую разные стороны понятия о денотате, и сообщают разнообразные данные о животном, которые затем используются в оформлении фразеологического значения: из набора информации о разных качествах животного и его внешнем виде отбирается одна конкретная информация, реализуемая в контексте ФЕ.

Зооимная фразеология (т.е. ФЕ с названиями животных) специализируется главным образом на характеристике человека как общественного существа. Избирательность семантики ФЕ с НЖ заключается в тенденции к антропоцентризму: ведь „в центр внимания лингвистических штудий перемещается человеческий фактор в языке“ (В. Н. Телия, Указ соч., с. 9), человек отображает мир по своему подобию. Образы, лежащие в основе фразеологизмов — идиом, прозрачны для данной лингвокультурной общности, т.к. отражают характерное для нее мировидение и миропонимание. Это позволяет говорить о культурно-национальной специфике фразеологического состава языка, проявляющейся более ярко, чем в его словарном составе. Значимые атрибуты картины мира наиболее четко проявля-

языке, Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1991, с. 1—21; Тон Куанг Кыонг, *Системно-структурная организация зооморфизмов русского языка*, Автореферат кандидатской диссертации, Воронеж, 1997, с. 1—17; см. также: Лариса Разлобудко Човић, *Руско-српска компаративна истраживања*, Београд, 2001, стр. 113—120.

ются в сфере паремиологии: деятельный аспект пословиц и поговорок непосредственно связан с человеческим фактором, благодаря чему запечатлеваются национально-культурное богатство, опыт, накопленный языковым коллективом, а также национально-культурный менталитет, отражающий специфическую для определенного народа систему миропонимания и мировоззрения. В этом плане интересно сопоставить некоторые стержневые компоненты (т.е. общее понятие — название животного, а также производные от него слова, по наличию которых фразеологизмы могут быть объединены в одно фразеологическое гнездо), представленные во фразеологических единицах в русском и сербском языках.

Количественный анализ стержневых компонентов в современном русском языке показал, по данным указанных выше работ, что названия различных классов животных представлены в составе фразеологизмов в разной мере. Так, фразеопроductивность названий диких животных в среднем в три раза ниже, чем у домашних животных. Нами проанализировано 274 русских фразеологизма с названиями животных и 264 сербских фразеологических единиц, также с зоонимным стержневым компонентом. Результаты нашего количественного анализа в целом совпадают с выводами исследователей данной тематической группы в русском языке.³ Так, в семи фразеологических гнездах со стержневыми компонентами **конь** (лошадь), **свинья**, **коза**, **волк**, **медведь**, **заяц**, **рыба** из домашних животных наиболее широко представлены **конь** (70), **свинья** (60), **коза** (48), а среди диких животных первое место занимает **волк** (56), второе **медведь** (48), а далее следуют **рыба** (41) и **заяц** (30). В сербском материале в составе проанализированных фразеологических единиц наиболее активно используются также стержневые компоненты **конь** (с большим отрывом — 90), **свинья** (35), **коза** (33), а из названий диких животных — **вук** (55), **зец** (20), **риба** (18), **медведь** (13). Таким образом, русский и сербский несколько различаются с точки зрения фразеопроductивности названий животных (**риба** и **медведь** в сербском значительно уступают по частотности использования во фразеологизмах русским зоонимам **рыба** и **медведь**),⁴ хотя **конь** и **конь**, так же как и **волк** и **вук**, в

³ Материал для данной работы почерпнут из следующих словарей: *Фразеологический словарь русского языка*, под ред. А. И. Молоткова, изд. 3, Москва, 1978; *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, u red. A. Menas, I—II, Zagreb, 1980; Вук Ст. Караџић, *Српске народне и пословице и друге различне као оне у обичај узетје рјечи*, Беч, 1849; В. П. Фелицына, Ю. Е. Прохоров, *Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения*, Лингвострановедческий словарь, Москва, 1979; И. И. Толстой, *Сербско-хорватско-русский словарь*, изд. 3, Москва, 1970; *Русско-сербскохорватский словарь*, под ред. Б. Станкевича, Москва, 1988.

⁴ Сопоставительному анализу выражений с названиями животных в русском и сербском языках посвящено несколько наших работ, например: М. Киршова, *Неки видови и поређења у руском и српском језику и начини њиховог иревођења*, зб. Изучавање словенских језика, књижевности и култура у инословенској средини, Београд, 1998, стр. 206—211; М. Киршова, *Названия животных в составе сравнений (на материале*

своих группах лидируют в обоих языках. Именно поэтому мы решили подробнее рассмотреть два фразеологических гнезда со стержневыми компонентами **конь/конь** и **волк/вук** и на примере фразеологизмов с данными зоонимами попытаться показать, как же фразеологические обороты отражают специфическое для того или иного народа видение мира, его воззрения, эстетические чувства, этические представления и нравственные идеалы. Расхождения ФЕ связаны со своеобразием оформления мысли у разных народов.

Судя по частотности использования наименования лошади (**конь**, **ат** „арабский конь”, **кобила**, **ждребе**, **кљусе** „кляча”) во фразеологических единицах в сербском языке, можно считать, что это животное весьма почитаемо на сербской языковой территории: в народе по значимости оно издавна приравнивается к ружью и жене (*Пушку, жену и коња може чоек показивати, али у наруч не давати*). Конь — это опора в хозяйстве (*Уздај се у се и у своје кљусе — ср. рус. На Бога надейся, а сам не плошай; Боље је и на најрђавијем коњу јахати него ијешнице ићи*), сильное, здоровое и выносливое животное, привычное к тяжелой работе, которое выгодно отличается от осла (*коњско здравље „воловоье здоровье”; Бе се коњи играју, онђе магарци мршви падају; Бе вельзи коњи играју малијема шрбуси пуцају; Ешо поља, а ешо коња; Тешко коњу без поља, а морнару без мора; Коњ се жив једе; Коња с магарцем не ваља поредиши; Сићи с коња на магарца*), хотя, с другой стороны, содержание волов (а они настоящие работяги, ср.: *шегъити као во*) обходится дешевле, чем содержание верховых лошадей (*Волови ору, а коњи зобљу; Коња ваља бићи, а вола миловати*). Лошадь следует держать в строгости (*Храни коња као браћи, а јаци га као душманина; Бога и вола моли, а жену и коња удри; Коња и жену треба држати за улар*). Внешний вид лошади далеко не всегда является главным критерием при ее оценке: *Сребрно седло не чини добра коња; Коњ се кроз длаку не хвали, него кроз брзину. Коњи се мјере њежу, а људи њамежу*. Выражение *бићи на коњу* означает „иметь успех, быть в выгодном положении” (ср. рус. *Он на коне* с тем же значением). С другой стороны, наименование лошади устойчиво выступает в сербском языке в качестве метафорической характеристики глупого, недалекого человека: *Та ја сам крив, ја, коњ мајори!* Лошади, как и человеку, свойственно ошибаться: *Посрне и коњ од сјо гроша (сјо дукаша)*, ср. рус.: *Конь о четырех ногах, да спотыкается. Сићи с коња на магарца*, ср. рус.: *Променять кукушку на ястреба*. Разгневанного

русского и сербского языков), зб. *Контрастивна језичка истраживања*, Нови Сад, 1999, стр. 208—213; М. Киршова, *Називи неких животиња у функцији одређене карактеристике човека (у руском и српском језику)*, Четврти лингвистички научни скуп „Бошко-вићеве дани”, Научни скупови, књ. 53, Одјељење уметности, књ. 17, Подгорница, 1999, стр. 189—197; М. Киршова, *Фразеологические обороты, включающие названия животных, в русском и сербском языках (на материале двуязычных словарей)*, Славистички студији, бр. 8—9, 1999—2000, Скопје, стр. 33—42.

человека сравнивают с бешеным конем — жеребцом: *Као коњ ња-сџух*. В словесном окружении стержневого компонента **коњ** нередко встречаются лексемы, связанные с бытом цыган, например: *Огџлао као цигански коњ бубањ*. — *Притерпелся как цыганская лошадь к бубну; Мења као Циганин коње*. Фразеологизм *Од муве чиниџи коња* соответствует русскому фразеологизму *Из мухи делать слона* с тем же значением „преувеличивать”, ФЕ *И ја хоћу, и коњ ми може, али ми Бог не да* (ср.: *Ко може, и коњ му може, а ко не може, и кобила му њосрђе*) — фразеологизму *Бодливой корове бог рог не дает*; ФЕ *Не на-гоји онда коња кад бац ваља на војску ићи* адекватна рус. ФЕ *На охоту ехать — собак кормить*.

В русском обыгрывается такая характерная черта лошади, как ее упрямство (*упрямая лошадь, уперся как лошадь*, ср.: *упрямый осел; Его на воронях не объедешь; Ее на саврасой не объедешь*), а также работоспособность (*работать как ломовая лошадь*); неповоротливого, неуклюжего и крупного человека нередко называют лошадей (известно, что в русском языке **лошадь** является общевидовым названием животного, а **коњ** употребляется ограниченно: как название самца, в среде военных, в коннозаводческой практике, а также в речи с оттенком торжественности, поэтичности; помимо этих названий, во ФЕ встречаются также стержневые компоненты **вороной, саврас(ая), сивка**). Во многих ФЕ в русском языке фигурирует название этого животного, причем иногда можно подобрать полный фразеологический эквивалент, совпадающий по семантике, стилю и лексическому составу, в сербском языке, а иногда приходится довольствоваться или буквальным переводом, или ФЕ с другой структурно-формальной организацией, например: *Дареному коњу в зубы не смотрят*. — *Дарованоме коњу зуби се не гледају*;

С чужого коня среди грязи долой. — *С шуђа аџа усред блаџа*. *С шуђа коња насред њоља*. (Эти сербские пословицы демонстрируют особую эвфоническую организацию, придавая таким образом высокую эффективность данным ФЕ).

Старый конь борозды не испортит. — *Искусан човек неће ниџиџа њоквариџи*.

Не гони коня кнутом, а гони овсом. — *Боље милом него силом*.

Не в коня корм. — *Узалуд је слејоме намигиваџи и глужоџе шай-шайи*.

Конь еще не валялся (у кого). — *Још није ниџиџа учињено*.

Сделать ход конем. — *Најравиџи џрави (одлучујући) њошез*.

Укатали сивку крутые горки. — *О крајње исцрџеном човеку*.

Не пришей кобыле хвост. — *Оно шџо је неџошребно, сувишно*.

Ставить на темную лошадку. — *Играми на несигурну карџу*.

Я не я, и лошадь не моя. — *Ниџи лук јео ниџи мирисао*.

Прокатить на воронях. — *Обориџи на изборима*.

Оседлать своего любимого конька. — *Загудеџи своју њесму*.

Итак, для зоонима **коњ/коњ** в составе ФЕ выявлен следующий набор устойчивых признаков (иногда и взаимоисключающих), общих для обоих сопоставляемых языков: работающий, здоровый, выносливый, надежный, дармоед, бешеный, истощенный, прожорливый (к образу коня в аспекте сербского мировидения и национального менталитета можно добавить пейоративный признак: *глупый, недалекий*; для русского национально-культурного менталитета конь нередко ассоциируется с признаком *упрямый*, а по внешнему виду — с признаком *неповоротливый, неуклюжий*).

Анализ коннотативной направленности зоонимной фразеологии показывает превалирование отрицательно коннотированных полей, т.е. для многих фразеологических гнезд характерна в основном активная пейоративность. Наименования животных, ставшие символами отрицательных качеств, выполняют так называемую социально-информативную функцию (в сербском, например, **коњ** в выражении типа *Коњу један!* как обозначение недалекого, тупого человека). В целом же в случае с НЖ **коњ/коњ** ситуация несколько иная: более весомыми среди устойчивых признаков являются положительные: *работающий, здоровый, выносливый, надежный* и в сербском, и в русском языке.

Общие коннотации, основанные на наблюдениях за животными, возникают в различных языках в основном независимо друг от друга и свидетельствуют об универсальности человеческого мышления. Однако видение мира может быть различным у разных (чаще, конечно, у неродственных) народов, и тогда наименование одного и того же животного приобретает разные коннотации. Классическим примером такого расхождения служат ФЕ с существительным **черепаха**, которое в русском языке является символом медлительности: *Ползет как черепаха* (в сербском в этом значении чаще употребляется НЖ **пуж** „улитка”), а у китайцев обозначает неверную жену, или же НЖ **слон** — символ тяжеловесности и неуклюжести в славянских языках (*Ходит как слон*) и символ грациозности у индусов.

А теперь перейдем к фразеологизмам с наименованием волка: **волк/вук**. ФЕ с названием волка традиционны и частотны во всех жанрах славянского фольклора (в сказках, былинах, баснях, пословицах, поговорках и др.) и в наши дни активно используются в речи, в произведениях художественной литературы, являясь одним из проявлений форм образно-поэтической речи. Фразеологизмы с НЖ **волк** интересны и в лингвострановедческом плане, так как в процессе их изучения должны вводиться историко-культурные и страноведческие сведения, которыми они насыщены (история, быт, мораль, этика русского и сербского народов).

В русском эпосе **волк** — типичный хищник, жестокий, коварный, кровожадный, которого, однако, может запросто перехитрить лиса и приручить человек (вспомним Ивана-царевича и серого волка

из русских сказок) и который иногда скрывается под овечьей шкурой. Вот несколько характерных ФЕ с НЖ волк в русском и их эквиваленты в сербском:

Травленный волк — сѣтари вук (лисац), ѿрејредењак

матерый волк — мајџори (сѣтари) вук

морской волк — морски вук, искусан морнар

волк в овечьей шкуре — вук у јагњећој кожи

И волки сыты, и овцы целы. — И вук сити и овце (козе) на броју.

Волка ноги кормят. — За све се шреба ѿмучиши.

Дело не волк (медведь), в лес не убежит. — Посао неће ѿбећи.

Как волка ни корми, он все в лес смотрит. — Крсѣи вука, а он у шуму.

Волков бояться — в лес не ходить. — Ко се боји врабаца, нек не сеје ѿроје.

Отольются волку овечьи слезки. — Пашће сирѿишњске сузе на њежову главу.

Вить волком. — Кукаѣи као сиња кукавица.

Человек человеку волк. — Човек је човеку вук.

Смотреть волком (бирюком). — Биѣи мрк као вук.

Хоть волком вой. — Да ѿбесниѣ од муке.

С волками жить — по-волчьи вить. — У каквом си колу, онако и ѿлещи.

Голодный как волк. — Гладан као ѿас (вук, курјак).

Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел. — Не бију вука заѣо шѣо је сив, већ заѣо шѣо је заклао овцу.

Волк каждый год линяет, а все сер бывает. — Вук длаку мења, а ћуд никад.

Большее половины (12 из 18) приведенных выше русских выражений, включающих зооним волк, имеют в сербском эквиваленты с названием того же животного — **вук (курјак)**, остальные ФЕ отличаются иной формально-структурной организацией и другим образным представлением (иной „картинкой”), ср.: *Волков бояться — в лес не ходить. — Ко се боји врабаца, нек не сеје ѿроје* (буквально: *Кто боится воробья, пусть не сеет проса*). *С волками жить — по-волчьи вить. — У каквом си колу, онако и ѿлещи* (букв.: *В каком ты хороводе, так и пляши*). Пословицы *Как волка ни корми, он все в лес смотрит (Крсѣи вука, а он у шуму)* и *Волк каждый год линяет, а все сер бывает (Вук длаку мења, а ћуд никад)* выражают значение неизменности сути человека.

С другой стороны, в сербском языке есть ФЕ с названием волка, которое отсутствует в переводном фразеологическом эквиваленте на русском языке:

Терѣи вука — исѣтерѣи лисицу. — Убить бобра (т.е. ошибиться в расчетах).

Ми о вуку, а вук на враѣиша. — Легок на помине. Lupus in fabulis.

Исѿод мука и два вука. — В тихом омуте черти водятся.

На курјакѣ сѣадо оѣавиѣи. — Пустить козла в огород.

Курјаку ѿуѣи у шуму ѿказиваѣи. — Учить рыбу плавать.

Бе није ѿаса, ѿу вуци урличу. — Где нет кошки, мыши водят хороводы.

Тем не менее, в большинстве случаев к сербским ФЕ данной тематической группы трудно подобрать соответствующий русский фразеологизм, что свидетельствует о различных культурных моделях двух анализируемых языков, например:

Сва је хука на вука, а иза вука и лисица ситѣа. — (букв.) Все кричат на волка, а за спиной у волка лисица сыта.

Курјак се не ѿлаѣи шушњѣиѿом граном. — Волка не испугаешь шуршащей веткой.

Није онђе вука, за којим ѿси не лају. — Нет такого волка, на которого бы собаки не лаяли.

Кад идеш вуку на часѣи, ѿведи ѿса уза се. — Когда идешь к волку в гости, возьми с собой собаку.

Глад и курјакѣ из шуме иѣћера. — Голод и волка из леса выманит.

Вук на вука ни у гори неће. — Волк на волка никогда не нападает.

Лиже као мачка, а ждере као вук. — Ластится как кошка, а жрет как волк.

Образ волка, представленный во фразеологическом фонде русского и сербского языков, имеет много общих черт. Перечислим устойчивые признаки, характерные для данного зоонима: *голодный, прожорливый, истощенный, кровожадный, жестокий, скрытный, сердитый, здоровый, бывалый, работающий*. Таким „санитаром леса” со многими положительными чертами выглядит волк в русском и сербском фольклоре. В связи с этим хотелось бы привести комментарий Вука Караѣича в составленном им сборнике „Српске народне пословице” (стр. 131) к фразеологизированному сравнению *Као курјак (каже се здраву, јаку, окреѣишу чоекѣу) — Как волк (говорят о здоровом, сильном и ловком человеке)*. Для национального сербского менталитета волк обладает большим числом позитивных качеств, чем негативных (недаром на сербской языковой территории и по сей день весьма популярны имена **Вук, Вукица, Вуко, Вукосава, Вукашин, Вукадин, Вукало** и др., этимологически восходящие к названию этого животного). **Волк** в сербских пословицах и поговорках — олицетворение храбрости, силы, здоровья и ловкости.

Выше в данной работе уже шла речь об определенных функциях компонентов фразеологических единиц, в частности, об энциклопедической и социально-информативной. Следует упомянуть еще одну функцию — действительную, или формально-различительную, когда компоненты ФЕ не называют свойств конкретного денотата, а лишь указывают на его отличие от другого существа или объекта, например: *променять кукушку на ястреба — сиѣи с коња на мађарца, шера-*

ѡи вука — исѡерайѡ лисицу — убить бобра. Важную роль при подборе лексики в этом случае играют эвфонические средства, учитываются формально-ритмическая организация текста, например:

*Не гони коня кнутом, а гони овсом.
Волк каждый год линяет, а все сер бывает.
Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел.
Я не я, и лошадь не моя.
Исѡод мука и два вука.
Уздај се у се и у своје кљусе.
С шуђа аѡа усред блаѡа. С шуђа коња насред ѡља.*

Итак, рассмотренный нами материал показывает значительное сходство в оформлении фразеологических единиц с зоонимами в сербском и русском языках, что связано с их генетическим родством и универсальностью человеческого мышления. В то же время были отмечены и определенные различия в восприятии конкретных животных, что, вероятно, в некоторой мере отражает разное „видение мира”. В заключение хотелось бы еще раз подчеркнуть, что сопоставительное изучение тематических групп фразеологических единиц двух (или более) языков дает возможность выявить не только национальную специфику, но и то типологически общее в психологии, быте, истории, культуре, что восходит к генетическому родству тех или иных народов.

Маријана Киршова

ПРИЛОГ КОНТРАСТИВНОМ ПРОУЧАВАЊУ СЛОВЕНСКЕ ФИЛОЛОГИЈЕ
(на примеру тематске групе фразеологазама са зоонимима
у српском и руском језику)

Резиме

У овом раду се (на материјалу српског и руског језика) даје контрастивна анализа једне тематске групе фразеолошких јединица које у свом саставу садрже називе животиња. Анализа се врши на корпусу од два фразеолошка гнезда са базним компонентама коњ/коња и вука/волка. Посебна се пажња обрађа на функције и семантику основних компонената анализираних фразеолошких јединица, као и на национално-културну специфичност фразеолошког фонда у српском и руском језику.

Ксения Кончаревич

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА СЕГОДНЯ

В работе рассматриваются социолингвистические аспекты функционирования церковнославянского языка в начале XXI столетия и анализируются важнейшие интралингвистические и экстралингвистические факторы, определяющие его статус в славянских поместных православных церквях.

Ключевые слова: миссия Церкви, литургическое возрождение, сакральные языки, церковнославянский язык.

В широком спектре лингвистических вопросов, заслуживающих междисциплинарного истолкования, для филологической и богословской научной общественности особый интерес представляет проблематика языка Церкви, а также проблематика взаимодействия между языковым феноменом и христианской культурой [см., напр., Эдельштейн 1985, Пападопулос 1998, Папатамасиу 2001, Кончаревич 2002]. В данной работе мы остановимся на одном из сегментов указанной проблематики — на обсуждении актуальных вопросов функционирования церковнославянского (в дальнейшем тексте: ЦСЯ) как одного из сакральных языков с наиболее древней традицией непрерывного употребления и с богатым литургическим и культурным наследием, воплощенным в материи этого языка. Нас интересуют в первую очередь следующие вопросы: изменилась ли, и если да, то в какой степени, картина функционирования ЦСЯ сегодня, в начале нового тысячелетия, по сравнению с традиционной? Уходит ли этот язык навсегда в прошлое, или всё-таки существуют основания для формирования сознательного отношения к нему, его бережного хранения, научного изучения и обучения ему на разных ступенях образовательной системы?

В самом начале хочется указать на факт, что, если в качестве критериев для включения любого языка в категорию языков международного общения и сотрудничества, возьмем его глобальную распространённость, число носителей, формальную признанность, ценность созданного на нем культурного наследия, наличие традиции его научного изучения, лексикографического и грамматического описания, кодифицированность, нормированность, лингвоэстетические

качества и, не на последнем месте, присутствие в школьных и вузовских учебных планах [ср. Костомаров — Григорьева — Хруслов 1990, 4—14], то мы придём к выводу, что ЦСЯ и сегодня недвусмысленно принадлежит квалификация одного из мировых языков (в семье славянских языков данным критериям удовлетворяет только ещё русский язык). ЦСЯ — это богослужебный язык самой многочисленной в семье поместных православных церквей — Русской Церкви, а также всех автокефальных православных славянских церквей; на нём совершаются богослужения как на исконных территориях православных славянских народов, так и в зарубежных епархиях и приходах, находящихся под их юрисдикцией. Это язык, который получил формальное признание в качестве сакрального еще в IX веке, благодаря усилиям святых равноапостольных Кирилла и Мефодия, просветителей славянских, язык, на который полностью переведен богослужебный корпус Восточной Церкви, язык, на котором столетиями развивалось оригинальное литургическое и культурное творчество, и который поэтому являлся как мощным фактором сплочения славянских культур, так и медиумом, при посредстве которого происходила трансплантация византийской культуры на славянскую почву [подр. см. Трифунович 1994, 98—100, 130—131]. Если прибавить ко всему этому и факт, что лексикографическое и грамматическое описание ЦСЯ имеет давние традиции (ещё с XVI столетия), что этот язык не только кодифицирован, но вместе с тем открыт и для новых решений в области его стандартизации (об этом мы будем говорить ниже, рассматривая проекты создания „новославянского языка“), что он уже веками включен в учебные планы церковных и светских учебных заведений (разумеется, мы не теряем из вида и факт сужения образовательных профилей, в которых он сегодня изучается, по сравнению с традиционной школьной системой), то станет очевидным, что на него можно и должно смотреть как на существенный признак славянского не только религиозного, но и культурного самосознания, мощное средство самовыражения и вместе с тем признания славянских культур в международных рамках.

Однако, эпоха, в которую мы живём, вносит в столетиями сравнительно стабильную картину функционирования ЦСЯ и некоторые изменения. Наиболее яркая перемена в социолингвистическом статусе ЦСЯ, которая постепенно происходила на протяжении десятилетий, получив в новейшее время заметное ускорение, состоит в сужении сферы его применения: потеряв статус сакрального и господствующего языка литературы и письменности, присущий ему вплоть до XVII—XVIII вв., ЦСЯ сводится исключительно к литургическому языку (XVIII—XIX вв.), причём в дальнейшем происходит и вытеснение данного языка даже из богослужебной сферы (XIX—XX вв.). Попытаемся рассмотреть этот процесс в глобальных чертах.

В средневековой культуре православного славянского ареала, основным признаком которой является ее основанность на тех началах и ценностях, которые выдвигаются и охраняются Церковью, ЦСЯ сосуществовал (по началу диглоссии) с коллоквиальными языками (русским, сербским, болгарским и т. д.), причём их дифференциация проводилась по критериям: а) обслуживания сферы письменности / использования в качестве средства разговорного общения, б) кодифицированности / отсутствия нормированности, в) отношения к сфере сакрального / отношения к сфере профанного. Однако, упомянутые языковые системы в средневековой культуре понимались не как твёрдо разграниченные, наоборот, считалось, что речь идёт о естественно функционально дополняющихся вариантах одного языка. Их противопоставленность наиболее чётко выявляется на основании аксиологических критериев: согласно средневековым взглядам, сакральный текст недопустимо переводить на разговорный язык, поскольку сам ЦСЯ по природе своей „благодатен“ и „спасителен“; поэтому любое применение ЦСЯ в несоответствующих ситуациях (в сфере профанного) понималось как прямое кощунство. Коллоквиальный язык понимался как греховное искажение сакрального, но всё-таки, в эпоху Средневековья в славянском мире мы не находим требований полного перехода к сакральному языку во всех сферах употребления: функционирование особого коллоквиального языка в сфере профанного понималось как необходимость [о диглоссии в русском, т. е. общевосточнославянском ареале подр. см. Успенский 1994, 31—53; Успенский 1996, 29—58; в сербской среде — Трифунович 1994, 110—120].

Начиная с XVIII столетия, в условиях секуляризации культуры, языковой вопрос получает первоочередную политическую и идеологическую важность. Противопоставленность ЦСЯ и национальных славянских языков (на уровне билингвизма) становится, как убедительно показывает академик В. М. Живов, материальным воплощением антагонизма двух мировоззрений — традиционного, духовного и нового, секуляризированного. ЦСЯ начинает рассматриваться как признак древней, отжившей свой век культуры, со всеми связанными с нею отрицательными характеристиками („клерикальный“, „варварский“, в отличие от „мирского“, „просвещённого“, „европейского“ языка гражданского класса). Теперь ЦСЯ функционально узко ограничен на сакральную культуру, причём он в той или иной мере, в различных национальных средах и в различные периоды, оказывает воздействие на становление языкового стандарта нового гражданского класса: его присутствие наиболее ярко выражено в гибридных литературных языках XVIII века — славянорусском и славяносербском, а впоследствии, на протяжении XIX века, оно варьируется в соответствии с генеральной ориентацией кодификаторов и реформаторов национальных славянских языков. Именно от этой общей

ориентации, т. е. от степени толерантности к церковнославянскому наследию в процессе языковой стандартизации, будет зависеть и статус традиционного богослужебного языка в рамках славянских поместных православных церквей. В тех средах, в которых становление литературной нормы было теснее связано с церковнославянской основой, традиционный сакральный язык остался доминирующим в богослужебной сфере, тогда как опора преимущественно на диалектную основу имела последствием и вытеснение традиционного литургического языка. Так, в сербской Церкви и идея о переходе на сербское богослужение, и сама практика богослужения на народном языке восходят ко второй половине XIX века, что, очевидно, корреспондирует не только с политическими и культурными обстоятельствами, но, кажется, прежде всего с реформой сербского литературного языка, его становлением и развитием на базе народных говоров [об истории идеи сербизации богослужения см. Кончаревич 1996, 57—61; Кончаревич 1997, 197—206]; с другой стороны, в Русской Православной Церкви идея русификации богослужения и по сей день имеет маргинальный характер, а то же самое можно сказать и о практике совершения служб на современном русском языке [см. Балашов 2001, 29—30, 41, 159—167, 171—181]. Конкурентное употребление ЦСЯ и современного языкового стандарта сегодня наблюдается и в украинской, болгарской, македонской средах, что, в свою очередь, является очередным подтверждением тезиса о том, что признанность ЦСЯ находится в теснейшей связи с его участием в становлении и развитии литературно-языковой нормы каждой национально-языковой общности в отдельности.

На наш взгляд, важно обратить внимание и на тот факт, что природа современного языкового стандарта обуславливает не только предпочтение того или иного литургического языка, но и статичность или динамичность, жесткость или гибкость по отношению к традиционному языку богослужения. Примечательно то, что только в русской среде, именно благодаря заметному присутствию церковнославянской базы в современном литературном языке, выступают за активное отношение к самой церковнославянской норме, имея в виду возможность ее модификации в соответствии с тенденциями в развитии русского языка в целях приближения ее восприятию современных верующих. Мнение о необходимости осовременивания церковнославянской нормы, создания т. н. новославянского языка (краткий, но довольно полный по охвату обзор усилий в этой области на протяжении XIX—XX вв. приведен в: Сове 1970), ещё в начале XX века, в атмосфере подготовок к грандиозному по своему значению Поместному Собору 1917—1918 гг., убедительно восторжествовало над идеей о русификации богослужения [ср. Балашов 2001, 24—31, 40—44, 114—117, 151]; это тем более значительно, если учесть тот факт, что к началу XX в. в РПЦ уже был немалый

опыт совершения богослужения на языках новопросвещенных национальных меньшинств [см. Балашов 2001, 63—64].

Помимо интралингвистических, на статус ЦСЯ влияют и некоторые экстралингвистические факторы, среди которых на первом месте следует упомянуть отношение каждой конкретной поместной церкви к идеям движения литургического возрождения и его взглядам на язык богослужения.

Литургическое движение, возникшее на Западе примерно к 1830 г. (хотя его основные идеи восходят к XVI веку, а именно, к знаменитому Тридентскому собору 1545—1563 гг.); выступает за обновление активного и сознательного участия верующих в богослужении Церкви и тем самым за воссоздание центральной экклисиологической категории — литургического общества [подр. см. Станилоуэ 1992, 440—446]. Это движение вызвало своего рода литургический ренессанс в жизни Римокатолической церкви, в которой уже столетиями наблюдались потеря сознания эсхатологической природы Церкви и общественного характера богослужения, индивидуалистическая концепция святости и спасения и клирикалистическое видение литургии [Вукашинович 2001, 5—104]. Основоположник движения, венецианец дон Ламбер Бодуан, указывал на важность понятности богослужебных молитв основной массе верующих, выступая за двуязычные издания миссалов; под его влиянием Национальный конгресс Католической акции (Малинес, Бельгия, 1909) принимает историческую рекомендацию о начале работы над переводами богослужебных текстов на современные языки [подр. см. Вукашинович 2001, 57—60]. Свое высшее богословское выражение идеи движения получают в *Конституции о священной литургии (Constitutio de sacra liturgia)*, принятой в 1963 г. В этом документе подчеркивается, что сакральное употребление современных кодифицированных национальных языков нередко может быть весьма полезным, и что им поэтому надо отвести больше места в богослужении [Вукашинович 2001, 87, 93, 94]. В православном — мире возникновение литургического движения связывается в основном с началом XX века, хотя его предтечи можно считать представителей знаменитого афонского монашеского движения конца XVIII — начала XIX вв., Св. Нектария Эгинского, а также деятельность греческих церковных братств [Радович 1985]. Наиболее мощные толчки к оживлению соборной евхаристической жизни православной Церкви дали русские богословы из эмиграции (С. Булгаков, Н. Афанасьев, И. Мейендорф, Г. П. Федотов, Б. И. Сове, А. Шмеман, А. Блум и др.), которые на Западе познакомились с идеями и представителями движения литургического обновления [ср. Балашов 2001, 7]. Среди проблем, с которыми православие сталкивается в своей богослужебной жизни, указано, между прочим, и на наличие языкового барьера. В связи с этим свои взгляды сформулировали участники нескольких богословских съездов (генеральная ас-

самблея Синдесмоса 1986 г., IV Международная консультация православных богословских школ, Польша 1989 г., совещание *Об обновлении в православном богослужении*, Бухарест 1991) [подр. см. Вукашинович 2001, 113—129]. Среди институциональных, организованных, богословски обоснованных усилий по проведению литургической реформы прежде всего следует упомянуть Поместный собор РПЦ 1917—18 гг. В рамках подготовок к Собору, которые проводились ещё с 1905 г., шла интенсивная работа над проектами, связанными с языком богослужения, в частности, с осовремениванием церковнославянской нормы, и эти проекты получили свое материальное воплощение в нескольких переработанных изданиях богослужебных книг [см. Сове 1970, 50—68; Коробьин — Михайлова 1999, 45—68, Балашов 2001, 182—254]. К сожалению, неблагоприятные внешние обстоятельства воспрепятствовали конструктивному обновлению литургической жизни включая и языковую реформу. Обновление богослужебной жизни впоследствии будет представлять интерес и для иерархии т. н. „Живой церкви”, которая обсуждала эту проблематику на созванных ею трёх поместных соборах (1922, 1923. и 1925 гг.); однако, „живоцерковники” скомпрометировали и саму идею реформы, и принципы, на которых следовало ее провести [подр. см. Балашов 2001, 164—167]. Радикальные и недостаточно обдуманые шаги иерархии „Живой церкви”, в том числе и переход на современный русский язык, вызвали возмущение народа. Все это в РПЦ надолго остановило реформу богослужебного языка. Лишь в 90-е годы XX в., в связи с осознанием актуальности задачи „приближения в миссионерских целях литургической и иной культуры Православия к пониманию наших современников”, были приняты первые конкретные решения, направленные на продолжение начатых, но не завершённых Поместным собором 1917—18 гг. трудов по редактированию и русификации богослужебных текстов. Проблематика богослужебного языка стала одной из главных тем Архиерейского Собора 1994 г.; юбилейный Собор 2000 г. также отметил актуальность упомянутой задачи [см. Балашов 2001, 8—10, 438—443]. В сербской среде ещё с первых десятилетий XX века заметна большая доза открытости к идеям литургического движения, что, как ни парадоксально, особенно характерно для деятельности таких ревнителей православного консерватизма, какими были архимандрит Иустин Попович и еп. Николай Велимирович, а также ряда представителей сербского „учёного монашества”, что, в свою очередь, тоже повлияло на увеличение присутствия современного стандартного языка в богослужении. Ведущая роль в процессе сербизации, подчёркиваем, всё-таки принадлежала не пастырско-литургическим, а интралингвистическим причинам (типологическое удаление сербского от ЦСЯ после реформы, узаконенной Венским договором 1850 г.).

Возвращаясь к проблематике нормы, мы, естественно, зададимся таким вопросом: есть ли основания считать, что судьба ЦСЯ раз и навсегда определена при кодифицировании национальных литературных языков, или же и в данной сфере существует возможность сознательного конструирования принципов языкового планирования и языковой политики? Мы склонны утверждать, что именно последнее представляет цивилизационную задачу славистики, и что слависты призваны, совместно с церковной иерархией, выработать критерии в данной области и предложить конкретные решения. В этом смысле мы здесь изложим несколько тезисов для обсуждения возможных путей развития языковой политики в сфере богослужебного языка.

Сначала укажем на то, что сама идея перевода литургических текстов, как, впрочем, и перевода Священного Писания, имеет свое богословское обоснование, и как таковая не может быть принципиально отвергнута: это противоречило бы соборному характеру и вселенской миссии, а также традиции Восточной Церкви, которая всегда стремилась служить на языке, понятном и близком пастве [Папатамасиу 2001, 68—71]. „Традиционное употребление языков разных народов в богослужении (т. н. Кирилло-Мефодиевская идеология), уже само по себе означает, что христианство не против культуры других народов, наоборот: оно принимает эту культуру и включает ее в единство разнообразности католического предания” [Мейендорф 1986, 125—126]. Церковь в любой эпохе, как правило, пользуется языком культурного окружения, в котором она действует, и сам план богословия и богослужения лингвистически находится в зависимости от актуальных языковых форм культуры в целом; при этом, „богословский язык как человеческий фактор остается свободным от географических и национальных рамок”, поскольку „истина не обладает каким-то исключительно „своим” языком, она может принадлежать любому народу и любой эпохе [...] Все (языки) могут служить средством воззвещения истины, хотя ни один из них нельзя считать эксклюзивным языком истины” [Пападопулос 1998, 38]. Соответственно, нет оснований считать ЦСЯ единственно допустимым богослужебным языком православных славян; однако, было бы также необоснованно приписывать такой статус современным стандартным языкам. Именно в таком духе сформулированы рекомендации РПЦ и СПЦ в связи с использованием традиционного и современного литургического языка. В качестве примера для глубоко обдуманного рассмотрения данной проблематики можно привести положения, сформулированные в документах Поместного собора РПЦ 1917—18 гг., которые остаются актуальными и поныне (с точки зрения церковного права, Святейший Патриарх и Священный Синод могут по своему усмотрению и по мере надобности вводить в жизнь

положения этих документов, но не обязаны делать это [см. Балашов 156—157]):

„1. Славянский язык в богослужении есть великое священное достояние нашей родной церковной старины и поэтому он должен сохраняться и поддерживаться, как основной язык нашего богослужения.

2. В целях приближения нашего церковного богослужения к пониманию простого народа принимаются права общерусского и малороссийского языков для богослужебного употребления.

3. Немедленная и повсеместная замена церковнославянского языка в богослужении общерусским или малороссийским нежелательна и неосуществима.

4. Частичное применение общерусского и малороссийского языков в богослужении (чтение слова Божия, отдельные песнопения, молитвы, замена отдельных слов и речений и т. п.) для достижения более вразумительного понимания богослужения при одобрении сего церковной властью желательна и в настоящее время” [текст определения ПС цитируется по: Поместный собор 1917—18, 139; критическое изд. того же текста с комментариями см. в.: Балашов 2001, 153—155].

Высшие органы СПЦ также выступали против радикальных решений, в частности, против отказа от традиционного богослужебного языка. Доклад митрополита загребского Дамаскина (Грданичко) Священному синоду и Собору 1963 г. и последующее распоряжение Синода, принятое в 1964 г., предлагают очень умеренные решения о введении лишь ограниченного числа молитв на сербском языке [Грданички 1963; Синод 1964]. В последующие годы переведен довольно объемный корпус богослужебных текстов на сербский стандартный язык (служебник, малый и полный требники, часослов, Триодион, Пентикостарион), причем их введение в богослужебную практику не имеет характер обязательного. Сегодня священству СПЦ предоставлена полная свобода выбора языка богослужения, так что в некоторых храмах слышится церковнославянское пение, в то время как текст молитв произносится на народном языке, в других вся служба совершается на ЦСЯ, в третьих лишь некоторые молитвы читаются на современном сербском языке, а наблюдаются, пока довольно редко, и случаи пения переведенных церковных песнопений (в основном не по *Октоиху* Ст. Мокраяца, а в системе возрождающегося византийского пения). Однако, полная свобода выбора, на наш взгляд, таит в себе потенциальную опасность стихийной маргинализации ЦСЯ. Поэтому необходимо осмысливать формы и способы параллельного функционирования традиционного и современного литургического языка, с возможными вариациями по следующим критериям: а) о каких структурных элементах богослужения идёт речь (нам кажется оправданным, чтобы элементы с более вы-

раженной дидактической функцией — евангельские и апостольские чтения, а также общие моления, были и по своему языковому выражению как можно ближе ко всем членам литургического общества, и чтобы, соответственно, они произносились на современном языке, тогда как элементы, основная функция которых — величание, возношение хвалы — антифоны, изобразительные псалмы, тропари, кондаки, стихиры, катавасии, можно сохранить и в традиционном виде, особенно если иметь в виду переводческие аспекты, рассмотренные в: Кончаревич 1996, 63); б) в зависимости от местных условий и характеристик конкретной среды (так, в диаспоре и областях со многонациональным составом населения сильнее выражена потребность в богослужении на современном языке; в духовных школах, в целях более качественного овладения самим ЦСЯ как необходимым элементом лингвистической компетенции будущих пастырей и теологов, оправдано его предпочтение); в) языковой стандарт, дальше, можно дифференцировать по критерию типа литургического общества (монашеское или приходское). Предлагаемые критерии, на наш взгляд, применимы не только к ситуации церковнославянско-сербского билингвизма, но и во всех национально-культурных общностях, в которых налицо параллельное употребление традиционного и современного сакрального языка.

Аргумент, наиболее часто выдвигаемый в пользу замены традиционного богослужебного языка современным, состоит в его недостаточной понятности верующим [исторический обзор подобных мнений в РПЦ излагается в: Балашов 2001, 49—55, в СПЦ: Кончаревич 1997, 200—203]. Принципиально говоря, бесспорно то, что в литургической жизни необходимо стремиться к осуществлению как можно более тесной связи между словом и сознанием, ибо понимание содержания и смысла священнодействия — непременная предпосылка целостного развития духовной жизни верующих [Станилоэ 1992, 94—120]. Однако, смысл литургического слова не открывается разуму до конца, в нем присутствует элемент апофатичности, особенно ярко выраженный в молитве [ср. Лепяхин 2002, 179—183]. Качество общения верующих с Богом и их межличностного общения, несомненно, зависит от степени опознания смысла священнодействия и его вербального выражения, но всё же, это не значит, что понятность языкового плана священнодействия сама по себе является необходимой и достаточной предпосылкой для познания его сути. Во-первых, это познание, вследствие апофатического характера самого священнодействия, никогда не может быть полным. В теологии „ни одно слово, ни одно представление не может быть удовлетворительным и не может „доходить” до истины” [Пападопулос 1998, 42]. Во-вторых, язык нельзя считать фактором автоматически обеспечивающим познание; „в тот момент, когда человек слышит слово Божие, необходимо, помимо положительного ответа, и особое просветление, отвер-

зающее очи ума к принятию и пониманию истины, т. е. к принятию причастности к истине или опыта истины, которые возвещают слова Господни” [Пападопулос 1998, 44]. Перевод текста любого священнодействия, даже и в случае его максимальной приближенности к живому народному языку, сам по себе не обеспечивает понимание. Поэтому предпосылку многочисленных авторов о том, что перевод влечёт за собой литургическое возрождение [обзор подобных концепций в сербской богословской традиции начиная со второй половины XIX до седьмого десятилетия XX веков предлагается в: Кончаревич 1997, 204—206, в русской — в: Балашов 2001, 87—88], не следует считать реальной. Она во многом вызвана протестантской и, отчасти, римокатолической абсолютизацией языка, приписыванием онтичности лингвистическому феномену и сведением богообщения к языковому событию [см. Пападопулос 1998, 13]. С другой стороны, возникает вопрос, в какой степени церковнославянский текст непонятен носителям современных славянских языков? Бесспорно, что восприятие такого текста неполное, поскольку, помимо более или менее выраженных проблем на уровне понятийного понимания, слушатель сталкивается и с потребностью декодирования незнакомых морфем и слов. Данная проблема облегчается активизацией психологического механизма догадки, основывающегося на установлении смысловых связей в языковом материале на базе выявления внутриязыковых и межъязыковых аналогий и опоры на контекст. Большую часть языкового материала можно идентифицировать на основании тождеств и сходств (трудности могут быть вызваны наличием межъязыковых омонимов и паронимов, типа *хранитель* — серб. *хранителъ*, *врагъ* — *врагъ*, *сохранити* — *сохраниши*, или: *воня* — русск. *вонь*, *прелестъ* — *прелестный*, *обожати* — *обожать*). На основании анализа текста Литургии Св. Иоанна Златоуста, учитывая расхождение в лексическом фонде ЦСЯ и современного сербского языка, мы пришли к выводу, что современному носителю сербского языка непонятно значение примерно 60 слов [ср. Кончаревич 2000, 153—154]. Число незнакомых лексем в более широком корпусе богослужебных текстов гораздо больше, однако, нет оснований говорить о полном лингвистическом непонимании церковнославянского текста. Наконец, следует иметь в виду, что восприятие литургического текста во всех славянских средах (не только в русской) можно облегчить модифицированием самой церковнославянской нормы (изменениями в некоторых аспектах церковнославянского синтаксиса, в первую очередь, в порядке слов и частей предложения; коррекциями в плане пунктуации; трансформацией некоторых синтаксических конструкций, типа дательного самостоятельного и винительного с инфинитивом и их заменой эквивалентными средствами; заменой определенного круга устаревших лексем синонимами; частичными интервенциями в грамматической системе — устранением форм двойственного

числа и остатков артикла, и т. д.) [ср. Сове 1970, 47—48; Коробьин — Михайлова 1999, 41—44; Балашов 2001, 182—192, 203—204].

Один из способов сохранения ЦСЯ — это его популяризация в издательской, миссионерской деятельности Церкви и образовательной системе. ЦСЯ можно приблизить к носителям современных славянских языков публикацией богослужебных книг и брошюр с параллельными текстами и с лингвистическими комментариями, внесением лингвистической проблематики в программы различных курсов катихизиса, а также преподаванием самого ЦСЯ. Последнее включает в себя, с одной стороны, введение основ ЦСЯ в некоторые гражданские учебные заведения (филологические и классические гимназии, славистические кафедры филологических факультетов), и с другой, оптимизацию преподавания в духовных школах путем перехода с формально-грамматического на переводческо-культурологический подход, так, чтобы язык изучался не как застывшая схема, не как совокупность парадигматических типов с присущими им исключениями, а как воплощение высших достижений духовного творчества, выражение и отражение столетиями создававшейся славянской культуры. Сохранение и популяризация церковнославянского наследия подразумевает и создание качественных учебников и учебных пособий.

Перед славистической наукой сегодня, больше чем когда-либо в прошлом, стоит задача поощрения саморефлексии и самовыражения славянских культур, сознания их сосуществования и их богатейших исторических связей. В этом контексте устанавливается и отношение к ЦСЯ и созданной на нём культуре. Автор этой статьи уверен, что в новое тысячелетие мы входим с полным сознанием того, что радикальный отказ от традиционного богослужебного языка или его стихийное исчезновение нанесло бы огромную потерю полноте славянских культур и повлекло за собой сужение культурного и церковного самосознания славянских народов. Позицию славистической науки, может быть, наиболее метко сформулировал акад. Д. С. Лихачёв: „Убежден, что необходимо сохранить верность тому сочетанию двух близких друг другу языков, которые исторически постоянно соприкасались в летописях, в посланиях церкви и патриархов, в обращениях к народу патриархов и других иерархов Церкви, в проповедях...” [Лихачёв 1999, 279], а с ним полностью корреспондирует и мнение проф. П. П. Мироносицкого, выражающее позицию российской литургики эпохи её расцвета (конец XIX — нач. XX вв): „Пусть славянский язык становится всё живее, благодаря русскому, (сербскому, болгарскому, македонскому... — *прибав. наше*), а русский (сербский, болгарский, македонский...) всё богаче, благодаря славянскому” [цит. по: Балашов 2001, 161]. Пусть эти слова послужат и основным выводом наших размышлений.

ЛИТЕРАТУРА

- Балашов 2001 — Н. Балашов, *На пути к литургическому возрождению*. Изд. Культурно-просветительского центра „Духовная Библиотека“, Москва, 2001, 508 с.
- Вукашинович 2001 — В. Вукашиновић, *Литургијска обнова у XX веку. Историјски и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов зајамни однос с литургијским животом Православне цркве*. Богословски факултет СПЦ — „Беседа“ — ФИДЕБ, Београд — Нови Сад — Вршац, 2001, 170 с.
- Грданички 1963 — Митр. Д. Грданички, *О уједињеном српског језика у нашем богослужењу*. — Гласник СПЦ, 1963, XLV, 7, с. 259—264.
- Живов 1996 — В. М. Живов, *Язык и культура в России XVIII века*. Школа „Языки русской культуры“, Москва, 1996, 591 с.
- Каверин 1999 — Н. Каверин, *II Ватиканский Собор и богослужебная реформа*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, 411 с.
- Кардамакс 1996 — М. Кардамакс, *Православна духовност*. Изд. Манастира Хиландар, Атос, 1996, 302 с.
- Кончаревич 1996 — К. Кончаревич, *О богослужебном језику Српске Цркве у прошлости и данас*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1996, књ. 25/2, с. 57—66.
- Кончаревич 1997 — К. Кончаревич, *Расправе о богослужебном језику у Срба (1868—1969)*. — Српски језик, Београд, 1997, II, бр. 1—2, с. 197—211.
- Кончаревич 2000 — К. Кончаревич, *Пролегомена за расправу о нашем богослужебном језику*. — Богословље, Београд, 2000, XLIV (LVI), 1—2, с. 149—163.
- Кончаревич 2002 — К. Кончаревич, *Проблеми опште лингвистике у светлости православне теологије*. — Богословље, Београд, 2002, XLVI (LVIII), 1—2 (у штампи)
- Коробьин — Михайлова 1999 — Г. Коробьин, Н. Михайлова, *Исправление богослужебных книг. Исторический обзор за период с XV до начала XX века*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, с. 9—70.
- Костомаров — Григорьева — Хруслов 1990 — В. Г. Костомаров, Л. Н. Григорьева, Г. В. Хруслов, *Функционирование русского языка: итоги, состояние, перспективы*. Пленарный доклад на VII конгрессе МАПРЯЛ. „Русский язык“, Москва, 1990, 22 с.
- Кравецкий 1994 — А. Г. Кравецкий, *Проблема богослужебного языка на Соборе 1917—18 годов и в последующие десятилетия*. — Журнал Московской Патриархии, Москва, 1994, 2, с. 68—86.
- Лепяхин 2002 — В. В. Лепяхин, *Икона и иконичность*. Изд. Успенского подворья Оптиной Пустыни, Санкт-Петербург, 2002, 399 с.
- Лихачев 1999 — Д. С. Лихачев, *Русский язык в богослужении и в богословской мысли*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, с. 276—279.
- Масейндорф 1986 — Ј. Масейндорф, *Католичност (саборност) Цркве*. [У:] *Саборност Цркве*, књ. 1. Богословски факултет СПЦ, Београд, 1986, 113—130.
- Носов 2001 — С. Носов, *Современное обновленчество и богослужебный язык*. — Благодатный огонь (Приложение к журналу „Москва“), Москва, 2001, II, 6, с. 86—95.
- Пападопулос 1998 — С. Пападопулос, *Теологија и језик*. Прев. З. Јелисавчић. Изд. „Хришћанска мисао“, Србиње—Београд—Ваљево—Минхен, 1998, 106 с.
- Папатанасиу 2001 — А. Папатанасиу, *Језик светија / језик Цркве: аваншурa сјоразумевања или сукоб?* — Видослов, Требиње, 2001, VII, 25, с. 67—74.
- Плетнева 1994 — А. И. Плетнева, *К проблеме перевода богослужебных текстов на русский язык*. — Журнал Московской патриархии, Москва, 1994, 2, с. 62—67.
- Поместный собор 1917—18 — *Поместный собор 1917—1918 гг. и дело о церковно-богослужебном языке. Документы Государственного архива Российской Федерации*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, с. 137—146.

- Радович 1985 — А. Радовић, *Покрет кољивара, духовно-литургијски прејород и зрчка црквена брајсћава*. — Гласник СПЦ, 1985, LXVII, 3, с. 3—7.
- Синод 1964 — Св. арх. синод, бр. 3480/Зап. 581 од 13. новембра 1964.
- Сове 1970 — Б. И. Сове, *Проблема исправления богослужебных книг в России в XIX—XX веках*. — Богословские труды, Москва, 1970, V, 1, с. 25—68.
- Станилое 1992 — Д. Станилое, *Духовност и заједница у православној литургији*. Прев. еп. М. Кодић. Изд. Епархија источноамеричка — Епархија сремска, Београд, 1992, 488 с.
- Трифуневич 1994 — Ђ. Трифуневич, *Сјара српска књижевност. Основе*. „Филип Вишњић“, Београд, 1994, 377 с.
- Успенский 1994 — Б. А. Успенский, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.)*. „Прогресс“, Москва, 1994, 239 с.
- Успенский 1996 — Б. А. Успенский, *Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка*. [В кн.:] *Язык и культура*. Избранные труды, т. 2. Школа „Языки русской культуры“, Москва, 1996, 29—58.
- Фирсов 2002 — С. Л. Фирсов, *Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х — 1918 гг.)*. Изд. Культурно-просветительского центра „Духовная Библиотека“, Москва, 2002, 623 с.
- Эдельштейн 1985 — Е. М. Эдельштейн, *Проблемы языка в памятниках патристике*. [В сб.:] *История лингвистических учений. Средневековая Европа*. „Наука“, Ленинград, с. 157—207.

Ксенија Кончаревич

СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТИ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА ДАНАС

Резиме

Овај рад представља покушај дескриптивног и прескриптивног разматрања проблематике функционисања сакралних језика у словенским помесним православним црквама данас (конкурентној црквенословенског и савремених стандардних језика). У анализи се обраћа пажња на интра- и екстралингвистичке чиниоце који представљају референтни оквир ове проблематике, при чему се њој приступа интердисциплинарно, односно како са лингвистичких тако и са позиција православне теологије (пре свега, у духу идеја покрета за литургијску обнову). Аутор одобрава постојећи језички дуализам у богослужбеној пракси већине православних словенских цркава, али се истовремено залаже за примену мера у области језичке политике, језичког планирања и стандардизације (неговане традиционалног сакралног језика, даља разрада и примена његовог модификованог стандарда — тзв. новословенског језика, осмишљаваног током XIX и почетком XX века и реализованог у јеку припрема за Помесни сабор РПЦ 1917—1918. године).

Богдан Косановић

ОСАМНАЕСТ ДЕЦЕНИЈА СРПСКЕ ПУШКИНОЛОГИЈЕ

Родоначелник савремене руске књижевности, Александар Сергејевич Пушкин, веома је присутан у духовном животу Срба. Великом руском барду, који је своја интересовања за Српство преточио у немали број стихова, генерације Срба се одужују познавањем и изучавањем његовог дела. Пушкинова рецепција код Срба не прекида се и битно не јењава безмало стотину и осамдесет година. Она нам нуди обиље научноистраживачког материјала. У овом чланку акценат ће бити на предочавању главних српских пушкинолошких текстова, уз покушај њихове интерпретације и синтетичке анализе. Детаљније о рецепцији Пушкина код Срба читалац ће наћи у ауторској књизи *Наш, српски Пушкин*, која се управо припрема за штампу.

Кључне речи: руска књижевност XIX века, А. С. Пушкин, српска пушкинологија

„Прочитајте једну строфу Пушкинових стихова, и ако вам се у њима не открије генијални поет, закључите, оставите.“

Владика Николај

Рецепција Пушкина код Срба започиње, заправо, већ 1824/25. године — првим поменима његовог дела у тек покренутом часопису „Сербска летопис“. (Доцније се устаљује наслов „Летопис Матице српске“). Ови први написи су често и помно коментарисани од стране српских, али и страних проучавалаца Пушкиновог дела. Утврђено је да су приликом састављања био-библиографских скица најчешће коришћени руски, али и немачки, па и пољски извори.¹ У првих пет година свог уредниковања, Ђорђе Магарашевић је о Пушкину штампао пет написа, не мање пратећи рад Н. Карамзина, али и Пушкинових противника, као што су Н. Греч и А. Шишков, на пример. С об-

¹ Пољска обавештења о Пушкину су, колико нам је познато, најстарија у словенском свету, будући да датирају од 1823. године. (Вид. И. Ф. Бэлза, *Пушкин в польских источниках 20-ых годов XIX века*, Литература славянских народов, вып. 7, Москва 1962, 184—189; Кирил Тарановски, *Пушкин у српскохрватској књижевности*, п. о. из: „Страни преглед“, Београд 1937, 3—20; Ђорђе Живановић, *Ђорђе Магарашевић о Пушкину*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 1938, књ. XVIII, св. 1—2, 105—111.

зиром на то да је и општа писменост, а поготово књижевнокритичка свест, међу тадашњим Србима била на ниском нивоу, исправно би било закључити да су ондашњи српски читаоци доста добро обавештавани о, метафорички речено, тада узлазећем сунцу руске поезије. У публиковању Пушкинових дела и критичких чланака о њему предњачила је штампа у тадашњим културним центрима — Новом Саду и Сремским Карловцима,² затим и у Београду и другде.³

Српски читаоци су релативно дуго чекали на преводе Пушкинових дела, поготово на оне праве, квалитетне. Објашњава се то, између осталог, и чињеницом да је српски књижевни језик прве половине XIX века, све до прихватања реформи Вука Караџића, био веома сличан тадашњем руском, па се за превођењем са руског и није осећала прека потреба. Отуд су се прве Пушкинове песме у српској периодици појављивале у оригиналу. Првим преводом обично се сматра прозно објављивање поеме *Полшава*, 1836. године.⁴ Године 1840. појавили су се први преводи Пушкинових песама на српски језик: превод песме *Црни Ђорђе* објавио је Божидар Петрановић у „Србско-далматинском магазину”, а Милош Поповић је у својој збирци *Мач и ђеро* публиковао превод *Кћери Карађорђевог*. Карактеристично је да се у 50-тим, 60-тим, па и 70-тим годинама о Пушкину мало говори и пише. У доба покрета Уједињене омладине српске од Пушкина су популарнији Гогољ, Тургенев, Салтиков-Шчедрин... Ни написи о Пушкину и његовом делу у првих неколико деценија рецепције нису посебно оригинални, нити дубоки. То су пре свега компилације из туђих извора. Најчешће су биографско-информативног карактера, уз преовлађујуће интересовање за песников лични живот и анегдоте које су му приписиване, а онда за његове везе са Српством.

Српско интересовање за Пушкина интензивиранио је после откривања његовог споменика у Москви 1880. године и пропратних манифестација организованих тим поводом. У низу текстова насталих у овом периоду посебно би ваљало издвојити чланак Саве Петровића, објављен у „Летопису Матице српске”. У њему се Пушкин велича као творац руског књижевног језика, узор самосвојне националне мисли, стваралац који је срушио класицизам и „постао главни

² Вид. наша истраживања: *Пушкин у „Летопису Матице српске”*, „Славистика”, 2001, књ. V, 169—181; *Пушкин у новосадској периодици*, „Славистика”, 2000, књ. IV, 71—82; *Пушкин у сремскокарловачкој периодици*, „Крбови”, 2001/2002, бр. 51—52 [у штампи].

³ О раном пријему Пушкина код Срба и Хрвата први су писали: В. Јагић, *А. С. Пушкин у српскохрватској књижевности: Библиографски оглед*, у зб. *А. С. Пушкин у јужно-славјанских литературама*, Санкт-Петербург 1902, затим — доста оскудније — П. А. Заболотский, *Очерки русског влияния в славјанских литературама новог времена*, I. 1 *Русская струја в литературе Возрождения*, Варшава 1908, и највише Петар Митропан — у својој монографији *Пушкин код Срба*, Скопље 1937.

⁴ Вид. Алманах „Забава за разум и срце”, Будимпешта 1836. Превод је непотписан, али се претпоставља да га је сачинио уредник — др Ј. Стејић.

представник такозване руске народне романтичарске школе”.⁵ То су, управо, они естетички постулати који су били пријемчиви у Србији у доба националног Препорода.⁶ Тако би се могло рећи да се Вук Караџић и Александар Пушкин стваралачки додирују и сусрећу преко заједничког интересовања за самосвојност националног бића израженог онајпре у језику и фолклору. Петар Петровић Његош је претрпео одређене утицаје највећег руског песника, баш као и Јован Јовановић Змај, а нешто мање и посредније и Бранко Радичевић. Извесне трагове познавања Пушкиновог дела могли бисмо наћи и у драмским опусима Јована Стерије Поповића (комедија *Тврдица*), чини се и Лазе Костића (посебно интересовање за историјску драму *Борис Годунов*, на пример). Наведена књижевно-биографска црта тадашњег другог секретара Матице српске, добра је, међутим, илустрација како се Пушкин у 80-тим годинама прихвата са славенофилских позиција. (Упор. Петровићеву оцену да је Пушкин „првак свих словенских песника”). Али, у 80-тим годинама Пушкин је већ и учитељ-антиципатор српских реалиста. Најпре, дакако, Војислава Илића, који у једној својој песми из 1833. године пева:

И ја, кд, мирни добри ђак
Жуковског и Пушкина,
Чим тихи, тајни падне мрак,
Спремићу доста вина.

Управо у ово време Војислав Илић сажето формулише оцену многих тадашњих српских интелектуалаца: „Пушкин [је] епохални песник новије руске литературе”.⁷ Војислављев следбеник Јован Дучић, на почетку свога стваралаштва, наслеђује и његову љубав према Пушкиновој поезији. И тако даље, све до Милорада Павића, који се у неким својим приповеткама маестрално служи мотивима везаним за Пушкинову личност.

Пушкинови јубилеји редовно су били прилика да се пригодним прилозима изнова скрене пажња на његово дело, боље осветли његов живот и рад. У низу таквих прилога поводом стогодишњице рођења посебно се издваја онај из београдског часописа „Дело”, потписан иницијалима Ј. С.⁸ Иза њих стоји најауторитативнији српски

⁵ *Александар Сергејевич Пушкин. Књижевно-биографска црта*, „Летопис МС” књ. 153, св. 1, 125.

⁶ Темом српског Препорода и руске културе највише и најкомпетентније се бавио Витомир Вулетић. Вид. његов чланак *Улога Русије у културном и националном развоју Срба у 18. и 19. веку*, „Славјанские културе и Балкани”, 2, Софија 1978, 152—155, затим монографије *Почеци српског реализма и руска култура*, Нови Сад 1985. и *Руско-српска књижевна поређења*, Нови Сад 1987.

⁷ *Сабрана дела Војислава Илића*, књ. 3: *Ејско и драмско песничтво. Проза*, Београд 1981, 270.

⁸ [Јован] С[керлић], *Александар Пушкин*, „Дело”, 1899, књ. 22, бр. 1, 437—438. Иначе, овом Пушкиновом јубилеју су у српској периодици биле посвећене укупно 43 посебне белешке.

критичар — Јован Скерлић. За нас није толико интересант први део његовог чланка у коме се коректно позитивистички излаже животни пут „несрећног и генијалног” руског поете, кога је стигла „праведна награда — захвални суд потомства”. Прихватајући познати књижевни суд В. Белинског како „писати о Пушкину значи писати о целој руској књижевности”, Скерлић ће настојати да у главним цртама одреди књижевноисторијски значај великог руског барда. Он га види у томе што је Пушкин доиста био *песник истинског романтизма*, који није показивао интересовање за средњи век, а на време се ослободио реметилачког бајронизма, првенствено путем „увлачења народног, руског елемента у поезију”.⁹ Пушкиново откриће Шекспира Скерлић сматра веома позитивним и плодотворним, јер му је оно утрло пут ка „уметничкој објективности према људским страстима и радњама”, те простом и трезвеном исказу. Скерлић полетно пише о Пушкиновом значају за руски продор у Европу:

„До Пушкина је Запад, културни и духовни Запад, знао Русију као страшну, полуварварску, азијску земљу, знао је по галантеријама Катарине II, по војнама Кутузова и Суворова, по козацима и по географским картама. Пушкин је први велики песник који проглашава способност рускога народа за цивилизацију и виши духовни живот, њиме Русија својом књижевношћу ступа у коло западних народа, и прилаже своју не малу лепту у општу ризницу. То нису бледе копије и невешта повођења за туђим узорима, то је чиста, дубока, права поезија, са оним тајанственим чарима које осећају и казују само изабране душе; ту васкршава савршено нов свет који нико није ни слутио, ту су руска природа, руски живот, руски обичаји, руске душе, руски типови, похватане оне битне црте што чине обележје целог једног засебног и догле незнаног света”.¹⁰

Тумачећи Пушкинову поетичку концепцију као реалистичку,¹¹ Скерлић у свом тексту експлицитно не намеће Пушкина за узор српским писцима. Када се, међутим, има у виду да је он с правом сложио за најутицајнијег националног књижевног критичара — инаугуратора реализма и социјално ангажоване естетике, онда се овакав његов дидактички став могао подразумевати. У овом свом чланку Скерлић је међу првима код нас писао о историјату збирке *Песама Западних Словена* као резултату Меримеове мистификације. Ова тема ће постати опште место српске пушкинологије. Ми овде, из разумљивих разлога, не можемо ни навести, а камоли анализирати, многобројне текстове који третирају дату проблематику. За ову прилику ћемо само указати да је на тему о којој је реч у Паризу одбрањена

⁹ Исто, 443.

¹⁰ Исто, 444.

¹¹ Занимљиво је да је шест година доцније у истом часопису објављен чланак познатог русисте Јована Максимовића, у коме се анализом Пушкинових програмских стихова настоји доказати да је његов поетички вјерују супротан песничком реализму и идејно-социјалном ангажману, те да су песме *Пророк* и *Сјоменик* само изузеци од правила да је песник у пракси поодавно одустао од својих младалачких идеала. (Вид. Др Јован Максимовић, *Пушкин и песнички реализам*, „Дело”, 1905, књ. 37, св. 1, 78—92).

једна српска дисертација, која је преточена у монографију објављену на француском језику.¹²

На почетку XX века расте број преводилаца и преведених Пушкинових дела.¹³ Али, озбиљнијег, посебно књижевнокритичког, занимања за Пушкиново дело, ипак нема. Петар Митропан с правом закључује:

„Квалитетна вредност свега онога што је код нас писано о Пушкину знатно заостаје иза импозантног броја података. Грађа је случајна, углавном информативна, пригодна, састављена на брзу руку и у кратким потезима. Има донекле анегдотски и сензационални карактер (двобој и смрт, Пушкинове љубави, о песничкој жени, његовом убици и т. сл.) нарочито у новинама, — или су прикази појединих дела о Пушкину, белешке о свечаним прославама његових јубилеја.”¹⁴

Од почетка Првог светског рата и велике Голготе српског народа српски пушкинолози ћуте. Рекло би се сасвим природно, имајући у виду да је српска култура тада принудно замрла у тренуцима велике угрожености националног бића. А онда је, у двадесетим годинама поново оснажено интересовање за аутора *Јевђењија Оњегина*. У томе је велика заслуга значајног прилива руске емигрантске интелигенције у Србију, оне интелигенције за коју је Пушкин био култни писац. Међу придошлицама се нашао и знатан број пушкинолога који су наставили са изучавањем стваралаштва свога омиљеног писца, публикујући радове како у српским, тако и у својим емигрантским гласилима.¹⁵ Али, мимо Пушкиновог генија сада нису могли проћи ни тадашњи водећи српски критичари: Милан Кашанин, Бранко Лазаревић, Тодор Манојловић, Миодраг Пешић, Јаша Продановић, Исидора Секулић, Марко Цар и др. Оглашавали су се разним поводима, мањим или већим, али свакако значајним прилозима.

Нашу посебну пажњу заслужио је један покушај глобалног дискурсивно-философског приступа стваралаштву Пушкина у поређењу са Достојевским — из пера Бранка Лазаревића, чији је полазни став да је Достојевски ценио и волео Пушкина, али да није претрпео његов дубљи утицај. Јер, „Пушкин је, макар то чудно звучало, исувише

¹² V. M. Jovanovitch, „*La Guzla*” de Prosper Mériméme”, Paris 1911.

¹³ Само у часописима од 1825. до 1925. године објављено је 90 преведених Пушкинових дела, по новинама и календарима још 208 јединица. У истом периоду набројали смо преко 50 написа биографског карактера, а преко 160 књижевнокритичких. Најчешћи повод овим последњим био је приказ/коментар превода појединих Пушкинових дела на српском, најчешће романа *Јевђењије Оњегин*. (Податке смо црпили из драгоцене библиографије настале управо у доба између два рата: Д-р Александар Погодин, *Руско-српска библиографија 1800—1925*, I књига: *Књижевност*. I део: *Преводи објављени посебно или по часописима*, Београд 1932; Исти аутор, исти наслов: II део: *Преводи објављени по новинама и календарима*, Београд 1936).

¹⁴ Петар А. Митропан, *Пушкин код Срба*, Скопље 1937, 76

¹⁵ О доприносу руске емиграције у проучавању Пушкина у Србији овде не можемо детаљније говорити. Он ће бити предмет посебног рада.

хармоничан и миран да би се могао упоређивати са елементарним и страсним темпераментима Достојевскога”.¹⁶

Оновремени српски часописи су, по правилу, имали веома богате рубрике књижевних приказа. Требало је забележити појаву сваке нове књиге, или значајније студије на српском језику, а понекад и у оригиналу. Тако су и преводи Пушкинових дела наилазили на одазив од стране таквих критичара као што су: Петар Митропан, Кирил Тарановски, Лав Захаров, Илија Мамузић и др. Ређе су рецензиране пушкинолошке студије. Један такав случај бележимо код Марка Цара, који је темељно приказао превод књиге Д. С. Мерешковског о Пушкину, објављен у Загребу 1918. године. Приказивач је у први план истакао чињеницу да је Мерешковски „песникову личност подвргао свестраној ревизији, дошавши до закључка да је Пушкин био много већи мислилац, него ли га његова дела приказују”.¹⁷ Наш критичар уважава Пушкинову величину, али сматра за потребно да опонира Мерешковском: „идеални репрезентант руске књижевности није Пушкин, него Толстој”.¹⁸

И полемични Станислав Винавер се послужио Пушкином да би илустровао своје књижевне погледе. У чланку *Ојети у одбрану књижевности* (1935), устајући против оновремене српске упрошћене социјално ангажоване естетике и сматрајући је утицајем „другог руског таласа” (први је био у доба Светозара Марковића), он позива у помоћ ударни текст из московске „Правде” од 2. априла 1935. године, који „износи све заблуде ревнових пролетерских тумача”. Винавер је убедљиво доказао како су се совјетски званичници определили да заштите „несумљиво главно божанство руске културе: унутрашње сунце Русије” — од вулгарно-социолошких приступа (Пушкин-буржуј, или Пушкин — потајни симпатизер револуције). Порука је јасна: и српска левичарска критика треба да следи овакве упутне примере, који указују на потребу неговања форме као битног структурног чиниоца књижевног дела.¹⁹

Вреди забележити да смо у периоду између два рата добили прве историје руске књижевности, а у њима поглавља о Пушкину. Најпре је 1927. године у Београду изашао уџбеник А. Погодина, хонорарног професора Београдског универзитета, са посебним поглављем *Пушкин и његова плејада*.²⁰ Претежно се користећи биографско-позитивистичким методом, Погодин је показао да веома добро познаје не само Пушкинов живот, већ и друштвено-политичке околности у ко-

¹⁶ Бранко Лазаревић, *Достојевски и Ниче, Толстој, Пушкин и Масарик*, „Летопис Матице српске”, 1933, књ. 336, св. 1, 127—128.

¹⁷ Цит. према: Марко Цар, *Ревидирани Пушкин*, у књ.: *Есеји*, Београд 1936, 185—186.

¹⁸ Исто, 192.

¹⁹ Цит. према: Станислав Винавер, *Чардак ни на небу ни на земљи*, Београд 1938, 161—164.

²⁰ Др А. Л. Погодин, *Историја руске књижевности*, Београд 1927, 76—93.

јима се он одвијао. У „Пушкинову плејаду”, о којој се говори само овлаш, смештени су Јазиков, Баратински, Делвиг, Вјаземски, Плетњов, А. Хомјаков и Кољцов.

Деценију после ове појавила се књига такође знаменитог књижевног историчара — Илије Голенишчева-Кутузова, под насловом *Из нове руске књижевности*. Пушкину су посвећена уводна поглавља која чине четвртину ове књижице од 140 страница текста. У првом поглављу реч је о лирици разматраној са поетолошке тачке гледишта. У другом — о Пушкиновој актуелности у доба после Октобарске револуције. Закључак је лапидаран и недвосмислен: „[...] његово сведочанство и разумевање културног и стваралачког духа најразличитијих народа, напосред његово оштро осећање сукоба индивидуализма и државе (које треба решити по сваку цену) — то је његова баштина не само нашем столећу, него овим будућим вековима човечанства”.²¹

Уопште узев, 1937. је златна година српске пушкинологије. Никад раније, а ни касније, као у време овог јубилеја Пушкин није толико слављен у Србији, никад се о њему није толико писало. У водећим часописима — „Српском књижевном гласнику”, „Летопису Матице српске”, „Руском архиву”, „Јужном прегледу”, „Мисли”, „Просвети” и „Новој Европи” Пушкину су посвећени специјални тематски бројеви. Осим напред наведене, штампано је неколико изузетно квалитетних монографија, оних које спадају у ред трајно вредних. Коларчев народни универзитет посебно је штампао Исидорину надахнуто предавање, прикључивши му преводе говора Достојевског, Тургењева и Кључевског, одржане 1880. пригодно откривања споменика Пушкину у Москви, као и чланак Петра Митропана о *Пушкиновом инђересовању за Српство*.²² Истовремено је Миодраг Пешић, познати преводилац са руског, штампао занимљиву Пушкинову биографију.²³ Петар Митропан је крунисао своја плодна дугогодишња истраживања Пушкинове рецепције у Србији монографијом од које данас рачунамо почетке модерне славистичке компаративистике.²⁴ Најзад, Пушкинов комитет у Југославији, формиран ради обележавања стогодишњице песникове смрти, у циљу популаризације његовог стваралаштва штампао је биографску брошуру о Пушкину, аутора В. А. Розова, која је бесплатно дељена српским ученицима. Обележавање овог јубилеја имало је подршку и потпору југословенске владе. Државном комисијом руководио је председник Српске академије наука, Александар Белић, заслужан за припрему и издавање посебног, изузетно вредног зборника радова.²⁵ О намени тога зборника Белић

²¹ Илија Голенишчев-Кутузов, *Из нове руске књижевности*, Београд 1937, 33.

²² Исидора Секулић, *Пушкин*, Београд 1937.

²³ Миодраг Пешић, *Пушкин*, Београд 1937.

²⁴ Вид. Петар А. Митропан, *Пушкин код Срба*, Скопље 1937 и акрибичну рецензију Кирила Тарановског, *Пушкин у српскохрватској књижевности*, п. о. из „Страног прегледа”, Београд 1937, 3—20.

²⁵ *Београдски Пушкински зборник*, под редакцијом Е. В. Аничкова, Белград 1937.

је, између осталог, записао у свом предговору: „да се открију заједничке црте словенског генија и покаже колико су се оне одразиле у Пушкиновом генију”.²⁶ Рецимо само још да је прва половина зборника посвећена теми *Пушкин и Југословени*, а друга општијим и партијалним пушкинолошким прилозима истакнутих књижевних историчара и философа.

Познато је: биографије великих стваралаца саме по себи представљају културолошке феномене. То се велико односи на Пушкина, за кога су још за живота, али и после смрти, везане многе митологизације, мистификације и стереотипи. Рекли смо већ, у српској периодици се среће појачано интересовање за анегдотске и сензационалистичке моменте Пушкиновог животописа. Сада ћемо то илустровати примерима из међуратних издања дневног листа „Политика”.

Др Сергеј Штејн, бивши кустос Пушкиновог музеја у Петрограду, је у опширном чланку, на читава четири ступца, доводио Пушкина у родбинску везу са српском породицом Ивелића, што је водила порекло из Боке Которске. Притом му је главни аргумент да је Пушкин у једном свом писму, упућеном из Михајловског брату Лаву Сергејевичу, грофицу Катарину Марковну Ивелић назвао „милом сестричином”. С њом је он иначе био близак још из детињства. Даље се, међутим, углавном све заснива на претпоставци „да та сродничка веза датира из раније, још од Пушкиновог деде с материне стране — од Ивана Абрамовича Ханибала, учесника битке код Наварина и саратника грофа Марка Ивелића”.²⁷

Крајем 1933. године „Политика” је у неколико наврата извештавала своје читаоце о једној истинској сензацији: о проналаску 56 страница текста оригиналних Пушкинових раних рукописа, а у поседу Миодрага Обрадовића, чиновника Министарства иностраних дела. Атрибуција је поверена угледном београдском професору Јовану Максимовићу, који је консултовао и руске београдске пушкинисте — Погодина и Сухотина. Из Париза се јавио Владислав Ходасевич, који је одбацио претпоставке да су ти рукописи некад припадали Амалији Ризнић и да их је српски трговац Алекса Обрадовић (Миодрагов деда) добио од Фјодора Туманског, некадашњег руског конзула у Београду. Ходасевич је мислио (доцније се испоставило да је био у праву!) да су то рукописи којим је Пушкин непосредно пред изгнанство 1820. године исплатио један свој картарошки дуг богатом познаннику Никити Всеволожком.²⁸ Совјетске власти су показале велико интере-

²⁶ А. Белич, *Напутственное слово*, исто, VII.

²⁷ Др Сергеј Штејн, *Родбинске везе Пушкина са Југословенима*, „Политика”, 17. VIII 1932, бр. 8716, 7—8.

²⁸ Вид. Аноним, *Пушкинови рукописи пронађени у Београду*, „Политика”, 17. IX 1933, бр. 9103, 10; В[ук] Д[раговић], *Пушкинови „београдски” рукописи*, „Политика”, 20. XII 1933, бр. 9197, 9.

совање за ову свеску Пушкинових рукописа, прошараних цртежима, те су их преко своје амбасаде у Паризу (СССР и Југославија нису тада имали успостављене дипломатске односе) откупиле за 1500 долара, а у противвредности тадашњих 38000 франака. О том чину је са доста пикантерија такође известио исти „Политикин” новинар.²⁹

Непосредно после Другог светског рата Пушкиново дело почело је код Јужних Словена одјекивати у новим друштвено-политичким околностима. Томе је, свакако, допринело „братство по оружју” са Совјетима, те увођење социјалистичке друштвене формације у свим словенским земљама. Сасвим природно, и у Југославији је порасло интересовање за изучавање руског језика, праћење руске културе. Наш увид показује да у првим послератним годинама доминира форсирано занимање за новију, тада звану совјетску књижевност. Међу класицима један од најпопуларнијих је Пушкин. У периоду 1946—1949. појединачна његова дела су се појавила у седам посебних српских издања. Преводи његових стихова, стари, али и нови, штампани су у периодичним издањима — часописима и листовима, али и у различитим антологијама, зборницима и збиркама. Први послератни критички текстови углавном су били преводи совјетских аутора. У њима се, као што се и могло очекивати, много говори о идејности руске класике. А онда се, од 1949. године, полако почиње конституисати самостална српска послератна пушкинистика. Замах су јој, опет, дале прославе Пушкинових годишњица. Мање стодесета годишњица смрти (1947), а далеко више стопедесетогодишњица рођења (1949), поводом које су у целој земљи одржаване свечаности, а у штампи објављивани различити прилози. На свечаној академији у дворани Коларчевог народног универзитета о Пушкиновом животу и раду говорио је Радован Лалић, шеф Катедре за славистику Београдског универзитета. То предавање је оставило писмени траг у виду чланка у цетињском часопису „Стварање”.³⁰ Сасвим укратко: то је сажет информативни водич кроз Пушкиново стваралаштво доста идеологизован и глорификован. (Упор. Пушкин је „остао до краја вјеран идеалима слободе и напретка”, „брзо се развијао као реалист” и сл.). Међутим, већ својим следећим пушкинолошким текстом, опсежном студијом о *Малим шрагеђијама*, Лалић се уврстио у највеће зналице Пушкиновог стваралаштва на српскохрватском језичком подручју.³¹ Исти аутор је нешто доцније акрибично и детаљно анализирао књижевне погледе Александра Сергејевича Пушкина.³²

²⁹ В[ук] Д[раговић], *Московски музеј уметничке лихерајуре, критике и јублицитетске ошкужио је „београдски” Пушкинов рукопис за 38000 франака*, „Политика”, 12. I 1934, бр. 9217, 5.

³⁰ Радован Лалић, *Александар Пушкин*, „Стварање”, 1949, св. 5—8, 165—175.

³¹ Исти, *Пушкинове „Мале шрагеђије”*, предговор књ. А. С. Пушкин, *Мале шрагеђије*, Београд 1954, 7—38.

³² *Александар Пушкин о књижевности*, „Филолошки преглед”. 1963, св. 1—2, 1—15.

Од Пушкинових прозних дела најпопуларнији код Срба био је роман *Кайејанова кћи*. Он се први пут појавио као књига у преводу на српски 1849. године. Било је то уједно прво посебно издање једне Пушкинове књиге међу Јужним Словенима. (Преводилац и издавач Милош Поповић, популаризатор Пушкина, иначе брат Ђуре Даничића). *Кайејанова кћи* је доживела неколико превода и више издања на српском језику. Код читалачке публике је по правилу наилазила на добар пријем, понајвише због „питкости” и мелодрамског расплета. Код стручне критике — не баш увек најбоље. Тако је поводом једног издања из 1927. године Јаша Продановић тврдио да ово дело „спада у најслабије прозне радове Пушкинове”, будући да оно значи компромис са царском влашћу и да је стварано у кључу јевтине романтике.³³ После Другог светског рата се усталило мишљење да је најбољи превод овог романа дао Божидар Ковачевић. За два његова превода предговоре су писали наши истакнути русисти — Миљивоје Јовановић и Мила Стојнић. Јовановић у Пушкину види „превасходно песника, нежног лиричара”, који је романом *Кайејанова кћи* достигао свој врхунац у прози. По њему „ово малено дело представља занимљиву мешавину историјског романа у антиромантичарској традицији и породичне хронике”.³⁴ Мила Стојнић прихвата мишљење да је то по Пушкина недвојбено значајно у књижевноисторијском погледу дело, „огледало његових погледа на историју и савременост, народ, друштво и појединца, на обично, свакодневно и изузетно, на узвишено трагично и комично”.³⁵

Мила Стојнић је аутор још два предговора: посебном издању поеме *Цигани* и препевима Пушкинове љубавне и мартиролошке поезије које је сачинио Љубиша Ђокић. Док у предговору поеме *Цигани* претеже књижевноисторијски и интерпретативни приступ примерен средњошколској настави (књига је објављена у едицији Школске библиотеке), у другом предговору реч је о есејистички надахнутом прилазу Пушкиновом третману вечних тема Ероса и Танатоса.³⁶

Мада су Срби непосредно после Другог светског рата имали преведен комплетан Пушкинов опус — на његова Сабрана дела чекало се дуго. Она су се први пут појавила 1972. године у издању београдског „Рада” и редакцији Милорада Павића. За ово издање изабрани су преводи велике групе угледних преводилаца.³⁷ Солидно ура-

³³ Ј. М. П., А. Пушкин: *Кайејанова кћи*, „Српски књижевни гласник”, 1927, књ. XXI, бр. 1, 72.

³⁴ Предговор књ. Александар Пушкин: *Кайејанова кћи*, Београд 1963, 5—11.

³⁵ Вид. Мила Стојнић, *У средишту историјских и друштвених околности*, у књ. Александар Пушкин, *Кайејанова кћи*, Београд 1976, 129 и даље.

³⁶ Вид. А. С. Пушкин, *Цигани*, у књ.: Александар Сергејевич Пушкин, *Цигани (поема)*, Горњи Милановац 1990, 3—16; Иста, *Предговор* књ. Александар Сергејевич Пушкин, *Песме љубави и смрти*, Београд 1995, 7—16.

³⁷ Преводе су потписали: Никола Бертолино, Јован Дучић, Милован Данојлић, Ирена Грицкат, Јован Јовановић Змај, Божидар Ковачевић, Илија Мамузић, Милорад

Јен предговор Милорада Павића, под насловом *Животни пут Александра Сергејевича Пушкина*, ставља акценат на песникову биографију; његову естетику и српске поетске теме.

У послератном периоду код нас је о Пушкину објављено неколико монографија. Најпре она биографска — Миодрага Пешића, под насловом *Живи Пушкин*.³⁸ Њен други део чине Пешићеви преводи Пушкинових стихова. Онда Сибиновићева анализа романа *Јевгеније Онегин*, намењена средњошколским читаоцима овог романа, али се својом озбиљном припремљеношћу наметнула и свима осталима.³⁹ Методолошки озбиљније проучавање руског класика потпомажу и преведени текстови руских формалиста — Виктора Шкловског, Бориса Ејхенбаума, Јурија Тињанова и Бориса Томашевског.⁴⁰ Сем тога, у трима уџбеницима из Руске књижевности XIX века Пушкину су, како је и ваљало очекивати, посвећена посебна монографска поглавља. Најпре у уџбенику новосадског професора Витомира Вулетића,⁴¹ те београдских — Миле Стојнић и Миодрага Сибиновића.⁴²

Рекло би се да су највећи успеси савремене српске пушкинологије постигнути у све студиознијим компаративистичким студијама. Навешћемо овде неке од њих, у нади да ће већ њихови наслови бити довољно речити. После Тарановског (*Београдски Пушкински сборник*, 1937) и Ђорђе Живановић је зналачки истраживао сложене односе између Мицкјевича и Пушкина.⁴³ Витомир Вулетић се позабавио темом *Тврдицука код Пушкина, Стерије и Гођоља*.⁴⁴ Миодраг Павић је детаљно испитао Пушкинов однос према Орфелину, истражио је и Пушкинове „српске теме”.⁴⁵ И Сава Пенчић се бавио проблематиком *Односа Пушкина према српском народном стваралаштву*.⁴⁶ Мила Стојнић је, између осталог, писала о *А. С. Пушкину и Бранку Радичевићу*.⁴⁷ Пушкин је присутан и у подтекстуалним истраживањима

Павић, Ж. Петровић, Владимир Плаовић, Миодраг Сибиновић, Љубомир Симоновић, Мирослав Топић, Лав Захаров, Вера и Милорад Живанчевић.

³⁸ Београд 1979.

³⁹ Миодраг Сибиновић, „Евгеније Онегин” Александра Пушкина. Београд 1982. Друго проширено издање: *Пушкинов и српски „Јевгеније Онегин”*, Београд 1999.

⁴⁰ Вид. *Формалисти о Пушкину*. Избор, превод и предговор Тања Поповић, Београд 1994.

⁴¹ Витомир Вулетић, *Руска књижевност XIX века. Од Жуковског до Гођоља*, Београд 1971, 161—244. Утисак о овом поглављу кваре местимично претеране компилације (вид. нпр. стр. 196, 207) из уџбеника руског аутора А. Н. Соколова.

⁴² Мила Стојнић, *Руски јисци, књ. I*, Сарајево 1972, 34—60; Миодраг Сибиновић, *Александар Сергејевич Пушкин (1799—1837)*, у књ. *Руска књижевност, књ. I*, уред. Мила Стојнић, Сарајево—Београд 1976, 236—276. Ово поглавље је прештамповано и у другим Сибиновићевим књигама.

⁴³ „Живи језици”, 1957, бр. 1—2, 15—29.

⁴⁴ У књ. *Руско-српска књижевна поређења*, Нови Сад 1987, 213—236.

⁴⁵ *Орфелин и Пушкин; Пушкинове српске песме*, у књ. *Језичко памћење и јеснички облик*, Нови Сад 1976, 45—74, 371—382.

⁴⁶ У књ. *Словенске комјарашивне шеме*, Ниш 1998, 9—26.

⁴⁷ *Прилози проучавању српско-руских књижевних веза — прва половина XIX века*, Нови Сад 1980, 57—77.

Миливоја Јовановића.⁴⁸ Српски пушкинисти дају свој допринос његошологији — преко радова Радована Лалића,⁴⁹ Миле Стојнић,⁵⁰ и Милосава Бабовића.⁵¹ И сами смо један свој рад посветили полинарном проучавању тзв. мазепида.⁵²

Увид у проблематику показује да је код нас мање пажње посвећивано језику и стилу Пушкиновом. У том погледу је значајан пионирски рад Богдана Терзића: *Језик и стил Пушкиновог „Споменика“*.⁵³ После овог чланка, тек у јубиларној 1999. години појавило се неколико значајних истраживања структуре Пушкиновог поетског текста. Предраг Пипер је на линији својих претходника — Ирене Грицкат и Владимира Набокова писао о значењу стихова *сам большой*, те о проблемима превођења овог фразеологизма на више језика.⁵⁴ Ксенија Кончаревић се бавила херменеутичком анализом молитвослова у препеву Пушкина,⁵⁵ док је Вера Борисенко анализирала Пушкинов однос према неким питањима руског књижевног језика, његове граматике, стилистике и ортографије.⁵⁶ Регистроваћемо још и исте године објављени чланак Марије-Магдалене Косановић: *Антропоцентрици, етноними и топоними у Пушкиновим „Песмама Западних Словена“*.⁵⁷

Већ и из овог анотираног библиографског прегледа, на који смо се нужно морали ограничити, види се да је Пушкинова двестогодишњица рођења била подстицајна да се поново, али свестраније и дубље, обрати пажња на његово дело. Поводом овог јубилеја Народна библиотека Србије у Београду и Библиотеке Матице српске и Филозофског факултета у Новом Саду организовале су пригодне изложбе, са лепим, стручно урађеним каталозима. Славистичко друштво Србије је свој редовни годишњи скуп у Београду посветило Пушкину, објављујући реферате у посебном тематском блоку свога гласила „Славистика“. У новосадском Српском народном позоришту одвијала се манифестација *Пушкинови дани*, са музичком вечери, премијерама опере *Алеко* и Плешине драматизације романа *Јевгениј Онегин* (прве у свету). На Филозофском факултету у Новом Саду и по шко-

⁴⁸ Вид., нпр, његову књ. *Руски песници XX века: дијалози и монолози*, Београд 1990, затим чланак о односу Набокова и Платонова према Пушкину, „Славистика“, 1999, књ. III, 22.

⁴⁹ *Његове песме*, „Зборник Филозофског факултета“, 1959, св. IV-2.

⁵⁰ *Његова посвета „Сјени Александра Пушкина“*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд—Нови Сад 1990, 18, св. 2, 141—145.

⁵¹ Милосав Бабовић, *Поетика „Горског вијенца“*, Подгорица 1997.

⁵² Богдан Косановић, *Пушкинов Мазеја у контексту других креација овог лика*, „Славистика“, 1999, књ. III, 23—31.

⁵³ „Живи језици“, 1964, књ. VI, бр. 1—4, 1—15.

⁵⁴ У зб. *Мили Стојнић у часи*, Београд 1999, 129—139.

⁵⁵ Два Пушкинова препева, „Славистика“, 1999, књ. III, 32—39; *Још један прилог проучавању унутарјезичког превођења (Великојосна молишва у Пушкиновом препеву)*, у зб.: *Мили Стојнић у часи*, Београд 1999, 141—159.

⁵⁶ Вера Борисенко, *А. С. Пушкин о руском језику, руској речи и руској орфографији*, „Славистика“, 1999, књ. III, 51—59.

⁵⁷ „Ријеч“, 1999, св. 1—2, 33—40.

лама широм Војводине организоване су књижевне вечери. Јубилеј је обележило и Свесловенско друштво Црне Горе, посветивши руском писцу један блок свога часописа „Словенски гласник“.⁵⁸ Најзад, леп прилог двестогодишњици песничког рођења било је штампање књиже *Два века Пушкина: песме и бајке*, избор, превод, предговор и коментари Миодрага Сибиновића.⁵⁹

* * *

Закључујући ово своје истраживање о Пушкиновом одјеку у српској књижевној критици, констатоваћемо да је овај бард прихванат не само као велики уметник — песник и прозни писац, већ и као пророк. Његова популарност код Срба сведочи о томе да му је стваралаштво нашло одјека у српској души. У суштинском значењу он није странац у српској култури. А за присан однос према Пушкиновом делу заслужна је и књижевна критика, посебно она најквалификованија. Притом ваља имати у виду да Александар Сергејевич Пушкин спада међу највише превођене и анализиране писце код Срба, да је он, како је то лепо приметио Миодраг Пешић, — својим универзалним стваралачким порукама постао „грађанин целога света и свих времена“.

Богдан Косановић

ВОСЕМНАДЦАТЬ ДЕСЯТИЛЕТИЙ СЕРБСКОГО ПУШКИНОВЕДЕНИЯ

Резюме

В докладе дается обзор важнейших публикаций сербского пушкиноведения, начиная с первой заметки о Пушкине, появившейся в „Летописи Матицы сербской“ в 1825 году, вплоть до новейших, появившихся по поводу двухсотлетия со дня рождения писателя.

Первые журнальные заметки о Пушкине не отличаются особой оригинальностью. Зато большой вклад в изучение пушкинского наследия внесли представители русской эмиграции (прежде всего П. Митропан, К. Тарановский, Л. Захаров). В период между двумя мировыми войнами на творчество Пушкина обратили внимание виднейшие сербские критики Й. Скерлич и И. Секулич. Пушкиным долгие годы занимался и М. Пешич, написавший о нем две книги, преимущественно биографического характера.

В 1972 году вышло первое сербское Собрание сочинений А. С. Пушкина, подготовленное М. Павичем, с его же обстоятельным предисловием. Особое внимание заслуживают пушкиноведческие труды виднейших сербских русистов: Р. Лалича, М. Стойнич, В. Вулетица, С. Пенчича, М. Йовановича, М. Сибиновича и др.

⁵⁸ Вид. бр. 3—4 за 1998/99. годину.

⁵⁹ Београд 1999. Стихови су штампани двојезично — у оригиналу на руском и преводу на српски.

Александар Лома

ЕВРОАЗИЈСКИ СТЕПСКИ ПОЈАС КАО ЧИНИЛАЦ ЈЕЗИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ СЛОВЕНА

Разматрају се могући одрази контаката са Скитима и Сарматима у прасловенској лексици, посебно неки термини из области материјалне културе и размене добара (називи за метале **srebro*, **olovo*, **mědv*; **sani* 'саонице'; *tǝrgǝ* 'трговина').

Кључне речи: прасловенски, ирански, скитски, сарматски, културне позајмице, етимологија.

Од Дунава и источних падина Карпата, северним прибрежјем Црног Мора, а затим средином Азије све до Алтаја и Кинеског зида, протеже се, у дужини од око 7000 километара, појас евроазијских степа. Као што је Средоземно море својим воденим путевима пружи-ло погодан оквир за развитак цивилизација Старога света и за размену културних добара међу њима, слично је и ово „средоземно море траве” обиљем паше и недостатком већих природних препрека омогућавало жива етничка и културна струјања на целом том огромном простору. У виђењу античких писаца он представља етногеографску целину, означену једним именом *Скиџија*, по номадским коњаницима који су га настањивали, које су Грци називали *Скиџима*, а Персијанци *Сакама*. Археологија потврђује знатну културну и антрополошку хомогеност тако широко схваћене Скитије у старо доба, све до турско-монголског ширења на запад, а античка ономастика и преживели или у прошлости забележени говори тог лингвистичког комплекса на Кавказу (осетски), Памиру (вахи) и у кинеском Туркестану (хотански) сведоче о иранској припадности Скита или Сака. Премда је та степска култура у целини заостајала за високоразвијеним средоземним цивилизацијама и доста им дуговала, она је својим јужним суседима могла проследити одређена властита достигнућа, посебно у домену коњаничке вештине, док је на мање развијена племена на северу, у лесостепи и у шумском појасу од Карпата до Сибира, њен утицај био много снажнији и свестранији. Новија сазнања о дијалекатској слици староиранског језичког простора у првом миленију пре Хр. и првим столећима хришћанске ере, а посебно о положају скитског са његовим особеним фонетским цртама у кругу староиранских

дијалеката, омогућују да се с мање или више вероватноће идентификује низ досад непрепознатих иранизама у језицима Евроазије, како индоевропским (грчки, латински, трачки, германски, балтски, словенски, тохарски, староиндијски), тако и у угро-финским и турско-монголским (чији су носиоци заменили северноиранска племена степског појаса на добром делу територије), па чак и у сино-тибетанским. И за идентификацију и хронолошко рашчлањење раних позајмица из иранског у прасловенском стоје нам сада на располагању поузданији критерији, што у крајњем исходу омогућује да се боље сагледа удео Прасловена у тим језичким и културним прожимањима који је већ по логици њиховог географског положаја, морао бити знатан.

Међу словенским иранизмима прво место по бројности и средишњи положај на временској скали заузима слој позајмљеница из скитског, које се, бар највећим делом, могу датирати у доба превласти Скита у северном прибрежју Црног Мора, приближно од VIII до II в. пре Хр., а препознају се као такве по низу карактеристичних гласовних црта, од којих су главне: слов. *l* од скитског *ḍ* за праие. *k*, слов. *d* од скит. *ḍ* за праие. *g(h)*, слов. *s* од скит. *s* на месту индоиранске групе *čv* од праие. споја *kč* слов. *l* од скит. *l* од праиран. *d* < праие. *d(h)* (ЛОМА 2000). Скитске (и, уопште, староиранске) етимологије прасловенских речи своју пуну тежину добивају у поређењу са одговарајућим археолошким и етнографским реалијама и кроз установљење истих речи или речи из истог семантичког круга као позајмица у другим језицима.

Ако се данас све јасније уобличава сазнање да „скитизми“ чине главнину словенских иранизама, не треба изгубити из вида реалност контаката те врсте у предскитско време, а ни оних познијих, којих је морало бити у доба након што су Ските као југоисточне суседе Словена у степама северно од Црног мора заменили Сармати и Алани, а пре него што су најпре готска, а затим хунска најезда и узастопни упади других турско-татарских племена са истока резултирали готово потпуном деиранизацијом источне Европе, уз једини изузетак осетске енклаве на Кавказу. Према томе, словенски иранизми — рачунајући само оне речи које су Словени преузели непосредно од Иранаца — могли би се поделити у три скупине према времену позајмице и дијалекатском карактеру свог иранског извора:

1. Предскитски
2. Скитски (VIII—II век пре Хр.)
3. Сарматско-алански (III век пре Хр. — VI век по Хр.)

У доцнијем периоду, након велике сеобе, иранске речи долазиле су Словенима углавном посредством других језика, првенствено турско-татарских.

О словенско-иранским контактима предскитског времена може се говорити само условно, пре свега услед недовољне међусобне из-

диференцираности онога што бисмо само условно смели назвати „праиранским“ и „прото-(балто-)словенским“ у тако рано доба, при знатном броју заједничких иновација на позноиндоевропском дијалекатском плану. На пример, може се претпоставити рефлекс праие. групе **kč* > **čv* заједнички праиранском, прабалтском и прасловенском, а вероватно и разликовање боје *e* и *a* у праиранском најранијег периода, тако да у случају једне иранско-балтскословенске подударности као што је стсл. *svetъ*, лит. *šveñtas*, авест. *spenta-*, стперс., скит. **santa-* остаје дилема да ли је посредни позноиндоевропска лексичка иновација **kčento-* 'надљудски моћан' заједничка трима огранцима, или, пре, врло рано ширење речи са праиранског терена на запад, у лику **isventa-*,¹ који се надаље у свему развијао према законитостима фонетског развоја баштињеног фонда словенских и балтских језика.

Слој позајмљеница из сарматско-аланског чини се знатно тањи од скитског, што може бити последица недовољног броја формалних критерија којима располажемо за њихову идентификацију у поређењу са дистинктивним одликама скитске фонетике² или, можда и пре, тога што је скитски утицај пао у доба обликовања прасловенског језика, тако да је имао значајан удео у заокружењу његовог речника, док се позније зајмљење из сарматско-аланског (као, уосталом, и из германског) свело на „попуњавање празнина“ својствено нормалним међујезичким контактима.³ У том смислу можда је и природно што у општесловенској апелативној лексици једва да има речи које би се могле недвосмислено прогласити „сарматизмима“ и што највероватније примере те врсте представљају два стара, још прасловенска етничка имена, **Sьrbji* и **Hьrvatī*:⁴ у то време више се не ради о путо-

¹ Обично се за праирански узима *is* од *k*, али је могуће да се у њему палаталност још чувала, као у хотанском, онда **čventa-* (**isventa-*).

² Углавном се ради о средњеиранским појавама, од којих су можда најдистинктивније метатезе у сугласничким групама, нпр. сарматски рефлекс од **kč* је најпре *sp* као у Авести и низу других иранских дијалеката, који онда метатезом даје *ps*, *fs*, уп. сарм. **əfsənd-* 'свети' < **isvanta-* у осет. *Ævzəndæg*.

³ Није, додуше, невероватно да су и поједине скитске речи Словени преузели тек од Сармата, чији је језик на тлу Скитије, у следу њиховог додира и мешања са остацима културно супериорнијих Скита, нужно апсорбовао значајан скитски супстрат, делом препознатљив у осетској лексици.

⁴ Први, у значењу 'слободни људи, припадници сеоске општине' (**sərb*, очувано у осетском *sərvət* 'општинска земља, сеоска утрина' < праиран. *sabra-* = прасл. *sěbrъ* < праие. **křbhiro-*), забележен већ у другом веку хр. ере на иранском простору, показивао би карактеристичну сарматску метатезу *br* > *rb*, док би други био по пореклу сарматско-алански антропоним **Hurvad* < **Hu-brādr-* = стинд. *su-bhrāt-* 'добро-брат', посведочен као такав на натписима из прицрноморских градова, са истом метатезом али у одмаклијој форми, након прелаза *rb* > *rv* (тај развој је већ присутан на епиграфским потврдама овог имена, датираним у II—III в., док Птолемејев податак о племену *Sërboi* — са *b!* — у степама између Каспијског и Азовског мора може одражавати етногеографску и лингвистичку ситуацију која је претходила његовом времену). У сваком случају, ако су ове етимолошке интерпретације тачне, „Прото-Срби“ би представљали ранији, а „Прото-Хрвати“ каснији талас иранског настањивања међу Словене; први су могли бити покренути упадом Гота, а други хунском најездом. Уп. ЛОМА 1999—2000, 93 д.

вању речи са културно преофнијег југоистока на северозапад, како се може узети да је био случај са прасловенским позајмљеницама из скитског, већ о физичком померању самих иранских племена у том смеру, вероватно под притиском Гота и доцније Хуна, које је резултирало њиховим насељавањем на словенском тлу и брзом славизацијом.

Укрштена са сликом коју пружају стара историја и археологија, новија истраживања дијалеката степских Иранаца омогућују да се из новог угла сагледају и неке од речи које су досад важиле за германско-балтско-словенске изолексе или су једнострано просуђиване као словенски и балтски германизми. Периоду интензивнијег германског утицаја на прасловенски, који је уследио након што су се Готи настанили у црноморско прибрежје поставши нови посредници између средоземне грчко-римске цивилизације и Прасловена, претходило је једно време када је и прагермански зајмио из прасловенског (нпр. тако важну реч као прагерм. **daila-* '(у)део': МАРТЫНОВ 1983, 17 д.), а још више, добрим делом свакако његовим посредством, из иранског, уп. нпр. прагерм. **swenþa-* 'јак' итд. < балтосл. **šventa-* < праиран. **čventa-*).⁵ У новом светлу приказује се укупна динамика етничких и културних односа у раздобљу дужем од хиљаду година током којег је североисток Европе постепено прелазило из праисторије у историју. Прецизније се, у времену и простору, и у тешњој вези са реалијама, повлаче линије међујезичких контаката, како старе, које каткад ваља преуслерити, тако и многе нове.

Овом приликом позабавићемо се неким аспектима тих процеса, а пре свега њиховим траговима у једном посебно занимљивом сегменту материјалне културе: називима метала.

За сребро постоји заједнички назив у германским, балтским и словенским језицима, али ни у једнима се не да тумачити из домаћих језичких средстава. Из поређења облика гот. *silubr*, стпрус. *sirablan*, лит. *sidābras*, лет. *sidrabs*, прасл. *šrebro* излази као највероватнији заједнички праоблик са *r-r* (као у словенском), одакле би се дисимилацијом изводили германски и балтски облици са *r-l*, *l-r* и *d-r*.⁶ Како се сребро у разним језицима најчешће означава као „бели метал”, чини се примамљива могућност да се у почетном делу тог изворног лика **sirabra-* или сл. крије скитски рефлекс индоиранског придева **čviira-* 'бео', одакле стинд. *švitrá-*, авест. (у сложеницама) **spidra-*. За скитски изгледа да је поред **čv-* > **tsv* > *s* била карактеристична и промена *ðr* > *hr*: обе бисмо, између осталог, имали у скитској сложеници **santahr-aka-* 'минерал боје свете ватре', од **tsvanta-* 'свет' и *adr-* 'ватра' > гр. *sandaráke*, реалгар, сандарак' (глав-

⁵ Уп. ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984, 764 и LEHMANN 336.

⁶ Друкчије ИВАНОВ 1983, 104: узима за изворну форму са *r-l*, која би на неки начин била у вези са груз, називом за сребро *wercxli* (за који в. ниже нап. 9).

на налазишта овог јаркоцрвеног минерала била су у Скитији). Сходно томе, очекивани рефлекс придева **tsvidra-* 'бео' у скитском гласио би **si(h)ra-*⁷. Исти придев у иранским дијалектима иначе означава руде и минерале: стперс. **siča-* у курдском *sīs* 'оловна руда', и, као позајмљеница, у староиндијском *sīsa-* 'олово'; (пра)иран. **ka-tsvīdra-* позајмљено у грчки као *kassiteros* 'калај' и опет у староиндијски као *kāsīsa-* 'зелена галица'),⁸ а ако се уз то има у виду да су у гвоздено доба Скити живели између сребрних рудника у Закавказју и дела северне Европе где сребро управо тада улази у употребу под називом **sirabra-*, присуство скитске речи **si(h)ra-* 'бео, бели метал' у том називу постаје прилично вероватно, како год тумачили његов други део: могло би се помишљати на сложеницу са глаголским кореном **bh(e)r-* 'носити' попут латинске *auri-fer* 'златоносан', или са индоиран. **abhra-* 'небо, облак', у значењу, 'метал небеске белине' или 'бело злато', како се сребро покаткад означава¹⁰ (за *abhra-* је у староиндијском забележено и значење 'мачје злато, лискун'). У овом другом, а можда и у оном првом случају првобитни денотат могао је бити електрум (смеса сребра и злата, звана још и *бело злато*), чија је употреба добро посведочена скитским гробним налазима (нпр. чувена ваза из кургана Куљ-Оба). На тај начин боље би се схватило зашто је у скитском — а под његовим утицајем и у германском, балтском и словенском — стари индоевропски назив сребра **h₂(e)rgn̥to-*,¹¹

⁷ Глас *h* испред *r* можда се већ у скитском губио, као и у неким другим иранским дијалектима у којима је *ðr* прелазило у *hr*; потврду за то пружала би прасл. реч **mirь* < стиран. *midvra-* 'уговор' преко скит. **mihra-* (> **mirra-* > **mīra-*?).

⁸ Подробно у *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Halle/Saale 17–23. September 2000* (у штампи).

⁹ Скит. **sihra-abra-* била би једна од инверзних сложеница какве су карактеристичне за сарматски и осетски, нпр. осет. *ǰaw-ǰaǰf* 'икра', досл. 'рибље просо' од *ǰaw* 'просо' и *ǰaǰf* 'риба'. О том типу АБАЕВ 1979, 347 дд. Сјај сребра поредио се са ноћним небом, тј. са светлошћу месеца и звезда; занимљиво је да рефлекс придева **spidra-* 'бео' у средњеперсијском *spīhr* значи 'небо', одатле у истом значењу нперс. *spīhr* (уп. још староперсијско, у дијалекатском погледу међанско лично име у грчкој предаји *Spīhradátēs* 'небом дат' HINZ 1975, 227); са друге стране, сарматска реч за сребро одражена у осетском ирон. *ævzist*, дигор. *ævzestæ* а позајмљена и у угрофинске језике (коми *ezys*, мађ. *ezüst*, удм. *azyes*, све 'сребро', удм. *uzves* 'олово') етимолошки се везује са прасл. **gvězda*, лит. *žvaigzde* 'звезда', стпрус. *swāigstan* 'сјај'; иста семантика веза и у грузинском *vercxli* 'сребро' ~ *varsklavi* 'звезда' (АБАЕВ I 212–214); уп. и сумерски назив KÜ.AN 'метал (боје) неба' (ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984, 710 н. 2). Инверзија и номинализован карактер првог члана сложенице **sihra-* (не 'бео', него 'белина, нешто бело, конкретно бели метал') објашњавају зашто се он не повинује Caland-овом закону (који би изискивао композициони лик придева на *-i* уместо *-ro* **tsviti-*, уп. ав. *spīti-dōidra-* 'сјајноок', стинд. *siti-pad-* 'белоног' < **sviti*). Име „сребрне реке” у Лижији *Sibros*, посведочено у стиховима грчког песника V в. пре Хр. Панијаса које наводи Стефан Бизантинац с.в. Третијан, могло би, у то време и на том подручју, и само бити иранског порекла.

¹⁰ Стинд. *rajatá- hīranya-*, посведочено од Атхарваведе (EWAi II 425).

¹¹ Одатле авест. *ərəzata-*, стперс. *ardat-*, хот. *aqsata-*, јерм. *arcar*, лат. *argentum*, келт. *arganto-*; стинд. *rajatá-* показује секундаран вокализам почетног слога, док гр. *árgyros* представља другачије образовање од истог праи. корена **arg-* (**h₂erg-*) 'бео'.

посведочен и у индоскитском (хотанском), замењен таквим описним новообразовањем.¹²

Са оловом је донекле сличан, а однекле друкчији случај. Разлика је у томе, што су се у балтском и словенском упоредо очувала два назива, од којих је старији свакако прасл. **svin-ьсь*, лит. *švinas*, лет. *svins*, који оставља спољашњи утисак баштињене речи у оба језика¹³ и најпре се може, заједно са стинд. *švīna-* 'бео, светао' свести на праие. **ku(e)itno-*; ако је та етимологија исправна, овај назив (на словенском плану посведочен само у источнословенском и словеначком), изворно је пре означавао светлији калај (лат. *plumbum candidum* или *album*; лит. *švinas* значи поред 'олово' и 'калај') него само олово, обележено у тој опозицији као 'тамно' (лат. *plumbum nigrum*).¹⁴ На овај други метал као да се изворно односио назив **olovo*, општесловенске распрострањености и такође са балтским паралелама: лит. *álvas*, лет. *alva/alvs* стпрус. *alwis*, премда се и његова посведочена значења у словенском и балтском колебају између 'олово' и 'калај'.¹⁵ Он није објашњив из домаћих језичких средстава, а традиционално везивање са ствнем. *ēlo* 'жуг', лат. *albus*, гр. *alphós* 'бео'¹⁶ неславна је пример коренске етимологије. Могућу паралелу балтосл. **al(a)va-* има у језику азијских Скита: хот. *daujsa* /*dauza*/ 'олово' од **dava-čā*, где је *-čā* продуктиван суфикс. Бејли реконструираше **dāva-čā* од корена **dāu-* 'горети', у изворном значењу '(burnt) white, as the 'whitish metal' (BAILEY 165), но нити тај корен има такву семантику, нити је уопште посведочен у иранским језицима. Унутарјезичка веза могла би постојати са хот. придевом *adū* 'непомућен, незатамњен', од корена **dau-/du-* 'потамнети' дакле **dava-čā-* 'тамни метал', или, како је привативно *a-* у хотанском могло отпасти,¹⁷ можда **adava-čā-* 'метал који не тамни, не рђа'; на такав предлог указује почетни вокал словенске и балтске речи, која је, узевши у обзир добро посведочен скитски прелаз *d* у *l*, сводљива на **adava-*.¹⁸ Грчки лексикограф V века хр. ере Хесихије бележи иначе непознату реч *alába* /*alava*/ 'црnilo

¹² Херодотов податак (IV 71) да Скити уопште не користе сребро ни бронзу, него искључиво злато, односи се само на прилоге у гробницама скитских краљева, па чак ни у тако суженом смислу није сасвим тачан, јер се међу најраскошнијим гробним прилозима које су археолошка ископавања изнела на видело на тлу Скитије уз преовлађујуће предмете од злата и електрума налази и изванредан број сребрних.

¹³ Као што је горе речено, однос сл. *s*: балт. *š* < **k* има природствени карактер. Упркос томе неки допуштају да се ради о веома раној позајмици из истог извора из којег је гр. *kyanos* 'лазур, врста плавог емајла', хет. *kuçanna-* (скорије ИВАНОВ 1983, 102).

¹⁴ Уп. ФАСМЕР III 577 д., М. Спој у ВЕЗЛАЈ 3, 351.

¹⁵ Дистинкција је јасно спроведена једино у јужнословенском, који за 'калај' користи грецизам *косийер* (и сл.), за чије крајње порекло в. горе.

¹⁶ Уп. скорије ФАСМЕР III 135; ТОПОРОВ I, 81; ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 783.

¹⁷ Нпр. *lāša* 'бесмртан' < **anauša-* = ав. *a-noša-*.

¹⁸ Балтски облици би, сами за себе, претпостављали варијанту са нулском базом коренског слога **a-du-a-*, али пре него варијантност код скитског предлошка овде би се могла претпоставити синкопа при његовој адаптацији.

за сликање, мастило за писање' која би, имајући у виду да се оловни минијум већ у античко доба користио у те сврхе (уп. Anth. Pal. VI 67), морала стајати у вези са словенском речју или са њеним претпостављеним скитским предлошком.¹⁹

Ските не треба замишљати само као кориснике и преноснике метала и назива за њих. Стереотип о њима као о ратоборним коњаничким номадима којима су више од свега били страни урбани живот и индустријска производња добрим делом је оповргнут новијим археолошким налазима, особито ископавањима на Каменском градишту, мало испод некадашњих Дњепрових прагова. Испоставило се да је уз то утврђење око 400. г. пре Хр. постојао велики металуршки центар, са топионицама у којима се прерађивала гвоздена руда и ковачницама где је произвођено разне оружје и оруђе, између осталог железни обручи за точкове. Скитска реч **sāna-*, **sānya-* 'гвоздени предмет', у конкретной примени на салинце са железном оплатом, изгледа да лежи у основи словенског (и већ скитског?) назива за санке — превозно средство које је имало велику важност у словенској старини — прасл. **sani*, скит. **sānikā-* посредно посведочено грчком глосом код Хесихија *sēnikē* 'кола без точкова'.²⁰ Сам скитски назив за железо може се реконструисати као **san-* на основу имена легендарног скитског краља који је наводно открио тај метал *Saneunos*;²¹ био би то закономеран скитски рефлекс индоиран. **čvan-* одраженог, на другој страни, у согд. **spn-* /*a-span-*/, хорезм. *ispani*, хот. *hi-ššana-*, осет. ирон. *æfsæn*, дигор. *æfæn* итд.²² Посебно је занимљиво значење осетске речи, првобитно придев 'гвозден', али данас само 'раоник'; у осетском постоји и облик **æfsær*, који се да схватити као хетероклитна варијанта исте основе: **čvar-* поред **čvan-*, а значи, у множини *fsær-tæ* 'салинци', док му у другим иранским језицима одговарају називи за 'раоник': перс. *s(u)pār*, авг. *spāra* итд. Све то чини скитски предлог прасл. назива за салинце и санке вероватним.²³ Културноисторијска вероватност такве позајмице може се пот-

¹⁹ Треба рећи да сазвучне речи Хесихије бележи и у значењима 'чађ, дим, пепео, угљак, ђумур'; ни у једном од њих оне нису објашњиве из грчких језичких средстава. Овај семантички распон указује на неку врсту графита, који се означава као вид олова (лат. *plumbago*, енгл. *blacklead*, нем. *Reißblei*) иако по хемијском саставу нема везе са оловом.

²⁰ Вокализам првог слога у грчком запису, с обзиром на његов сразмерно позан датум, пре се може објаснити преглашеним иранским обликом **sainikā*, него јонском променом *ā* у *e*, карактеристичном за најраније грчке иранизме, како сам то својевремено претпоставио (ЛОМА 2000а, 345); уп. сличну дилему доле у вези са прасл. **mēdb-*.

²¹ Уп. ЛОМА 2000а, 342.

²² За даље новоиранске форме в. АБАЕВ 1481; 1979, 122.

²³ Вероватнијим од онога које сам раније предложио (ЛОМА 2000, 345), изведећи скитски и словенски назив за санке од скит. **san-* < праие. **kuṣṣ-* 'пас', у изворном значењу *'псећа запрега' (презање паса у санке није посведочено код северних Иранаца, али им је могло бити познато из контаката са становницима субполарних предела).

крепити још једним језичким налазом који одражава значај скитске металургије гвозђа: називом за плуг са гвозденим раоником у осетском **kōtān* > ирон. *gūton*, дигор. *goton* и у низу других кавкаских језика, са чијим се скитским пореклом мора озбиљно рачунати.²⁴

Скитски назив гвозђа могао се Словенима и Балтима наметнути само у таквом, суженом значењу, везаном за конкретну реалију, свакако стога што су они у доба када су дошли у контакт са производима скитске металургије већ имали своју заједничку реч за овај метал: прасл. *želězo*, лит. *geležis*, лет. *dzēls*, која је, како год да се тумачи, свакако прастара.²⁵ Другим речима, почетак гвозденог доба у овом делу Европе пада у предскитску епоху, па се то подразумева и за претходно, бронзано доба; а ипак словенска реч за бронзу **mědъ* има врло примамљиву иранску етимологију. Абајев ју је својевремено повезао са *Māda*- „Медија”, именом персијске области, некад и самосталне државе, која је обухватала закавказке руднике бакра.²⁶ Вокализам словенске речи он објашњава посредством грчког облика *Mēdia*, што је слаба тачка његове етимологије, јер име Медије није потврђено у таквој грчкој употреби. Ја сам својевремено претпоставио да се ради о врло раном иранизму, у којем псл. „јат” може рефлектовати ирански дифтонг *ai* настао епентезом у придевском облику **māidya*- ‘међански’, а очувано *d* указивало би на позајмицу пре вршења скитске промене *d* у *l*, тј. пре VII—VI в. пре Хр. (ЛОМА 2000, 338, н. 12). Међутим, тако рано датирање није у складу са хронологијом паралела којима сам тамо поткрепио Абајевљево етимологију. Реч је о називима за оклоп у арапском *mādiya*-, рл. *mādī* и у познијем санскриту *mādhī*, који се свде на ирански придев **mādyā*- ‘међански’.²⁷ Те паралеле нам на убедљив начин предочавају конкретне околности у којима је реч могла доћи старим Словенима: као назив за оклопе увожене из Медије или начињене од тамошње бронзе, а указују и на време када се то могло догодити. Староиндијска и арапска позајмица се оквирно стављају у средњеирански период, од око 300. пре Хр. до око 800. н.е. (KEWA II 616; EWAi III 398), па је и за словенску вероватно сразмерно позно датирање, не много пре нити много после Христовог рођења, а, сходно томе сарматско посредство, које се не коси са изостанком прелаза *d* у *l* карактеристичног за скитске иранизме ранијег периода. Дотада, Словени су бронзу још

²⁴ АБАЕВ I 527 претпоставља порекло од самог етнонима ‘Скити’, по нашем мишљењу пре скит. **kaidāna*-, у вези са стинд. *kuša*-, *kīcā*- ‘раоник’, од индоир. корена **kauc*-/**kuč*- ‘оштар’, о томе подробно у наредном броју московског часописа *Этимология*.

²⁵ Уп. најскорије ФАСМЕР II 43 са Трубачовљевом допунском напоменом, ИВАНОВ 1983, 100 д.

²⁶ За друге, мање убедљиве покушаје да се називу **mědъ* нађу сродне речи на праиндоевропској равни, као ир. *mēin(n)* ‘руда’ или герм. **smīpa*- ‘ковач’, уп. ЭССЯ 18, 145 д.

²⁷ У арапском реч означава гладак оклоп, у санскриту — жичани, од брњица (Ringelpanzer), HORN 216 нап.

увек могли означавати прастарим, још праиндоевропским називом за бакар **ruda* < **roudho*-”црвен” сачуваним још у балтском, староиндијском и германском (уп. ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984, 711). Овом позајмицом отклоњена је његова двозначност, будући да се он, као назив за први познати метал, свакако већ одраније почео употребљавати и за руду уопште, па је надаље и остао у тој употреби.²⁸

Посредничку улогу степских Иранаца између цивилизованих иранских држава старог века, Медије и Персије, и народа североисточне Европе могле би илустровати још неке позајмљенице у прасловенском, као **čāša*²⁹ или **kurbъ*.³⁰

Још већи је удео, у општесловенском речнику, таквих потенцијалних грецизама, за које из фонетских разлога, а и по историјско-географској логици, ваља узети да су Прасловенима могли доћи такође посредством прицрноморских Иранаца: **lukъ* ‘лук’ < скит. **lauka*- < гр. *daũkos* ‘мрква’ (герм. **lauka*- из словенског, а не обратно: ЛОМА 2000, 347); **xaloga* ‘палисада’ < скит. **χāalanga* < гр. *phálanx*, ак. *phádlanga*; **koš-ънъ* ‘ковчег’ скит. **košinos* < гр. *kóphinos* (ibid. 348, подробно ЛОМА 2000); **talogъ* < скит. **īālaga* < гр. *látax*, ак. *látaga* ‘вински талог’ (ЛОМА 2002а, 53—55, друкчије 2000а, 348). Тим путем, пре него неким другим, ушле су у прасловенски такве ране позајмљенице из грчког као **kolyba* < *kalýbē*, **korablъ* < *karábion*, можда и **kury*, *kurtъve* ‘проститутка’ < гр. *kórē/koúrē* ‘девојка’.³¹ Топографски тачно одређив додир домородачког становништва средњег Подњепровља са грчком колонијом крај ушћа Дњепра Бористеном-Олбијом одсликавао би се кроз словенски назив за бршљан (**brst’anъ* или сл.) ако се овај, како смо тек својевремено претпоставили и образложили, своди на топоним *Borysthénēs*.³²

²⁸ Ваља напоменути да је назив *бронза*, распрострањен у већини европских језика, такође иранског порекла (сматра се за познију позајмљеницу из персијског).

²⁹ Хотански облик *čāša* чини ону досад недостајућу кариком којом се, полазећи од пралика **čāša(ka)*-, путем различитих дисимилација, регресивне *iš* — *št* > *t* — *št* или прогресивне *iš* — *št* > *iš*, успоставља веза између претпостављених иранизама јерм. *čāšak*, стинд. *čāšaka*- ‘пехар’ и авест. *tašta*-, перс. *tašti* ‘шоља, чанак’, одакле називи за сличне предмете у већем броју савремених азијских и европских језика, као итал. *tagga*, фр. *tasse*, нем. *Tasse*, наше *шас* (преко турског) и *шачна* (преко немачког?). Словенску реч сада је већ тешко изузети из тог низа и устрајати на (не претерано убедљивим) могућностима унутарјезичке деривације; посредујући облик био би скитски **čāša*-, са накнадним дужењем након дисимилаторног отварања слога. Подробније у следећем *Гласу САНУ*.

³⁰ Домаћа кокош дошла је и старим Грцима средином првог миленија пре Хр. из Персије и Медије, отуда грчки називи за петла „персијска птица, Међанин”; етимон прасл. речи био би стиран. придев **kaura*- (> нперс. *kūr*) „слеп”, с обзиром на „кокошје слепило”, прасл. **kuro-slěpъ*, уп. и чеш. *stěpice* ‘кокош’ (ЛОМА 1999а, 141).

³¹ Реч се примењивала и на проститутке у јавним кућама. Исходниште слов. (односно посредујућег скитског) облика најпре су могле бити дорске форме *kōrvā* или *kōrrā* подробније у посебном чланку.

³² Словенска прастојбина лежала је изван подручја распрострањености бршљана, а постоје посредне индиције да је ова биљка гајена у севернополнтским грчким колонијама, пре свега за потребе Дионисовог култа (ЛОМА 1997: 162).

До позајмица ове врсте могло је доћи само у условима мирног општења између Прасловена и њихових јужнијих суседа у црноморским степама. Ти контакти су се могли најпре остваривати путем трговине. Упркос суду да нема заједничког праие. термина за тај појам (BENVENISTE 1970, I 139—147), доскора је била широко прихваћена етимологија словенске речи **tǫgъ* 'роба, трговина' по којој би се радило о словенско-илирској изоглоси, са паралелом у тобожњој илирској речи *tergitio* 'трговац' и у неким топонимима са венетског подручја као *Tergeste* 'Трст', *Opi-tergium* (уп. нпр. ФАСМЕР IV 82; РОКОРНЫ 324).³³ Недавно је Алфелди (ALFÖLDY 1990), показао да је „илирска глоса” *tergitio negotiator* епиграфски фантом.³⁴ Тако словенски термин остаје усамљен на индоевропском плану, јер за алб. *tregë*, лит. *turgus*, швед. *torg*, фин. *turku* треба прихватити, као што се махом и сматра, да су позајмице из словенског, а не прасродне речи. Отвара се, дакле питање порекла и изворног значења овог термина, које није само од етимолошког, него и од знатног културноисторијског интереса. Овде ћемо понудити два могућа решења.

Реч **tǫgъ* је *u*-основа, чији се гласовни лик у дубљој пројекцији реконструише као **turgu-/turgov-* или **tǫgu-/tǫgov-*. Тако реконструисана, она се може схватити као сложеница са другим чланом ие. **g^hou-* 'говеда' (иначе се та реч у словенском чува у изведеном лику **gov-ędo* и као први део сложеница **gu-тѣно*, **gav-ęзъ*, будући да је управо та животиња оличавала најранији индоевропски појам „робе” и „новчане вредности” (уп. SCHRADER/NEHRING I 371 д., II 255). У првом делу најпре би се крио глаголски корен **tǫ-* > *tǫr-* који је у **tǫrati*/**turiti*. Једна од главних, можда основна употреба с.-х. *ū(j)eraiū* је са објектом 'говеда, стока уопште'.³⁵ Досад није указано на то да овај слов. глагол има најближу паралелу у осетском, ирон. *tæryn*, дигор. *tærun*, 'гонити, *ūeraiū*', првенствено о стоци, а онда и о дивљачи и о људима. АБАЕВ III 278—280 своди га на праиран. **tar(w)-* 'прелазити, преводити и сл.', а пореди струс. *ūyurūiū* 'гонити', док би мађ. глагол *terel* у употребама попут *a pásztor tereli a czordát* 'пастир тера стадо' потицао из аланског.³⁶ У самој ствари, запажа се паралелизам

³³ Друкчије Ондруш 1984: **tǫgъ* исконска словенска реч од **torg-i* > *tražiti*, уп. мађ. *kereskedelem* 'трговина' од *keres* 'тражити', даље у вези са **s-terg-ti* 'чувати'; илир. *tergitio*, *Tergeste* позајмица из славенског.

³⁴ У том смислу што у том споју други члан не представља латински превод првог, који, заправо и није једна јединствена реч, него се разлаже на скраћеницу римског имена трибе *Teretina* и критски топоним *Citium* као *origo* дедиканта.

³⁵ RJA као примере употребе глагола *tjerati* на првом месту наводи оне где је објекат домаћа животиња, а затим, из њих изведене, где је то товар, роба (XVIII 373); ЕЛЕЗОВИЋ има два карактеристична: *Тера говеда на џазар и шера дрва на џазар* (I 313); уп. и *исѣриваиши волове* 'извозити' у примеру из 1816. (РСА 8, 345). За семантички прелаз од „терати стоку (на продају)” до „трговати” уп. и нем. *Vieh treiben* 'гонити стоку': *Handel treiben* 'трговати'. Уп. *Studia Etymologica Brunensia* 2 (у штампи).

³⁶ Осет. глагол употребљава се и у обртима блиским нашем 'наѣраиши, тј. присилити себе на нешто', а од истог корена била би именица *tæraen* 'нагон, тежња'

између **tǫr(j)ati* и **turiti*, и то, између осталог, у употребама везаним за трговину стоком и другом робом, нпр. срп. *исѣуриши* (*краву с шелејом, усѣјајалу робу, воће*) 'изнети на продају' (РСА 8, 401). Чини се врло могуће да у **turiti* имамо један од случајева секундарне *u*-апофоније која полази од лика **tǫr-* — управо оног који претпостављамо у **tǫr-gъ* — као нулске базе од **tǫr-* > *tærun*, *tǫrati*. Ваља подвући старину и постојаност лексемског споја **ter-* и **g^hou-* како у словенском (сх. *ūeraiū žoveda*, при чему се често подразумева 'на продају'), тако и у сарматско-аланском (осет. ирон. *tærynn qūscytæ*, дигор. *tærun ḡocitæ* 'терати краве').³⁷ У **tur/tǫ-g(o)u-* имали бисмо, дакле, реакциону сложеницу са глаголским првим чланом, архаичног индоевропског типа који је у словенском добро потврђен од најранијих времена и до данас продуктиван.³⁸ Основно значење било би јој детерминативно: 'терање говеда (на продају) > 'трговина', одатле и 'предмет трговине, роба', али се могла употребљавати и атрибутивно, као ознака за 'место терања говеда, камо се говеда терају (ради продаје) > 'трг(овиште)'; у овом последњем значењу **tǫgъ* је чест топоним широм словенских земаља.³⁹ Заједнички словенско-германски иранизам из истог семантичког круга био би прасл. **skotъ* „имање, стока”, гот. *skatts* „новац”, стисл. *skattr* „порез”, нем. *Schatz* „благо” од иран. (сарм.) **skata-* „стаја” у осет. ирон. *sk'æt*, пам. сангличи *skōd*, ишкашимски *škū(d)*, изворно сложеница **fšū-kata* — „зграда за стоку”.⁴⁰

Колико год примамљива, ова етимологија није извесна: била би то тек када би се у неком другом језику, у истом или сличном значењу, пронашла сложеница од етимолошки истоветних, или бар семантички еквивалентних елемената. Стога дискусија око речи **tǫgъ* остаје отворена и за друге могућности тумачења. У том смислу укажимо овде на још једну: извођење од сарматског етнонима *Tyregétai*. Тако се звало племе настањено око Христово рођења на доњем Дњестру. Име му се пише још *Tyrigétai*, *Tyrrégétai*, *Tyrregétai*, *Tyragétai*,

(id. 255), бесумње и *tæraen* 'парење стоке', уп. сх. *ū(j)eraiū* у истом значењу (Абајев стр. 266 сумња у везу са *tæryn* и предлаже другу, неуверљиву етимологију), а вероватно и *tælæt* 'угон скота, угнанный скот, добыча', упркос Абајеву, који га изводи од тур. *tala* 'отимати', не нудећи убедљиво објашњење за суфикс (255); стога пре **taryada*, образовано као *mælæt* 'смрт' < **maryada* : *mælyn* 'мрети', *cævat* 'потомство' < *čyavada* : *cævyn* 'ићи' (id. I 307; II 87).

³⁷ Индоиранска (и још праиндоевропска) реч за говедо **gav-* очувала се у осетском, слично као и у словенском, само у изведеном облику, **gau-ka-* или **gava-ka-*, али (као и енгл. *cow*, нем. *Kuh*) у суженом значењу 'крáva', ирон. *qūg*, дигор. *ḡog* (уп. АБАЕВ I 312).

³⁸ За тај тип в. најскорије наш рад наведен у нап. 34.

³⁹ Изведеница од **gav-* 'говеда' **gav(y)a-* попримила је у индоиранском значење 'села, насеља', у којем је можда прешла Германима (гот. *gawi*, нем. *Gau* 'област'), уп. АБАЕВ I 300 s.v. *qaw/gæw*.

⁴⁰ АБАЕВ III 123 д., уп. и LEMMANN 309b. За семантику уп. прасл. **bolgo* „добро, богатство, благо”, сх., слн. и „стока” (ЭССЯ 2/1975, 173), сх. *stoka*, у јужним срп. говорима и македонском „роба” (по пореклу поствербал од *stēhu*), осет. *fo(n)s* 'стока; имање, плен' (АБАЕВ I 478 д.).

Tyragetae, Tyraggítai (Sarmátai), а може се читати најпре **turægætæ* и схватити као изведеница на *-*aka-*, проширена сарматским плуралиним формантом *-tæ*, од античког имена реке *Týras* < иран. *Tura-* 'брз': значило би, напросто, 'Подњестровци' (VASMER 1923, 148). Замислива је ситуација у којој би као посредници између њих и грчких градова на доњем Дунаву и у северозападном прибрежју Црног Мора⁴¹ ти Тирегети за Словене оличавали појам „трговаца” и „трговине”.

Евентуално чување античких назива за Дњестар и Дњепар у прасловенској лексици представљало би непосредне географске оријентире за смештање античке постојбине Словена управо онамо, где се она и традиционално ставља, у источноевропски шумско-степски појас. Назив *Venedi, Venadi* Словенима, који сами себе никад нису тако означавали, могли су наденути, или га бар у подсмешљивом духу преосмислити, њихови јужни суседи, ирански Сармати, у чијем би језику *vænæd-/vænād-* значило 'Дрвојед', уп. у истом значењу стинд. *van-ād-* и родовске надимке типа чеш. *Dřevojedy*. Подсмех би био усмерен од поседника великих стада и обрађивача плодног чернозема ка становницима суседних шумовитих предела, где су земљорадња и сточарство били слабије развијени (ЛОМА 1997, 157 дд.).

Има, при крају Гогољеве приповетке „Страшная месть”, једно место које вреди навести на крају овог разматрања, не толико због његове надахнуте лепоте, колико због симболике коју у себи крије.

За Києвом показало се неслуханно чудо ... вдрут стало видимо далеко во все концы света. Едали засинел Лиман, за Лиманом разливалось Черное море. Бывалые люди узнали и Крым, горою подымавшийся из моря, и болотый Сиваш ... далеко мерещившиеся на небе и больше похожие на облака серые и белые верхи ... Карпатские горы.

Кијевско чудо сликовито нам дочарава географски видокруг наших предака, не такав, који би био непосредно сагледив са било које тачке њихове постојбине, већ састављен из сазнања о удаљеним крајевима која су им долазила преко оне бајословне земље на југу, камо у јесен одлећу птице, чије словенско име **ǰьгъѣ* можда чува спомен на земљу европских Аријаца у црноморским степама (тако ФАСМЕР II 137 д., друкчије ЭССЯ 8, 236 д.). Два стајаћа споја заједничка јужнословенској и источнословенској народној поезији и тиме потврђена за прасловенско доба, **tixъѣ Dunajъ (Dunavъ)* и **sin'e mor'e*, маркирају два таква макрооријентира изван круга обухваћеног властитом свакодневицом, у магловитој даљини погодној да се осмисли као простор поетске радње. Велика тиха река на југозападу могла је првобитно бити *Tisa*; њено данашње име да се свести на исти индо-

⁴¹ Један од њих, данашњи Акерман, лежао је крај ушћа Тира и носио његово име.

европски праоблик **teiso-* као придев **tixъ*, под претпоставком његовог развоја у устима подунавских и потиских Сармата (уп. осет. *t* за праиран. **ai*, осет. *s* за праиран. **š*). „Сиње море” изворно је било Црно, а придев *sin'ъ* у његовом називу ваља схватити као превод, а можда и одраз, староиранског **Axšaina-* (*zrayah*) 'Црно море' у срп. перс. (*Zrēh i*) *Axšēn*, стгр. (из скитског) *Áxeinos (póntos)*.⁴² Била би то два случаја у којима је језик традиционалне поезије преузео страна имена на себи својствен, активан начин, осмисливши их у описне епитете.

ЛИТЕРАТУРА

- АБАЕВ I—IV: В. И. Абаев, *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, Москва/Ленинград, 1958—1989.
- АБАЕВ 1979: В. И. Абаев, Скифо-сарматские наречия, у: *Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки*, Москва, стр. 272—364.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984: Т. В. Гамкредидзе / Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- ЕЛЕЗОВИЋ: Гл. Елезовић, *Речник косовско-мешохишког дијалекта I—II*, Српски дијалектолошки зборник 4/1932, 6/1935, Београд.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва, 1974—.
- ИВАНОВ 1983: Вяч. Вс. Иванов, *История славянских и балканских названий металлов*, Москва.
- ЛОМА 1997: А. Лома, „Дрвоједи”, *Кодови словенских култура* 2, 153—162.
- ЛОМА 1999а: А. Лома, „Петлић”, „палидрвце” или „оплодотворитель”?, *Кодови словенских култура* 4, 131—144.
- ЛОМА 2000: А. Лома, Прасл. **xaloga* < др. -греч. *Alagg-* и скифский переход *f* > х, *Этимология 1997—1999*, Москва 2000, 87—96.
- ЛОМА 2002: А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд.
- МАРТЫНОВ 1983: В. В. Мартынов, *Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян*, Москва.
- ОНДРУШ 1986: Ш. Ондруш, Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев, *Этимология 1984*, стр. 176—181.
- РСА: *Речник српскохрватског књижевног језика Српске академије наука и уметности*, Београд 1959—.
- ТОПОРОВ: В. Н. Топоров, *Прусский язык. Словарь I—III*, Москва 1975—1980.
- ФАСМЕР: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, перевод и дополнения О. Н. Трубачева, I—IV, Москва ²1986—1987.

⁴² Уп. ЛОМА 2002, 37—40; тамо изнесеним аргументима у прилог идентификаци „сињег мора” са Црним (*синеѣ Дунајское море* у руској народној песми, *сињоморац* као назив за источни ветар у Србији, Гогољев обрт *посинеть как Черное море* у „Страшној освети”) може се придодати и израз *засинел Лиман* у горенаведеном цитату из исте приповетке. Свакако пресмела — јер се не може позвати на зајамчену прасловенску старину песничког споја — али не и сасвим невероватна је претпоставка да би се иза *мача гребешѣака, гребенског ѓвожѣа* српских епских песама крила усмена на Кавказ као древни центар железне металургије, о којем су Словени могли имати извесно знање још у својој прадомовини, означавајући га описним називом **Grebens* (ibid. 99 д.).

- ALFÖLDY 1990: G. Alföldy, Ein cypriotischer Kaufmann in Pannonien, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 81, стр. 207—212.
- BENVENISTE 1970: E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* I—II, Paris.
- BEZLAJ: Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977—.
- EWAi: M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* I—II, Heidelberg 1986—1996.
- HINZ: W. Hinz, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferung*, Wiesbaden 1975.
- HORN: P. Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, Strassburg 1893.
- KIPARSKÝ 1934: V. Kiparský, *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*, Helsinki.
- LEHMANN: W. P. Lehmann, *A Gothic etymological dictionary*, based on the third edition of *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache* by Sigmund Feist, Leiden 1986.
- LOMA 2000: A. Loma, Skythische Lehnwörter im Slavischen. Versuch einer Problemstellung, *Studia etymologica Brunensia* 1, 333—350.
- LOMA 1999—2000: A. Loma, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Rorphyrogenetos, *Зборник радова Византолошког института XXXVIII*, Београд 1999/2000, 87—161.
- LOMA 2002a: A. Loma, Aus der skythisch-sakischen Lehnwortforschung (1. Slav. *talogŭ* 'Bodensatz'; 2. Gr. *λάταξ* 'Biber'; 3. Gr. *βόνασος* 'Wisent'; 4. Die türkische Pferdebezeichnung *alaša*), *Studia Etymologica Cracoviensia* 7, 53—65.
- LOMA 2002b: *Scytho-Slavica* (III). Ursl. **xomqoŭb*, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 161—170.
- POKORNY: J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern/München 1959.
- SCHRADER/NEHRING: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* von O. Schrader, hrsg. von A. Nehring I—II, Berlin/Leipzig 1917—1929.
- VASMER 1923: M. Vasmer, *Die Iranier in Südrußland* Leipzig 1923, прештампапо у id., *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde* I, Berlin 1971.

Aleksandar Loma

THE EURASIAN STEPPE ZONE AS FACTOR OF LINGUISTIC AND CULTURAL HISTORY OF THE SLAVS

Summary

Stretched over about 7000 km from the lower Danube and the eastern slopes of the Carpathians along the northern shore of the Black Sea and therefrom through the middle of Asia as far as the Altai Mountains and the Chinese Wall, the Eurasian steppe zone, „the inland sea of grass”, since the domestication of horses which took place precisely there, played a role similar to that of the Mediterranean in facilitating not only migrations and conquests, but also the circulation of cultural achievements between its border areas. During the antiquity these vast grasslands were inhabited predominately by the Iranian-speaking nomads, split into various tribes and dialects, but embraced in the ancient sources by the common name of Scythians or Saka. As innovators in the horsemanship, but also as mediators between the great civilizations of the Ancient World and the still uncivilized northern regions, they exercised a great influence on the neighbouring or even remote peoples, which is reflected in a number of words presumably borrowed from Scythian by many European and Asian languages. One of them was Common Slavic, once spoken in the NE European parkland (Russ. *lesostep'*). Its vocabulary seems to comprise a substantial layer of Scythian loan-words, revealable as such by their phonetic features and distributed over various semantic fields: agriculture, weapons, handicraft, spiritual life, etc. These borrowings from Scythian are to be dated approximately between the 8th and 2nd century B.C.; besides an earlier Iranian stratum is to be supposed in Slavic lexicon, less distinguishable from its inherited core, as well as a later one, Serration, lacking the distinctive traits of Scythian phonetics and having some others of its own, which

are common to the modern Ossetic, such the consonantal metathesis in the ethnic names *Sərb(j)i* from Sarm. **særb* < OIran. **sabra-* = Slav. *seřbr* 'freeman', cf. Sarm. *Serbi* EN in Ptolemy (2nd century A. D.), Osset. *særvæt* 'common land' *Xërvati* < Sarm. *Hurvad* PN (*Choroathos* in Greek inscriptions from 2nd—3rd A. D.) < OIran. **Hu-brādr-* = OInd. *Subhrātr-*, cf. Osset. (Digor) *ærvadæ* 'brother'.

Here an attempt is made to elucidate the impact of Scythian and generally Iranian on Slavic metallurgical and trade terminology. The designation for silver is shared by Slavic, Baltic and Germanic, which can be traced back to an original form **sirabra-* that underwent various dissimilations. Being unmotivated in all of these languages, this word is probably an ancient borrowing. In view of the cases such as OIran. **tsvanta-adr-* 'sacred fire' > Scyth. **santāhr-aka-* > Gr. *sandarākē* 'realgar', the first element *sir(a-)* can be traced back via Scyth. **sīhra-* to OIran. **svīdhra-* 'white (metal)', while *-abra-* is probably to be connected with Indo-Iranian *abhra-* 'sky, cloud', thus 'heavenly white metal', a compound of the inverse type well known to Ossetic and already to Sarmatian.

For lead there is an old designation common to Slavic and Baltic. (ORuss. *svinьcъ*, Lith. *švinas*), but in both domains it is largely suppressed by *olovo*, Lith. *dīvas*, with no satisfactory etymology, probably borrowed from an unknown source. If we allow that its *-l-* can go back to Scythian *l < d*, then it has a close parallel in Khotanese *daujsa* 'lead' supposing an older **dava-ša-* 'dark metal' (if compared to tin) or **adava-ša-* 'not darkening, rustless (metal)'; from the latter form a Scythian **alava-* would be expected, which could explain Slavic *olovo*; if judging from Hesyeh's glosses *dlaba* 'ink', *alābē* 'coal', the word seems to have been related to a kind of graphite, cf. its English name *blacklead*.

There is no reason to suspect the Balto-Slavic name of iron OCS *želězo*, Lith. *geležis* to be borrowed from Scythian, but the Slavic word for sledge, *sani*, does seem to go back, together with Hesyeh's gloss *sēnikē* 'wheelless wagon' < Scyth. *śaukuka-*, to the Scythian designation for iron **san-* < OIran. **tsvan-* (underlying the name of the legendary Scythian king inventor of iron *Saneunos*); as a term of the ironwork — which was developed in Scythia at an early date (Kamenskoe gorodišče on Dnepr) — the word must have designated the iron part of the sledge, or of the plough, cf. Osset. *æfsæn* 'ploughshare' beside *æfsærtæ* 'sledge runners' (the latter from the heteroclit stem **tsvar-*).

Another Iranian import led presumably to the replacement in Slavic of the ancient I.-E. term for 'copper, bronze' *ruda* (from **roudho-* 'red') by **mědb*, the older word surviving as a general designation for ore, the new one reflecting probably Iranian *mādiya-* ('bronze) armour', cf. Arab. *mādiya-*, late Sanskrit *mādhi* both 'armour', literally 'Median, stemming from Media' (notice that the European name of bronze also comes from Persian).

There are other loanwords of Iranian or Greek origin in Common Slavic, which indicate, too, a borrowing of the object along with the word for it by the Slavs through the mediation of the Scythians or the Sarmatians, such as *čaša* 'glass' < Scyth. **čāša-*, by dissimilation from OIran. **čašta-*, cf. Khot. *icašta-* and, otherwise dissimilated, Av. *tašta-* (> It. *tazza*, Fr. *tasse* etc.); *kurb* 'cock, hen' < OIran. **kaura-* 'blind', cf. Gr. *Persikōs ornīs*, Slavic **kuroslēpъ* 'night blindness'; *lukъ* 'onion' < Scyth. **lauka-* < Gr. *daūkos* 'carrot' (thus Germ. **lauka-* from Slavic, and not the opposite); *xalqga* 'palisade' < Scyth. **xālanga* < Gr. *phālanx*, acc. *phālanga*; *košъ-nъ* 'chest' < Scyth. **košinōs* < Gr. *kōphinos* (> Engl. *coffin*); *talogъ* 'sediment, dreg' < Scyth. **tālaga* < Gr. *lātax*, acc. *lātaga* etc. All these etymologies imply the Proto-Slavs taking part in an intensive trade between the North Pontic coast and its hinterland. That was probably the way they came to apply the name of the Borysthene (Olbia) to the ivy (**brst'anъ*), a plant uncommon in their homeland, but cultivated by the Pontic Greeks for the purpose of the Dionysian cult. It is possible that their very term for 'trade', **tęrgъ*, is based on another geographical name from the same region, *Tyregētai*, a Sarmatian tribe dwelling on the lower Dnepr, *Týras*, who were in position to mediate in commerce between the Greek colony named after the river, situated at its mouth, and the upstream regions. But there is yet another, perhaps more plausible possibility of interpreting this term with no etymological connections in other I.-E. languages since Illyrian *tergītio* 'negotiator' is proved to be a ghostword. It can be understood as a compound: **tę-gŭgov-* 'cattle driving' (this being the primitive form of trade), with I.-E. **gŭou-* 'ox, cow' as its second component, preceded by the verbal root **ter-* 'drive' (Slav. *těr'ati*, Oss. *tærun*).

Anyway, it would have been mostly thanks to their southern neighbours of Iranian stock — by whom they were called *Vænæd*- 'Wood-Eaters', mockingly for 'woodlanders' — that the Proto-Slavs enlarged their geographical horizon before they started expanding southwards at the end of the antiquity. Some traces of this early information are to be found in the formulas of their traditional poetry, such as **tixъjъ Dunajъ* 'the still Danube' (originally related to Tisza?) and **sin'e mor'e* 'the (greyish) blue sea', primarily a designation for the Black Sea, a calque or rather a loan from Iranian **axšainam* (*dzrayah*).

Слободан Ж. Марковић

ОДНОС ПЕСНИКА СРЕДИНОМ XX ВЕКА ПРЕМА ФОЛКЛОРУ (ВАСКО ПОПА, БЛАЖЕ КОНЕСКИ, ВАЛЕРИ ПЕТРОВ)

У поезији модерног песничког израза средином двадесетого века јавља се и нови однос према традицији, посебно према фолклору. Неколико изразитијих типова тога односа налазе се у поезији Васка Попе, на српском језику, Блаже Конеског, на македонском језику и Валери Петрова, на бугарском језику. Блискост и разновидост односа ових песника према фолклору у процесу тражења и стварања модерног песничког израза у српској, македонској и бугарској књижевности указује и на типове присуства традиције у новим литерарним појавама.

Песници Васко Попа, Блаже Конески и Валери Петров су генерацијски блиски (рођени 1922, 1921 и 1920. године), јављају се у пуној песничкој снази средином XX века, у време настајања модерних књижевних токова и постају активни чиниоци тога процеса а да међусобно поетички и лично нису повезани.

Кључне речи: поезија, фолклор, модерна, традиција, однос, присуство, представа, надградња.

У многим европским земљама народно стваралаштво више од два века својеврсно надахњује писце и одражава се у њиховим делима као ослонац и веза са традицијом. Тај однос је вид трајања фолклора и израз једног духовног лука у коме се садрже тежње за оваплоћењем лепоте, етике, вере и знања у новим уметничким облицима који у себи носе сложену историјску компоненту људског животног и стваралачког искуства и јасно и уверљиво изражавају судбину људскога бића. Различито се испољавајући, та веза је чин синкретичног спајања ранијих раздобља са модерним књижевним појавама у новим временима. У том чину се рефлектују сложени језички, књижевни и други духовни процеси у цивилизацијском развоју, у коме уметничка представа има своју улогу, али је и докуменат људскога континуитета и трајања.

Значајно присуство фолклора и његово рефлектовање у индивидуалном стваралаштву поједних књижевних епоха је видно — од рационализма, преко предромантизма, у романтичарским врхунским остварењима, у реализму и литерарним токовима до краја XX века. Европска култура је нарочито доживљавала романтизам као најпотпунији процват стваралачког додир са фолклором у свим областима. Романтичарска остварења у писаној уметности речи била су симбио-

за стваралачких искустава у ранијим епохама и областима и њихова надградња. У томе је фолклор био један од најзначајнијих видова на који су се ствараоци ослањали, имали у виду његову ширину и достигнућа и градили своју уметничку визију, што је дало печат епохи романтизма. Стварност, разум и васпитност, као значајни елементи идеја претходних раздобља, надграђени су у романтизму широком скалом емотивности и националним освешћењем. У томе је фолклор био претходница и ослонац, јер је, између осталог, носио у себи спонтаност и осећајност, слободарство личности и народа, посебно у уметности усмене речи, што је допринело да се у обликовању романтичарске епохе угради у њу као сржни традиционални чинилац. Оживотворена је Хердерова идеја о значају народног песništва за „заснивање сваке националне уметничке књижевности”.¹

Вук Караџић и његови следбеници у романтичарској српској књижевности остваривали су Хердерову мисао видном везом са фолклором, и садржајно и изражајно, јер су се књижевни језик и уметничко стваралаштво градили на језику народне поезије и на њеном представљању митова, историје и људских судбина. Тај процес се одвијао и код осталих Јужних Словена, а био изразит у књижевном препороду код Бугара и Македонаца. У каснијим књижевним епохама фолклор није био присутан као у романтичарском стваралаштву, али веза са тим инспиративним извором никада није прекинута. Извесна поетичка начела и погледи на уметнички развој у време модерне, експресионизма, надреализма, неореализма и других изама била су у своме полазишту антитрадиционалистичка, нарочито су наглашено била против фолклора и „фолклоризма”. Међутим, многи значајни писци свих епоха крајем XIX и у XX веку у својим делима су испољили активан и позитиван однос према фолклору и у стваралачком поступку и уметничкој визији уграђивали и надграђивали фолклорна искуства и чиниоце, који су оваплоћени у поезији и прози обележавали присутност и трајање фолклора.²

Однос према фолклору средином XX века као значајна црта литерарног стваралаштва може се видети у поезији више песника, а ми ћемо нашу пажњу задржати на неким примерима. У настојањима да се дође до модерног и новог књижевног израза у поезији средином XX века јавља се и нов однос према традицији, нарочито према фолклору. Неколико карактеристичних типова тога односа у српској, македонској и бугарској књижевности налазе се у поезији Васка Попе на српском језику, Блаже Конеског на македонском и Валери Петрова на бугарском језику. Блискост и разнородност односа модерних песника према народном стваралаштву у тражењу и стварању савре-

меног песничког израза у српској, македонској и бугарској књижевности траје и читав XX век и указује на видове снажног присуства традиције у новим књижевним појавама. Песници Васко Попа, Блаже Конески и Валери Петров су генерацијски блиски — рођени су око 1920. год., средином двадесетог века, у настајању модерних литерарних токова, јављају се у својим националним књижевностима у пуној песничкој зрелости као активни чиниоци тога процеса, а да нису били програмски и лично међусобно повезани.

Васко Попа (рођен 1922. год.) припадао је у српској књижевности антитрадиционалистичком кругу писаца антиромантичарске оријентације. Својим поетичким начелима и поезијом чинио је срж тога усмерења у петом и шестом деценији двадесетог века. На свом песничком путу баштинио је искуства надреалиста и стваралачке поступке неосимболисте Момчила Настасијевића, који су, као и њихови претходници експресионисти, одступали од стандардних песничких норми. Надреалисти су необичношћу речи и њиховим изненађујућим повезивањем свој поетски чин заснивали на индивидуалној асоцијацији, а Момчило Настасијевић је настојао да у својим стиховима оствари сазвучје са мелодијом старих написа и народне поезије и да на томе, као једној од особина, ствара нови песнички израз. Васко Попа је надградио стваралачка искуства тих претходника и надвисио своје песничке узоре. У свом антитрадиционализму ипак је, на њиховом примеру, усвојио и развио једну везу са традицијом и изградио стваралачки однос према фолклору.

Песме Момчила Настасијевића подстакле су Васка Попу да трага за градилачким особинама народног стваралаштва. На Настасијевићево искуство умногоме ће ослонити свој сажети стих и одступање од норме стандардног књижевног језика. Поетске емоције, слике, мисли и визије стварао је загонетним назнакама појмова и односа у песничком исказу. Интересовање за народне умотворине, за њихове специфичне области и видове, Васко Попа је испољио у своје три антологије овога стваралаштва: *Од злаћа јабука* (1958), *Урнебесник* (1960) — песнички хумор, *Поноћно сунце* (1962) — песничка фантастика. У свом пропратном тексту антологије *Од злаћа јабука* Васко Попа каже да се у народним умотворинама чује бескрајна домаћа реч народног песника, којој је он и господар и слуга, „која час славујски бруји час олујно грми од предања до предања, све до оног које наше песнике чека да га створе и предају сутрашњици”.³ У својим стиховима он је ухватио елементарни ехо народних речи које носе предање и друга историјска и животна искуства. Појам је згуснуто казан као у пословицама или сажетом и непосредном експресијом као у клетви, што се види у његовом циклусу *Кривице*.

¹ Нада Милошевић — Ђорђевић, *Казиваши редом*, Београд, 2002, стр. 8. и 9.

² Слободан Ж. Марковић, *Вук Караџић у књижевном шарањању*, Горњи Милановац, 1987, стр. 103.

³ Васко Попа — *Од злаћа јабука*, Београд, 1958, стр. 7.

„Олуја ти постеља
Страва моја узглавље
Широко ти Непочин — поље”...⁴

Симболичност и сликовитост стихова Васка Попе, са особинама које се граниче са ирационалношћу, са елементима загонетности и са слојевитом густином, често су блиски народним изрекама:

„Мисли моје образ да ти изгребу”,
„Из истог чанка сркало”,
„С тобом гујо под кошуљом”,
„Немој да ме купујеш”.⁵

Сведеност и концизност језика и поезије Васка Попе, необичан спој речи и стихова међусобно, као и схватљивост њиховог значења, песнички је начин коришћења елемената српске народне традиције усмене и писане уметничке речи, како у облику тако и у садржају. Елементи поезије: реч, стих, песма, циклус и збирка, чине специфичну структуру, јер тек у својој повезаности (речи у стих, стихови у песму, песме у циклусе, а циклуси у збирке) добијају своје пуно значење и као слојеви чине поетску визију. Међутим, у уметничкој представи ти елементи као њени сржни чиниоци често имају везу са фолклором и народном традицијом и тиме дају једну од боја песничству Васка Попе.

Песник се интересовао за звук и тон народног стиха у жанровима који нису наративног карактера, у којима је снажна значењска и изражајна згуснутост (изреке, пословице, загонетке, фантастика, бројалица и др.), који у сажетом говору носе нијансе људског расположења, од игре до уцвељености и претњи, и успоставио је стваралачки однос према њима. Многа од тих расположења су присутна и у песмама Васка Попе. Он их је тако складно градио и концизно исказао, као да их је преузео од народног песника.

Савременик Васка Попе, Блаже Конески (рођен 1921. год.) вишеструки је прегалац у македонској култури и друштвеном животу после Другог светског рата. Организатор је научног рада у језику и књижевности, истраживач народних говора и народног живота и научни посленик на нормирању македонског књижевног језика — ствара правопис, уређује *Речник македонског књижевног језика*, пише *Граматику македонског књижевног језика* и *Историју македонског језика*, објављује књижевно — историјске студије и есеје и аутор је збирки песама *Земља и љубав*, *Песме*, *Везиља* и приповедака *Виноград*. Извор и ослонац његовог научног и стваралачког рада јесу његово интересовање, истраживање и познавање македонских народних говора и фолклора, што је било значајно за успешно учешће у завршној коди-

фикацији македонског књижевног језика, чији резултати су крунисали настојања претходника на овоме послу. Са закашњењем у односу на друге јужнословенске народе, овај културни и национални чин у коме је Блаже Конески водећи посленик, обогачен је и његовим књижевним стваралаштвом.

Блаже Конески се као песник појавио на размеђу сложених развојних етапа македонске књижевности, у којима су романтичарски трагови и досези још били свежи и присутни, а појавило се снажно трагање за новим модерним садржајима и изразом, који би коренспондирани са књижевним токовима у окружењу и свету. У време појаве и најплоднијег песничког рада Блаже Конеског, у македонској књижевности није се модерно тражило и стварало на начелима анти-традиционализма, мада је било и тога, већ се у трагању и стваралаштву водило рачуна о континуитету са традицијом и настојало се да се она надгради. Блаже Конески је у својој поезији уметнички успешно реализовао спој традиције и модерног. Субјективне преокупације и раздирања савременог човека он је преобразио у литерарне представе и визије чији су израз, сликовитост и згуснутост осећања и значења богати и слојевити. Уметничка представа је отворена и пружа могућност да је читалац асоцијацијом надгради, чему су тежили модерни писци у првој половини и средином двадесетого века. Блаже Конески је остварио ту особину стваралачким ослоном у поетском садржају и изразу на фолклор. Усмена уметност речи била му је извор и подстицај, оријентација и узор, али су његово настојање и свест учинили да му поетска остварења буду у духу новог времена, да досегну савремени и модерни израз.

У својим поетским представама Блаже Конески није евоцирао прошлост, именовао и транскрибовао појаве у савремености у ужем, сопственом окружењу или у свету, већ је стихом стварао аутономну уметничку визију, која је у дослуху са савременим човеком и његовим животним и народним бићем, али довољно своја и непоновљива. Он спада у онај круг песника који поетичка питања поставља у самој песми, указује на могуће успостављање принципа. Виђење ствараоца и песме, поетичких начела и улоге поезије постало је особеност његовог стваралаштва. Значајни ослонац у том поступку учинили су и фолклорни елементи, који нису само из круга усмене уметности речи. Непосредни и највиднији пример за то су стихови песме *Везилка*:

„Везилке, кажи како да се роди
проста и строга македонска песна
од ова срце што со себе води
разговор ноћен во тревога бесна?”⁶

⁴ Васко Попа — *Непочин поље*, Београд, 1962, стр. 78.

⁵ Исто, исто (с. 65, 67 и 68).

⁶ Блаже Конески — *Месина и мигови*, Скопје, 1981, стр. 62.

Обраћа се стихом везиљи — народном уметнику, као саговорнику, да му помогне да у стваралачкој музици оствари начело „просте и строге” песме. При том, он саговорнику поверава своје расположење и незадовољство стваралачким моћима. Везиља, фолклорни посредник у поетичким трагањима аутора, постаје у његовој песми симбол ствараоца и стваралаштва.

Песника Блажу Конеског инспирисале су и друге фолклорне области, које су постале срж његове поетске представе и које указују на његову везу са народним стваралаштвом. У песми *Тешкојо* он је у слојевито значење поезије посредно укључио сложени појам игре — синкретичност, мелодију, ритам, покрет и слику. Песничка реч и поетска слика у *Тешкојо* казују како се носи „в срце дар златен и пој”.⁷

Поезија Блаже Конеског ипак је најшире и највише повезана са остварањима у уметности усмене речи. То се види у песмама *Одземање на силаша*, *Сјерна*, *Кале*, *Марков манастир* и другима у којима је народна легенда његова непосредна инспирација.⁸ Међутим, он у својим песмама субјективизује легенду и модерним изразом представља човеково раздирање и осећање недовољности које прераста у сету. У неким песмама је веза са народном поезијом још непосреднија. Аутор у њима преузима поетски симбол из народне песме и на његовом основном значењу гради ново расположење, које је, каткада, исповедно — субјективизирано, а сама песма добија ново значење у односу на инспиративно полазиште — епски садржај се сублимира у лирском кључу. У песми *Болен Дојчин*, Блаже Конески узима позната симболична значења поетског јунака Болног Дојчина из истоимене народне песме — мученика, браниоца и хероја чији јуначки подвиг својом величином превазилази моћи његовог болног тела. У песми Блаже Конеског наткриљен је надчовечански напор јунака из народне песме, којим чини подвиг, и јавља се трагично осећање недовољности снаге и суочавање са сопственим крајем. Када му је снагом воље ојачао глас, нарасла сила руку и очврсла нога, када је дорастао за мач, Болен Дојчин Б. Конеског осетио је немоћ и лом.

... „Тогаш се сетив ситен и смешен и долен, —
се стопи снагата,
капнаа раце,
падна мечот,
паднав болен.”⁹

Веза поезије Блаже Конеског са фолклором је широка, разноврсна и успоставља се са многим фолклорним областима. Аутор је у стиховима често именовано фолклорне чиниоце и тиме свој однос

учинио непосредним и препознатљивим. Међутим, његова поетска представа у својим слојевима доноси нова и модерна значења. Елементи фолклора у његовим песмама указују да се он ослања на традицију и да користи искуства претходника, али је створио песме изразитог субјективизма и лирског исказа који су у духу модерног књижевног времена. Везе са фолклором у поезији Блаже Конеског „зраче као мост међу временима”.

У развојном луку бугарске књижевности средином двадесетого века Валери Петров (рођен 1920. год.) има своје посебно место. Као млад песник има присан однос према бугарској романтичарској традицији и својим стиховима на својеврстан начин продужава романтичарску развојну линију. У младалачким данима непосредни узор му је песник Никола Фурнацијев. Касније, он се у свом поетском стваралаштву опредељује за разноврсност мотива, а у поетичком опредељењу углавном схвата песму „као игру речима”. Из тога произлази и његов однос према садржају и изразу у савременој поезији — на почетку друге половине двадесетого века. Тиме се опирао и књижевној атмосфери коју су створили у Бугарској критичари, теоретичари и друштвени заговорници. Захтевало се да књижевност одговара савременом животном тренутку и да буде идејни носилац и препородитељ друштвене и националне свести, њен израз и васпитач генерација у прогресивном духу. Објавио је збирке поезије: *Песме* (1949), *Дани које живимо* (1952), *Госћ херој* (1953), *Тамо, на Зајпаду* (1954), *У меку јесен* (1960), *Поеме* (1962) и друге. Иако је шеста деценија двадесетого века била најплоднији период стваралаштва Валери Петрова, у којој су и снажни „идејни захтеви” догматске поетике у бугарској књижевности, који су утицали на оријентацију многих старијих и млађих писаца, он је умногоме остао свој и „усамљена појава” у бугарској књижевности тадашњег времена.

Поезија Валери Петрова у почетном периоду његовог стварања има обиље романтичарских призива. У каснијим раздобљима он је неговао у своме изразу каламбуре и игру речима а расположења у песмама су тужна и весела, озбиљна и смешна, тоњ узвишен или обичан. Међутим, то су само наизглед несагласја у његовим поетским представама, јер је он у оба периода остао веран традицији богатог и разноводног народног стваралаштва. У почетку је његов ослонац, до узора, био онај вид уметности усмене речи који се огледао и у романтичарском стварању поетског света, са најизразитијим баладичним тоновима и осећањима привржености вредностима у прошлости које су доприносиле и неговању националних особености. Ширина тог односа ишла је од сетних тонова до снажног патоса у доживљају и виђењу људске личности, себе и националног бића. Његов израз је близак једноставности народног говора, заснива се на вокабулару којим се именују видови сеоског народног живота, али и бројним турцизмима који су били присутни у народном језику у вре-

⁷ Исто, исто стр. 86.

⁸ Исто, исто, стр. 189. до 208.

⁹ Исто, исто, стр. 147.

ме препорода (попут: сахат, топуз, курдисал и слично). Међутим, субјективност, лиричност и разнеженост над худом људском судбином у његовим песмама били су, ипак, превазилажење фолклорне традиције, по многим особинама, и романтичарства.

У каснијим фазама свога песничког развоја Валери Петров није напустио и потпуно потиснуо неке особености свога раног песничког света. Руралност као амбијент догађања и употреба обичних, песнички неканонизованих речи у изразу — присутни су и касније у његовој поезији, а нарочито у поемама, посебно у поеми *Палечко*.

„Ето ја колата, бјала и заоблена,
ето ги, затрупани, вџшните врати.
— Тук сме, ух, ти глух ли си! — в кочината стоплена
Бождар; прасето, под снега грехти”¹⁰

У овој поеми је присутна бајковитост као непосредна веза са народним стваралаштвом:

... „Палечко му казва: — Дедо, изведи ме! —
Дедото му казва: — Гладај онзи пџн,
с три поклона три пџти го викни по име
„Сушкун — Стружкун — Крушкун” — и ше си навџн...”¹¹

При контрастирању емоција и расположења у једном броју песама Валери Петров преузима неке синтагме и квалификативе из уметности усмене речи. У песми *Хубаво е с мама* за дете које жели да буде поред презапослене мајке, мајчина коса је „светла и мека”, а мамина рука је бајковито „нежна и лака”:

„Косата на мама
е светла и мека,
рџката на мама
е нежна и лека.”¹²

У знатном броју стихова при дочаравању развијених и сложених поетских визија песник се игра речима, што је као поступак и чин блиско визури дечјег фолклора. Тиме Валери Петров употпуњава разност нити којима се његова модерна поезија везује за фолклор.

* * *

Носиоци трагања за модерним песничким изразом у српској, македонској и бугарској књижевности средином двадесетого века били су, између осталих, савременици и вршњаци Васко Попа, Блажо Конески и Валери Петров. Њихова поезија се налазила у сржи тога

процеса у националним књижевностима и својом оствареношћу и уметничком вредношћу чинила је њихове врхове. Међутим, у својим настојањима да створе нови — модерни поетски свет они су у стваралачком поступку и одликама остварених уметничких представа разнородно повезани и са фолклорном традицијом. Начела поетичких опредељења ових песника у односу према традицији и фолклору нису била међусобно повезана. Они су имали своја посебна виђења народног стваралаштва и индивидуални однос према њему као традиционалном искуству, вредносном трајању и градилачком ослоњу у својој поезији. Уз сву разнородност схватања и поступака Васко Попа, Блажо Конески и Валери Петров у својој поезији имају заједничку црту — да су се активно односили према стваралачком искуству и вредностима фолклора и да су то као обогаћење уградили у модерно биће својих песничких дела. Они су допринели да ново књижевно време у српској, македонској и бугарској књижевности буде повезано са претходним фолклорним особеностима и чиниоцима, који се назиру и у структури њихових остварења.

Слободан Ж. Марковић

ОТНОШЕНИЕ ПОЭТОВ В СЕРЕДИНЕ XX ВЕКА К ФОЛКЛОРУ (ВАСКО ПОПА, БЛАЖЕ КОНЕСКИЙ, ВАЛЕРИЙ ПЕТРОВ)

Резюме

В поэзии современного поэтического выражения в середине XX века появляется и новое отношение к традиции, особенно к фольклору. Несколько более выразительных типов данного отношения существует в поэзии Васко Попа — на сербском языке, Блаже Конеского — на македонском языке и Валерия Петрова — на болгарском языке. Близость и разнообразность отношений этих поэтов к фольклору в процессе поиска и создания современного поэтического выражения в сербской, македонской и болгарской литературах указывает и на типы присутствия традиции в новых явлениях в художественной литературе.

Поэты Васко Попа, Блаже Конеский и Валерий Петров, которые принадлежат к одному поколению (они родились 1922, 1921 и 1920 гг.), появляются в полном расцвете поэтических сил в середине XX века, т.е. во время возникновения современных литературных течений, и становятся активными факторами этого процесса, причем поэтически и лично не взаимосвязаны.

¹⁰ Валери Петров, *Поэмы*, Софија, 1972, стр. 26.

¹¹ Исто, исто, стр. 25.

¹² Марин Младенов и Татјана Дункова, *Бугарска поезија, друже љовине двадесетого века, Анџологија*, Београд — Ниш, 1998, стр. 114.

Предраг Пипер

О ЕКСЦЕСИВНОСТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

У раду се разматра природа ексцесивности у односу на категорије градуелности и модалности, којима је ексцесивност непосредно одређена, семантички и облички типови ексцесива, њихова просторна иконичност, прелазни случајеви унутар ексцесивности и у њеном односу према другим семантичким категоријама, као и сличности и разлике међу словенским језицима у избору средстава за изражавање ексцесивних значења

Кључне речи: словенски језици, ексцесивност, градуелност, модалност, граматика, семантичке категорије

А што је више од тога, од збога је. (Мт. 5, 37)

1. *Уводне најомене.* — Словенски ексцесив, слично компаративу и суперлативу у словенским језицима, има два основна облика: префиксални (нпр. срп. *ћремлад*) и описни, лексичко-синтаксички, било као јаки ексцесив (нпр. срп. *ћревище заинћересован*), или као слаби ексцесив (нпр. срп. *ћремало заинћересован*, *недовољно заинћересован* и сл.), било као ексцесив развијенијих синтаксичких структура (нпр. срп. *Заинћересован је изнад очекивања*, *Заинћересован је за што више него што би ћребало* и сл.).¹ Као што ни регуларност граматичког изражавања компаратива и суперлатива није потпуна (са отклонима

¹ Уп. са примерима из

бел.: *занадта зацїкаўлены; недостаткова зацїкаўлены; зацїкаўлены зусїм неспадыжана; зацїкаўлены больш, чым трэба; зацїкаўлены больш, чым патрэбна;*

буг.: *прекалено заинтересован, тврде заинтересован; недостатљчно заинтересован; тој е заинтересован повече от мојте очакваня; тој е заинтересован по-малко от очакваното, тој е заинтересован по-малко от мојте очакваня; тој е заинтересован от това повече, отколкото е нужно, тој се интересува от това повече, отколкото е нужно;*

глс.: *přez měru zajimowany, wón so přejara zajimuje; wón so dosć njezajimuje, přemalo zajimowany, wón njeje dosć zajimowany; wón je zajimowaniši, hač wočakowane, wón so bóle zajimuje hač wočakowane, wón je bóle zajimowany hač wočakowane; wón so za to (na tym) bóle hač je trjeba zajimuje, wón so bóle za to zajimuje, hač je to trjeba; wón je mjenjej zajimowany, hač wocakowane;*

длс.: *pšez měru zajmowany; pšeliš zajmowany, wón se pšeliš wjelgin zajmujo; pšemalo zajmowany, wón se dosć njezajmujo, wón njejo dosć zajmowany; won jo wěcej zajmowany, ako wocakowane, wón se wěcej zajmujo, ako docakowane; wón se za to (na tym) wěcej, ako je trěbne (notne) zajmuje, won se wěcej za to zajmujo, ako jo trjeba; won jo mjenjej zajmowany ako wocakowane; pšewiasoty...;*

који нису једнако изражени у свим словенским језицима) тако је, и још изразитије, одсуство видљивије регуларности у изражавању ексцесивности у словенским језицима, због чега префиксални ексцесив припада области творбених структура, а не граматичких структура у ужем смислу. Префиксални ексцесив у чијем саставу је префикс *пре-* постоји у свим словенским језицима у систему придевских и прилошких изведеница (нпр. срп. *превисок*, *превисоко*), а ређе и глаголских и именичких изведеница (нпр. *преоштерешћии*, *преоштерећеност*), али није у њима једнако развијен, на пример, знатно је развијенији у словеначком језику (уп. *preabstrakten*, *preangažiranost*, *prebanalen*, *prebedast*, *prebel*, *prebister*, *preblizu*, *prebridek*, *predobrota*, *prečloveški*, *pregostobeseden*, *prehitevati* и десетине других) него, на пример, у руском књижевном језику, где је релативно редак (нпр. *преувеличение* или *преуменьшение* и сл.), и где одговарајуће придевске и прилошке структуре, чешће служе изражавању појачане или најјаче интензивности (нпр. *премилый*, *премудрый*, *прехорошенький* и сл.), иако неке такве структуре могу изражавати или ексцесивност или појачану интензивност, односно елативност (нпр. *пребойкий*, *превозносить*, *предостаточный* и сл.), у зависности од контекста, говорне ситуације и комуникативног циља с којим су употребљене. Поред тога, избор префиксалног или неког другог начина исказивања ексцесивности може бити ствар функционалног стила или експресивног стила, односно личног стила, због чега речници словенских језика префиксалне ексцесиве региструју са уочљиво неједнаким степеном исцрпности, који није условљен само обимом речника него и начелним статусом ексцесива у њима.

мак.: премногу заинтересиран; премалку заинтересиран, недовољно заинтересиран; заинтересиран е над очекувањата; заинтересиран е за тоа повеќе отколку што е потребно;

пољ.: *zbyt zainteresowany*, *zbyttnio zainteresowany*; *zbyt malo zainteresowany*, *za malo zainteresowany*; *zainteresowany jest powyżej oczekiwań*; *jest w tym zainteresowany bardziej niż należało by*;

рус.: слишком заинтересован; недостаточно заинтересован; он заинтересован сверх ожидаемого; он заинтересован больше, чем нужно;

слк.: *příliš zaujatý*, *nedostatočne zaujatý*, *zaujatý nad očakávanie*, *zaujatý je viac, ako je potrebné*;

слн.: *preveč zainteresiran*; *premalo zainteresiran*; *zainteresiran je več kot je pričakovano*; *za to je zainteresiran več kot je potrebno*;

укр.: *занадто зацікавлений*; *недостатньо зацікавлений*; *зацікавлений понад усі сподівання*; *над статечність*; *зацікавлений більш ніж потрібно*, *зацікавлений більш ніж треба*;

чеш.: *chodně se o něco zajímá*, *příliš se o něco zajímá*; *zajímá se více, než by se čekalo*; *zajímá se více, než by bylo třeba*.

Српски језик у погледу изражавања ексцесивности у потпуности репрезентује стање које постоји у хрватском, због чега се у овом раду ограничавам српским примерима. Фактички српски језик се овде узима као репрезентант српскохрватског језика који сада постоји у облику три засебна језичка стандарда са засебним називима.

Ексцесивни изрази у савременим словенским језицима имају висок степен просторне иконичности (опет слично многим другим облицима за изражавање различитих видова градуелности), која такође није сасвим подударна у свим словенским језицима, упор у срп. *јер сувише бијасмо оштерећени, преко моћи...* (2. Коп 1, 8); према бел. *што мы ацяжараны был і звыш меры а сілы...*; буг. *че се отеготихме чрезмерно, вѣн от силата си...*; глс. *hdžež běhmy nimo měru nad swoje тосу рřečeženu...*; мак. *бидејки бевме оштоварени многу, дури и преку нацише сили...*; пол. *іżeśmy nazbyt byli obciążeni і nad możność...*; рус. *потому что мы отяжены были чрезмерно и сверх силы...*; слк. *že sme nad mieru, nad (svoju) silu boli pret'ažení...*; слн. *čez mero і čez naše moči nas je obtežila*; укр. *бо над мир і над силу були ми обтяжені...*; чеш. *Dolehlo na nás nadmiru těžce, nad naši sílu*.

Просторна иконичност словенских ексцесива, а поготову механизам функционисања семантичке категорије градуелности у целини, којој припада и ексцесивност, добра су основа за примену и проверу оних теоријских модела у чијој је основи идеја о томе да су многе семантичке категорије организоване и функционишу на начин који је најпотпуније изражен у систему средстава за изражавање просторних значења, што је у основи теорије семантичких локализација (развијане од 1977, в. Пипер 2001), данас у неким важним тачкама блиске појединим принципима когнитивне лингвистике.

Начини унутрашње издиференцираности ексцесивности у словенским језицима (према различитим семантичким критеријумима у којима се преламају везе између ексцесивности и појединих семантичких категорија), као и начини на које се значења ексцесивности исказују, било да имају својство просторне иконичности или да га немају, могу бити добра основа за упоредна и типолошка проучавања словенских језика. Нека важнија питања из тако оцртаног круга проблема излажу се у редовима који следе.

Семантички критеријум границе. — Испитивање ексцесивности у словенским језицима, чији се резултати овде износе, природно је почети освртом на појам границе као семантички принцип, затим на главне одлике категорије градуелности, којој ексцесивност већим делом припада, као и на теорију семантичких локализација, која у овом чланку, као и у неким другим радовима истог аутора, представља теоријско-методолошки оквир за испитивање структурирања и функционисања граматичких и семантичких категорија у савременим словенским књижевним језицима. Теоријски део рада егземплификује се претежно на грађи из српског језика, а описни део претежно на грађи из различитих словенских језика.

Појам границе као критеријум према којем је уређено више семантичких категорија у различитим природним језицима био је, имплицитно или експлицитно, предмет многих појединачних истражи-

вања. Ипак, ни глобалних ни исцрпних истраживања појма границе као општег семантичког критеријума у словенским језицима није било, а, колико ми је познато, није га било ни у другим језицима. Штавише, појам границе као општи семантички критеријум остао је углавном на периферији интересовања и у теоријској лингвистици, односно подробније је теоријски проучаван само у неким својим видовима (нпр. у аспектологији), а не као семантички принцип од општијег значаја.

Експесивност, као основни предмет овог рада, такође је један од видова испољавања поменутог принципа, и то такав који је као целина практично остао изван сфере главних интересовања у лингвистичкој славистици. Истовремено, експесивност је занимљива као предмет испитивања и зато што се у њој семантичка категорија градуелности на специфичан начин пресеца с категоријом модалности, а при томе релативно висока заступљеност експесива у говору није праћена њиховим изразитијим формалним обележјима.

Постоје врло разноврсна значења, са различитим степеном граматикализованости, која су организована тако да је у њиховој основи појам границе. Од граматичких појава које ту спадају могу се, као најкарактеристичнији примери, навести категорија глаголског вида (чији се маркирани члан, перфективност, у већини аспектолошких теорија дефинише помоћу појма границе, поред низа несвршених глагола који значе усмереност на достизање границе, нпр. *белићи*, *шражићи*, *испишиваћи* итд.), и суперлатив, као гранично испољавање неког обележја, нпр. *најлепша*, *најбоље*, *најбржи* и сл.). Суперлативна граничност извире из значења универзалне квантификације „уграђеног” у семантичку структуру сваког суперлатива, нпр. *најлепша* „лепша од с в и х”, а сви језички облици са значењем универзалне квантификације изражавају у оквиру тог значења и појам границе, било да су то опште или одричне заменичке речи (нпр. *свако*, *нико*, *свугде*, *нигде* и др.), бројеви и бројевни изрази попут *први*, *последњи*, *једини*, *уникални*, *оба*, као и друге лексеме које знатнијим или мањим делом свога садржаја значе универзалну квантификацију (нпр. *цео*, *јун*, *увек*, *крајњи*, *екстреман* итд., као и *целина*, *јуноћа*, *крајност* итд.). Граничност је и важнија саставница различитих терминативних израза (нпр. *од зида до зида*, *од среде до субоше* и сл.), а припада јој, чак терминолошки, и подвидска лимитативност (нпр. *одскочићи од зида*, *добацићи до зида* и сл.).

Круг значења заснованих на критеријуму границе заправо је много шири него што се то може илустровати сажетим навођењем најтипичнијих примера. Он обухвата, поред осталог, и негацију (нпр. *незаконити* тј. „с оне стране закона”, *немогућ*, *неуредан*...), негацији блиско значење одсуства нечега (нпр. *бесправан*, *безизгледан*, *бежични*...), укључујући облике са имплицитном негацијом (*слей*, *злув*, *нем*...), различита темпорална значења (нпр. *пре* / *после предавања*), простор-

на значења (нпр. *лојша је на шерену* / *лојша је изван шерена*), такође неке врсте антонимије, као што је комплементарна антонимија (нпр. *жив* / *мртав*) и многа друга значења — фактички сва она значења која су уређена према семантичком принципу интралокализације / екстралокализације, а који повезује врло различите семантичке категорије и који је подробно образлаган у радовима Пипер 1983, 1984, 1988, 2001.

Критеријум границе релевантан је и за разноврсна перлативна и транслативна значења, нпр. *прећи*, *прелетети*, *прескочити*, *пробити*, *кроз прозор*, *преко реке* итд.

Иако врло сажет, овај осврт на неколико карактеристичних примера речи и израза са значењем конкретно или апстрактно схваћене границе не сведочи само о разноврсности конкретних појавних облика тог значења, него и о разноврсности његових главних видова, нпр. оних који се односе на унутрашњи део границе или на спољашњи део границе (уп. *унушар зграде* / *изван зграде*, *шоком празника* / *уочи празника* и сл.), на приближавање граници или на удаљавање од границе, као дистинкцију између адлативности и аблативности (нпр. *до зида* / *од зида*, *до субоше* / *од субоше*), на пресецање границе — транслативност (нпр. *преко оградe*), на израженост или неизраженост границе (уп. *непобеђен* према *неуредан*) и др.

Експесивност је једно од општијих значења у вези са границом и то такво значење за које је релевантна спољашња страна границе у градуелној локализацији, нпр. у срп. *прекасно*, *пребачај*, *подбачај*, *поштраћен*, *нашприродан*, *преко мере*, *изнад могућности*, *испод очекивања* и сл. Поред исказивања степена експесивне конструкције изражавају и оцену о појави која се степенује, о чему се ниже подробније говори.

Градуелност у светлу теорије семантичких локализација. — У семантичком језгру градуелности је пре свега разликовање једнакости или неједнакости појава које се пореде. У првом случају (еквативност) објекат локализације у поређењу смешта се у простор локализатора на апстрактној скали поређења, а у другом случају (диферентивност) објекат локализације се смешта изван простора локализатора на апстрактној скали поређења, што је само једна од манифестација семантичког принципа интралокализације / екстралокализације, на којем се заснива архитектоника и низа других семантичких категорија. Та идеја је у основи теорије семантичких локализација, у чијим оквирима су дати фрагменти описа и објашњења механизма функционисања низа семантичких категорија (темпоралност, неодређеност, посесивност и др.).

Семантика градуелности у светлу теорије семантичких локализација (Пипер 2001; Пипер /у штампима/), у најкраћем се своди на чињеницу да је у основи идеје степеновања метафора скале на којој се

локализује интензитет неког квалитета или величина неког скупа тако да је вербализовано степеновање изражавање интензитета или величине путем утврђивања односа неког објекта (узетог сингуларно, збирно или плурално) према неком другом објекту у једнодимензионалном скаларно замишљеном простору, при чему се објекат градуелне локализације (оно што се пореди) одређује помоћу градуелног локализатора (онога према чему се објекат градуелне локализације пореди), слично као што се објекат просторне, временске, узрочне или неке друге локализације одређује помоћу просторног, временског, узрочног или неког другог локализатора. Тако, на пример, у значењу исказа *Храст је виши од липе* интензитет с којим је својство висине испољено у једном објекту („храст“) на замишљеној скали висине локализује се изнад интензитета с којим је исто својство испољено у другом објекту („липа“), што може бити и лексички спецификовано, нпр. *Храст је мало / знајно / мно́го виши од липе*, или конверзивно *Липа је мало / знајно / мно́го ни́жа од храста* и сл.

Еквативност у таквом приступу степеновању представља градуелну локализацију унутар локализатора (интралокализација), а други видови степеновања су различите врсте градуелне екстралокализације. Растојања између градуелног локализатора и тачке (оријентир) која конкретизује однос објекта локализације са локализатором могу бити мања или већа. У терминима семантичке локализације то значи проксималну или дисталну градуелност (нпр. срп. *мало / мно́го, рејско / често, слабо / јако* итд.). У граматикализованом степеновању растојање између локализатора и оријентира у градуелној локализацији, какво изражава компаратив наспрам суперлатива, испољава се као семантичка разлика између обичне и максималне или минималне дисталности (нпр. *Они су више моштивисани да боље раде* према *Они су највише моштивисани да боље раде / Они су најмање моштивисани да боље раде* и сл.).

Елементарни ситуативни оквир градуелне локализације обухвата поред (1) простора градуелне локализације (који се обично схвата једнодимензионално), (2) објекат градуелне локализације, (3) локализатор у таквој локализацији, као и (4) конкретизатор односа између (2) и (3), тј. ужи апстрактни простор којим се однос између објекта локализације и локализатора ближе одређује, нпр. као локализација изнад, испод или у нивоу локализатора у степеновању, као у примеру *Она је усјешнија од њега, Он је мање усјешан од ње, Она и он су јо усјешности једнаки* и сл., где је „њена успешност“ локализатор, а домен више, ниже или једнаке изражености истог својства је конкретизатор, тј. оријентир према којем се ближе одређује градуелни однос између објекта локализације и локализатора у комуникативној ситуацији степеновања, док се та апстрактна вертикала често истиче употребом предлога чије је основно значење просторно.

Експесивност је, сагласно изложеном, један од видова исказивања диферентивности. Главна семантичка специфичност експесивности у оквиру семантичке категорије градуелности јесте у градуелној локализацији спољашњом границом локализатора („изнад“ или „испод“ локализатора) и у обавезности модалне компоненте у значењима експесива.

Експесивност у кругу шийова градуелности. — Семантичка категорија градуелности, као језички израз човекове способности да уочава и вербализује мноштво прелазних облика унутар реалних или фиктивних светова, и као израз човекове склоности да језичку слику света концепира превасходно у градираним димензијама, богата је и општим и специфичнијим видовима. Као што то у науци обично бива, једни од њих су боље проучени, посебно они који су шире заступљени у већем броју језика, нпр. компаративност, суперлативност или деминутивност, а други видови градуелности су сразмерно мање испитани. Када је о словенским језицима реч, а сва је прилика да то важи и за друге језике, у слабије испитане видове градуелности иду не само они који су мање граматикализовани, или који су структурно једноставнији и системски слабије развијени, него и они који у семантичкој категорији градуелности заузимају према нечему мање или више периферно место.

Пошто семантичке категорије не постоје у празном простору него се додирују и преплићу, појаве које се с више или мање условности називају периферним у оквирима неке семантичке категорије заправо су појаве у којима је изразитије присуство најмање два категоријална значења. Та идеја развијана је у многим граматичким теоријама, а у славистици посебно у радовима А. В. Бондарка (в. Бондарко, ред., 1987). У такве појаве спада и експесивност као вид градуелности за који су карактеристични и модални садржаји. Ипак, пре него што главна пажња буде усмерена на експесивност, неопходно ће бити оцртати у главним линијама структуру семантичке категорије градуелности, да би на позадини те опште слике јасније било место које у њој заузима значење експесивности.

Врсте степеновања одређене су, пре свега, природом градуелног локализатора (в. Пипер 2001 /у штампима/). У граматичком степеновању локализатор је издвојен („висина дрвета“, „њена доброта“, „тежина метала“ и сл.), док је у лексичком степеновању градуелни локализатор норма као уобичајени или прописани степен испољавања неке особине или величине. У селективним степеновању локализатор је интензитет испољавања неке особине или величина неког скупа, са којом се пореди и према којој се одмерава интензитет исте особине у неком другом објекту или величина неког другог скупа, нпр. *Олово је теже од злата, Сјуденкиња је више него сјуденшта* и сл. У нормативном степеновању локализатор је норма испољавања интен-

зитета особине или величине скупа (ма шта говорно лице сматрало нормом), нпр. *укусно јело, добра музика, мало посетилаца* итд. (в. Воротњиков 1999, Пипер 2001).

У српском језику, као и у другим словенским језицима, селективно степеновање јаче је граматикализовано од нормативног степеновања обухватајући: селективни екватив (нпр. *крушка је слађа као мед*), селективни компаратив, чији је традиционални назив само — компаратив, и то било јаки компаратив (нпр. *крушка је слађа од меда, сестра је више заинтересована него браћ*), било слаби компаратив (нпр. *сестра је мање заинтересована него браћ*), и селективни суперлатив (нпр. *она је најбоља у разреду*), док нормативна компаративност у словенским језицима има углавном лексичко-творбене облике обухватајући: нормативни екватив (нпр. *уобичајен, йросечан, осредњи*), нормативни компаратив, и то било као слаби компаратив особине, тј. деинтензив (нпр. *наглув „мало глув“*), било као слаби компаратив величине, тј. деминутив (нпр. *носић „мали нос“*), као јаки компаратив особине, тј. интензив (нпр. *йошежак „много тежак“*) или као јаки компаратив величине, тј. аугментатив, нпр. *носина „велики нос“*, или нормативни суперлатив (нпр. *јединствен, нейоновљив, сасвим изузетан* и сл.). Основни наведени типови степеновања (еквативни, компаративни и суперлативни) обухватају више ужих типова (в. Пипер 2001, са ослонцем на раније типологије компаративних конструкција у словенским језицима, нпр. Јурковски 1976, Ожеховска 1985, Воротњиков 1999, Јахнов 2000 и др.).

Екцесивност представља вербализовани степен одступања од испољености неког својства, који се одређује спољашњим делом границе локализатора у датом односу градуелне локализације, нпр. *йреухрањен „ухрањен више него што је потребно“, а йошхрањен „ухрањен мање него што је потребно“*.

Особина која издваја екцесивност у поређењу са другим видо-вима градуелности одређеним спољашњим делом границе локализатора налази се у појму одступања као локализованости спољашњом страном границе локализатора у конкретном или апстрактном простору, које се сматра неуобичајеним, непожељним или непотребним.

Као што из изложеног следи, у оквиру екцесивности семантичка категорија градуелности остварује се истовремено на два начина: 1) као одступање од норме, што припада сфери диферентива, 2) као избор једног од три степена тзв. објективне модалности: могућност — потреба — обавеза.

Критеријум одступања, тако карактеристичан за екцесивност, као нарушавање експлицитне или имплицитне норме, у екцесивима се конципира као оцена, што повезује екцесивност са модалношћу аксиолошког типа, која је према садржају — модалност могућности,

потребе или обавезе, тако да су на тој основи издиференцирана три главна типа екцесивности.

Шире посматрано, као што су диферентиви, укључујући све врсте компаратива, суперлатива, интензива, деинтензива итд. — део система градуелних израза којем припада и екватив, тако су и разне врсте екцесива део система средстава за изражавање оцене довољности, којем припадају, и у чијем су средишту, различити облици адекватива, са заједничким општим значењем степена испољености обележја која се сматра одговарајућом, тј. адекватном, нпр. срп. *довољно, досћа, шаман колико треба, ни више ни мање* и сл., или *Сулашан, и ништа ни за длаку мање, јер би то значило исто што и не биши, ни за длаку више, јер више од тога нема* (И. Андрић).

Упор такође срп. *Досћа ти је благодати моја...* (2 Кор 12, 9) према буг. *Доволно ти е Моята благодат*; глс. *Dosaha ci moja hnada...*; мак. *Досћа ти е Мојата благодати...*; пољ. *Dosyc masz na lasce mojej...*; рус. *доволю для тебя благодати Моей...*; слк. *Dost' más na mojej milosti*; слн. *Dovolj ti je moja milost*, укр. *Достуй твоє Моє благодати...*; чеш. *Stačí, když máš mou milost...*

Семантички ййови екцесивности. — Главни семантички типови екцесивности су следећи.

Екцесивност могућности, за коју је на семантичком плану карактеристична релевантност спољашње границе локализатора, исказује се у српском језику, сагласно таквом значењу, најчешће изразима у чијем је саставу предлог (*изнад*, или префикс *над-*, нпр. *живеши изнад својих могућности, надљудски најор, најчовечанска снага, најйриродна моћ* и сл., где се наглашава прекорачење горње границе могућности онога што именује део екцесивног израза који следи за таквим предлогом или префиксом. Екцесивност могућности, чије је елементарно значење „више него што се може очекивати“ или „мање него што се може очекивати“, у словенским језицима нема изразитије развијене и регуларне облике изражавања. У саставу таквих израза обично је глагол *моћи*, или нека друга лексема са истим кореном или лексема сличног или блиског значења, нпр. *Ходао је брже него што је обично био у стању да хода, То йревазилази њихове ййособности* и сл.

Уп. такође срп. *Сеједочим да йо могућству и йреко могућства добровољно даваху*. (2. Кор 8, 3) према бел. *Бо съветчу, што подле магчымасьці и звыш магчымасьці ахвотныя былі...*; буг. *Защото свидетелствувам, че те дадох доброволно според силата си, и даже вѣн от силата си...*; глс. *Po swojich możnosćach — haj to možu wobsweđčić —, nad swoje możnosće su nas dobrowólnje a neležnje wo mítosé prosyli...*; мак. *зашто според можностиите нивни, јас сум сведок, а и йреку нив, йие давааи добровољно...*; пољ. *Wo daję im świadectwo, że według możności, i nad możność ochotnymi się pokazali...*; рус. *Ибо они добротны*

по силам и сврх сил — я свидетель; слк. *Vydvám im svedectvo, že dali podľa možnosti, aj nad možnosť*; слн. *Po svojih močeh in — to lahko pričujem — celo čez svoje moči so nas iz lastnega nagiba vneto prosili za uslugo...*; укр. *бо вони добровільні в міру сил своїх, и над силу, засвідчую...*; чеш. *Mohu jim dosvědčit, že dobrovolně davali podle své největší možnosti, ano i nad možnost...*

Експесивност потребе, за коју је обично карактеристична релевантност горње спољашње границе (нпр. *Jelo је ирслано*), али, ређе, и доње спољашње границе (нпр. *Дејше је иоштрањено*), изражава се у првом случају предлозима и префиксима са значењем локативности или транслативности (*ирслаб, ирешоварен, ирецењен, иреко иошребе, изнад очекивања...*), а у другом префиксима и предлозима са значењем локализације доњом страном локализатора (нпр. срп. *иошценишти, исјод очекивања, исјод сваке кришике...*, такође *недоичен, недокуван, недовршен, недорађен, недоштеран* и сл.). Експесивност потребе, чије је елементарно значење „више него што је потребно” или „мање него што је потребно” представља најразвијенији семантички тип експесивности у словенским језицима. Поред префикса *ире, ире-на-, иод-, не-до-* и других, још чешће се изражава лексичко-синтаксички — употребом придева или прилога у функцији експеситативне одредбе, нпр. *иревише храбро, иревише храбар, није довољно храбро* и сл., или — *Јер ударци се овде не мере и лако иду иреко оног што је иошребно*. (И. Андрић, *Проклешта авлија*)

Уп. и срп. *Ко је много скупио није му иреишло; и ко је мало скупио, није му недосишло*. (2. Кор 8, 15) према бел. *Хто збер шмат, ня меў нястачы; и хто — мала, ня меў нястачы; бут. Който беше събрал много, немаше излишък, и който беше събрал малко, не му беше оскъдно*; глс. *Štôž měješe wjele, njetěješe nadbytk, a štôž máto, njetěješe njedostatk*; мак. *Кoj собрал многу, нема одвишок; и кој малку, нема недосишк*; пол. *Kto wiele nazbierał, nie miał nadzbyt, a kto mało nazbierał, nie miał mało*; рус. *кто собрал много не имел лишнего; и кто — мало, не имел недостатка*; слк. *Kto mal mnoho, nemal nadzbyt, a kto málo, nemal nedostatku*; слн. *Kdor je veliko nabral, ni imel preveč, in kdor malo, ni imel premalo*; укр. *Хто мав багато, той не мав зайвину, а хто мало, — не мав недостачі*; чеш. *Kdo měl mnoho, tomu nic nepřebýlo, a kdo málo, neměl nedostatek*.

Такође у срп. *У садашње вријеме ваш сувишак да буде за њихов недосишак, да и њихов сувишак буде за Ваш недосишак; да буде једнакост*. (2. Кор 8, 14) према блр. *Але роўнасьць. Цяпер дастатак ваши да нястачы іхнае, каб дастатак іхны мог быць да нястачы вашае, каб была роўнасьць...*; бут. *но да има равенство, така штоо вашето сегашно изобилие да запълни техната оскудност, та и техното изобилие да послужи на вашата оскудност; така штоо да има равенство...*; глс. *W něčičišim času njech vaš nadbytk jich njedostatk pomjejša, zo by tež jich nadbytk vaš njedostatk pomjejšill, a tak nastalo wurunanje...*; мак. *сега-*

шнииош ващ одвишок да го дойолни нивнииош недосишк, ша и нивнииош одвишок да йослужи за ващииош недосишк, ша да има еднаквост...; рус. *Ныне ваш избыток в восполнение их недостатка; а после их избыток в восполнение вашего недостатка, чтоб была равномерность*; слк. *Vaša terajšia hojnost' nech pomože ich nedostatku, aby ich hojnost' pomohla nedostatku vašmu, a tak nastala rovnost'...*; слн. *V sedanjem času bo vaše obilje lajšalo njihovo pomanjkanje, da bo tudi njihovo obilje lajšalo vaše pomanjkanje. Tako bo prišlo do enakosti...*; укр. *Часу теперішнього ваш достаток нехай недостаткові їхньому допоможе, щоб и їхній достаток був на ваш нестаток, щоб рівніст була...*; чеш. *váš přebytek pomůže nyní jejich nedostatku, aby zase jindy jejich přebytek přišel k dobru vám ve vašem nedostatku, tak nastane vyrovnání...*

Експесивност обавезности, или проскриптивна експесивност, чије је елементарно значење „изван онога што је обавезно” исказује се предлозима и префиксима *ван, изван, иреко* и др., нпр. *ирекоредно дежурство, дежурати иреко реда, ванредни конгрес, учесствовати ван конкуренције, иребукирати, бишти исјод ирше, мимо закона, ирестуи, ирестуишник, кршење закона* итд. Нпр. у срп. *И да нико не ирестуи и не шитешти браћа својежа...* (11 Сол 4, 6) према бел. *Не выступайце з права и ня крўдзьце брата сваіго ў справе...*; бут. *и да не престъва никој, та да поврежда брата си в това нещо...*; глс. *Nichtó njech svojego bratra njeķriwǵzi a njewobšudža...*; мак. *и да не ирестуиува и го измамува во шао брашииош свој...*; пол. *I aby nikt nie uciskał i nie oszukiwał w żadnej sprawie brata swego...*; рус. *Чтобы вы ни в чем не поступали с братом своим противозаконно и корыстолобиво...*; слк. *Nech sa nikto vo svojim počínaní nedopúšťa prechmatov a neoklamáva brata...*; слн. *Naj v tej stvari nihčer ne goljufa in ne vara svojega brata...*; укр. *Щоб ніхто не кривдив и не визискував брата свого...*; чеш. *At' nikdo v této věci nevybočuje z mezí a neklame svého bratra...*

Конкретан тип експесивности понекад добија експлицитну номинацију, нпр. *То је изнад наших могућности, ... иошреба, ... мимо ироиша, ... не може да..., ... не иреба да..., ... не сме да* и сл. (в. при- мере дате у вези са експесивношћу могућности).

Начин експесивног сшејеновања. — Експесивност се у словенским језицима испољава као двоструко степенована модалност. Посматрано на општијем плану, трима основним типовима и степенима тзв. објективне модалности (нпр. срп. *моћи — иребаши — морати* и сл.) одговарају три типа и степена експесивности — прекорачење могућности (нпр. *нашчовечански*), прекорачење потребе (нпр. *иресирош*) или обавезе (нпр. *ванредни*). Уже степеновање у оквиру експесивности тиче се аксиолошке димензије модалне квалификације уопште и експесивне посебно, коју у најједноставнијем виду могу да илуструју у српском слаби (дефицитни) експесив *недовољно* или јаки (суфицитни) експесив *сувише* у односу на „неекспесив”, тј. аде-

к в а т и в *досѣа*, а у развијенијој скали, поред општег слабог ексцесива (нпр. *недовољан*), и слаби ексцесивни суперлатив (нпр. *сасвим недовољан*), слаби ексцесивни интензив (нпр. *изразиџо недовољан*), односно поред општег јаког ексцесива (нпр. *сувиџан*), и јаки ексцесивни суперлатив (нпр. *сасвим сувиџан*), јаки ексцесивни интензив (нпр. *изразиџо сувиџан*), јаки ексцесивни деинтензив (нпр. *помало сувиџан*) и сл.

Неки прелазни случајеви. — Као што у оквиру ексцесивности постоји унутрашња издиференцираност њених значења и прелазни облици међу њима, тако постоје значења и облици прелазног статуса између ексцесивности и њој најближих језичких појава. У њиховој основи је чињеница да граница између две појаве на чијем је прекорачењу или недосезању заснована ексцесивност може бити више или мање оштра, као што може бити донекле ствар субјективне процене говорног лица шта је то норма у односу на коју постоји отклон обухваћен ексцесивним значењем; и као што је донекле опет ствар процене говорног лица да ли ће нешто видети и језички изразити као одступање од норме, тј. као ексцесивност, или просто као разлику у степену испољености неког обележја, при чему идеја отклона одлази у други план или сасвим нестаје.

Тако, на пример, неке лексеме у чијој семантичкој структури компонента границе има централно место (иако тај услов није обавезан) могу бити дериватори израза за означавање још наглашеније границе (нпр. у срп. *улијрарадикалан*, али и *мајџтор над мајџторима*, *џрвак лиџе џамџиона*, *најџрви* /супстанд./ и сл.), чиме се добија значење унутрашње ексцесивности будући да се исказује отклон у односу на ужу и ширу унутрашњу границу.

Један од познатијих облика прелазних случајева између ексцесивности и суперлативности представља елатив исказан ексцесивним обликом (срп. *џрелей*, *џремџо*, *џредраџ...*; рус. *премудриј*, укр. *премудриј* и сл.). У неким облицима који су некада могли имати ексцесивно значење нема ни ексцесивности ни елативности (нпр. у рус. *џре-красниј*), у другим пак могућа су оба значења и само контекст може да их диференцира, уп. *Халина је џрелейа* „халина је изузетно лепа“, или *Призор је био џрелей да би се моџао ојисати* „призор је био сувише леп...“ и сл., уз могуће субјективне разлике у процени прихvatљивости таквих исказа, које су иначе често својствене прелазним појавама. Нпр. у срп. *А ја мислим да ни у чему нисам мањи од џревеликих ајосџола*. (2 Кор 11, 5) према бел. *Але я ўважаю, што я ни ў чым не застаўся ад апосталаў вышшых*; буг. *Обаче мьсла, че аз не съм въ нищо по-долен от тия превъзходни апостоли!* глс. *Мысли пак, зо нјејсут в ниџит тјенје хаџ тиџи „надјароџтолјо“*; мак. *Но јас мислам дека во ниџито не сум џомал од врховниџе ајосџоли...*; пољ. *Воџ там за јо, џет нје буџ в ниџет подлејсзу, ниџели они барџо wielcy Апостоловиџе*; рус. *Но*

я думаю, что у меня нет ны в чем недостатка против высших Апостолов; слк. *А ја мьслим, џе нестојим в ниџом за онџми вел'апоџтолми*; слн. *Vendar mislim, da v ničemer ne zaostajam za nadvse velikimi apostoli*; укр. *Та думаю я, що нічим не лишаюсь позад передниџих апостолиџе*; чеш. *Mám však zato, že nejsem v ničem pozadu za těmi veleapostoly...*

Прелазак ексцесивних израза у елативне може бити и формално истакнут као на пример у словен. *bel prebel*,... што је модел који постоји у свим словенским језицима, али не са истом учесталошћу употребе нити са истом стилском вредношћу.

Начелне разлике између наведена три типа ексцесивности у неким контекстима могу бити поништене. Тако, на пример, *џрекобројан* „изван количине одређене нумерисаним списком“ често значи и „сувиџан“, тј. „непотребан“, што је ближе ексцесивности потребе, слично томе *Приноси су џодбаџили* може значити „приноси су нижи од потребног“ или „приноси су нижи од планираног“ итд.

Норма ексцесивности, као што је поменуто, може бити имплицитна (што је више својствено ексцесивности могућности или потребе), или експлицитна (што је више карактеристично за проскриптивну ексцесивност). Норма у односу на коју се нешто оцењује као ексцесивно обично се схвата као норма неке друштвене средине (нпр. *Овде су књиџе џрескује*), али може бити схваћена и као норма која важи само за појединца, што се онда обично посебно наглашава, ако се не разабера из контекста о којем виду норме је реч, нпр. *Те књиџе су за њеџа биле џрескује*.

Облици изражавања ексцесивности. — Словенски ексцесиви су облички врло разноврсни. Ексцесивност је појава периферне природе како према природи свог садржаја тако и према слабој граматицизованости облика којима се тај садржај изражава, али учесталост употребе ексцесива свакако није занемарљива, као ни разноврсност њихових облика. Значењски, ексцесивност се односи на граничне, тачније „прекограничне“ случајеве испољавања неке особине, својства, стања и сл. са становишта прекорачења могућности, потребе или обавезе, а формално ексцесиви припадају различитим језичким нивоима, према чему се разликује лексичка ексцесивност (нпр. *оскудиџа*, *недовољности...*; *оскудан*, *недовољан...*; *оскудно*, *недовољно...*; *сувиџности*, *излиџности*, *џреџтераности...*; *сувиџан*, *излиџан*, *џреџтеран...*; *сувиџино*, *сувиџе*, *џревиџе*, *одвиџе*, *излиџно*, *џреџтерано...* *џреко мере...*), творбена ексцесивност (нпр. *џребуџираџи*, *џреобилно*, *џремало*, *џодбаџиџи*, *џоџхрањен*, *џрекобројан*, *надљудски*, *ванредан*, *недорањен*, *недосољен*, *недокуван*, *хџиџеринфлаџиџа*, *хџиџовиџаминоза* и сл.), или синтаксичка ексцесивност (нпр. *џреко мере*, *изнад моџућности*, *џреко моџућности*, *исџод очекивања*, *изван...*; *џреко оноџа џиџо...* *више/мање но џиџо...*; *џиџо је више/мање од...*).

Скоро сви изрази са ексцесивним значењем имају просторну иконичност, тј. користе се и за изражавање просторних односа (у одговарајућем лексичком окружењу), нпр. *преко мере као преко улице, испод сваке кришке као испод моста* и сл. На тај начин изрази са просторним значењем користе се за просторносно осмишљавање непросторних односа, у овом случају ексцесивних, као што се користе и за просторносно осмишљавање других категоријалних односа — временских, посесивних, каузалних, комитативних итд. (в. Пипер 2001).

При томе су посебно важне следеће чињенице: 1) однос ексцесивних израза с просторном иконичношћу према ексцесивним изразима који то својство немају, 2) избор израза с примарним просторним значењем ради изражавања ексцесивних односа и њихова функционална дистрибуција с обзиром на типове ексцесивности, 3) сличности и разлике које у том погледу постоје међу словенским језицима.

У погледу првог, као што је било поменуто, ексцесивни изрази у већини случајева имају просторну иконичност, У исказивању ексцесивности не учествују сва језичка средства која учествују у исказивању просторних значења него само нека од њих и то најчешће предлози (нпр. *изнад својих могућности*), префикси (нпр. *најприродан*), придеви (нпр. *сувишан*), и прилози (нпр. *одвише*), односно именске групе (нпр. *преко сваке мере*) и реченице (нпр. *То је више него што смо очекивали*) које те језичке јединице граде.

Начин на који поједини словенски језици користе средства са примарно просторним значењем ради исказивања ексцесивности показује велики степен међујезичке сличности, али извесне разлике према којима се једни словенски језици донекле разликују од других. У сличности иде пре свега инвентар предлога, префикса и прилога којима се исказује ексцесивност. За јаку ексцесивност то су углавном предлози, префикси и прилози са значењем неког простора (као оријентира у градуелном односу) одређеног горњом страном локализатора (нпр. у срп. *прекомеран, преко пошребе, изнад очекивања*), или, ређе, задњом страном локализатора, што је углавном својствено белоруском (нпр. за *шмат*), пољском (нпр. за *dużo*) и украјинском (нпр. *захудий, заслабкий* и сл.). За слабу ексцесивност, у целини мање развијену од јаке ексцесивности, то су у првом реду предлози и префикси са значењем простора одређеног доњом страном локализатора (нпр. у срп. *поштраћен, пошцењен, пошцацкији* и сл.). Јака ексцесивност исказује се и префиксалним изведеницама с префиксом који данас не учествује у изражавању просторних односа, а сличне је морфонолошке структуре у свим словенским језицима (нпр. срп. *преобилан*, бут. *претенк*, глс. *přewiele*, укр. *перенаселений* итд.), а неједнаке је продуктивности у појединим словенским језицима (в. примере у првој подбелешци). У свим словенским језицима истим префиксом

изводи се и појачани позитив са значењем блиским елативу (односно апсолутном суперлативу), од придевских и прилошких лексема које и без префикса значе позитивну особину или израженост неке особине, нпр. у срп. *превелико богајство благодаћи...* (Еф 2, 7) према бел. *нязьмернае багацьце ласкі свае*; бут. *премногого богатство на Своята благодат...*; глс. *njesmërne bohatstwa swojeje miłosće...*; мак. *преизобилношо богајство на Својата благодаћ...*; пољ. *obfite bogactwo łaski swojej...*; рус. *преизобильное богатство благодати...*; слк. *neko-nečné bohatstvo svojej milosti...*; слн. *čezmerno bogatstvo svoje milosti*; укр. *безмірне богатство благодати...*; чеш. *nesmírné bohatství milosti...*

Закључак. — Резултати испитивања ексцесива у српском и другим словенским језицима показују да је ексцесивност семантичка категорија чије је присуство у говору у великој мери прикривено чињеницом да је ексцесивност слабо граматикализована и да је семантички хетерогена. Налазећи се на пресеку градуелности и модалности, она припада периферијама тих семантичких категорија поседујући истовремено јасну семантичку специфичност у односу на њих. Семантичко тежиште ексцесивности је у модалним значењима прекорачења могућности, потребе или обавезе, и већ је тај њихов однос градуелне природе. Али ексцесивност поред тога богато изградирана као скала вредновања мере одступања од основног степена „доста” као локализатора у ексцесивно-градуелном односу. И ексцесиви и адеквативи део су система језичких средстава за изражавање степена доволности испољавања извесног обележја, што је општије категоријално значење прелазне природе између градуелности и модалности.

Веза између ексцесивности, градуелности и модалности огледа се пре свега у чињеници да три основна семантичка типа ексцесивности (ексцесивност могућности, потребе и обавезе) одговарају трима степенима тзв. објективне модалности, као и у чињеници да је скала ужих типова ексцесивности (јаки и слаби ексцесиви, ексцесивни интензивни и деинтензивни итд.) скоро до детаља подударна семантичким типовима градуелности који важе и изван ексцесивности.

Према формалним обележјима словенски ексцесиви припадају различитим језичким нивоима показујући на сваком од њих знатан степен просторне иконичности.

Скаларна природа садржаја ексцесивности као и наглашена просторна иконичност њеног израза погодни су за интерпретацију ексцесивности у појмовном апарату теорије семантичких локализација, уз његово додатно проширивање појмовима без којих природа ексцесивности не може бити ваљано интерпретирана. То је, пре свега, појам границе локализатора као и разликовање спољашње од унутрашње границе локализатора у односу степеновања, при чему је за ексцесивност релевантна искључиво спољашња граница, за разлику, нпр. од значења екстремне изражености својства (нпр. *улићрадикалан*,

мајстор над мајсторима, најлејша међу најлејшима и сл.) као објекта градуелне локализације који се одређује унутрашњом границом локализатора у односу поређења и степеновања.

Иако међу словенским језицима не постоје изразите разлике у избору врсте средстава за изражавање ексцесивности, оне су ипак довољне да се уоче извесне диференцијације унутар тих језика. Тамо где је просторна иконичност словенских ексцесива слабија то се односи пре свега на неједнаку продуктивност изведеница с префиксом *пре-* (или неким сличним префиксом истог порекла, нпр. пољ. *prze-*), а тамо где је она изразитија, то се односи на међујезичке разлике у преференцији конкретних језичких средстава за одређени тип ексцесивности (нпр. јужнословенским језицима није својствена употреба предлога или префикса за ради изражавања јаке ексцесивности као што је то случај у белоруском, пољском и украјинском).

Поред тога, будући и сама унеколико прелазне природе, ексцесивност има и уже прелазне облике, међу којима су најкарактеристичнији они који повезују ексцесивност са елативношћу (одн. са тзв. апсолутним суперлативом) као максималним истицањем неке особине у односу на извесну норму испољавања те особине, а не путем поређења њене изражености у два издвојена носиоца. То је, пре свега, својство лексема које и изван такве употребе значе јачу израженост особине или позитивну особину, нпр. у срп. *Јер наша ђрлазна мала невоља ђриђрема нам ђреизобилно и неизмјерно вјечно бођаћсђтво славе*. (2. Кор 4, 17) према бел. *Бо цяперашняя лђгкасыць гора нашага церазмерна вытварае вагу славы вечнае для нас*; буг. *Зацото наша привремена лека скђрб произвежда все повече и повече една вечна тежина на слава за нас*; глс. *Přetož něčičša lochka čěsnosć wuskutkuje nam nimo tђry wulki wђčnu krasnosć*; мак. *Защђо наши сеђащни лесни сђђрадања ни донесуваађи во ђолема изобилносђи вечна и ђолна слава*; пољ. *Albowiem ten krђciuchny i lekki ucisk nasz nader zasnej chwаty wiєcznа wаgę nam sprawиje*; рус. *Ибо кратковременное легкое страдаение наше производит в безмерном преизбытке вечную славу*; слк. *Lebo toto terajšie lahke bremena sђženia ziska nám prenesmiernu hojnosť večnej slávy*; слн. *Naša trenutna lahka stiska nam namreč pripravlja čez vso mero težko, večno bogatstvo slave...*; укр. *Бо теперішнє легке наше горе достачає для нас у безмірнім багатстві славу вічної ваги*; чеш. *Toto krátké a lehké soužení působí přenesmírnou váhu věčné slávy...*

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко, ред., 1987: А. В. Бондарко, *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. — Ленинград: Наука, 1987.
 Воротъников 1999: Ю. Л. Воротников. *Степени качества в современном русском языке*. — Москва: Азбуковник, 1999.
 Јахнов 2000: Н. Jachnov, *Zu den Dimensionen der Kategorie des Komparationsresultats im Kroatischen/Serbischen*. — In: Slavistische Linguistik 1999. Referate des XXV. Kon-

stanzer Slavistischen Arbeitstreffens, Konstanz, 7—10. 9. 1999. Herausgegeben von Walter Breu. Verlag Otto Sagner: München 2000, 133—147.

Јурковски 1976: М. Jurkowski, *Semantika i skladnia wyrażeń gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*. — Katowice: Uniwersytet Śląski 1976.

Ожеховска 1985: Н. Orzechowska, *Zakres stopniowania opisowego w języku słoweńskim. Próba klasyfikacji pozamorfologicznych warunków użycia form opisowych*. — In: Н. Orzechowska, *Studia balkanistyczne, słowenistyczne i porównawcze z językoznawstwa słowiańskiego*. Wrocław etc.: PAN, 1985, s. 6—26.

Пипер 1983: Р. Piper, *Zamenički prilozī (Gramatički status i semantički tipovi)*. — Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983.

Пипер 1984: *O psiholingvističkim osnovama opozicije „unutra / spolja” kao mogućnom konstitutivnom faktoru sistema semantičkih kategorija*. — Godišnjak Saveza društava za primenjeno lingvistiku Jugoslavije, Sarajevo, 1984, 7—8, str. 223—231.

Пипер 1988: *Language in space and space in language*. — In: Yugoslav General Linguistics. — Selected, edited, and introduced by Milorad Radovanović. — Amsterdam: John Benjamins, 1988, 241—263.

Пипер 2001: Р. Piper, *Jezik i prostor*. — Drugo, dopunjeno izdanje. — Beograd, XX vek, 2001.

Пипер (у штампи): П. Пипер, *Стејеновање у граматици и речнику (у српском и дружим словенским језицима)*. — Зборник Матице српске за славистику, 2002, св. 62.

Предраг Пипер

ОБ ЭКСЦЕССИВНОСТИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Славянский эксцесив, подобно компаративу и суперлативу в славянских языках, представлен двумя основными типами форм: префиксальными (напр. серб. *премад*) и описательными, лексико-синтаксическими формами, в частности сильным эксцесивом (напр. серб. *превише заинтересован*), или слабым эксцесивом (нпр. срп. *премало заинтересован*), или эксцесивом в форме более развитых синтаксических структур (напр. серб. *Заинтересован је изнад очекивања*, *Заинтересован је за ђо више него щђо би ђребало* и т.п.). В славянских языках выражение эксцесивности отличается меньшей регулярностью, чем выражение сравнительной или превосходной степени, вследствие чего префиксальная эксцесивность справедливо относится к словообразовательным явлениям. Лексико-синтаксические формы выражения эксцесивности также не отличаются высокой степенью грамматикализованности.

Префиксальный эксцесив с префиксом *пре-* в своем составе присущ всем современным славянским языкам в системах производных прилагательных, наречий, глаголов и существительных (напр. серб. *превисок*, *превисоко*, *преоштерешђиши*, *преоштереносђи*), причем в одних языках, как, напр., словенский, он распространен больше, а в других языках меньше, как напр., в русском литературном языке. Нередко префиксальные эксцесивы выражают значение элативности или интенсивности проявления признака, в соответствующих контекстах и речевых ситуациях. Вместе с тем, выбор префиксального или описательного способа выражения значения эксцесивности иногда зависит от функционального стиля, экспрессивного стиля, или собственно-го стиля говорящего.

Эксцесивные выражения в славянских языках отличаются высокой степенью мотивированности, лексическими и синтаксическими единицами, выражающими в первую очередь пространственные значения. Пространственная иконичность славянских эксцесивов, а также механизм функционирования семантической категории градуальности в целом, дают широкие возможности для проверки и разработки теоретических моделей, имеющих в своей основе идею о том, что большая часть семантических категорий во многих естественных языках организована и функционирует согласно принципам, наиболее полно представленными в системе средств выражения про-

пространственных значений. Эта идея заложена автором доклада в основу теории семантических локализаций (развиваемую им в предыдущих его работах), являющейся теоретической рамкой данного исследования славянских эксцессивов.

При большой степени общности семантических типов эксцессивов в отдельных славянских языках наблюдаются и межъязыковые различия, относящиеся как к плану содержания, так и (в еще большей степени) к плану выражения эксцессивности, в чем отражены, с одной стороны, различные частноязыковые семантические конфигурации пересечения собственно градуальных значений со значениями модального, в частности аксиологического характера, так же как различные способы грамматической метафоризации пространственных критериев в славянских языках.

Людмила Попович

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА МЕТАТЕКСТУАЛЬНОГО ХРОНОТОПА

(попытка моделирования на примерах из славянских языков)

В работе делается попытка моделирования семантической структуры метатекстуального хронотопа, исходя из динамического аспекта текста. Применяя понятие литературно-художественного хронотопа как осмысленного и целесообразного единства пространственных и временных координат в тексте, автор анализирует семантику хронотопических отношений на уровне языковой организации текста. В рамках семантической структуры метатекстуального хронотопа автор выделяет языковые элементы текстовой инфраструктуры, представленной в виде системы метатекстуальных координат, облегчающих ориентацию в пространстве текста, а также дискурса к которому он принадлежит, и временно-го плана текста, воплощенного в идеи коммуникативной динамики, под которой подразумевается степень коммуникативно-референциального продвижения высказывания. Анализ метатекстуального хронотопа в рамках разных типов дискурса (эпистолярного, рекламы, газетной статьи), принадлежащих разным славянским языкам (украинскому, русскому, сербскому) подтверждает, что структурная модель метатекстуального хронотопа соответствует определенному коммуникативному жанру текста.

Ключевые слова: текст, дискурс, модель, метатекстуальный хронотоп, семантическая структура, инфраструктура текста, коммуникативный динамизм, референциальность, коммуникативный жанр.

1.0. *Текстовое пространство в динамическом аспекте.* — Одним из существенных недостатков лингвистических исследований структуры текста является статичная установка на уже сформированную данность, самодовлеющую знаковую систему и сложившиеся в ней отношения. Не выходя из рамок структурализма, исследователи упускают из вида тот факт, что жизнь текста не есть, а становится в процессе его декодирования¹. Линейное устройство текста развивается „на глазах” реципиента, формируется в качестве инфраструктуры из особых языковых знаков.

¹ В данном случае не подразумевается известное разграничение (Э. Бенвенист, Ж. Женет, А. Ж. Греймас, Ж. Курте и др.) высказывания-процесса (l'énonciation) и высказывания-результата (l'énoncé) с его установкой на текстовое порождение, т.е. на перцепцию текста говорящим. Динамический аспект текста в статье рассматривается с позиции активной перцепции со стороны адресата, т.е. как процесс декодирования текста.

Эти несознаваемые „знаки в себе” становятся „знаками для другого” лишь в том случае, когда они социально зафиксированы. Их исследование, которое, очевидно, помогло бы понять из чего именно состоит текстовая инфраструктура, устройство которой недостаточно изучено в лингвистическом аспекте², приводит к выводу о необходимости изучения организации пространства текста в динамическом аспекте, т.е. в тесной связи с понятием референциально-коммуникативной динамики.

Через восприятие другого текстовое порождение становится оформленным коммуникативным моментом. Понятие когерентности текста охватывает не только механизмы осуществления его внутренней связности, но и способы удовлетворения диалогичности внутри дискурса, которому данный текст принадлежит. Здесь необходимо подчеркнуть, что *как текст нами рассматривается любое высказывание, в котором осуществлена референция в качестве составной части, как минимум, одного речевого акта, маркированного началом и концом его реализации*. При этом маркер начала или конца текста может быть содержан в перлокутивном аспекте осуществляемого речевого акта. Под перлокутивным аспектом³ подразумевается эффект, вызванный речевым актом в сознании адресата, со-действие адресата в процессе реализации речевого акта, т.е. осознанность адресатом иллокутивного намерения автора начать или закончить текст.

Одновременно, текст является составной частью дискурса. Термин *дискурс* можно определить, исходя из следующих моментов: а) интердисциплинарной сферы функционирования термина; б) нетождественного употребления в рамках разных лингвистических школ; в) синонимии с термином *текст*. В настоящей статье *под дискурсом подразумевается набор текстов одной функциональной направленности, формирующихся в процессе коммуникации и рассматриваемых в контексте языка как деятельности*.

Такой семантико-прагматический подход к определению текста помогает нам установить его рамки, не ссылаясь при этом на традиционные грамматические модели: 'предложение — свыше одного предложения', в которых, очевидно, размыта верхняя черта определяемого пространства. Если же считать нижней чертой текстового поро-

² См. исследования данной проблематики в работах: А. Wierzbicka, *Metatekst w tekcie*. Ln./ O spojnosci tekstu. — Red. M. R. Mayenova. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971, s. 105—121; А. Wierzbicka, *In search of a semantic model of time and space*. In: *Generative Grammar in Europe*. Ferenc Kiefer and Nikolas Ruvet (eds.) — Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1973, 616—629; P. Piper, *Jezik i prostor*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1997.

³ Термин „перлокутивный аспект речевого акта” принадлежит английскому философу и лингвисту Дж. Серлю. Серль рассматривает прагматическую структуру речевого акта в качестве единства трех аспектов — иллокутивного (намерения говорящего), локутивного (состоящего в произношении фразы) и перлокутивного (эффекта, произведенного на реципиента) — J. R. Searle, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. New York, Cambridge University Press, 1969, p. 115

ждения упомянутое совпадение с речевым актом, в котором осуществлена референция, верхней чертой можем считать его макроперформативность, т.е. функциональную завершенность.

Макроперформативность подразумевает эквивалентность⁴ целого высказывания, т.е. эквивалентность его содержания соответствующему акту, а не сообщению о таковом. Например, одного названия артефакта достаточно для удовлетворения макроперформативности в дискурсе рекламы (осуществление иллокутивного намерения — рекомендовать), но в рамках газетной заметки оно является только одним из многих речевых актов — актом референции, составной частью текста, так как одной его реализации недостаточно для выполнения функционального предназначения заметки — предоставления определенной информации, восполнения информационного пробела в сознании реципиента.

Письмо, рассматриваемое в качестве сообщения, макроперформативно по отношению ко всем реализованным в нем речевым актам, литературное произведение макроперформативно в плане реализации тематического высказывания, когерентно осуществляемого посредством ассоциативного развертывания отдельных мотивов и т.д.

Задача современного языкознания состоит в том, чтобы пристально всмотреться в развертывающееся текстовое пространство, следовать ему, выявляя скрытые механизмы его коммуникативной динамики, ориентируясь в „дорожных знаках”, проставленных автором с целью более легкой ориентировки в „полевых условиях” текста.

1.2 *Метатекстуальный хронопол в поэтике и лингвистике — аппликация моделей*. — Согласно мнению известного бахтиолога Ю. Кристевой⁵, первым, кто заменил „статическое развинчивание” поэтической речи динамическим подходом и сконцентрировал ракурс исследований на „метатехнологии письма” стал Михаил Бахтин. Его интерпретация диалогичности и полифонизма художественного текста, заснованная на понятии „внеаходимости” и дистанцировании от слова, как бы отторгнутого от самого говорящего и наблюдаемого с позиции другого, в качестве семиотики литературы тесно переплетается с философией языка, но застывает на уровне исследования литературного калейдоскопа интертекстуальности, созерцаемой через призму поэтической металингвистики. Языковая же данность, по мнению самого Бахтина, ориентированная на описание коммуникативного формального обмена информацией, осталась за пределами его интересов. „Язык в своей лингвистической определенности в эстетический объект словесного искусства не входит”, писал он,

⁴ Термин принадлежит Е. В. Падучевой — Е. В. Падучева, *Высказывание и его соотношенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений)*. Москва, 1985, с. 19—83

⁵ J. Kristeva, *Bachtin. Das Wort, Der Dialog und Der Roman* // *Literaturwissenschaft und Linguistik*. F-a/Main, 1972, s. 346

выводя речь за пределы эстетического объекта как „момент технический”⁶.

Иницированный Бахтиным комплекс исследования цельности художественного текста в структурной поэтике включает в себя категорию нарративности и, в качестве автономного концепта, идею хронотопа, определяющего существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений в художественном тексте и их отношении к действительности.

Заимствуя этот термин из теории относительности Эйнштейна, Бахтин переносит его в литературоведение, „почти как метафору”, сохраняя первичный смысл „неразрывности времени и пространства (время как четвертое измерение пространства)”. Он говорит о литературно-художественном хронотопе как о формально-содержательной категории литературы, в которой видит слияние пространственных и временных примет в осмысленном и конкретном целом. „Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем. Этим пересечением рядов и слиянием примет характеризуется художественный хронотоп”⁷.

Для идеи метатекстуального хронотопа, применяемого в исследованиях семантической структуры текста как явления лингвистического, т.е., по мнению Бахтина, ориентированного на коммуникативную информативность, в выдвинутой им концепции хронотопа, важна идея о тексте, как о пространстве, в котором время обретает конкретные черты текстуальной организации. *Если мыслить инфраструктуру текста в качестве особой знаковой системы, предназначенной для ориентирования реципиента в его пространстве, то время воплощено в идеи коммуникативного динамизма, под которым подразумеваем степень референциального продвижения высказывания.*

К понятию референции необходимо подходить в рамках коммуникативной деятельности, так как оно определяется с помощью иллокутивного намерения автора. Референцию как процесс (соотнесение с объектом экстралингвистической деятельности) осуществляет говорящий; имеется ввиду составная часть речевого акта. Референция как результат (соотнесенность) — это отношение, в которое вступают языковые средства в контексте речевого акта⁸.

„В процессе формирования значений действительность „давит” на язык, стремясь запечатлеть в нем свои черты; в ходе осуществления референции язык ищет свой путь к действительности, актуализуясь в речи. ... Теория референции не может сбросить со счетов прагматику речи. Она вынуждена учитывать все основные виды от-

⁶ М. Бахтин, *Время и пространство в романе // Эстетика словесного творчества*. Москва, 1979, с. 134

⁷ М. Бахтин, *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва, 1975, с. 46

⁸ Е. В. Падучева, *Семантические исследования*. Москва, 1996, с. 244

ношений, определяющие коммуникацию, то есть перекрестные связи между языком, действительностью, ситуацией речи, говорящим и адресатом”⁹.

Автор любого конкретного текста руководится выбором прагматической стратегии, который определяет референциальный тип текста. Такие прагматические стратегии можно связать с макростратегиями Т. А. ван Дейка, т.е. правилами семантического отражения, которые существуют между одним рядом пропозиций и рядами пропозиций высшего уровня и выводят общее значение фрагмента или целого дискурса из отдельных значений пропозиций¹⁰.

Первый тип макростратегий заснован на нашем знании о действительности, в то время как второй тип базируется на нашем знании об определенном жанре дискурса. Например, текст популярной рекламы *Говори. Проси. Обещай. Плачь. Шепчи. Кричи*, воспринимаемый реципиентом как законченное высказывание, так как он дополнен визуальным референтом — фотографией флакончика духов „Vocalise” от Shiseido¹¹, и является эквивалентом оформленного акта предложения, состоящего в реализации иллокуции имплицитной директивной перформативности — „покупайте”.

Несмотря на формально-семантическую незавершенность структуры самого высказывания, в нем осуществлена макроперформативная иллокуция рекламы, в то время как такое же предложение может являться лишь частью другого высказывания.

Прагматическая стратегия автора отражает выбор предметной области высказывания, коммуникативную форму высказывания и формы референциальных операций. В качестве основных референциальных операций можно выделить: а) введение нового референта, т.е. фрагмента экстралингвистической деятельности в качестве темы сообщения; б) введение референта из одного из предыдущих высказываний в дискурсе; в) введение референта из другого дискурса; г) идентификацию референта.

Ведущая роль между указанными операциями принадлежит введению нового референта, которое является показателем *прогрессивного референциального скачка*, т.е. „зацепом” для будущего развития соответствующей темы или же (если иметь ввиду диалогичность коммуникации) для ответного высказывания адресата. Введение нового референта прогнозирует дальнейшее развитие коммуникации. В таком виде прогрессивный референциальный скачок является основным носителем коммуникативного динамизма в высказывании. Степень коммуникативного динамизма, осуществленного в тексте свиде-

⁹ Н. Д. Арутюнова, *Лингвистические проблемы референции*. [В]: Новое в зарубежной лингвистике, вып. 13, 1982, с. 11

¹⁰ Т. А. van Dijk, W. Kintsch, *Strategies of discourse comprehension, chap. 6, Macrostrategies*. New York, Academic Press, 189—206

¹¹ Cosmopolitan, октябрь, 1999, с. 28

тельствует о коммуникативно-информационной ценности высказывания.

Существует два способа введения нового референта:

— введение в контекст коммуникации неизвестного адресату объекта, требующее данных о существовании и таксономии (к какому виду принадлежит);

— введение концептуальной информации и номинационных выражений, т.е. известного адресату пространственно-временного фрагмента действительности, которому принадлежит референт или же выделение имени объекта, сопровождаемое информацией о том, что он знаком адресату.

Если референт повторно вводится из предыдущего высказывания в дискурсе, он идентифицируется, исходя из таксономии, сопровождающей его инициальное употребление, или же, исходя из прагматической пресуппозиции.

Референт может быть повторно введен в высказывание путем обращения внимания реципиента на денотат, эксплицитно указанный в одном из предыдущих высказываний. В таком случае таксономические а идентификация референта нуждается в большем приложении усилий со стороны воспринимающего текст.

1.3 *Хронотоп и разные системы координат.* — Метатекстуальный хронотоп терминологически и методологически принадлежит лингвистике текста. Основываясь, как и поэтический хронотоп, на категории пространственно-временной локализации, он образует функционально-семантическую языковую категорию. Механизм действия этой категории отталкивается от конструктивных факторов категориальной ситуации локализации — локализатора, ориентира и объекта локализации, а также локативности и директивности.¹²

Если рассматривать структуру текста с позиции его линейного развертывания, можно выделить следующие элементы — субъект действия *S*, идентифицированный с автором или же отторгнутый от него, заполняющий позицию 3-го лица референт, предикат *R* — результат соотносительности между субъектом и локализатором, который может быть статическим и динамическим, ориентир — локативно-темпоральные координаты референта в текстовом пространстве *It*, и

¹² Понятийно-терминологический аппарат теории метатекстуального хронотопа как функционально-семантической категории языка разработан в исследованиях сербского лингвиста П. Пипера: П. Пипер, *Локалистическая теория падежей и функциональная грамматика русского языка как иностранного.* — Русский язык за рубежом, Москва, 1986, 6, с. 79—83; *Language in Space and Space in Language.* — (In: Yugoslav General Linguistics, Amsterdam: John Benjamins, 1988, s. 241—263; *Локализација као принцип структурирања граматичких и семантичких категорија.* — Сборник реферата са Конференције за проучавање граматичких структура, одржане 1989. године у Милој Моравки; *Хроношћ шексја као функционално-семантичка категорија српскохрватског језика.* — Сборник МСЦ, Београд, 1990, с. 23—31; P. Piper, *Jezik i prostor.* Beograd, Biblioteka XX vek, 1997.

локализатор — текстовое пространство, дискурс, фрагментом которого является данный текст, коммуникативная ситуация и реципиент, актуализирующий в процессе восприятия соответствующие макростратегии.

При этом текстовое пространство можем рассматривать в качестве внутреннего локализатора, в то время как остальные являются внешними. Очевидно, что по мере развертывания текста каждый его новый фрагмент представляет отдельное целое вследствие изменения локативно-темпоральных координат референта *It* по отношению к текстовому пространству (соотнесенность с внутренним локализатором), или же, в результате введения нового референта (соотнесенность с внешними локализаторами), которое подразумевает новую ситуацию локализации.

Таким образом, формулу развертывания текстового пространства можем представить в виде формулы для $SIP1 — It1 = It1, It1 < It2 < It3$; для $SIP2 — It2 = It2 < It2 < It3, SIP2 — It2 = It2, It2 < It3, It2, It3$ и т.д., где:

SIP1 — первый референт, соотнесенный с внутренней системой координат в хронотопе текста;

It1 — пространственно-временные координаты первого референта;

It1, It2, It3 — измененные пространственно-временные координаты первого референта в меру его продвижения во внутреннем пространстве текста;

SIP2 — второй референт, соотнесенный с внутренней системой координат в хронотопе текста;

It2 — пространственно-временные координаты второго референта;

It1, It2, It3 — измененные пространственно-временные координаты второго референта в меру его продвижения во внутреннем пространстве текста.

Каждое изменение координат референта в текстовом пространстве подразумевает определенную скорость его движения, под которой подразумевается частота изменения координат *It*. Эта скорость изменяется в зависимости от системы выбора локализатора и системы координат. Так как для внутренней системы координат и находящегося в тексте референта (например, художественного произведения) временной отрезок, необходимый для преодоления определенного расстояния, значительно короче периода, необходимого читателю для преодоления такого же расстояния во внешней системе координат, основным локализатором которой является коммуникативная ситуация (в данном случае — акт чтения произведения), скорость референта значительно превышает скорость изменений во внешней системе координат. Таким образом, референт в текстовом пространстве может быть образно представлен в качестве наблюдателя за космическим кораблем, движущимся с большой скоростью, пасса-

жиром которого является читатель. Исходя из теории относительности, не реципиент с его внешней системой координат, а именно референт текста является истинным наблюдателем, застывшим во времени и, одновременно, с большой скоростью движущимся в своей внутренней системе координат. В данном случае можно говорить о пересечении разных темпоральных осей — календарного, событийного и перцептивного времени, т.е. о системах координат объективного, природного времени, и событий, составляющих содержание текста и позиции говорящего во времени.¹³ Поэтому, исследование структурных отношений внутренней системы координат текста, т.е. метатекстуального хронотопа, особенно важно для понимания механизма конципирования определенного жанра с его особой системой координат.

1.4. *Хронотоп текста и дискурсные маркеры.* — Маркируя тело текста в рамках осознанного реципиентом пространства, разбивая его на своеобразные „пути” и „раздорожья”, отсылающие к другим знаковым системам и „чужой” речи, маркеры выполняют делимитационную и конекторскую функцию одновременно. Каждое отсылание к речи другого, в том числе к предыдущим высказываниям автора, в форме цитирования, парафразы, намека формирует своеобразные языковые зацепы, изучение которых восполнило бы пробел в металингвистических исследованиях, сосредоточенных на анализе метаязыка говорящего, осознающего свою роль „гида” в пространстве порождаемого текста.

Хотя сам термин дискурсные маркеры не является новыми¹⁴, хотелось бы подчеркнуть, что речь идет о метатекстуальных языковых средствах, которые, связывая разные формальные и содержательные элементы дискурса в одно целое, одновременно выполняют ряд взаимосвязанных маркерных, делимитационных, конекторных, топикальных, диалогических и других функций. При этом дискурсные маркеры не формируют особую лексическую или грамматическую категорию, а прежде всего, функционально-семантическую, т.е. в качестве маркера может функционировать любой дискурсный знак (от лексических единиц до знаков препинания), который своим содержанием и формой связывает текст в единое целое, или же, выводит высказывание за рамки конкретного текста, переливая его формально и содержательно в другие высказывания, формирующие гипертекст или макротекст в дискурсе диалогической или полифоничной коммуникации.

Потенциальная открытость класса дискурсных маркеров отражает не только пропозициональные значения, заснованные на экстра-

¹³ Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва, 1998, с. 23—24.

¹⁴ См. статью *Discourse Markers* в *International Encyclopedia of Linguistics*, ed. William Bright. New York. Oxford. Oxford University Press. 1992. S. 361

лингвистической реальности, и текстуальные отношения на уровне метатекста, но также служит для выражения различных экспрессивных значений, отражающих отношение говорящего к сказанному. По словам А. Вежбицкой, дискурсные маркеры являются именно тем, что отличает человеческую речь от языка робота¹⁵. Поэтому в процессе анализа дискурсных маркеров необходимо принять во внимание целый комплекс пропозициональных, текстуальных и когнитивных значений.

Например, заглавие литературного произведения, газетной статьи или рекламы, катафорически соотнесенное с последующими элементами текста, функционирует в качестве ведущего дискурсного маркера, к которому, так или иначе, анафорически обращены все референциальные звенья в тексте, но, с точки зрения текста как высказывания в диалогической цепочке, заглавие может размывать рамки текста, соотнося его с другими текстами. Например:

ИЗВИЊЕЊЕ ПРЕПЛАТНИЦИМА

Наводи А. С., објављени у недељном броју „Полиџике”, у рубрици „Међу нама”, да је уйлаићу у йрејилаићу 240.00 динара за књижу „Кулџурна ризница Србије”, а књижу није добио... џачни су.

На жалост, због низа објективних околности и сложености пројекта књижа није могла да буде објављена у наведеном року.

*Уз извињење, С. и другим йрејилаићницима захваљујемо на йоверењу и сџриљењу. Учинићемо све да се слични йројусџи не йоново.*¹⁶

В приведенном примере заглавие статьи в качестве ответной реплики на статью, опубликованную в предыдущем номере, выводит референт из предыдущего высказывания в диалогической цепи дискурса. В то же время, референт *йрејилаићници* (подписчики) является центральным в данном тексте.

В таком же аспекте можем рассматривать и другие элементы референции, т.е. отношения, в которые вступают объекты экстралингвистической реальности в функции темы сообщения и сами языковые знаки в контексте речевого акта. Такова природа интертекстуальности.

Выполняя делимитационную функцию в художественном произведении, дискурсные маркеры, в качестве металингвистических элементов, выполняют особую поэтическую функцию — создают своеобразные границы в процессе восприятия текста. По словам Юрия Лотмана, граница всегда находится в структурно сильном положении, именно она „активирует в сознании читателя целую систему определенных художественных кодов”¹⁷.

¹⁵ А. Wierzbicka, *Analiza lingwistyczna aktów mowy jako potencjalny klucz do kultury.* — *Problemy wiedzy o kulturze*, red. A. Brodzka, M. Hopfinger, J. Jajewicz, Warszawa, 1986, s. 111.

¹⁶ *Полиџика*, 18. 06. 1996, стр. 10.

¹⁷ J. Лотман, *Срукџура умейничкоџ џексџа*, Београд, Нолит, 1976, стр. 36.

В качестве ведущего делимитационного маркера необходимо выделить абзац, структурно сильные границы которого противостоят столь же структурно сильному общему метатекстуальному хронотопу.

1.5 *Организирующая роль абзаца в структуре метатекстуального хронотопа.* Анализ структуры метатекстуального хронотопа показывает, что чаще всего первое предложение абзаца является местом постижения связности актуального высказывания с высказываниями других членов коммуникации, или же, с предыдущим высказыванием самого говорящего в структуре диалога, а с другой стороны — это место введения нового референта. Иными словами, в первом предложении абзаца делается выбор между продолжением макротемы текста или переходом к другому тематическому блоку. С точки зрения структуры метатекстуального хронотопа, речь идет о выборе между параллельным включением в контекст или линейной связью с референтом предыдущего или последующего предложения в тексте. Например:

1) Для создания особо смелых и экстравагантных причесок, а также для придания оригинальности классическим стрижкам, используйте крем или воск для моделирования.

Воск мы советуем применять тем, у кого волосы окрашены или повреждены и требуют более тщательного ухода.

Воск или крем придают прическе натуральный объем...¹⁸

2) *Никол*, напиши мне, пожалуйста, по получении этого письма, будешь ли ты летом в Париже или уедешь куда-нибудь? На какие месяцы и куда? Адрес?

Жив ли здоров *Иван*? Что он делает? Передай привет его семье.

Адрес мой все еще прежний. Собираюсь перебраться на новую квартиру в надстраивающийся дом в Нашокинском переулке, но думаю, что это не осуществится ранне осени.¹⁹

В первом из двух приведенных примеров путем повторения в каждом первом предложении абзаца названия референта — *воск для моделирования* осуществляется линейная связь между предложениями. Во втором примере в каждом новом предложении абзаца вводится новая тема: 1) адрес *Никол*, 2) *Иван*, 3) адрес самого автора, что является показателем прогрессивных референциальных скачков, направленных к последующему посланию. С точки зрения связности, во втором примере речь идет о параллельном подключении к гипертеме дискурса, в то время как в первом примере доминирует линейная связность на уровне макротемы текста.

Первое предложение абзаца в структуре метатекстуального хронотопа чаще всего занимает позицию *параллельного подключения высказывания к макроконтексту*. Параллельное подключение к контексту происходит и в других предложениях абзаца. В таком случае нео-

¹⁸ *Cosmopolitan*, декабрь, 1995, с. 40.

¹⁹ М. Булгаков, *Письма*. Москва, Современник 1989, с. 256.

бходимо различать включение в макроконтекст (осуществление референциальной связи с другими абзацами текста или референциальная соотнесенность с другими текстами дискурса) или включение в микроконтекст (связность внутри актуального абзаца).

Параллельное включение в микроконтекст, т.е. осуществление нелинейной связи с референтом в рамках абзаца, способствует *топикализации этого референта*, выделяя его на фоне других, информативно менее удачных.

Чаще всего референт первого предложения в абзаце становится центральным. Большинство параллельных подключений в микроконтексте обращено именно к нему.

Например:

Обвинения *сахара* во всех грехах в девяност девяти процентах — совершенно беспочвенны. *Сахар* не повинен в *депрессиях, гипогликемии или истощении*. Упрекнуть его можно единственно в разрушении *зубной эмали*. Так что не забывайте почистить *зубы* после *десерта* — вот и все!²⁰

В данном примере главным референтом, введенным в первом предложении высказывания, является *сахар*. Связность микроконтекста топика осуществляется анафорической соотнесенностью — путем цитирования названия референта, парафразирования — *десерт*, или с помощью употребления местоимения *его*. В третьем и четвертом предложениях наблюдаем наличие параллельных подключений к микротопику абзаца, наряду с осуществлением линейной надстроечной связи²¹.

Центральный референт микроконтекста абзаца обязательно является *прогрессивным* (направленным на последующие высказывания) или *регрессивным* (направленным к предыдущим высказываниям в тексте) референтом в макроконтексте текста или дискурса. По отношению к центральному референту в абзаце можно выделить:

1) *топикальный центр* — предложение в котором вводится новый референт, на который спроектированы путем параллельного подключения другие предложения в абзаце;

²⁰ *Cosmopolitan*, декабрь, 1995, с. 182.

²¹ Соответствующим образом, если референт первого предложения первого абзаца становится топикальным центром в семантической структуре всего текста, т.е. если на него спроектировано большинство параллельных подключений в тексте, тогда такое произведение отличается совершенством структурной модели.

Самые удачные в структурном отношении произведения в первом предложении обычно содержат инициальный локализатор его хронотопа, начальную координату отчисления времени и пространства. Например, в первом предложении романа Льва Толстого *Анна Каренина* — *Все смешалось в доме Облонских* — помещен центральный референт произведения — *дом Облонских*, в котором воплощена идея «биографического времени, протекающего во внутренних помещениях господских домов», который является, по мнению Бахтина, преобладающим хронотопом в произведениях Льва Толстого. (См. М. Бахтин, *О роману*, Београд, 1989, с. 379).

В качестве первого предложения текста часто функционирует его название (в жанрах, предусматривающих наличие такого маркера).

2) *топикальную периферию* — остальные предложения абзаца, линейно или параллельно подключенные к контексту.

Второе предложение в абзаце чаще всего референциально подтверждает первое, линейно надстраивая его, и/или вступает в линейно-катафорическую, построечную связь со следующим предложением. Таким образом, первое предложение в абзаце осуществляет параллельное включение в текст, в то время как каждое следующее предложение абзаца способствует его линейному структурированию.

Первое предложение абзаца выполняет в тексте функцию связующего звена, а часто и топикального центра, так как введение центрального референта в месте связывания высказываний способствует развитию коммуникативной динамики текста, т.е. его референциальному продвижению.

1.6 *Семантическая структура хронотопа и коммуникативная динамика текста.* Понятие коммуникативной динамики связано с определением коммуникативной инерции и референциального скачка. Под коммуникативной инерцией подразумевается равновесие между линейной надстроечной и линейной построечной связью в высказывании, которое обеспечивает его равномерное постепенное коммуникативное продвижение. Если в высказывании преобладает один из видов линейной связи — надстроечной или построечной, то происходит референциальное торможение, коммуникативная динамика замедляется.

Референциальные скачки сигнализируют о повышенной интенциональной энергии высказывания и обязательно требуют большего рецептивного напряжения со стороны адресата, который должен в процессе декодирования сообщения актуализовать все предыдущие высказывания и предугадать дальнейший путь развития текста.

Линейная связность свидетельствует о действующих в тексте центростремительных тенденциях, в то время как прогрессивный и регрессивный референциальные скачки отражают центробежные силы, действующие в высказывании (на уровне дискурса, к которому принадлежит текст, т.е. в другой системе координат с другим локализатором, референциальные скачки также являются показателем центростремительных сил).

Если центростремительные и центробежные тенденции действуют в тексте с одинаковой силой, происходит постепенное равномерное коммуникативное движение. Если доминируют центробежные тенденции — коммуникативная динамика текста, а тем самым и его информативная насыщенность, повышается. В случае усиления центростремительных тенденций, высказывание отличается низкой степенью коммуникативной динамики, что, в частности, в диалоге ведет к актуализации прогрессивных референциальных скачков (зацепов с последующими высказываниями), обеспечивающих дальнейшее развитие коммуникации.

2.0. *Схематизация структуры метатекстуального хронотопа.* Связность предложений на уровне текста и дискурса может осуществляться грамматически и семантически. Средства реализации этих способов контекстуализации предложения могут совпадать, так как переход из предложения в предложение может быть линейного и параллельного характера. При линейном переходе следующее предложение дополняет пропозициональное содержание предыдущего или последующего предложения, в то время как при параллельном — предложение референциально „вытекает” из темы микротопика абзаца, макротопика текста или, даже, дискурса.

Переход с темы на тему происходит в дискурсе под влиянием прагматических и когнитивных факторов — намерения автора и горизонта ожидания говорящего, а также ассоциативной организации коммуникации. Эти факторы противостоят тенденции к тематической целостности текста, основывающейся на существовании определенной хронотопической модели.

Таким образом, семантические, прагматические и когнитивные факторы, которые также подчинены центростремительной и центробежной тенденциям, действующим в тексте, можем считать основой его связности на лексическом и синтаксическо-семантическом уровнях.

Для схематического представления отношений между элементами метатекстуального хронотопа будем использовать следующие символы:

- I — порядковый номер абзаца в тексте
- 1. — порядковый номер предложения в абзаце
- I2 — порядковый номер абзаца и предложения в нем
-] — прямое надстраивание предыдущего предложения
- { — прямая связь со следующим предложением
-]2 — надстраивание предложения, отдаленного через одно или несколько предложений
- 2[— связь с последующим предложением, отдаленным через одно или несколько предложений
- << — надстраивание предыдущего высказывания собеседника
- <...< — надстраивание одного из предыдущих высказываний автора
- () < — регрессивная связь с макротемой текста
- >> — связь с последующим высказыванием собеседника
- > () — прогрессивная связь с макротемой текста
- ОН — тематическо-прагматическая основа надстроечной связи
- СН — средство, выполняющее надстроечную функцию
- ОП — тематическо-прагматическая основа построечной связи
- СП — средство, выполняющее построечную функцию

2.1 *Структура метатекстуального хронотопа текста рекламы.* Текст рекламы отличается ярко выраженной иллюквативной установкой на директивные акты 'предложения', 'рекомендации', 'совета' и др. Иными словами, реклама должна склонить реципиента к мысли о необходимости приобретения рекламированного товара. Текст ре-

кламы отличается экономией языковых средств и синкретичным оформлением (визуализацией или аудизацией содержания — в зависимости от используемого коммуникативного канала).

Чаще всего такой текст состоит из одного абзаца или нескольких абзацев, тематически связанных одним референтом — наименованием торговой марки. Поэтому рекламные тексты однотопикальны.

Оригинальность текста рекламы состоит в том, что его топикальным центром зачастую становится последнее предложение абзаца. Такое положение топикального центра объясняется чрезвычайно интенсивной структурирующей ролью центрального референта (а также его визуальным представлением в виде фотографии или торгового знака) в тексте рекламы, на который спроектированы все остальные предложения, а также упомянутой интенсивной коммуникативной нагрузкой делимитационного маркера — последнее предложение высказывания всегда лучше всего запоминается.

Приведем подробный разбор структуры метатекстуального хронотопа одного из представленных ниже рекламных текстов.

I

В 1876 году Белл сконструировал первый телефон. Спустя 19 лет Попов изобрел радио. Через столетие появился радиотелефон. И совсем немного времени понадобилось для того, чтобы Вам предложила свои услуги
СОТОВАЯ РАДИОТЕЛЕФОННАЯ СВЯЗЬ
БИПЛАЙН²²

1.
[; [3; [2; > () ОП — начало текста, формирование горизонта ожидания, введение временной координаты — внутреннего локализатора текстуального пространства СП — введение референтов *Белл, телефон, порядковое числительное первый*
2.
] ОН — соотнесенность временных координат и характера действий
СН — предлог *спустя*; синонимия предикатов *сконструировал — изобрел*
[2; > () ОП — наращивание интенсивности градации
СП — введение референтов *Попов, радио*
3.
]2;] ОН — отношение часть — целое, соотнесенность временных координат
СН — цитирование *радиотелефон*, предлог *через*
[; > () ОП — наращивание интенсивности градации
СП — введение референта *радиотелефон*
4.
]3;]2;] ОН — отношение часть — целое, развитие градации, соотнесенность временных координат
СН — цитирование *радиотелефонная, союз и, наречия совсем, немного*
() < ОН — введение центрального референта рекламы
СН — номинация референта **БИПЛАЙН**

²² *Cosmopolitan*, декабрь, 1995, с. 84.

Если подытожить все выделенные примеры надстроечной и построечной связности в данном примере, получим следующий результат:

надстроечная связь	построечная связь
] — всего: 3; 2, 3, 4;	[— всего 3: 1, 2, 3.
() < — всего 1: 4;	> () — всего 3: 1, 2, 3;
]2 — всего 2: 3, 4;	{ 2 — всего 2: 1, 2.
]3 — всего 1: 4;	{ 3 — всего 1: 1.

Приведенный анализ свидетельствует, что в тексте рекламы преобладает построечная связность элементов метатекстуального хронотопа над надстроечной (9 > 7). Кроме того, доминантным связующим средством является прогрессивное проектирование всех референтов в высказывании на центральный референт (их названия содержатся в имени центрального референта). Такое параллельное подключение всех предложений в рекламе к макротопику напоминает структуру метатекстуального хронотопа загадки, в которой центральный референт — отгадка, и на нее спроектированы все пропозиции в тексте. Сравните:

1) *Уродилась я на славу.
Голова бела, кудрява.
Кто любит щи,
меня в них ищи.
(Капуста)*

2) *Она не требует события. Она создает его. Столовая посуда ручной работы фирмы Виллерой и Бох превращает обычный обед в особое событие²³.*

Таким образом, общую модель метатекстуального хронотопа текста рекламы можно представить в виде формулы:

ЦБТ < ЦСТ/НС < ПС (ЦБТ — центробежные тенденции, ЦСТ — центростремительные тенденции; НС — надстроечная связь, ПС — построечная связь, < преобладает).

Подтверждение данной формулы метатекстуального хронотопа рекламы находим также в украинском и сербском языках.

II

*Для дому й дачі (?)
Ти любиш приймами гостей і влаштовувати їм свято? Ти завжди шукаєш
чогось новенького або їх приємно здивувати? Цього літа можеш
здивувати їх сервіруванням столу!
Спочатку постели бавовняну скатертину ручної роботи (від 60 грн.), потім на неї
напівпрозору шовкову скатертину (від 70 грн.). Тепер під кожну тарілку — серветку
з чистого котону (набір із 6 шт. — від 72 грн.) Тобі вже подобається? Але се ще не*

²³ *Cosmopolitan*, декабрь, 1995, с. 251.

все! Додай останній штрих — вдягни кільця зі срібним напиленням (набір із 6 шт. — 152 грн.) на бавовняні серветки (набір із 6 шт. — 28 грн.) — і сміливо запрошуй за стіл! Погодься — це дуже стильно.

И все це ты можешь купить в магазине „Шовковий шлях“, що на Бесарабці!²⁴

III

Збож шога щіло не оспіає мирна на једном месіу шоком целе ноһи...

...поіребна јој је нова йелена која добро іріања уз њено шело. Током ноһи ваща беба доново іреживљава све оне сівари које је радила и видела шоком дана. Она сања двостіруко више од одраслих. Сањајуһи, беба се мешкоһи, а йелене іосіају лабаве и іробуішају са сівране. Pampers Extra Dry & Fit веома добро сіоји и чини њену кожу сувом, іако да ви и ваща беба можете імаіти мирну ноһ²⁵.

Если центральный референт рекламы помещен в первом предложении текста или внутри абзаца, то он повторяется несколько раз путем цитирования или парафразирования его названия. Таким образом обеспечивается необходимая интенсивность центростремительных тенденций в рекламном тексте. Например:

Его вы узнаете сразу.

Сигрэм Экстра Драй Джин невозможно спутать с чем-то другим. Это единственный джин, который выдерживается в дубовых бочках для придания ему мягкости и уникального светло-золотистого цвета. Вдохните его фруктовый аромат, сделайте глоток и почувствуйте мягкий вкус, которого не ощущали никогда. Сигрэм Экстра Драй Джин. Вы не можете не попробовать его.

1.

]; > () ОП: начало коммуникации, выделение начала текста

СП: катафорическая проформа *его*; дискурсный маркер — заглавие текста

2.

]; > () ОН-ОП: введение центрального референта

СН-СП: противопоставление определенности номинальной лексемы неопределенности потенциальных референтов, обозначенных неопределенным местоимением *чем-то*

3.

] ОН: обосновывание предыдущего предложения

СН: анафорическая частица *это*, анафорическое местоимение *ему*

4.

]2; () < ОН: указание на качества центрального референта, дальнейшее развитие гипертемы

СН: анафорическое местоимение *его*, эллиптические конструкции *сделайте глоток (чего?)*, *почувствуйте мягкий вкус (чего?)*

5.

]; () < ОН: усиление структурообразующей функции центрального референта в тексте

СН: цитирование названия референта

6.

]; () < ОН: экспликация иллюкутивного потенциала текста

СН: анафорическое местоимение *его*

²⁴ *Eva, limo 2001*, 40, ст. 131.

²⁵ *Lisa, Moje dete. Novembar 2002*, str. 2.

Выполненный анализ средств и способов постижения связности — прогрессивной и регрессивной на уровне микроструктуры предложения и макроструктуры абзаца-текста — подтверждает наше предположение о полифункциональности средств надстроечной и построечной связности элементов дискурса и об их взаимообусловленности с двумя ведущими тенденциями в дискурсе:

] — всего, 4: 2, 3, 5, 6;

() < — всего 3: 4, 5, 6;

> () — всего 2: 1, 2;

]2 — всего 1: 4;

[— всего 1: 1.

Как видим, в тексте преобладает ориентация элементов структуры хронотопа на макротему текста — пять зафиксированных случаев, что свидетельствует о доминировании центростремительных сил. Такое неравновесие значительно замедляет коммуникативную динамику текста и ведет к коммуникативному торможению.

Текст рекламы не предполагает другого ответа, кроме акта покупки рекламируемого товара. Его удачность измеряется прагматическими факторами, а не коммуникативными. Рекламный текст не подразумевает существования связанного с ним предыдущего или последующего высказывания и диалогичности дискурса, что сказывается на отсутствии в приведенных примерах референциальных скачков-зацепов.

2.2 Структура метатекстуального хронотопа текста письма. Эпистолярный текст отличается напряженностью противостояния тенденций к сбережению целостности текста отдельного письма и к общей связности на уровне цепочки переписки, которую можно представить в виде парадигматической системы из двух или нескольких текстов, устроенной таким образом, что отсутствие одного из элементов влечет за собой дефицит смысла.

Центральные референты микротопиков абзацев, как правило, содержащиеся в первом предложении абзаца, зачастую не связаны с макротемой письма, а спроектированы на предыдущие или последующие высказывания в цепочке переписки, т.е. параллельно подключены к гипертеме дискурса. Такое противостояние центростремительных и центробежных тенденций в эпистолярном тексте свидетельствует об особой структуре метатекстуального хронотопа, в которой над линейной связностью пропозиций преобладают референциальные скачки. Модель хронотопа напоминает пилообразную структуру, „зубья” которой — совпадающие референциальные зацепы между отдельными высказываниями-письмами, каждое из которых получает смысл в результате его контекстуализации в рамках диалога переписки.

Приведем пример подробного анализа текста письма.

I

12/III-39

*Дорогой Михаил Афанасьевич!**Посылаю Вам один из экземпляров нашего соглашения. Недоумеваю, для чего оно теперь понадобилось. Или явилась надежда на постановку?**15/III я, вероятно, на месяц уеду в санаторий. Но вообще мне, конечно, очень было бы приятно встретиться с Вами, и мне не нужно заверять Вас, Вы должны это чувствовать сами.**Крепко жму Вашу руку.**Ваш В. Вересаев.²⁶*

1.
> () ОП: оформление начала текста
СП: дискурсивный маркер — терминальная формула начала письма
2.
<< ОН: продолжение гипертемы „соглашение”, начатой в предыдущем высказывании другого корреспондента
СН: цитирование названия референта *соглашение*
3.
] ОН: развитие микротемы абзаца
СН: анафорическое местоимение *оно*
>> ОП: прогнозирование дальнейшей коммуникации
СП: имплицитный вопрос, содержащийся в перформативе *недоумеваю*
5.
] ОН: продолжение микротемы абзаца
СН: союз *или*
>> ОП: прогнозирование дальнейшей коммуникации
СП: интеррогативная конструкция
<< ОН: продолжение гипертемы
СН: эллиптическая структура — *постановка (чего?)*
6.
>> ОП: введение нового референциального зацепа
СП: референт *санаторий*
[ОП: введение временных координат
СП: номинация временного отрезка *месяц*
7.
] ОН: уступительная связь
СН: сочинительно-противительный союз *но*
<< ОН: продолжение гипертемы „встреча”, начатой в предыдущем высказывании другого корреспондента
СН: цитирование *встретиться*
>> ОП: иллокуция „предложения”
СП: семантический перформатив *мне было бы приятно*
8.
() <; >> ОН/ОП: терминальная формула, предоставление слова корреспонденту
СН/СП: перформативное употребление дескриптивной конструкции *жму руку*

Как следует из анализа, основным принципом связности в данном тексте является его контекстуализация на уровне дискурса с помощью референциальных зацепов (6 случаев), в то время как ли-

²⁶ М. Булгаков, *Письма*. Москва, Современник, с. 569,

нейная надстроечная связность менее представлена. Преобладающей центробежной тенденции в тексте противопоставлена центростремительная функция терминальных формул, обрамляющих высказывание. Таким образом, модель метатекстуального хронотопа эпистолярного текста можно представить в виде формулы: ЦБТ > ЦСТ/НС = ПС.

Данную модель хронотопа можем таким же образом применить к примерам из украинского и сербского языков. Сравните:

II

3. V. 36

*Рідна моя!**Дуже турбуюся й тривожуся про твоє здоров'я, а також про здоров'я дітей. Хоча ти й написала в листі з 16.04., що вже майже видужала й Льоля поправилася, але грипа з плевритом, на які ти перехворіла, при найменшій простуді може дати ускладнення. По боювання — можливо й безпідставні, але вони — невідступні. Напиши мені, рідна моя, і прошу тебе — бережи здоров'я. Про мене не турбуйся. Я — здоровий і все у мене гаразд. Сердешний привіт тобі й дітям.**Твій Микола²⁷.*

III

30. VII. 1957

*Драга Вјеро,**Примио сам Ваше писмо од 28 о.м.**1) Хвала за Нар. Банку, шако је најбоље.**2) Свакако да ме „Клуб библиотефила” не везује за „Трав. Хрон.”, али, ипак, ја желим да видимо шекст уговора. Агенција може са Плон-ом да склопи уговор већ сада, што се шиче једног издања — што су мање-више шийични уговори — али мало је штеже оно што он штражи право за друге земље, о шоме ћемо разговарати код се враштим.**3) Ако сшигну књиђе пре Вашег одласка, Ситркмп-у можете написати да су књиђе и писмо на моју адресу сшигли.**4) Ја ћу Брани јавити шачну адресу од 1 авг.**Ешо, што би било све пословно. Оштаје да Вам иожелим срећан пуш и добар одмор. Ја ћу биши, надам се, пре 1. сештембра у Београду, а Ви се јавите чим дођеше.**Свако добро. Вац Иво Андрић²⁸*

2.3 Структура метатекстуального хронотопа газетной заметки. Основная иллокутивная направленность газетной заметки — заполнение информационного пробела в сознании реципиентов — находит свое отражение в ее метатекстуальной организации. Заглавие статьи, как правило, содержит центральный референт текста, на который спроектированы все пропозиции, предназначение которых состоит в декодировании интригующего названия. Иногда заглавие с целью возбуждения любопытства читателя не содержит референт. В таком случае центральный референт обязательно находится в первом предложении первого абзаца текста, в котором приводятся его денотативные координаты и данные о таксономии. Например:

²⁷ М. Кулиш, *Твори*. Нью-Йорк, 1955, ст. 352.

²⁸ *Свеске задужбине Иве Андрића*. Београд, 11/1995.

I

Париж личного пользования

Эйфелева башня, Лувр и площадь Согласия в окружении памятников архитектуры и великолепных мостов через Сену расположились на одной из ферм небольшого городка Вэссак на юге Франции. Страсть к моделированию охватила Жерара Бриана, 28-летнего сына хозяйки фермы, еще в детстве и до сих пор не утихла. Свой маленький — в 130 раз меньше настоящего — Париж он создавал 10 лет и теперь хочет открыть „город“ для посетителей. Последним же сооружением Жерара стал тоннель Алма, в котором, как известно, погибла принцесса Диана.

1.

> () ОП: оформление начала текста
СП: дискурсивный маркер — заглавие

2.

] ОН: отношение 'часть-целое'
СН: наименования референтов *Эйфелева башня, Лувр, площадь Согласия, Сена*
> () ОП: прогнозирование дальнейшей информации
СП: введение центрального референта и его денотативных координат *ферма городка Вэссак на юге Франции*

3.

] ОН: продолжение микротемы абзаца
СН: цитирование *фермы*
[ОП: информационный дефицит
СП: отрицательная конструкция *не утихла*, предполагающая обоснование
] 3;]; () < ОН: развитие макротемы текста и микротемы абзаца
СН: цитирование *Париж*, анафорическая проформа *свой*

4.

] () < ОН: маркер завершенности макро и микротемы
СН: прилагательное *последним*, цитирование имени референта *Жирара*
<<; >> ОН/ОП: интертекстуальная соотнесенность информации
ОН/ОП: имперцептивная конструкция *как известно*

Примечательно, что центробежные тенденции, действующие в структуре хронотопа газетной заметки, основаны на ее интертекстуальности, т.е. ориентации на информацию, почерпнутую из других текстов этого коммуникативного жанра. Общий анализ структуры хронотопа показывает, что центростремительные тенденции значительно преобладают в тексте, а надстроечная связь доминирует над построчной (8>4). Таким образом, структуру метатекстуального хронотопа текста газетной статьи можем представить в виде формулы: ЦБТ < ЦСТ/НС > ПС.

Подтверждение этой формулы находим в примерах из других славянских языков.

II

Міжнародна конференція, присвячена розробці нафтових і газових родовищ України
У Брюсселі розпочала роботу міжнародна конференція, присвячена розробці нафтових і газових родовищ України. Як заявив Українській службі Бі-Бі-Сі заступник голови НАК

„Нафтогаз України“ Василь Розгонюк, мета конференції — ознайомити потенційних інвесторів з конкретними інвестиційними проектами²⁹.

III

Самий ЕУ почео у знаку Москвае

Брисел, 24. октйобра (Танјуг)

Дводневни самий Евројске уније (ЕУ), који је вечерас почео у Бриселу, у знаку је штерористичког прејада чеченских штерориста на московско позориште, у коме држе скоро 600 невиних људи као шаоце.

Дански премијер Андерс Фоџ Расмусен је, у својсјиву председавајуће ЕУ, у краћој изјави истакао да је самий почео у шренујку када су наше мисли окренуће великом броју невиних људи који су у московском позоришту задржани као шаоци.

Расмусен је поновио да ће главна тема самийа бићи везана за проширење ЕУ са де-сет нових чланица. Он је подсетио да је на самийу ЕУ у Берлину 1999. године одлучено да се Унија прошири са шест нових чланица, а да је одлука о четири више велики усљех Уније.³⁰

В результате проведенного анализа можем сделать вывод о том, что принадлежащий к определенному жанру текст является коммуникативно удачным, если коммуникативная динамика в нем осуществляется согласно одной из трех формул:

- 1) ЦБТ < ЦСТ/НС < ПС
- 2) ЦБТ > ЦСТ/НС = ПС
- 3) ЦБТ < ЦСТ/НС > ПС

(ЦБТ — центробежные тенденции; ЦСТ — центростремительные тенденции; НС — надстроечная связь; ПС — построчная связь; < преобладает).

Выбор одного из трех вариантов предложенной формулы семантической структуры метатекстуального хронотопа часто определяется дискурсом (рекламным, эпистолярным, газетным, и т. д.) текста. В художественном тексте метатекстуальный хронотоп структурно подчинен центральному поэтическому хронотопу сочинения.³¹

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. Д. Арутюнова, *Лингвистические проблемы референции*. [В]: Новое в зарубежной лингвистике, вып. 13, 1982, с. 5—40.
2. М. Бахтин, *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва, 1975.
3. М. Бахтин, *Время и пространство в романе // Эстетика словесного творчества*. Москва, 1979.

²⁹ ПИК, 21, 152, 18—24 червня 2002 р., ст. 5.

³⁰ *Политика*, 31959, ХСІХ, 25. 10. 2002, стр. А2.

³¹ Этой проблеме посвящено отдельное исследование автора: Љ. Поповић, *Поетика и мейштексјуелни хронотоп у новели В. Сјефаника „Луј“*, ЗМСС, 46—47, 1994, стр. 213—219.

4. М. Бахтин, *О роману*, Београд, Нолит, 1989.
5. *Бахтинология: Исследования, переводы, публикации*. К столетию рождения М. М. Бахтина. Ред. К. Г. Исупов. Санкт-Петербург, Алтейя, 1995.
6. Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва, 1998.
7. Ј. Лотман, *Сруктура уметничког текста*, Београд, Нолит, 1976.
8. Е. В. Падучева, *Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений)*. Москва, 1985.
9. Е. В. Падучева, *Семантические исследования*. Москва, 1996.
10. П. Пипер, *Локалистическая теория падежей и функциональная грамматика русского языка как иностранного*. — Русский язык за рубежом, Москва, 1986, 6, с. 79—83.
11. P. Piper, *Language in Space and Space in Language*. — (In: Yugoslav General Linguistics, Amsterdam: John Benjamins, 1988, s. 241—263).
12. П. Пипер, *Локализация као принцип структурирања граматичких и семантичких категорија*. — Зборник реферата са Конференције за проучавање граматичких структура, одржане 1989. године у Малој Моравки.
13. П. Пипер, *Хронолошки текст као функционално-семантичка категорија српскохрватског језика*. — Зборник МСЦ, Београд, 1990, с. 23—31.
14. P. Piper, *Jezik i prostor*. Beograd, Biblioteka XX vek, 1997.
15. Љ. Поповић, *Поетски и метаструктурни хронолошки у новели В. Стефаника „Пуш“*, ЗМСС, 46—47, 1994, стр. 213—219.
16. International Encyclopedia of Linguistics, ed. William Bright. New York. Oxford. Oxford University Press. 1992.
17. J. Kristeva, *Bachtin. Das Wort, Der Dialog und Der Roman // Literaturwissenschaft und Linguistik*. F-a/Main, 1972.
18. J. R. Searle, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. New York, Cambridge University Press, 1969.
19. T. A. van Dijk, W. Kintsch, *Strategies of discourse comprehension, chap. 6, Macrostrategies*. New York. Academic Press. 1983, 189—206.
20. A. Wierzbicka, *Metatekst w tekście*. In: O spójności tekstu. — Red. M. R. Maye-nova. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971, s. 105—121.
21. A. Wierzbicka, *In search of a semantic model of time and space*. In: Generative Grammar in Europe. Ferenc Kiefer and Nikolas Ruvet (eds.) — Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1973, p. 616—629.
22. A. Wierzbicka, *Analiza lingwistyczna aktów mowy jako potencjalny klucz do kultury*. — Problemy wiedzy o kulturze, red. A. Brodzka, M. Hopfinger, J. Jajewicz, Warszawa, 1986, s. 103—114.

Људмила Поповић

СЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА МЕТАТЕКСТУАЛНОГ ХРОНОТОПА

Резиме

Комплекс истраживања целовитости књижевног текста у структурној поезици обухвата категорију наративности и, као посебни концепт, идеју хронотопа, који одређује суштинске релације између временских и просторних локализација у тексту, као и њихов однос са реалношћу.

Апликујући појам књижевно-поетског хронотопа, као осмишљеног и сврхисходног јединства просторних и временских одредница у делу, аутор анализира семантичку структуру метатекстуалног хронотопа, полазећи од језичке грађе.

У оквиру семантичке структуре метатекстуалног хронотопа аутор издваја језичке елементе инфраструктуре текста, замислине као систем метатекстуалних одредница које помажу реципијенту да се снађе у простору одређеног текста, као и дискурса којем он припада, и временског плана текста, оличеног у идеји комуникативног динами-

зма, под којим се подразумева степен комуникативно-референцијалног напредовања исказа.

Центрифугалне и центрипеталне тенденције, које делују у тексту, одређују семантичку структуру метатекстуалног хронотопа. Анализа такве структуре у раду обухвата следећа питања:

- 1.0. Простор текста са динамичког аспекта;
- 1.2. Метатекстуални и поетски хронотоп — апликација модела;
- 1.3. Метатекстуални хронотоп и различити координатни системи;
- 1.4. Хронотоп и дискурсни маркери;
- 1.5. Структурна функција пасуса у метатекстуалном хронотопу;
- 1.6. Семантичка структура хронотопа и комуникативна динамика текста.

Други део рада посвећен је формализацији семантичке структуре метатекстуалног хронотопа, као и његовој детаљној анализи на примеру текстова који припадају различитим комуникативним жанровима (рекламном, епистоларном, новинском) и различитим словенским језицима (руском, украјинском, српском).

Резултати истраживања су показали да се формула семантичке структуре метатекстуалног хронотопа условно може представити једном од следећих варијанти: ЦФТ < ЦПТ / < П; ЦФТ > ЦПТ / Н = П; ЦФТ < ЦПТ / Н > П (ЦФТ — центрифугалне тенденције; ЦПТ — центрипеталне тенденције; Н — надовезивање; П — повезивање, < — доминира).

Водећу улогу једног типа модела метатекстуалног хронотопа у структури текста одређује дискурс којем он припада (рекламни, епистоларни, новински итд.). У књижевном тексту Метатекстуални хронотоп је структурно подређен централном поетском хронотопу дела.

Тања Поповић

ПУШКИНСКА ТРАДИЦИЈА И РАЗВОЈ ПЕСНИЧКОГ ГОВОРА
(на примеру српске поезије 19. века)

У раду се испитују сродни еволутивни процеси песничкога говора у српској и руској поезији. Претпоставка је да руска и српска књижевност припадају групацији *Slavia Orthodoxa*, па самим тим и у 19. веку показују сличне путеве развоја. Корпус истраживања обухвата Пушкиново дело и важније песнике српског 19. столећа — Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Лазу Костића и Војислава Илића. Предмет компаративне анализе нису биле непосредне позајмице, угледања или прераде, већ сродно „језичко и уметничко понашање” проистекло из сличних књижевнојезичких ситуација.

Кључне речи: пушкинска традиција, руска књижевност, песнички говор, српска поезија 19. века, књижевна еволуција, *Slavia Orthodoxa*, петраркизам, бајронизам, рококо, класицизам, романтизам, западноевропска традиција

„Пушкинска традиција” подразумева не само опште и појединачне утицаје (рецепција, преводи, прераде) једног големог песничког корпуса и његове иманентне поетике, већ и шире сагледавање књижевноисторијског контекста. Несамерљив значај који ово наслеђе има за развој пре свега руске литературе, али и других словенских књижевности, одређен је добрим делом и обимом страних, тј. западноевропских позајмица које се читавају у Пушкиновом делу. У том смислу, овај песник може се прогласити за кључну фигуру у развоју православних словенских књижевности, посебно када се има у виду њихово нововековно прилагођавање западноевропским стилским токовима: петраркистичкој оријентацији и њеној рококо варијанти, француском класицизму и романтизму, бајроновском наслеђу итд.

Сам Пушкин за себе је тврдио да је „министар иностраних дела на рускоме Парнасу” („Я министр иностранных дел на русском Парнасе”).¹ Ову, савим у духу Пушкиновог хумора изречену мисао, предано, мада на дијаметрално различит начин, развија Достојевски у свом познатом есеју *Пушкин*.² По њему, сва руска књижевност 19. века, њена рецепција у Европи и њени познији утицаји — проистичу

¹ *Путеводитель по Пушкину*, Санкт-Петербург, 1997 (Москва, 1931), 167.

² Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя. 1880, Пол. собар. соч.*, т. 25, Ленинград, 1983.

управо из пушкинске традиције. Према је тешко увек се сложити са радикалним закључцима Достојевског, тај општи став о Пушкину као родоначелнику модерне руске књижевности (или „оцу“ како би то рекао Бјелински), заједнички је готово свим књижевним историчарима. „Светски значај Пушкина повезан је са схватањем светског значаја које је он створио у књижевној традицији Русије”, сматра Лотман.³ Европска култура суочила се са руском културом, додуше, тек при рецепцији Достојевског, Толстоја или Чехова, али тај културни и духовни „преврат” био би незамислив (и неостварив) без Пушкиновог дела. Он је, наставља Лотман, показао невероватну способност за универзално уметничко промишљање, које подразумева интуитивно проницање у дух најразличитијих култура и епоха: од античке традиције, преко ренесансних италијанских, шпанских или енглеских стваралаца, па све до француског класицизма, рококоа, као и опште-европског романтизма, у чије се најупечатљивије ствараоце и сам уписао.

Књижевноисторијски, готово револуционарни значај Пушкина узима се, дакле, као подразумевана чињеница. С друге стране, није увек било лако утврдити, нити су се проучаваоци међу собом у томе увек слагали, у којим се све областима и на који начин може ишчитавати тај „епохални преврат”. Одговори на ту сложену проблематику тражени су у готово свим областима: почев од песничковог специфичног односа према језику, како савременом, тако и црквенословенском (Успенски),⁴ преко новог схватања и употребе стилских функција (Тињанов, Виноградов),⁵ жанровских и композиционих иновација (Тињанов, Томашевски),⁶ карактеристичне употребе песничких слика или метричких форми (Јакобсон),⁷ па све до широк компаративних сагледавања преузимања, подражавања и даљег преношења страног и домаћег наслеђа (Жирмунски, Еткинд).⁸ У том погледу, а посебно у односу на обим и свеобухватност захвата и утицаја, тешко да ће се наћи слична књижевноисторијска личност.

Но, ако издвојимо проблем књижевне еволуције, Пушкинова појава учиниће нам се најближа славној тријади италијанског „тресепта”, односно енциклопедичности и слојевитости Сервантеса или пак Шекспира. Ово поређење враћа нас на један од важнијих пробле-

³ Ю. М. Лотман, *Пушкин: Пушкин. Очерк творчества*, Санкт-Петербург, 1995, 187.

⁴ Б. А. Успенский, *Краткий очерк по истории русского языка (XI—XIX вв.)*, Москва, 1994.

⁵ Ю. Н. Тынянов, *Пушкин и его современники*, Москва, 1968; В. В. Виноградов, *Стиль Пушкина*, Москва, 1941.

⁶ Ю. Н. Тынянов, *Поэтика. История литературы. Кино*, Москва, 1977; Б. М. Томашевский, *Пушкин, 1—2*, Москва 1990 (1956).

⁷ Р. Якобсон, *Работы по поэтике*, Москва, 1997.

⁸ В. М. Жирмунский, *Пушкин и западные литературы*, Москва, 1937; Исти, Байрон и Пушкин. *Из истории романтической поэмы*, Ленинград, 1978 (1924); Е. Г. Эткинд, *Божественный глагол. Пушкин, прочитанный в России и во Франции*, Москва, 1999.

ма савремене славистике, која покушава да утврди, боље речено да усклади процесе развоја словенских литература са њима сродним, западноевропским. Шире узев, стварање националних књижевности одређено је присвајањем народног језика и народне културе (Курцијус, Бахтин). И у том погледу нема разлике између ренесансних стваралаца западне Европе и осамнаестовековних писаца православних Словена. Не треба такође заборавити на још једну врло битну околност — епохални јунаци, попут Дантеа, Шекспира или Пушкина, не могу се замислити без њихове унутрашње уметничке асимилације огромног духовног наслеђа, које им је претходило. Угледање на антику или фолклор код једних, односно на рококо и 18. век код других, могло би се одредити као „узвишено подражавање” које доводи до успостављања целовитог уметничког система са свим обновљеним и преиначеним појединачним елементима (композиција, развијање песничке слике, стилизација говора или метрика, синтакса, обрти и сл.). Овладавање презетим елементима, њихово ново коришћење и усклађивање са уметничким законима посебног света јесте нека врста „обуздавања естетске стихије”, или трагања за складном формом, попут оног из Гетеовог сонета *Natur und Kunst*.

И управо то трагање за складном формом, оном формом која ће најпотпуније одговарати ауторској замисли, емоцији, или шире узев — погледу на свет, одређује природу Пушкинове асимилације страних књижевности. С друге стране, овакав процес усвајања датих традиција, а с обзиром на књижевну и језичку ситуацију руске културе с почетка 19. века, условљава и квалитет Пушкиновог утицаја на даљи развој националне књижевности. Међутим, асимилација традиције и нешто позније усвајање Пушкиновог песничког умећа није остало затворено само у оквиру руске културе. Ако се сложимо са мишљењем Достојевског и Лотмана, по којем је преиначена пушкинска традиција дала свој допринос светској култури, онда имамо право да овде издвојимо онај део „пушкинског дуга” који се назире у српској књижевности.

Сам приступ проучаваној теми, пушкинској традицији и развоју песничког говора у српској поезији, замишљен је унеколико другачије, него што је то до сада био случај у нашој филолошкој пракси. Разлог за то свакако се читава и у чињеници да је досад написан приличан број исцрпних и ваљаних студија које су се позабавиле рецепцијом Пушкина код нас, проблемом прерада и превода, или утврђивањем стилских сродности појединих српских песника и неких Пушкинових дела.⁹ Нас, сем тога, много више занима природа и оп-

⁹ П. Митропан, *Пушкин код Срба*, Скопље, 1937; М. Pavić, „Predgovor”, *Sabrana dela A. S. Puškina*, књ. 1, Београд, 1972; М. Сибиновић, *Пушкинов и српски „Евгеније Овјегин”*, Београд, 1999. У последњој монографији, посебно у одељку *Динамика читања и прихваћања*, прилежно и детаљно сублимирају се досадашња истраживања рецепције Пушкинових дела у нашој средини.

шта законитост процеса асимилације (прихватања и преиначавања) пушкинског наслеђа, схваћеног као један сложен систем језичког и естетског понашања.

Пушкиново присуство у српској литератури, часописима и песничким књигама у почетку је више узгредно, спорадично и без правога одјека. Његово име, каогод и прегледи његовога стваралаштва, помињу се додуше већ 20-их и 30-их година 19. столећа, док се преводи, како поезије тако и прозе, махом везују за другу половину века. Ипак, „правих српских пушкиниста“ заправо нема све до појаве Војислава Илића, који не само што с одушевљењем и нештедимиче преводи многобројна Пушкинова дела, него, што је још битније, непосредно усваја и као своју прихвата поетику свог рускога узора. Но, без обзира на то, било би неправедно и нетачно закључити да код пређашњих српских знатнијих стваралаца није било никаквога одјека Пушкинове уметности. Његош му посвећује збирку народних песама *Огледало српско* (1846), Змај преводи одломке из *Полтаве*, као и неколико познатих балада, Лаза Костић се занима за његове „мале трагедије“ и посебно за поетски циклус *Песме зајадних Словена*. Пушкиново дело било је, дакле, општепознато и цењено. Намеће се, међутим, један необичан закључак: ма колико српски писци претпрошлого столећа показивали склоност ка славенофилству, ма колико тежили обнављању заједничке словенске културе и духовности, изједначавајући се нарочито са својим једноверним сапламеницима, њихова стваралачка интересовања више су била окренута западној Европи (позним италијанским петраркистима 18. века, затим, Гетеу, Хајнеу, Шекспиру, Петефију и многим другима), неголи савременој руској поезији.

Ова само наизглед парадоксална ситуација сигурно има дубље разлоге. Наиме, не треба сметнути с ума да српска књижевност, као уосталом и руска припадају истој културно-језичкој групацији — *Slavia Orthodoxa*. То, између осталог, значи и да су се путеви развоја националних књижевности одвијали на нешто другачији начин, него што је то било случај са осталим европским литературама. Прихватање говорнога језика за језик књижевности, окретање ка фолкору и начелима народне културе, означили су у 18. и 19. веку нову етапу у стварању националних књижевности, њену радикалну модернизацију и, зашто не рећи, европеизацију. Отуда је било логично европске узоре тражити на самој извору, а не у њиховим већ преиначеним облицима. У ствари, и руски и српски песници нашли су се пред истим задатком — како одједном савладати и усвојити вишевековну културну и литерарну праксу, која обухвата и антику, и петраркизам, Шекспирову драматургију, француски класицизам и просвећеност, немачки и енглески 18. век, те, коначно, веома разнородни западно-европски романтизам? Како се обрушити на жанровску и стилску хијерархију, када она практично није ни била успостављена у њиховој

књижевнојезичкој пракси? И, како, уосталом, европеизирајући се сачувати национални дух, како учинити своју уметност аутентичном и специфичном? Проблем је, дакле, био ако не заједнички, а онда бар веома сличан — требало је наћи начина за обуздавање вишеструјне „естетске стихије“, те „узвишеним подражавањем“ уобличити складну форму, ускладити песнички израз с погледом епохе на свет. У том смислу, српски уметници речи, посебно они који пишу после Вукове језичке реформе, заједничким снагама обављају онај део посла који је Пушкин сам одрадио у руској култури на почетку претпрошлого столећа.

Споменимо тек узгред да су жанровски, стилски, а дакако, и језички експерименти у српској традицији отпочели још крајем 18. века. Продор петраркистичке и рококо праксе, немачког сентиментализма и бидермајера, те словенске верзије класицизма, али и прилична фолклоризација израза — јесу околности које су обележиле предвуковски период српске поезије. Та врста несистематичног, стихијског књижевног живота, који врви од навале различитих стилова, метода и језичких комбинација, прилично личи на културно-језички сукоб шишкиноваца и карамзиниста, архаиста и новатора који је обележио почетак Пушкиновог стваралаштва. Сасвим је онда било природно да се нови посленици речи нађу пред истим изазовом у одабиру средстава и поступака за уобличавање песничкога говора. Прихватајући с једне стране општи репертоар песничких топоса (калкова, метричких фигура, принципа избора и спојева речи) и формула, а с друге тежећи да свом изразу дају лични и непоновљив тон, песници прибегавају сличном уметничком понашању.

Стога је намера овога рада да повуче паралелу између различитих типова уметничкога делања с једне стране Пушкина, а с друге најзначајнијих српских песника 19. века — Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Лазе Костића и Војислава Илића, у складу с већ изнетим претпоставкама.

Говорити поново о многобројним и вишеслојним страним утицајима који се читавају у Пушкиновом делу, непотребан је и заматан посао. Овом приликом подсећамо на неколико исцрпних студија, пре свих, Жирмунског,¹⁰ Томашевског¹¹ и Еткинда,¹² чији резултати представљају наше основно полазиште. У том смислу Пушкинове везе с антиком, европским петраркизмом, француским 17. и 18. столећем или с бајронизмом прихватамо као подразумеване чињенице.

Што се тиче жанровске и формалне шароликости Пушкинове поезије, треба рећи да се она добрим делом напајала на наслеђу 18. столећа. Многобројна анакреонтска, еротика, епиграмска и сатирич-

¹⁰ В. М. Жирмунский, *Нав. дело.*

¹¹ Б. М. Томашевский, *Нав. дело.*

¹² Е. Г. Эткинд, *Нав. дело.*

не форме, склоност ка елегји или оди свакако су последица песникове младалачке лектире, француске, па и руске. Када је реч о најзаступљенијим темама, код Пушкина се, поред незаобилазне страсне љубави, истичу још и друге општеромантичарске опсесије, попут култа пријатељства и слободе, величања бунтовничких ликова револуције (освајача и ослободилаца), обожавања народносног, те специфичаног погледа на свет обележеног парадоксалним спојем „оптимизма због радости живљења” и „трагизма због пролазности и смрти”.¹³ Ако заვიримо у песничку праксу првих српских романтичара, приметимо готово исте поетске тенденције: слављење ероса и вина, револуционарног херојства, култ другарства и младости, подражаваће узвишеном тону оде, те стилизацију елгије и пасторале у духу националног фолкора. При том, таква сродност прелази границе заједничких одлика стилског правца, којем, шире узев, припадају сви наведени песници. Тачније, сличности не треба тражити у подударности формалних и тематских елемената, већ у самом процесу њиховог преобличавања, прилагођавања и урастања у основе модерне националне књижевности. Оваква повезаност, дакле, не мора нужно почивати на непосредним утицајима старијег песника на млађе (мада није ни сасвим искључена), већ се она пре остварује у заједничким изворима и процесуалним подударностима.

Тако, с пуно основа, можемо сумњати у Радичевићево стварно познавање Пушкиновог стваралаштва. Нити је Бранко знао и читао руску поезију, нити је она тада обилато превођена на немачки језик, преко којег му је једино била могућна комуникација с европским литерарним струјањима. Упркос томе, сродност стилова и погледа на свет између поетских остварења првог руског и првог српског романтичара више је него очигледна. О томе је српска наука аргументовано проговорила имајући пре свега у виду њихово заједничко бајронистичко полазиште, које обојица надрастају стварајући нови облик, те нови тип јунака и песничког говора.¹⁴ При том је, међутим, некако у други план потиснута чињеница да се њих двојица радо и штедро нападају с још једног заједничког извора, који шире узев можемо назвати рококоом.¹⁵ Отуда се и код Пушкина и код Бранка налази тако велик број винских и еротских пасажа, раскалашности и ласцивости, ведрине и животне лакоће. Ипак, њихова анакреонтика, не постоји сама за себе. Много чешће она служи као подлога за развијање тема пријатељства и љубави (в. Пушкинове песме посвећене годишњици Лицеја нпр. *Царское село*, или *19 октября* и Бранков *Бачки расшанак*). Осим тога, говорна и тематска ласцивност поједи-

¹³ О томе су детаљно писали Ю. М. Лотман, Пушкин: „*Биография писателя*”, и „*Пушкин. Очерк. Творчества*”, Санкт-Петербург, 1995; и Е. Г. Эткинд, *Нав. дело*.

¹⁴ М. Поповић, „*Безимена*” или без имена, *Књижевна историја*, 1969, I, 4, 785—822.

¹⁵ О рококу код Бранка в.: М. Кашанин, *Између вука и орла, Избрани есеји*, Београд, 1977, 5—29.

них стихова ових песника надилази конвенције рококоа: она одише искрено проживљеним младалачким несташлуком, при чему се лирски субјект с наглашеном аутоиронијом дистанцира од приказаног, наговештавајући на тај начин нове могућности уметничког реализма (в. посебно Пушкинове шаљиве поеме *Граф Нулин* и *Домик в Колмо-не* и Бранкову *Безимену*).

Премда у Радичевићевој „лакој поезији” нема „друштвене и егзистенцијалне драматике”, као што је то био случај с Пушкиновим сродним стиховима,¹⁶ код обојице се испољава специфичан вид примене рококоа. У ствари, „словенски рококо” (посебно, руски и српски) развија се век и по после францускога, те су се у њему могле сјединити одлике како познога класицизма тако и зрелога романтизма. Своје „лаке стихове” они пишу после Шилера, Гетеа, Уланда, Биргера или Бајрона, присвајајући теме од једних, а уобличавање говора и расположење од других. Осим тога, „несташни стихови” настају у атмосфери грађанско револуционарних гитања, која је „*roésie fugative*” додала призвук узвишеног, озбиљног или патетичног.

Ипак, треба ли рећи, стилизација и фолклоризација бајронизма и рококоа није се с подједнаким замахом и умећем развила код оба песника. Та неуједначеност уметничког достигнућа примећује се и у односу на поједине жанрове којима се користе. И Бранко је, нпр. попут Пушкина, радо посезао за гломазним облицима, комбинујући начела лирске и епске (прозне) конструкције, али ретко кад му је полазило за руком да такве форме уобличи у органску целину. Узмимо као пример недовршену, мада веома популарну песму *Туѓа и ойомена*. Њене претходне верзије веома подсећају на покушај стварања љубавнога канцонијера (збирке сонета) у петраркистичкоме духу. Позније прераде кретале су се, међутим, у правцу елгије, тј. у покушају да се песма као целина уобличи помоћу накнадно унетих наративних елемената асоцијативно утканих у пејзажну лирику. Ако је наш песник и у чему успео, онда је то повезивање фрагментарне приче с низом различитих расположења која се, додуше невешто, испољавају кроз детаљну дескрипцију природе. Али стилски маниризам и још неизрађено перо често одводе у тзв. „празан песнички ход”, при чему се изрази и речи бирају по ритмичкој, а не стилској прикладности (потрага за римом). Заједно с тим, процес приближавања говорног и песничкога језика понекад у стихове уводи баналну лексику, сасвим неоправдану уметничким разлозима, чега код Пушкина нема чак ни у младалачкој поезији. Бранкови стихови, због тога, гдекад делују тривијално и недорађено. Но, када се лати позајмица из народне лирике, или пак њене стилизације, песнички му језик заблиста сасвим новим сјајем, резултирајући упечатљивим и оригиналним спојевима

¹⁶ Е. Г. Эткинд, *Нав. дело*, 405.

попут „водице... слатководно клизе” или „кроз тавносајне ноћи бајни мук”.

Радичевићева улога у развоју лирике, посматрано искључиво са становишта песничкога говора, огледала се првенствено у поетској стилизацији језика (фолклор, свакодневни израз). Али прихватање европских форми, како жанровских и метричких, тако тематских и ликовних, утире пут једном сасвим новом правцу српске поезије. И мада код њега још нема праве симбиозе унутрашње и спољашње форме, језичког израза и погледа на свет, односно делова и целине, као што је то био случај с Пушкиновим остварењима, не треба изгубити из вида да је Бранко по први пут успео да пружи истински и уметнички убедљив спој европског и домаћег наслеђа, и то на сличан начин на који је то чинио и Пушкин.

За разлику од Бранка Радичевића, Јован Јовановић Змај добро је познавао, па и преводио Пушкина. Осим уводног дела поеме *Полтава*, коју наш песник, придржавајући се метра оригинала, посрбљава прилично верно, Змају су посебно биле интересантне неколике Пушкинове стилизације туђега фолклора (*Два љаврана* из Осијана, иначе једне од најпопуларнијих балада онога времена, *Увелак*, *Црни вео*). У Змајевом се односу према Пушкину, дакле, јасно назире ауторска свест о песничком посредовању према другој традицији. Ту се, међутим, не исцрпљују сви разлози који су Змаја опредељивали у избору препеваних стихова. Налазећи код Пушкина поетички блиску оријентацију, која би се најпре могла одредити као стилизација фолклора, он прихвата и његов песнички поступак — туђе се прилагођава домаћем, и обрнуто, кроз туђа искуства траже се нове могућности за развој националног песништва. Рецимо у препеву Пушкинове стилизације „молдавске песме” *Черная шаль*,¹⁷ Змај доста прецизно преноси формалне и семантичке одлике руског предлошка. Најупечатљивије разлике сагледавају се у избору речи. Тако је руска „дева” постала српска „мома” или „љуба”, док је архаични „коњ” нашао сасвим одговарајућу замену у „дорату”. Измене су се, очигледно, уклапале у доследно спроведен поступак стилизације. Занимљиво је и изневервање традиционалних епитета; Змај каткад пренебрегава формулаичне спојеве речи попут „молдая гречанка”, „страстно любил”, „на быстром коне”, „черный день”. Уместо њих појављују се другачија решења, која су понегде резултирала неутралном заменом (нпр. уместо „млада” Гркиња — „лепа” Гркиња), или граматичким модификацијама, при чему се не нарушава основно значење („глаза потамнели” = „западе ме тама”). Има и примера који су и граматички и изражајно различити у односу на оригинал („я дожил до черного

¹⁷ Реч је о балади написаној у Кишњеву 1820. у осмерачким куплетима са парном римом, у чије је средиште стављена типично романтичарска прича о неверству езотичне лепотице, коју убија љубавник/наратор.

дня” = „удари ме гром”). Индикативно је и преузимање синтаксичке конструкције стихова, при чему се нарочито водило рачуна о понављању паралелизма и ритмичкој еквиваленцији („Я помню моления... текущую кровь... / Погибла гречанка, погибла любовь!” = „Ох, сећам се вриске невернице моме — / Погинула љуба, па и љубав с њоме”). Према томе, преводилачка решења кретала су се махом у правцу верног ритмичког и семантичког преношења оригинала, с намером да се посебан нагласак стави на стилизацију, тј. на језичко и изражајно прилагођавање новоме обрасцу. Тачније, каогод што је Пушкин молдавску народну песму прилагодио репертоару руских изражајних средстава, тако је исто и Змај тражио решења у формулама српскога фолклора. А одлука да за предмет стилизације изабере баладу у којој су посебно наглашени трагизам и фаталност забрањене љубави, сасвим је била у складу са *Weltanschauung*-ом епохе.

И управо у домену духовног опредељења, као и у начину на које се оно претаче у стихове, можемо тражити сродности „естетског понашања” између Змаја и Пушкина. Та сродност не уочава се само у преводима или прерадама, већ и у сличној обради (ликовној и вербалној) општих слика и мотива. Рецимо, једно од веома распрострањених романтичарских емотивних стања јесте изражавање сумње у природу стварности, или у сам доживљај реалног. Отуда се „виртуелно” и „стварно” узајамно мешају, замењујући помоћу сна или маште своје позиције и стављајући у исту дилему и лирски субјект и реципијента. Једна од најпознатијих Змајевих песма из *Булића* — „Љубим ли те... ил’ ме санак вара” — управо почива на овом препознатљивом кончету, који, по свему судећи, своје порекло дугује западно-европском петраркизму. Врло сродну обраду дате слике препознајемо и у једној раној Пушкиновој песми из 1817. године, *Выздоровление* („Тебя ль я видел, милый друг? / Или неверное то было сновиденье, / Мечтанье смутное, и пламенный недуг / Обманом волновал мое воображение”). И мада се наведени стихови у оба случаја могу сматрати позајмицом из једног општег репертоара песничких топоса, треба имати у виду чињеницу да је такав спој и у руској и у српској поезији 19. века пре прихватан као иновација, неголи као маниризам.

Змаја и Пушкина, сем тога, спаја и склоност ка сатири и епиграму. Свој друштвени и дневнополитички ангажман радо су уобличавали у песничке форме, користећи се језиком алузија, досетки, недоречености, а понекад и карикатуралним скицама или езоповски оштрим алегоричним сликама. Таква политичка сатира, ма колико била подстакнута историјском стварношћу, много дугује, барем када је реч о изражајним средствима, француској традицији 17. и 18. века. Узмимо за пример склоност сатире ка алегорези и замени семантичких планова. У том смислу сатиричари се често користе „бајковитим” говором, рачунајући, наравно, на сасвим супротне ефекте, тј.

на читање у изврнутоме кључу. Отуда Пушкин прерађујући Ноелове стихове, њих формално и насловом своди под *Бајке (Сказки)*, алудирајући не само на „нестварност стварног”, већ и на различите алегоричне могућности бајковитог дискурса. Сличан поступак препознаљив је у многим Змајевим сатирама, међу којима је свакако једна од најпознатијих *Јушунска јухахаха*, такође рађена по страноме писцу (Глазбернер).

Да би се алузија јасно разумела, њу је потребно повезати с литерарним или историјским реминисценцијама (библијски цитати и новинске вести), а ново апстраховање остварује се захваљујући бајковитој позадини. Тако, нпр. владарска бахатост и благоутробије („О, радуйся народ: я сыт, здоров и тучен; / Меня газетчик прославлял; / Я ел, и пил, и обещал — / И делом не замучен”) код Пукшкина се иронично представљају као бајковит говор („...как царь отец / Рассказывает сказки”). Судар различитог поимања стварности и њене вербализације на сличан начин представљен је и у Змајевим сатирама *Јушунска јухахаха* и *Јушунска народна химна*. Бајковити оквир постављен је необичном номинацијом земље и владара: „краљевство Јутутуту, краљ тринаести Балакаха”, као и неочекиваним обртом, који се заснива на језичкој недоумици („Сретни ли су Јутутуници / Сретан ли је Балакаха, / Кад их тако развесели / Празна речца: Јухахаха!”).

Осим што бирају исти тип сатиричнога дискурса, Змај и Пушкин, имају сличан укус и у односу на друге видове западноевропске традиције и културе. Уосталом, ако пажљивије погледамо њихове песничке опусе примећујемо јако велики број, било превода, било подражавања. Када је реч о српској песничкој пракси, Змају су у том погледу јако блиски били Јован Пачић, на почетку столећа, и Мита Поповић, на његовоме крају. Код Руса та ситуација изгледа нешто другачије: песнички превод обележава почетак века (Жуковски, Крилов, Батјушков), док га на крају практично нема, макар не у томе обиму. Индикативан је и однос према оригиналу. Не само што се преношење туђих стихова на властити језик схватало као нека врста аутентичнога стиховорства, те су у том смислу биле дозвољене и слободне прераде, него ни познавање језика оригинала није било обавезно. Тако, нпр. тешко да за било ког европског песника 19. века можемо са сигурношћу тврдити да је познавао арапски, односно персијски језик. Па ипак, многи од њих преводе Хафиса. *Источни диван*, *источни бисери* и свако слично подражавање источњачке традиције било је веома распрострањено и у српском и у руском романтизму, и то понајвише захваљујући немачкој традицији (Гетеу, Хајнеу). Узмимо као пример древни персијски алегорични мотив „славуја и руже”¹⁸ и уочићемо најразличитије позајмице или прераде у

читавај европској литератури претпрошлого века (Гете, Хајне, Ламартин, Вајлд итд.). Тај мотив налазимо и код Пушкина, и код низа српских песника — Змаја, Јована Илића, Мите Поповића, али и код Лазе Костића (*Славуј и лала*).

Преводи из друге руке или, чешће, песничке прераде и подражавања преко посредника, били су сасвим уобичајена делатност, чија се легитимност није доводила у сумњу. Па ипак, то није сметало Лази Костићу да замери Пушкину за непознавање српске народне поезије, или, боље рећи, за немар према њој. Повод је било Пушкиново „наивно” ослањање на Меримеове „фалсификате” објављене у збирци *Guzle*, одакле је неколико песама пренео у циклус *Песме зајадних Словена*.¹⁹ Не улазећи овог пута у разматрање Пушкиновог односа према Меримеовим „морлачким песмама”,²⁰ нити у оправданост Костићевих замерки,²¹ овај податак наводимо само као пример програмског супротстављања пушкинској традицији. У пракси је, међутим, по обичају, све изгледало много другачије. У ствари, Лаза Костић, генерално гледано, није био нити велики поклоник, нити нарочит познавалац руске литературе. Као либерал он подједнако презире и руски феудализам (деспотизам) и руски nihilizam (большевизам), а као грађанин средње Европе осећа нелагодност према култури јавног и приватног живота на православном истоку. Упркос томе, чини се да Пушкин у српској књижевности нема сродније фигуре од Лазе Костића, бар кад је реч о њиховом естетском и језичком понашању.

Без обзира на велики број претходника или савременика који су се бавили упознавањем српске публике са светским уметничким достигнућима (било преводима или подражавањима, било прегледима или обавештавањима), унутрашње и органско срастање српског литерарног ткива с европском традицијом као целином одиграло се управо у стваралаштву Лазе Костића. Ретко је који оновремени писац имао способности за тако велики захват у културно наслеђе, од Хомера и римске књижевности, преко Дантеа, Шекспира или Сервантеса, па све до Хајнеа и Гетеа. У том вишевековном и вишејезичком трезору, Костић је налазио и узор и надахнуће, али се, као прави зналац, њиме често користио за делимитичне позајмице тема, мотива, песничких слика или топоса, те метричких форми или синтаксичких конструкција. Управо такав однос према традицији омогућио му је да обнови и уобличи целовит уметнички свет, који се, и по унутрашњој као и по спољашњој форми, приближио узорима. На тај на-

¹⁹ Л. Костић, *Ишчекивано и дочекано, Сабрана дела Лазе Костића. О књижевности. Мемоари II*, приредио П. Палавестра, Нови Сад, 1992, 233—235.

²⁰ Отоме в. Е. Г. Эткинд, *Нав. дело*, 498—523.

²¹ Тиме смо се бавили у: Т. Поповић, *Идея славянства и романтизм (русские темы в произведениях Л. Костића)*, *Динамика традиции*, Pisa, ECIG, 1996, 28—61.

¹⁸ Означавају однос песника и равнодушне драгане.

чин, Костићево песничко деловање, барем када је реч о приближавању европским естетским стандардима, имало је за Србе готово исту књижевноисторијску функцију, као што је то био случај с Пушкиновим стваралаштвом у Русији.

Костићево и Пушкиново европејство треба тражити у оним вредностима и формама које су они непосредно усвајали као део свог уметничког света, те их преиначавали сагласно поетикама или изражајним могућностима којима су у датом језику располагали. Тако нпр. оба словенска уметника у драмском стваралаштву полазе од Шекспирове драматургије, те његовог схватања историјског трагизма. Упркос томе, трагедије *Борис Годунов*, односно *Максим Црнојевић* или *Пера Сединаца*, обележене су јарким националним колоритом.

На сличан начин они се односе и према песничким формама. Иако један даје предност француској поезији, док се други више напаја на немачкоме Парнасу, они одатле не преузимају већ створене целине које би изражајно и метрички прилагодили своје језику, већ комбинујући различите одлике, органски усвајају начела песничке конструкције. Отуда се непосредне сличности између Костићеве и Пушкинове поетике не препознају толико у истоветним узорима или заједничкој склоности ка неком посебном жанру (и један и други у том погледу показују приличну ширину), колико у начину на који се користе песничким говором, при чему предност дају каламбуру, језичкој досетки или брижљиво склопљеном неологизму.

Наведимо само један карактеристичан пример. Оба песника, рецимо, показују склоност ка црнохуморном изражавању, што је савсим неуобичајено за њихову средину. Начелно посматрано, виша песничка свест, коју они очигледно поседују, исказује се и у ироничном, мада не и површном, односу према човековој коначности. Отуда се код Пушкина и Костића срећу необичне песничке слике људскога скелета или лобање (песме *Послание Делвигу* и *Спомен на Руварца*), које се асоцијативно повезују с одређеном књижевном симболиком (Библија, *Хамлејт*, готски роман, бајронизам итд.), мада је и надрастају.

Прими ж сей череп, Делвиг: он
Принадлежит тебе, по праву.
Обделай ты его, барон,
В благо пристойную оправу.
Изделье гроба преврати
В увеселительную чашу,
Вином кипящим освяти
Да запивай уху да кашу.
Певцу Корсара подражай,
.....
Или, как Гамлет-Баратинский,
Над ним задумчиво мечтай:
О жизни мертвой проповедник,
Вином ли полный иль пустой,

Для мудреца как собеседник
Он стоит головы живой.

(Послание Делвигу)

И збиља беше лубањи му вид
(у продужењу с плећним костима)
ко мало алфа, а под шуваком
савијаху се бледи кукови
ко велико омега. (...)

.....
О мудра смрти, о самртничка,
Жива мудрости!
Алфа је глава, алфа то је ум,
Почетак свега, душин неимар,
Што у њој зида будућности сјај;
А омега, јест, омега је кук,
Срамота, трбух, лакомот и блуд,
Зидара умног вечни рушитруд —
То омега је свему, свему крај.

(„Спомен на Руварца”)

Обе ове дуже песме написане су у другоме лицу, у облику посланице, тј. сећања, и посвећене су присном пријатељу и песничком сабрату. Обе се баве могућностима поетског рашчитавана суштине људског постојања. Осим козерског тона, духовитог алудирања на околности савременог живота, те истог метафоричног полазишта са различитим ликовним, мада не и значењским остварењем, овде се примећују и говорне сличности, изражене кроз употребу кончета и оксиморона („О жизни мертвой проповедник” : „О мудра смрти, о самртничка, / Жива мудрости!”).

Наравно, примера сличних употреба општих песничких слика, говорних обрта и поетских решења има неупоредиво више него што смо то у прилици да овом приликом наведемо. Но, што је много значајније, та могућност парцијалних литерарних позајмица полако постаје манир, и заправо, резултира формирањем више уметничке самосвести и отвара врата за интертесктуалност као вид уметничкога понашања. Нимало није случајно што се као представник таквог стихотворења у српској поезији појавио управо први и прави Пушкинов ученик — Војислав Илић.

И ја, ко мирни, добри ђак
Жуковског и Пушкина

(Моме Гарику)

У ствари, Војислав и његова браћа своје образовање и лектуру, стицали су искључиво преко руских извора.²² Међу руским песнич-

²² О томе је написано више студија, али најпотпунија је: М. Павић, *Војислав Илић и евројско песничштво*, Нови Сад, 1971.

ким фигурама, као посредник према туђој традицији, али и као заједнички узор за уметничко и песничко делање апсолутно се издваја Александар Сергејевич Пушкин.²³ И што се тиче подражавања, позајмица или прерада из Пушкина — то подједнако често срећемо код сва четири брата (Драгутина, Жарка, Војислава, Милутина). Али, по уметничком домету и оригиналном прихватању страног наслеђа, несумњиво је најдаље отишао Војислав. Многе његове песме инспирисане су Пушкиновим стиховима (*Овидију, Пејрарка, Тасо, Мраморни убица* и многе друге). Песнички дуг према руском уметнику речи, међутим, не огледа се у пуком присвајању сродних поступака, форми, слика или тема, већ у унутрашњем овладавању Пушкиновом поетиком, начелима песничке конструкције и, шире узев, целовитом духовном естетиком.

Војислављево подражавање Пушкина могли бисмо најпре одредити Еткиндовим термином *мешајпревод*.²⁴ Метапревод, заправо, не значи потпуно или буквално преносење некога страног текста на матерњи језик, нити позајмице појединачних елемената (тема, метрички форми, тропа и сл.) које се могу развијати и примењивати на нешто другачији начин, већ „слободну и аутентичну варијацију преузетог”. Прерастање метапревода у песничко понашање — пут је којим се стиже до реконструкције целовитог уметничког система, а не до његовог плагијата, односно мање или више успешног подражавања.

И управо због потпуне „реконструкције” дате поетике, силне Илићеве песме делују као варијација на тему Пушкинових дела. Овде није реч само о прихватању реторике, стила, конкретних ритмичких фигура (нпр. оњегинске строфе), или заједничких тема и њихових симболичких слика (*Мраморни убица*, нпр.),²⁵ већ о стварању новог уметничког света на темељу и по правилима другог.

Без намере да се детаљније позабавимо сложеним односом Војислављевој поетици у односу на Пушкиново дело, овом приликом ћемо се задржати само на њиховим „елегичним везама”. У том смислу, веома је занимљиво да се развој елегике у српској поезији примећује прилично позно, и неvezано са романтизмом. Другачије ствари стоје

²³ О томе смо и сами писали: Т. Поповић, *Ка коментару на четири поеме Илића (основне претпоставке), Породица Илић у српској култури и књижевности*, ур. М. Фрајнд, В. Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд 2002 (Зборник је у штампи. Надамо се да ће његовим објављивањем на видело изаћи неколико подстицајних студија прочитаних на скупу децембра 2000.)

²⁴ Овим се термином Еткинд користи да би дочарао Пушкинов однос према неким француским песницама, у првом реду према Парнију и Шенијеу. (Е. Г. Еткинд, *Нав. дело*.)

²⁵ R. Jakobson, *Kip u Puškinovoj simbolici, Ogleđi iz poetike*, Beograd, 1978, 127—168. Детаљнијим поређењем *Мраморног убице* с једне стране, и с друге одговарајућим Пушкиновим делима, *Камени гошћ*, *Бајка о златном пејслићу*, *Бронзани коњаник*, као и развојем овог мотива у европској традицији, бавили смо се у већ наведеном раду о песништву Илићевих.

у европској лирици, не само кад је реч о традиционалној, класичној елегичној него и када имамо у виду њену трансформацију у модерној поезији. Тачније, захваљујући романтичарском, емотивном и рефлексивном преиначавању природе и лирскога пејзажа, „нова елегична”, ма колико почивала на античким основама, суштински замаха добија тек са „језерском поезијом” Вордсфорда и Колриџа, односно код Шенијеа и Мисеа, те у њиховој источној варијанти, оличеној понајвише у Пушкиновом стваралаштву. Српски романтизам више је пажње поклањао идиличном или пасторалном пејзажу, а уколико посегне за природним стихијама и њиховим одблесцима у лирској души, онда се ослања на готску традицију, или пак на амблемски схваћен бајронизам. Ту једва да има назнака медитативности, ако, наравно, изумемо покоји невестити покушај Бранка Радичевића, или неколико Змајевих прејева. Та тенденција почиње да се мења с Војиславом Илићем, који од јесењег и зимскога пејзажа прави основу за развијање једног сасвим новог расположења. Он, притом, често присваја и пушкински елегични дистих, колоритне и ликовне амблеме као што су црни коњи на белом снегу, црни гавран на сивом небу, мрачна киша по жутом лишћу, јаук ветра, рушевине древних градова, гробљански пејзаж итд. Али сетна расположења овде су, као и код Пушкина, удружена с историјским реминисценцијама, литерарним асоцијацијама, и неретко, прошарана ироничним или саркастичним тоном (в. нпр. Пушкинов *Обвал*, и Илићеве *Усамљене гробове* и *Ојсаду Бернаре*).

Војислав Илић је, у потпуном смислу те речи, реконструисао Пушкинов песнички говор и преобразио га кроз свој матерњи језик. Обнова и присвајање туђег песничког света обухватила је готово све најважније елементе — избор тема и мотива, карактеристичне песничке слике и начин њиховог развијања, метричке и реторичке облике, многобројне жанрове, па чак и основни тон, како сетан тако и ведар, са свим нијансама могућних песничких расположења. И у том смислу, на крају 19. века слободно можемо говорити о потпуној рецепцији Пушкинове поезије, или, тачније, о њеноме органском усвајању и даљем деловању.

С друге стране, у развоју српске лирике примећујемо веома сличну ситуацију оној коју затичемо код Руса у првим деценијама претпрошлого столећа. То се посебно јасно читава у односу на употребу стилских и језичких решења (избор одговарајућег идиома, метричке иновације, вербални и ликовни склопови), али и у односу на ритам и способност присвајања вишевековне западноевропске традиције. То присвајање, међутим, није смело да пригуши нити да сасвим потисне национално наслеђе. Напротив, западна искуства обогаћују и унапређују националне песничке могућности, како формалне тако и изражајне.

Кад неком успе да у једноме замаху пређе тај огромни пут приближавања истока и запада, Византије и ренесансе, националног фолклора и индивидуализованог романтизма, и да на основу тога створи сасвим аутентичан песнички систем — онда је сасвим природно да понесе титулу „оца и родоначелника” руске модерне литературе. Стога Пушкин спада у европске класике, попут Дантеа, Шекспира или Гетеа.

Српској традицији недостаје таква уметничка личност, што не значи да кроз своју еволуцију није пратила одређену закономерност. И управо у тој закономерности, у различитим видовима њеног испољавања, треба сагледавати суштинску сродност између пушкинског наслеђа и српског песништва 19. столећа.

Tanja Popović

PUSHKIN'S TRADITION AND THE DEVELOPMENT OF POETIC SPEECH
(at the example of nineteenth-century Serbian poetry)

This paper focuses on „Pushkin's tradition” by examining not only the general and individual influences (reception, translation, adaptation) of an enormous poetic corpus and its immanent poetics, but also by putting its literary and historical heritage into a broader perspective. The immeasurable significance of this heritage primarily for the development of Russian, and also of other Slavic literatures, is determined by the extent of borrowings from foreign, i.e. West European tradition, which can be discerned in Pushkin's work. In that regard, we are justified in our claim that this poet can be said to be a key figure in the development of Orthodox Slavic literatures, especially concerning their adaptation to West European stylistic currents: Petrarcian orientation and its Roccoco variant, French classicism and Romanticism, Byronic heritage etc. (Lotman, Etkind, Tomashevskij, Zyrmunskij, Jakobson).

When discussing the development of nineteenth-century Serbian literature and its relation to Pushkin, the first thing one is bound to notice is the relatively late reception of his work. With regard to the fact that the comparative approach does not solely amount to a survey of translations and possible adaptations of concrete texts, this research will primarily focus on the assimilation, i.e. the organized acquisition of Pushkin's „poetic skill”. In that manner, it is possible to establish indirect and direct links between the structure of verses, modes of expression (lexical choices, caiques, toposes, speech forms), and then broadly understood poetic procedures (poetic image, stylistic form, composition techniques). Thus, similarities perceived in, for instance, landscape lyric (Vojislav Ilić), in the ironic-humorous and lascivious tone (B. Radičević), or in formal and compositional procedures (B. Radičević, Zmaj, Laza Kostić), are perceived as part of the general repertoire of poetic toposes, from the standpoint of gradual formation (evolution). Hence, the study is focused not on direct influences, but on a general outline of the assimilation of Pushkin's tradition by means of „elevated imitation” which reconstructs a separate artistic world.

Љубинко Раденковић

СЛОВЕНСКА ПРЕДАЊА О УБИЈАЊУ СТАРАЦА
У КОНТЕКСТУ КУЛТУРЕ

Предмет овог рада јесте анализа народних предања и приповедака новелистичког типа с мотивом убијања старца код словенских народа (АаТН № 981). Запажања се заснивају на корпусу од око 170 оваквих текстова (варијаната) из објављених и необјављених извора три групе словенских народа (Источни, Јужни и Западни Словени). Постављен је задатак описа њихове структуре и уочавања могућих веза с обредном праксом. На основу најчешће функције *скривање-ошкривање*, која је у поменутих предањима реализована као скривање оца (у *подруму, јами, њећини, бачви*) и његово поновно показивање после спасоносног савета, може се претпоставити, да су ова предања настала као одраз давно заборавањеног *обрета Прелаза* (нека врста иницијације), кроз који су пролазили старци. Наиме, по древним представама првих земљорадничких култура душе покојника, пре свега душа домаћина, биле су одговорне за родност њива, плодност стоке, умножавање породице, као и за њену заштиту од болести и других недаћа. Да би се души старог домаћина омогућио сигуран одлазак на онај свет, а у исто време да би се она придобила за заштитника он је у одређеном узрачном добу (после женидбе или удаје последњег детета, рођења унука, у шездесетој години живота) пролазио кроз обред „упознавања смрти”, који је подразумевао, између осталог, ритуално *ударање* (шибање), *вучење*, као и *скривање, зашварене* (изолација). Тиме је, на симболичкој равни остваривана „контрола” смрти — јер је она показивана као поновно рађање (отуда и често помињање *бачве* као места скривања оца, јер она симболизује *мајерински стомак* одакле старац треба поново да се роди).

Кључне речи: приповетка, предање, мотив, убијање старца, обред прелаза, словенски фолклор

1. Уводна разматрања

Код већине словенских народа позната су предања или приповетке у којима се говори о укидању некадашњег обичаја или краљеве наредбе да се морају убијати сви старци када наврше одређени број година. Од словенских земаља једино за Чешку и Словачку немамо потврде да су тамо забележене одговарајуће варијанте оваквих приповедних садржаја. У исто време оне су познате многим народима света и распрострањене су бар на три континента — у Европи, Азији и Африци. Најстарији помен мотива на којима се граде (у Арне-Том-

соновом Индексу № 981), налази се у једном египатском папирусу из 420 године п. н. е. (Бараг 1978:161).

Циљ овога рада јесте изучавање структуре поменутих предања и приповедака на словенским језицима и уочавање њихових могућих веза с обредном традицијом. Грађа за ово истраживање прикупљена је из часописа, зборника и монографија на скоро свим словенским језицима, као и из неких архива. У томе су ми помогле колеге из више словенских земаља.* Први забележени примери потичу из друге половине XIX века, а да их народна традиција и данас памти имао сам прилику да се осведочим јуна 2002. године у селу Рудно, на планини Голији (Југозападна Србија). Највише примера у више јужно-словенских крајева, почев од 1929. године, током свог вишедеценијског теренског рада записао је Миленко С. Филиповић. Само мали број његових записа језички верно и у целини преноси усмено казивање. То је слаба страна и неких других записа.

У приповедној традицији постоје предања и приповетке по мотиву „незахвални син” (AaTh № 982), које се у многим елементима преплићу или поклапају с приповедним облицима по мотиву № 981: ожењени син (по наговору жене) лоше поступа са својим оцем (истерује га из куће, извлачи куком, даје му да једе из неодговарајуће посуде) — унук, који све то прати, каже оцу да ће и он тако поступити с њим, што овога наведе да промени понашање и врати свог оца у кућу. Битна је разлика што се у приповедним садржајима по мотиву № 982 не помиње убијање старца.

Без обзира на велики степен подударности између предања и приповедака заснованих на мотиву „убијање старца”, између ова два приповедна облика се може повући и јасна разлика. Она се, пре свега показује у иницијалном делу (који можемо назвати *поставка*) — у предању догађај се ситуира у свом, познатом простору и блиском или врло далеком прошлом времену, а описом његових детаља ствара се слика истинитости, тако да одсуство последњег сведока скоро и да није препрека да се он схвати као истинит. То се у неким примерима надокнађује „очигледним доказима” — називима места, типа *Штена старца*, који се узимају као потврда да су управо с тог места бацани старци у провалију. Вера да су догађаји у предању истинити, особеност је овог жанра (уп. Liti 1994:16, 20; Воšković-Stulli 1975: 122—123, 127) што је промакло појединим истраживачима, па су их прихватили на исти начин као и представници културе у којој су она поникла. У приповеткама се бришу локална обележја

* У прикупљању грађе за овај рад или корисним информацијама помогли су ми: др Олесја Брицина (Кијев), др Viera Gašparčková (Братислава), др Monika Kropf (Љубљана), др Mitja Mencej (Љубљана), др Йорданка Коцева (Софија), др Ана Лулева (Софија), др Евгенија Мицева (Софија), др Krzysztof Wrocławski (Варшава), Драгољуб Златковић (Пирот), др Тања Петровић (Београд). И овом приликом им срдачно захваљујем.

простора, време догађаја се везује за неодређену прошлост, а владар (краљ) покреће и завршава збивање (наређује да се старци побију, младићима поставља тешке задатке, а затим, видевши да је погрешно, укида наредбу).

2.0.0. Структура приповедних облика

Предања по наведеном мотиву имају једноставну структуру, коју чине: а) Иницијално стање (поставка), б) Ток догађаја, најчешће исказан у оквиру једне епизоде, који поприма супротан правац од уобичајеног. У приповеткама се догађај разрешава кроз више епизода, као што су: *скривање, њојави кризне ситуације, давање савета, обављање тежких задатака*.

2.1.0. Иницијално стање (поставка)

У поставци се дају основе за покретање радње. У предањима се именује и описује владајући обичај убијања старца, који се смешта у одређени простор и време. У приповеткама се само даје обавештење о владаревој наредби да се сви старци морају побити. И у једном и у другом случају појединац (син) мора поступити по устаљеном правилу, у противном чекају га тешке последице — биће убијен заједно с оцем. Један син крши правило и овим поступком почиње реализација догађаја који ће променити почетно стање.

2.1.1. Именовање обичаја

У неким словенским крајевима познати су локални називи којима се у предањима означава обичај убијања старца. Крајем XIX века С. Тројановић је у источној Србији забележио називе *лайош* и *љпот*: „Кад неко остари и изнемогне, онда се фамилија реши да га убије, и то се убијање звало у Сврљигу *лайош* а у Присјану код Пирота *љпот*” (Тројановић 1898: 11). Приближно из истог времена, први назив је посведочен и у записима В. Станимировића, који потичу из околине Књажевца (села Каменица, Кожељ, Берчиновац, а у селима Равна и Буџе — *љпот*): „Кад остаре човек, син каже: ’Ајте на лапот!’ Убију и врље како пса, па ајд на рад” (с. Берчиновац, Станимировић: 325/12). Знатно касније овај назив јавља се у једном запису из околине Врања (село Рушићи): „Ајд, ће идемо на лапот!” (Требјешанин 1966: 1473). Могуће да је у последњем примеру казивач сазнао за њега из књига или штампе, јер се у другим етнографским и лексичким изворима из овог и суседних крајева не помиње. Према све-

дочанству Т. Р. Ђорђевића из 1900. године, у околини Алексинца и у Брзи код Лесковца људи су знали за приче о убијању старца али им је реч *лайош* била непозната (Ђорђевић Т. 1900/2: 131—132). Такође за реч *лайош* нису знали и у Црној Реци, која није много удаљена од сврљишког и књажевачког краја (Првановић 1964: 21). Без обзира на локално распрострањење назива *лайош*, он се током XX века проширио књишким путем, тако да је сада опште познат у Србији (где је под тим називом снимљен филм, објављен роман и три посебне публикације).

По једном податку из јужне Србије (околина Лесковца), обичај убијања старца називао се *бује-лује*: „Некада, кад се ова радња по обичају чинила, кад дође време убијању, људи су говорили: — Идемо на бупе-лупе!” (Ђорђевић 1958: 536). Иначе дијалектални назив за поменути обичај у Врању и пиротском крају јесте *ушејување старци*: „Деда ми је зборија за утепување старци” (Врање, Златановић 1998: 430); „Казувао ми је деда да се некада утепували стари човечи” (Војнеговац код Пирота, Златковић 1989: 155).

У Црној Гори, код племена Пјешивци, обичај убијања старих људи називан је *йусшеновање*: „И сад се рекне: — Пустеноваћемо те, стрико, баба” (Тројановић 1926: 530—531), а код Васојевића — *йусшенковање* (Филиповић 1967: 207).

У предањима из Македоније убијање старца се назива *колење на старцише* (Радовановић 1929/1930: 317—318), док Цепенков обичај назива *адеи да се губаи старцише луе* (Цепенков 1980/5: 30).

Од других словенских народа посебни називи за претпостављени обичај убијања старца посведочени су у предањима из Украјине и Белорусије. Код Украјинаца *лопанина*: „...тогда стали люди своїх батькоу забивать и називалос гэто лопанина” (Коробка 1908: 157); *на лубку вывозить*: „...за давньоїи давныны, старыхъ людей, никчемныхъ до работы, недобри диты вывозылы на лубку у провалля” (Гринченко 1897: 168—169); *на лубке отвозить* (Абрамовъ 1907: 41); *сажать на лубок* (Литвинова 1885: 354). У белоруским предањима поменути обичај се назива *лоповитина*: „...такъ то було здавну, спочатку, у старину: што якъ выйдя чаловеку восемдесять годовъ, или семдесять, и ёнъ уже значитца станя драголь, работать ня здолея — дакъ што зъ яго? — дакъ яго треба уже у лоповщину” (Романовъ 1891/4: 180).

2.1.2. Старосна граница

У предањима се констатује да су старци убијани а) када наврше одређени број година (од четрдесет до сто, али најчешће — *шездесет*), б) када остаре и онемоћају, в) ако су живели више стотина година (односи се на неке давне народе): „Чим *четрдесет година* чове-

ку, син га одведе, (...) па га убије” (Србија, Шумадија; Филиповић 1972: 166); „Кад ко наврши *йедесету* годину, скупе се старешине свију задруга, изведу преживелог чичу...” (североисточна Србија; Тројановић 1898: 13); „Народна прича вели да је у старо време био обичај да човека убију кад му пређе *йедесет година*” (Србија; Срећковић 1899: 209); „Био је тако један цар, па издао заповјед да у његовој држави не смије нико преживљети *йедесет година*: ко не би до те године умро, тога да убију” (Хрватска, Војнић; Ђурић 1927: 338); „У старо времена била је заповијест од цара, да сваки син мора оцу, кад би овај навршио *шездесет година*, метнути *лојар* на главу и убити га. Кад не би који заповијест извршио, онда би убили и њега и оца” (Босна, Бањалука; Марјан 1907: 61); „У неко врјеме старца који би прешао *шездесет година* повели би га...” (Црна Гора, Лијева Ријека; Филиповић 1967: 18); „Утепували су старог човека дојде ли у *шеесе годину*” (Србија, Росомач код Пирота; МИ 1980: 25); „У једному је *carstvu* било нареденје да сваки мушкарac који наврши *шездесет година*, да га се убије” (Хрватска, Сињска крајина; Вошковић-Stulli 1967—68: 354); „На некој син татко негов му навашил *шеесе годину*, па го дигнал на рамо да го носи ке што било место одредено за да се кољет старите” (Македонија, околина Дебра, Торбеши; Радовановић 1929—30: 317); „Одному мужчине исполнилось *семьдесят лет*. Пришла пора отвозить и его в лес” (Русија, Вороњешка област; Кретов 1977: 144); „*Va niko staro vreme ubijali su svih starih ljudi od osandeset let*” (Хрватска, острво Крк; Џис 1939: 229); „Јаму у лоповщину пора — уже *восемдесять годовъ* проживъ” (Романовъ 1891/4: 182); „Некое време гѣ клале старете свет. Сем кѣ стане *стар човек*, кѣ го заколат” (Македонија, Весел; Ецовъ 1895: 214). У неким примерима обичај убијања старца везује се за неке старе народе, који су имали предуги животни век (по триста и више година), и пошто нису могли сами да умру, њихов колектив их је убијао: „Немри су дуго живјели па су старце сами морали убијати, јер нијесу хтјели умирати” (Хрватска, Личко-крбавска жупанија; Magdić 1909: 124); „У старо време људи су по много живели — по 150, 200 година и били су здрави, те су због тога тешко умирали. (...) Њихови млађи, пак, да би их ослободили од старачких мука, где није ни живот ни смрт — убијали су их” (Србија, Расница код Пирота; Тројановић 1898: 17); „Како било тогај, било старост много народот. *Три, йеи сйошйни години* имало је век тогај народ. Не се умират тогај, па ће го турнат на пумпало, па ће дигнат и отпуштат тешко и ће го утепат” (Македонија, Скопска котлина; Филиповић 1939: 202); „*V davnih, davnih časih, ko so ljudje še Metuzalemovo starost dosejali, je bilo zapovedano stare ljudi moriti, ko niso imeli več moči za delo*” (Словенија; Volhar 1952: 160); „В давні часи батьки жили так довог, кажуть, поки мали силу могли и побить” (Украјина, Чернивецька област; Безручко 1986); „Бувало, гэто ще поели Адама, якъ светъ починався, ниhto гэтого ня помницъ,

тоды, якъ людзи по много жили..." (Белорусија; Романовъ 1891/4: 179); „Dawniej śmierci nie było i ludzie żyli bardzo długo, tak że rodzi-ców synowe dusić musieli” (Пољска; Pawłowicz 1896: 238).

2.1.3. *Посћуици при убијању старца*

У словенским предањима се описује више начина усмрћивања старца, а најважнија су два: а) ударцима тврдим предметима по глави и, б) одвођењем/одвожењем/одношењем и остављањем да сами умру далеко од своје куће.

Убијање тврдим предметима (*мошкa, маљ, секира*) помиње се у неким јужнословенским крајевима — источној и јужној Србији, Македонији, Црној Гори, Босни (Бањалука, Посавина) и Хрватској (Срби и Хрвати на Кордуну), као и у Украјини. Према казивањима из околине Сврђига и Књажевца, људе на обредно убијање сазива син старца, биров или се сами међусобно обавештавају: „Кад остареју људи, син окне комшије: — Одете на лапот! Дојду те убију с комшије његовога башту, закачи за ногу с куку и извуче на ливаду како сваку мршу” (Каменица; Станимировић 325/12); „...Зберу комшил'к, сокају се: — Ајте, бре, ајте на лапот!” Да изврше што је редовно, убију с тојаге, дрвје, завучу у ровину (несу се копали)” (Бучје; Станимировић 325/12—2); „Биров зађе од куће до куће вичући: — Хајде, лапот је у том и том селу, у тој и тој кући, дођите на подушје!” (Тројановић 1898: 11); „Кад ко наврши педесету годину, скупе се старешине свију задруга, изведу преживелог чичу, чисто обучена, на одређено место, обично у сред села” (Тројановић 1898: 13—14). По правилу, како се истиче у предањима, старцу су на главу стављали одређени предмет (*хлеб, лојар, обојак, вуна, даску*), а затим га преко њега ударцем убијали: „Том приликом донесу његови задругари велику умешену *проју*, метну му на главу, изговоривши ове речи: — Не убијамо те ми, већ овај хлеб”. После ове смртне пресуде, убију га...” (североисточна Србија, с. Сиге; Тројановић 1898: 14); „Умесе мало *кравајне* па га ставе старцу на чело. Син дође са чекићем па удари оца у главу и тако га убије” (јужна Србија, с. Доње Стопање; Ђорђевић 1958: 536); Жена из куће умеси старцу колач и даде му да понесе са собом. Одведу га далеко од куће, ставе му *колач* на главу, ударе га мотком и тако убију (Србија, Мирво код Бољевца; Грујић 1998: 24); „Кажу да је био обичај да се, кад човек остари, испече *проја*, па му се стави на главу и онда га по њој удари маљем” (Босна, Босанска Посавина; Filipović 1969: 142); „Некада је био обичај да остарјелог родитеља, кад пријеђе 50 година, син води и иде га убити. На главу би му ставио крух и тучао нечим по круху и глави” (Хрватска, Кордун, Војнић, с. Кусаја, Срби; Ножинић 1989); „...Сваки син мора оцу, кад би овај навршио шездесет година, метнути *лојар* на главу и убити га” (Босна, Бања-

лука; Мирјан 1907: 61); „Чим четрдесет година човеку, син га одведе, па *обојак* на чело, па га убије” (Филиповић 1972: 166); Каже се: „Чим остари — треба обојак на чело! А то значи ставити му обојак на чело, па ушмице секиром ударити и убити га” (западна Србија, с. Рујно код Ужица; Лапчевић 1926: 124); „Према причи некада је био обичај да се убија старе људе кад дођу у доб од 60 година. На главу би им метнули *даску* и по њој тукли и тако их убијали” (Хрватска, Кордун, Вргинмоост, с. Десно Средичко, Хрвати кајкавци; Ножинић 1991). По напред наведеном примеру из Босне (Бањалука), каже се да је син, по наредби цара био дужан, када овај наврши шездесет година, да му метне *лојар* на главу и да га убије (Мирјан 1907: 61).

Према предању, код црногорских племена — Пјешивци и Васојевићи старце су убијали преко уваљане вуне (тзв. *џуст* или *џустењак*): „Настре се на земљи постела од лепе вуне, пола метра висине и прелије кључалом водом, да се збије. Изнесу немоћног старца или бабу и метну на тај пустињак. Од те сваљане вуне узму смотуљак и метну жртви на потиљак, по којој син или други ко најближи тресне секиром и одређеног за онај свет на месту убије” (Тројановић 1926: 530—531); према кизавању из Лијеве Ријеке (Васојевићи), старца који пређе шездесет година, стављали су у *бачву* или *бадањ*, на главу му полагали *џуст* и убијали једним ударцем маљем, који се називао *ћулум*. По другом казивању из Васојевића (Коштућићи), старца су преко пуштине убијали мотиком (Филиповић 1967: 210).

У неким предањима се помињу и други начини убијања: у Сињској крајини у Хрватској „човјека укокуље, па задуше” (Palavestra 1960—1961: 284).

Према предању из источне Србије (Сумраковац код Бољевца), старец, одређен за убијање, умирао је испод тешке и широке *лесе* од лесковог пружа, на којој је играло коло. Из тога је произашла изрека „Скоро ће под лесу”, која се односила на човека зрелих година (Првановић 1964: 19). У лесковачкој околини се приповедало да су старца, коме је дошло време убијања одвозили саоницама у планину. Пре него што ударцем мотком усмрти старца, човек би се напио ракије из жутог ибрика. После тога је била даћа (Ђорђевић 1958: 536). У Горњој Пчињи (Трговиште) забележено је предање да су старе људе убијали ђермом (тзв. *џумјало*) (Филиповић-Томић 1955: 84), такав облик убијања помиње се и у околини Скопља. Према казивању из Србије (Шумадија: Лозањ, Јабланица, Коштућићи; околина Лесковца — с. Доње Синковце), некад је било уобичајено да синови своје остареле очеве *вешају* о дрво (Филиповић 1972: 168; Ђорђевић 1958: 536).

У више предања из Македоније (Велес, Дебар, Прилеп, околина Скопља) наводи се да је некада био обичај или наређење да се старци *кољу*: „Некое време гђи клале старите свет. Сем кђе остане стар човек, кђе го заколат” (Велес, Ецов 1895: 214); „Једно време стари

љуђи ји кољеле. Имале некоје место од село надвор одредено за да ји кољет” (Дражилово код Дебра; Радовановић 1929—30: 317); „Имало едно време един цар. И викал телал, да сите млади што имат стари башчи, да си ги заколат” (Дојран; Радовановић 1929—30: 318—319); „Во старо време, штом стореше чоек седумдесет и пет години, син му ке го заколел...” (Цепенков 1989/5: 232); „Био је обичај да се кољу старци. Један син носио оца. Кад га је донео донекле и спустио да га закоље, отац му рече...” (с. Вардовци близу Скопља; Филиповић 1938: 494). По свој прилици, у овим предањима су некада били у употреби стари словенски глаголи *колоџи* и *колоџиџи*, са значењем „бити, ударати, пробадати, разбијати”. Касније се почео употребљавати облик *коле*, са ужим значењем („убијати резањем гркљана”).

Из неких, горе наведених примера, види се да су старца односили, одводили или одвозили у *планину* или ван насељеног места и тамо га убијали (или је то чинио његов син). У украјинским предањима старца стављају и одвозе у посебну рукотворину од лике, која се назива *лубок*: „Ежели который станеть никуда негоденъ такогo уби-вали, чтоб даром хлеба не ел; *садили на лубок*, везли куда нибудь за огороды и добивали довбней” (Абрамов 1907: 41). Извесне сличности јављају се у предањима Бошњака у Босни, где син у *сейџу* односи свог остарелог оца у шуму да га тамо остави да умре (Цазин, Босански Нови; Ножинић 1989—1991).

У неким словенским крајевима убијање старца се описује као њихово одношење и *остављање* у планини (шуми, пећини, јаруги). Овакви сижеи на јужнословенском простору највише су распрострањени у динарским пределима (Црна Гора, Херцеговина), у југозападној Србији (Пештерска висораван), у Хрватској (Банија, Кордун, Книнска Крајина) у средњој Босни (Рама), делом у Македонији (Прилеп), Пољској, Белорусији, Украјини и Русији (Вороњешка област). У неким случајевима старца бацају у *јаму* (средња и западна Босна, источна Херцеговина), *ровину* (Србија, Ибарска долина), дубоку јаругу (*глубокій овраг*) (Украјина). У Белорусији старца одвозе на санке до велике јаруге (*большій ров*), а затим га гурну у јаругу (Романов 1891/4: 179); у Украјини, старца до јаруге довуку на кори дрвета (или је то исплетен кош од лике) тзв. *лубок* и онда га гурну на дно (Литвинова 1885: 354). Особена су два пољска предања у којима се казује да су старе људе (старце) закопавали живе у *земљу*. „Dawniej bardzo staruch ludzi, gdy już robić nie mogli, żywcem zakopuвано w ziemi” (Lud 1899/5:347; Kolberg 7: 9).

2.2.0. Кршење обичаја

Кршење обичаја мотивисано је на два начина: а) син, као главни или једини извршилац обреда убијања, на очигледан начин са-

знаје од свога оца, или свог малолетног сина, да ће и он, кроз извесно време на исти начин или на истом месту бити убијен и, б) сажаливи син, ризикујући да и сам буде сурово кажњен, одлучује да поштеди живот своје оцу.

У првом случају дечак, син човека који се спрема да убије оца, жели да сачува *предмет* за убијање или *вучење*, како би га употребио када дође време да он буде извршилац тог чина над својим оцем. То је човеку (или заједници) довољан разлог да се одрекне тог обичаја. У источној и јужној Србији то је *кука* за вучење, или *мошка* за убијање, у Украјини — *лубок*, а у Белорусији — *санке*. По правилу, до таквог сазнања човек долази водећи дијалог са својим сином: „Тако се прича да је један човек убио свога оца и куком га извукао из куће, па куку бацио, а његово дете, које је све гледало, узме ту куку и понесе је кући. Отац ће тада упитати дете: — Шта ће ти та кука? А оно му одговорило: — Да је чувам, па кад ти остариш и ја тебе убијем — као ти свог оца, да те њоме повучем” (Србија, околина Пирота; Тројановић 1898: 14); „Спремао син мотку (*чукач*) да убије оца, а његово дете је ножем почело да спрема другу. Кад је отац дететов запитало зашто то ради, дете му је одговорило: — Спремам чукач да утепам мојега татка. Ти ћеш твојега, а ја ћу мојега татка. Син о томе поразмисли па одустане од намере да убије свога оца” (Србија, околина Лесковца; Ђорђевић 1958: 535); „Довивъ Нычпырѣ дѣда до дуже глыбокого яру, посадывъ його старесенького на лубокъ, що прынисть съ собою, спуствывъ на нимъ батька у самыѣ нызь да й каже: — Прошай тепера, тату, не помынай насъ лыхомъ — и вже хотивъ иты соби до дому, ажъ унучокъ тога дѣда и каже батькови: — Тату! Возмыъ жъ лубокъ за собою. — А на що винъ? — батько сынови видвчае, — нехай тамъ застається. — Як нашо? Аже жъ якъ будешъ и ты таки стары, якъ диръ мѣй, то й я тебе посадывъ бы на той лубокъ” (Украјина, Черњигов; Шишацкѣй-Илличъ 1852: 170); „Разъ повезъ одинъ человекъ своего батька за огороды, съ нимъ увязался хлопчикъ небольшой, внучекъ, значить, того старичка: — Вы, тату, говорить, лубокъ назадъ возьмите, я васъ тоже на немъ когда вырасту, повезу...” (Украјина; Абрамовъ 1907: 41—42); „Али гѣтыкъ разъ повѣзъ сынъ бацьку, а за имъ побегъ яго сынокъ. Привѣзъ ёнъ яго къ рову, ды тольки хоцевъ пусьциць бацьку у ровъ, исъ санычками, а сынъ тѣй, яго ужо, кажець: — А не, тата, не пускай санычакъ! — Зачимъ такъ? — А якъ жа, якъ ты здзелаеься гѣткимъ, дыкъ и я повязу цябе у ровъ, дыкъ мне жъ не на чимъ будзець везьци цябе!” (Белорусија, Романовъ 1891/4: 179).

У предањима, највише из југозападне Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске, отац кога је син однео да га остави (или убије) у планини, препознаје то место и моли сина да га однесе даље, јер је и он ту, својевремено, оставио (убио) свога родитеља. Син се сети да ће тако и он завршити живот и враћа оца кући. У овом

типу предања дијалог се води између остарелог оца и његовог сина: „Кад је хтео да га остави, рекао му онда његов отац: — Немој овде! Овде сам ја оставио мога оца. — Е, кад си ти твога, ја тебе нећу!” (Штаваљ код Сјенице; Филиповић 1967: 208); Отац, кога је син однео до јаме да га баци, каже му: — Де ти мене даље, ја сам ту свога! — Јеси ли ти свога? Е, ја нећу тебе” (средња Босна, Рама; Filipović 1953: 345); „Син однео оца у шуму да га тамо остави, а овај му каже: — Е, сине, сад си ти донио мене, а и ја сам мог ћаћу ту оставио! Син га вратио кући” (Хрватска, Банија; Nožinić 1989); „Син ставио оца у сепет и однео га у шуму. Кад су дошли до јаруге, спустио сепет и рекао оцу: — Овдје ћеш ти мени остати! А отац ће њему: — Немој, носи ти мене даље, тамо сам ја оставио свога бабу!” (западна Босна, Цазин; Nožinić 1991), итд.

У напред наведеним примерима цео догађај је смештен у оквиру једне епизоде — приповедни облик има *поставку* (констатује се обичај убијања старца, који се изводио на одређени начин) — обичај почиње да се конкретизује кроз поступке једног сина који, дошавши до новог сазнања, обичај не спроводи до краја, тј. не убија оца (што је подстицај и другима да обичај укину). Овакве приповедне облике можемо сврстати у *предања*. Уколико до разрешења несагласности између правила и воље појединца долази кроз више епизода, онда није реч о предању већ о *приповеци*. Догађаји у приповеци имају устаљени ток и нижу се по следећем редоследу: а) скривање оца, б) настанак кризне ситуације, в) спасоносни савет (превађавање кризе) и г) измена почетног стања.

2.2.1. Скривање оца

Пошто син из самилости није убио оца, као што су обичај или наређење налагали, он га *скрива* од јавности. За скривање, по правилу се бирају места која имају обележја *тамно, доње и своје*. Изузев неколико примера из Србије и Македоније, где син оца скрива у *ћени* (Тројановић 1898: 12–13; МИ: 1980; Раденковић 1986: 156; Радвановић 1929–30: 320), у осталим словенским примерима скрива га у *подруму* (или неком великом дрвеном суду који се обично држи у том делу куће — *бачви, каци*), или за њега припрема посебну скривницу, која се налази под земљом (*земуница, јама, руйа*). *Подрум* као место скривања старца помиње се у предањима из источне Србије (Станимировић 325/12–3), у Босни (Бањалука; Мирјан 1907:61), у околини Пирота — *зевник* (Златковић 1999), Хрватској (Сињска крајина; Вошковић-Stulli 1967–68: 354), Македонији — *визба* (Маријово; Радвановић 1929–30: 320–321), Украјини — *пидвал* (Пойда 1969), *шивница* (Качкан 1963), *лѣх* (Жоробка 1908: 157), Белорусији — *пограб* (Пољесеј; Сержпутовскій 1911: 18), *склеј* (Романовъ 1891/4:

179–180), Пољској — *piwnica* (Pawłowicz 1896: 238), *sklepaк* (Petr 1955: 71). О вези подрума са земљом и мраком говоре и називи за овај део куће из источне Србије — *зевник* (< земник) и *ш'вник*. Од других подземних места помињу се: *руја у земљи* (Србија, Лужница; Николић 1910: 378; Македонија, Струмичко Подгорје; Филиповић 1952: 495), *јама испод куће* (Хрватска, Госпић; Franić 1900: 100), *пустая яма* (Украјина, Литвинова 1885: 355), *земљанка* (Русија, Померанцева 1969: 228). Као места скривања јављују се и *ћумез* (Србија, околина Лесковца; Ђорђевић 1985: 206); *кош* (западна Херцеговина, Липштица; Palavestra 1970: 347), *осет* (шупа за снопове жита) (Руси у Литванији; Митропольская 1975: 259), *шајно местио* (Хрватска, острво Крк; Žic 1939: 230; Кутина, Herceg-Ревес 1940: 143), *скришно местио* (Македонија, Прилеп; Цепенков 1980: 30). У неким приповеткама место скривања старца добија још ужу конкретизацију — то је *бачва* (источна Србија, Станимировић 325/12–4; Срећковић 1899: 209; Раденковић 1986: 155; Македонија, Велес, Радвановић 1929–30: 319; Хрватска, Личко-крбавска жупанија, Magdić 1909: 124; Војнић, Чајкановић 1927: 338), *каца* (Босанска Посавина, Filipović-Fabijanić 1966: 145; Шумадија, Филиповић 1972: 167; источна Србија, Златковић 1999), *kad* (Словенија, Volhar 1952: 160), *čebar* (Словенија, Vrenkova 1985: 71). У Босни (околина Тешња), приповедало се да је син сакрио старца у *букву* (Кајмаковић 1983), а у Бугарској (Новопазарско) у *дулапу* (ормар) (Русакiev 1956: 198).

2.2.2. Настанак кризне ситуације

Пошто су сви старци поубијани, како то правило налаже (осим једног кога син скрива), заједница бива изложена непредвиђеној опасности, која се у предањима и приповеткама исказује на три главна начина: а) услед велике суше нестале су све резерве жита и изгубљено је семе за сетву, б) војна дружина у којој се налази и син који је сакрио оца, не познајући путеве за повратак, креће у поход кроз непознату земљу и, в) владар, под претњом смрти, приморава људе да учествују у такмичењу или да решавају тешке задатке (ретко они то чине добровољно).

2.2.3. Спасоносни савет

Мотив *изгубљено/повраћено семе* живи најшире је заступљен и среће се у предањима све три групе словенских народа. Једино син кога саветује скривени отац, успева да сакупи неопходно семе и да засеје њиву, чиме је избегнута катастрофа да заједница заувек остане без жита. На наваљивање сусељана (или на питање владара), син

признаје да је до семена дошао захваљујући савету оца коме је поштедео живот. Људи увиђају да су старци, без обзира што не могу да раде, корисни за заједницу и одустају од обичаја да их убијају.

По начину како се долази до изгубљеног семена жита, словенска предања се могу поделити у две групе: код балканских народа (Срба, Бугара, Македонаца и Хрвата) отац саветује сина да раскопа *мравињаке* у пољу, јер ће једино ту пронаћи жито (уп.: Ђорђевић 1958: 536; Златковић 1999; МИ 1980; Русакиев 1956: 198; Радовановић 1929—30: 320—321; Ристески 1999: 113—114; Џис 1939: 229—230; Франчић 1900: 100). Код Украјинаца, Белоруса, Руса, Пољака и Словенаца, отац саветује сина да скине *стару сламу с крова*, да је омлати и тако уситњену заоре (или да је оврше и пронађено семе засеје) (уп.: Литвинова 1885: 355; Абрамов 1907: 41—42; Коробка 1908: 157; Качкан 1963; Безручко 1986; Романов 1891/4: 179—181; Сержпуптовскиј 1911: 18—19; Митропольская 1975: 259—260; Lud 1899/5: 347; Petr 1955: 71; Križnik 1963).

Што се тиче *похода у далеку (мрачну) земљу*, отац даје савет сину да на пут (у војни поход или по задатку владара) пође јашући кобила и са собом поведе њено ждребе. Када буде дошао до границе где почиње непозната земља, да закоље ждребе и да га ту остави, а да ће га кобила, без обзира куда путовао, непогрешиво вратити на то место. Предања с оваквим мотивом позната су у Србији (Тројановић 1898: 12—13, 15—17; Станимировић 325; Николић 1910: 378—379; Филиповић 1972: 166), Босни и Херцеговини (Мирјан 1907: 61; Filipović-Fabijanić 1966: 145) и Хрватској (Magdić 1909: 124).

Мотив *решавање тешког задатка (принудно шакмичење)* остварује се тако што владар поставља својим поданицима један или три задатка. Најчешће тражи да се сви мушкарци такмиче у томе ко ће први видети излазак сунца. Побеђује син, кога је скривени отац посаветовао да не гледа у правцу изласка сунца, већ у високо брдо насупрот сунцу, јер ће се његова светлост прво тамо појавити (Србија: Срећковић 1899: 209; Станимировић 325; Ђорђевић 1985: 206; Босна и Херцеговина: Кајмаковић 1983, Palavestra 1970: 347—348; Македонија: Радовановић 1929—30: 319; Словенија: Brenkova 1985: 71—74). Владар поставља и задатак да му се донесе *злајни бокал* са дна реке или језера. Син који је чувао скривеног оца реши задатак, јер је добио савет од оца да не тражи бокал у води, јер се тамо види само његов одраз, већ на дрвету изнад воде. Приповетке с оваквим мотивом срећу се у Србији (Раденковић 1986: 156—157, Златковић 1999), Босни и Херцеговини (Palavestra 1962: 162) и Русији (Померанцева 1969: 288—290, Кретов 1977: 144—145), као и код неких других евро-азијских народа, нпр. Таџика, Бурјата, Башкира, Јевреја у Самарканду итд. Један од постављених задатака, који успешно решава човек (младић) који је сакрио оца, да доведе владару свог *највећећ ђријашеља и највећећ њејријашеља* — он доведе пса (који му се умиљава и после бати-

на) и жену (која га после шамара оптужи владару да је сакрио оца). Овај мотив налази се у приповеткама из Србије (Петровић 1980: 8), Босне (Palavestra-Fabijanić 1958: 167), Хрватске (Bošković-Stulli 1967—68: 354—355) и Украјине (Пойда 1969). Најчешћи задатак који владар поставља у македонским приповеткама је да се направи *уже (оршома) од ђеска*. Скривени отац посаветује сина да затражи од владара да пошаље узорак (мустру) таквог ужета (Ецовъ 1895: 214; Радовановић 1929—30: 318—319; Филиповић 1952: 495; Цепенков 1980: 30—33). Овај мотив ее среће и код Срба (Ђорђевић 1958: 536; Palavestra-Fabijanić 1958: 167) и Хрвата (Herceg-Pevec 1940: 143—144). Владар поставља и друге задатке: *који је од два ђоказана коња стјарији а који млађи* (Русија, Кретов 1977: 144—145), *доћи ни бос ни обувен* (Словенија, Brenkova 1985: 71—74; Fatur 1990), *стјавији на шешир најлејши цвеи* (Словенија, Brenkova 1985: 71—74; Fatur 1990); *доћи ни ђо ни одевен; доћи ни ђешке ни на коњу* (Украјина, Пойда 1969), одговорити на питања: *колико вреди злајно рало* (Македонија, Филиповић 1938: 494), *колико има звезда на небу* (Македонија, Филиповић 1952: 495) итд.

2.2.4. Ошкривање шајне — укидање наредбе

Долазак до сазнања (просветљења) да су старци мудри доводи до укидања обичаја или наредбе владара да се они, у одређеној години живота убијају. У предањима, син сазнаје цикличност времена — да све што он чини, кад остари то ће чинити и њему. Заборавља се најчешће исказани разлог да су старци убијани, јер није било довољно хране. Нигде се више не помиње да је обиље хране разлог прекида обичаја.

3. Конјролисање смрти

Супротно тврдњама да су некада убијани старци (уп. Котляревскиј 1874: 118—123; Каллашъ 1889/1—3); Чајкановић 1994: 292—314; Барјактаровић 1999: 51—71, итд.), етнографија није могла посведочити тај обичај ни код једног народа. Не спомињу га ни истраживачи аустралијских племена. Положај старца, неспособних за рад био је тежак код Јакута, или Евенка, али их нису убијали. Познато је да су Чукчи, излазили у сусрет захтеву старца у дубокој старости или болесног човека и убијали га (дављењем, клањем или пробадањем копљем), али правило да се сви старци убијају код овог народа није постојало (уп. Кисляков 1970: 78). И археологија, на основу начина сахрањивања, није до сада утврдила да је нека заједница, у било ком периоду постојања, убијала своје старце. Може се чак рећи, да се у

многим културама, укључујући и словенске, старци изузетно поштују. О томе сведоче и ова, случајно изабрана етнографска запажања: „Кад човек напуни шездесет година, зове се старац. У задрузи се старац лепо гледа и поштује, па му се то поштовање одаје и ван задруге на сваком месту. Нико неће да увреди старца, макар га овај и наљутио и опсовао. Старцима нико не прелази пут, а девојке и жене их љубе у руку. (...) Старца у кући свако чува и гледа. Снаје га дворе, поливају му и изувају, само да му живот олакшају. Кад старац улази у кућу, сви устају” (Србија, Хомоље, Милосављевић 1913: 290); „Старца или бабу држе укућани лијепо; не виче нико на њих, него се њихови савјети више пута слушају; даје им се да једу и пију од онога, што је Бог дао у кући, поступа се с њима благо. Свијет презире оне, који са старцима нечовјечно живе, а такове старце жале, што су дочekali, говорећи: око кога су се залуду мучили” (Црна Гора, Ријечка нахија, Јовићевић 1910: 81). Код Срба, старци су заузимали почасна места на славама, на сеоским светковинама, руководили разним обредима у кризним ситуацијама, као што је вађење живе ватре у случају помора стоке итд.

Корене предања и приповедака у којима се говори о убијању старца треба тражити у равни симболичке комуникације (на чему и почива култура), а не у равни пресликавања стварности. Кључни предикати, као што су *вући* (син вуче оца на убијање, или после убијања куком, на санкама, на лубку), *ударати* (син удара оца мотком и сл.), *скривати* (син скрива оца под земљом) и *одгонећати* (син који је сакрио оца, спасава живот себи и оцу тако што решава задатке које му поставља владар), представљају устаљене облике обредног понашања који се појављују у различитим сегментима народне културе и носе одређена симболичка значења. По свој прилици, на поменим предикатима у преисторијској прошлости, градио се и *обред прелаза*, којим су подвргавани мушкарци два пута у животу — као младићи, који су потврђивали полну зрелост и спремност за женидбу, и старији људи, који су поженили или удали сву своју децу. Ритуално ударање тупим предметом, вучење, скривање старца спуштањем у подрум, земуницу, јаму, затварање у бачву представљало је део тог обреда. Скривање под земљом симболизовало је повратак у матерински трбух — у трбух космичке Мајке. Старац, путем регресије, улази у мрак — космичку Ноћ, где бива искушаван (трпи глад и жеђ) и додирнувши Почетак бива поново рођен. Драматика умирања и пресељења душе на онај свет проживљава се путем обреда и тиме губи мистериозну дубину. Живот и смрт у мраку земунице добијају беочут који их повезује у један ланац. Старац се „обучава” да и после смрти проналази пут до својих потомака, како би водио бригу о њима — обезбеђивао им подмаладак, плодност стоке, родност њива, здравље.

Неки елементи из обредног понашања на свадби, која такође припада обредима прелаза, могу се пронаћи и у предањима о убија-

њу старца. Забављање момка и девојке пре просидбе у источној Србији и Бугарској назива се *влачење*, а девојка коју момак на силу одведе у свој дом ради женидбе, назива се *влачена мома* (Маринов 1984: 408—411). Када доведу младу у младожењин дом, она растури ватру а затим, седећи на трonoшцу окренута леђима према истоку, поново је упали. Свекар је тада овлаш *удари лојаром по глави* (Калчић 1992: 52). Свођење младенаца (прва брачна ноћ) у пиротском крају (источна Србија) обављано је у *подруму*. „За спање, и кяд има слободна соба, идемо у подрум, а не знам зашто” (Горње Високо, записао Д. Златковић).

Стављање у *лубок* (кора дрвета или кош од лике), или у *бачву* представља *илаценју* из које старац треба поново да се роди. У Русији (Беловође), децу старости до годину дана, држали су у *лубочки* (нека врста коша исплетог од лике), окаченој о таванску греду и која је била скривена од људи дугим чаршавом (Науменко 1998: 135). Да је бачва схватана и као жена и као онај свет сведоче поједине јужно-словенске загонетке, као и обреди и веровања везани за овај предмет. Поред осталог, у загонеткама се описује на следећи начин: „У моје Анице деветере тканице” (Вилјан 1911: 150); „Баба Дебелана сос девет колана” (Пенушлиски 1980: 380), „Једна жена опасана са десет пасова” (RJAZU XXIII: 318), итд. За човека који није здраве памети, на Хрватском приморју се говорило: „Фали му дута”, „Нису му све дуге на мисту” (Dulčić 1985: 439). У североисточној Бугарској (Добруџа), посведочена је обредна крађа мале дече и њихово *скривање у бачву*. Девојке су на Ђурђевдан крале мајкама децу (од једне до пет-шест година старости), и пошто им исплету и ставе венчић на главу, скривале су их у бачве, тражећи од мајки да их откупе (Миков 1992: 26). Код Срба, Бугара и Хрвата постоје веровања да се у бачвама скривају поједина митолошка бића (тинтилин, маџић, дракус).

На давну обредну праксу „превођења” старца у област смрти, сведочи тзв. *велика њрекада*, посмртна гозба коју су старци у Црној Гори за живота организовали за своје пријатеље и рођаке (Ердељановић 1907: 286). Или код Украјинаца обредна прошња старца. Наиме, деца су на Благовести, на *лубку* извучила своје дедове на улицу да просе (Максимович 1856: 4). Такође и руски шалјиви обичај загнуривања старца у воду (тзв. „купать стариков”, „купать с тягла”), чиме је престајала њихова обавеза плаћања пореза (Даль 1881/2: 219), може се схватити као део поменутог обреда.

ЛИТЕРАТУРА

- Абрамовъ 1907 — И. Абрамовъ, *Какъ перестали убивать стариковъ въ малороссiи*, Живая старина, вып. IV, СПб. 1907, 41—42.
 Антонијевић 1971 — Д. Антонијевић, *Алексиначко Помаравље*, СЕЗБ LXXXIII, Београд 1971, 245.

- Афанасьев 1986 — А. Н. Афанасьев, *Народные русские сказки в трех томах*, т. III, Москва 1986, 181—182.
- Бараг 1978 — Л. Р. Бараг, *Сюжеты и матывы беларускіх народных казак, Сістематычны паказальнік*, рэдактар І. У. Саламевіч, Мінск 1978.
- Барјактаровић 1999 — М. Барјактаровић, *Још о убијању старијих људи (уојшће и код нас)*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVIII, Београд 1999, 51—71.
- Безручко 1986 — І. Г. Безручко, *Батькова порана*, Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, фонд 14—3, одиниця збереження 1222, арк. 48.
- Biljan 1911 — M. Biljan, *Zagonetke* (Gospic u Hrvatskoj), ZNŽO XVI, Zagreb 1911.
- Bolhar 1952 — A. Bolhar (red.), *Slovenske narodne pravljice*, Ljubljana 1952, 160—164.
- Bošković-Stulli 1975 — M. Bošković-Stulli, *Narodna predaja — Volkssage — kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze*, Usmena književnost kao umjetnost riječi, Zagreb 1975, 121—136.
- Bošković-Stulli 1967/1968 — M. Bošković-Stulli, *Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine*, Narodna umjetnost 5—6, Zagreb 1967—1968, 354—355.
- Brenkova 1985 — K. Brenkova (red.), *Slovenske ljudske pripovedi*, Ljubljana 1985, 71—74.
- Бріцина 1989 — О. Ю Бріцина, Г. В. Довженок, Т. В. Шевчук (*Великий голод*), Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, фонд 14—5, одиниця збереження 522, арк. 5—6.
- Васильєв 1900 — М. П. Васильєв, *О убијању стараца. Народно преданье очувано у Крејољину, „Карацїи“ II*, Алексинац 1900, 128—131.
- Вовк б.г. — Х. Вовк, *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, б.г., 208—209.
- Вукановић 2001 — Т. Вукановић, *Енциклопедија народног животоша, обичаја и веровања у Срба на Косову и Мејхоџији*, Београд 2001, 496.
- Gavazzi 1978 — M. Gavazzi, *Tradicija ubijanja starih ljudi*, Vrela sudbine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude, Etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja, Zagreb 1978, 220—225.
- Гринченко 1897/2 — Б. Д. Гринченко, *Етнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*, вып. 2, Чернигов 1897.
- Грујић 1998 — М. Грујић, *Народно сиваралаштво села Мирова (код Бољевца)*, Семинарски рад из Народне књижевности, Филозофски факултет, Ниш 1998, 24.
- Даль 1881—1882/1—4 — В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка* 1—4, СПб. — Москва 1881—1882.
- Dulčić 1985 — J. Dulčić, R. Dulčić, *Rječnik brusškoga govora*, Hrvatski dijalektološki zbornik 7, sv. 2, Zagreb 1985.
- Ђорђевић 1958 — Д. М. Ђорђевић, *Живош и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, 535—537.
- Ђорђевић 1964 — Д. М. Ђорђевић, *Примери народног сиваралаштва. Како пресидало да се не убива стари људи*, Лесковачки зборник IV, Лесковац 1964, 161.
- Ђорђевић 1984 — Д. М. Ђорђевић, *Живош и обичаји народни у лесковачком крају*, Библиотека Народного музеја у Лесковцу, књ. 35, Лесковац 1985, 206.
- Ђорђевић Ј. 1998 — Ј. Ђорђевић, *Новогрчка преданья о убијању стараца*, „Расковник“ XXIV, бр. 91—92, Београд 1998, 127—137.
- Ђорђевић Т. 1900/2 — Т. Р. Ђорђевић, „Карацїи“ II, Алексинац 1900, 131—132.
- ЕМ 1977/1 — *Enzyklopädie des Märchens*, Band 1, Berlin — New York 1977, 388—395.
- Erben 1865 — K. J. Erben, *Sto prstonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních*, v Praze 1865, 137—140.
- Ердельановић 1907 — Ј. Ердельановић, *Кучи, Племя у Црној Гори*, СЕЗБ VIII, 1907.
- Ецовъ 1895 — Т. Г. Ецовъ, *Приказки фантастически и смешни. Отъ Велесъ*, СБНУ XII, София 1895, 214.
- Џиц 1939 — F. Žic, *Ubijanje staraca*, ZNŽO XXXII, Zagreb 1939, 229—230.

- Зеленин 1937 — Д. К. Зеленин, *Обычай „добровольной смерти“ у примитивных народов*, Памяти В. Г. Богораза (1865—1936), Сборник статей, Москва—Ленинград 1937, 47—77.
- Златановић 1998 — М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Златковић 1989 — Д. Златковић, *Фразеологија старијих и наде у ирошском крају*, Српски дијалектолошки зборник XXXV, Београд 1989.
- Златковић 1999 — Д. Златковић, *Преданья о убијању старијих из ирошског краја*, Пирот 1999, рукопис.
- Zurapc 1956 — L. Zurapc, *Zaklad na Kičarji*, Ljubljana 1956, 35—36.
- Јовановић 1999 — Б. Јовановић, *Тажна лайоша. Танашайологике II*, Нови Сад — Београд 1999.
- Јовановић 1994 — Б. С. Јовановић, *Ризница ирошске баштине*, Пирот 1994, 113.
- Кажмаковић 1983 — Р. Кажмаковић, *Убијање старијих*, Земалски музеј БиХ у Сарајеву, бр. 16131, О—LII.
- Каллашъ 1889 — В. В. Каллашъ, *Положение неспособных къ труду стариковъ въ первобытномъ обществе*, Этнографическое обозрение, I, 115—135, II, 135—169, III, 133—155, Москва 1889.
- Калчић 1992 — С. Калчић, *Гори огањ у џори. Вајра и ођишће у веровању људи у околини Зајечара*, Зајечар 1992.
- Качкан 1963 — В. А. Качкан, *Чому батьків не зрїкаються діти*, Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, фонд 14—4, одиниця зб. 954, арк. 38—39.
- Кисляков 1970 — Н. А. Кисляков, *О древнем обычае в фольклоре таджиков*, Фольклор и этнография, Ленинград 1970, 70—82.
- Kolberg 7 — O. Kolberg, *Krakowskie III, Dzieła wszystkie*, tom 7, Wrocław, 9.
- Коробка 1908 — Х. Коробка, *Малорусская, сказка объ убиении стариковъ и мифъ о происхождении свини у туземцевъ Гергеевыхъ острововъ*, Живая старина, вып. II, СПб. 1908, 155—159.
- Котляревский 1874 — А. Котляревский, *Древности права балтийских славян*, ч. I, Прага 1874, 118—123.
- Кретов 1977 — А. И. Кретов (ред.), *Народные сказки Воронежской области. Современные записи*, Воронеж 1977, 144—145.
- Križnik 1963 — G. Križnik, *Meiuzael*, Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, Arhiv slovenskih ljudskih pripovedi, X. 2.
- Лапчевић 1926 — Д. Лапчевић, *Из ужичког краја*. Прилози историски и етнографски, Београд 1926, 124.
- Литвинова 1885 — П. Литвинова, *Какъ сажали въ старину людей старых на лубокъ*, Киевская старина XII, Киевъ 1885, 354—356.
- Liti 1994 — M. Liti, *Evropska narodna bajka*, prev. s nemačkog D. Milojković, Beograd 1994.
- Lud — Lud, *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze*, Lwów 1895.
- Magdić 1909 — M. Magdić, *Narodne priče o gradinama. U ličko-krbavskoj županiji*, ZNŽO XIV, Zagreb 1909, 124.
- Максимович 1856 — М. А. Максимович, *Дни и месяцы украинскаго селянина*, Москва 1856.
- Манојловић 1933 — К. П. Манојловић, *Свадебни обичаји у Пећи*, ГЕМ VIII, Београд 1933.
- Маринов 1984 — Д. Маринов, *Избрани произведения*, т. I, София 1984.
- Μέγας 1932 — Γ. Α. Μέγας, *Γεροντογονία*, 'Ελληνικά, τόμος Ε' 5, Τεύχος 2, 'Εν Ἀθήναις 1932, 351—360 (српски превод: Ђорђевић Ј. 1998).
- МИ 1980 — *Из записи младих испрживача Филолошког факултета у Београду* (В. Ђукић, М. Пантић, М. Марковић, С. Самарџија), Београд 1980 (рукопис).
- Миков 1992 — Л. Миков, *Ритуалната кражба*, Българска етнография III, кн. 2, София 1992.
- Мирјан 1907 — Мирјан, *Од када се старици не убијају*, Босанска вила XXII, бр. 4, Сарајево 1907, 61.

- Митропольская 1975 — Н. К. Митропольская, *Русский фольклор в Литве*, Вильнюс 1975, 258—260.
- Мороз 2000 — А. С. Мороз (*Материалы экспедиции*, архив, Москва), Каргопольский район Архангельской области.
- Науменко 1998 — Г. М. Науменко, *Этнография детства*, Беловодье—Москва 1998.
- Николић 1910 — В. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, СЕЗБ XVI, Београд 1910, 378—379.
- Nožinić 1986—1991 — D. Nožinić, *Predaje o ubijanju staraca* (Hrvatska, Bosna), rukopis.
- Pawłowicz 1896 — В. Pawłowicz, *Kilka rysów z życia ludu w Zalasowej*, Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne I, Kraków 1896, 237—238.
- Palavestra-Fabijanić 1958 — V. Palavestra, R. Fabijanić, *Narodne pripovijetke iz Bosne*, GZM, N. S., Etnologija XIII, Sarajevo 1958, 167.
- Palavestra 1960—1961 — V. Palavestra, *Narodne pripovijetke*, GZM, N. S. Etnologija XV—XVI, Sarajevo 1960—1961, 280—281.
- Palavestra 1962 — V. Palavestra, *Narodne pripovijetke (Etnološko folkloristička istraživanja u Imljanima)*, GZM, N. S., Etnologija XVII, Sarajevo 1962, 162.
- Palavestra 1970 — V. Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice*, GZM, N. S., Etnologija XXIV/XXV, Sarajevo 1970, 347—348.
- Paudler 1937 — F. Paudler, *Die Volkserzählungen von der Abschaffung der Attentötung*, Folklore Fellows Communications 121, Helsinki 1937.
- Пенушлиски 1980 — К. Пенушлиски, *Малеш и Пијанец III, Малешевски фолклор*, Скопје 1980.
- Petr 1955 — J. Petr, *Z gwary Augustowskiej (O królu i o starcach)*, Poradnik językowy, zeszyt 2 (127), 1955, 71.
- Петровић 1980 — П. Петровић, *Тешко ономе кога снага храни и ко се сам весели*, Радио Београд, Библиотека „Вуково коло“, књ. 7, Београд 1980, 8.
- Пойда 1969 — П. М. Пойда, *Три загатки*, Рукописни фонди Института мистецтвознавства НАНУ, фонд 14—3, единица зб. 1205, арк. 50—53.
- Померанцева 1969 — Э. В. Померанцева, *Русские народные сказки*, Москва 1969, 288—290.
- Првановић 1964 — С. Првановић, *Лайош — обичај убијања старца*, Тимочки записи. (Из народног живота, веровања и предања), Зајечар 1964, 8—22.
- Раденковић 1986 — Р. Раденковић, *Српске народне приповећке из околине Ниша*, Зборник 2, Народни музеј, Ниш 1986, 155—157.
- Радовановић 1929—1930 — В. Радовановић, *Народна предања о убијању старих људи*, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, 3—4, Скопље 1929—1939, 309—346.
- Ристески 1999 — Љ. С. Ристески, *Посмртни обреден комплекс во традиционална култура на Мариово*, Прилеп 1999, 113—115.
- RJAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—XXIII*, JAZU, Zagreb.
- Романовъ 1891/4 — Е. Р. Романовъ, *Белорусскій сборникъ*, вып 4, Витебскъ 1891, 179—182.
- Русакиев 1956 — С. Русакиев, *Народни песни на малоазийските българи в Новопазарско*, СбНУ XLVII, София 1956, 198.
- РФМ 1948—1950 — Рукописни фонди Института мистецтвознавства, фолклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, фонд 14—3, единица збереження 107, арк. 167—169.
- Сержпутовскій 1911 — А. К. Сержпутовскій, *Сказки и рассказы белоруссовъ-полешуковъ*, СПб. 1911, 18—19.
- Срећковић 1899 — Ј. Л. Срећковић, *Како је пошало да се стари пошћују*, Караџић I, Алексинац 1899, 209.
- Станимировић 325/12 — В. Станимировић, *Неки обичаји (о убијању старца)*, Архив САНУ, Етнографска збирка, бр. 325/12.
- Требјешанин 1966 — Р. Требјешанин, *Трагови лайоша у предању и приповећкама јужне Србије*, Народно стваралаштво. Folklor V, Београд 1966, св. 20, 1473—1474.

- Тројановић 1898 — С. Тројановић, *Лайош и проклеће у Срба*, прештампано из „Искре“, Београд 1898, 3—38.
- Тројановић 1926 — С. Тројановић, *Лайош и уморство деце*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, ред. Ст. Станојевић, Загреб 1926, 530—531.
- Fatur 1990 — L. Fatur, *Pšenica — najlepší cvet, Slovenska ljudska pripoved*, Ljubljana 1990.
- Federowski 1902 — M. Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, t. II, cz. I, w Krakowie 1902, 126—127.
- Филиповић 1939 — М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској кошлини*, СЕЗБ LIV, Београд 1939, 202, 477—480.
- Филиповић 1940 — М. С. Филиповић, *Доњи Бирач (Некако етнологијских белешака)*, Гласник Етнографског музеја XV, Београд 1940, 38.
- Филиповић 1952 — М. С. Филиповић, *Прилог проучавању живота народне њриче*, Гласник Етнографског института САН I, 1—2, Београд 1952, 493—496.
- Filipović 1953 — M. S. Filipović, *Različita etnološka grada iz Rame*, Bilten Instituta za proučavanje folkloru 2, Sarajevo 1953, 345.
- Филиповић-Томић 1955 — М. С. Филиповић, П. Томић, *Горња Пчиња*, СЕЗБ LXVIII, Београд 1955, 84.
- Филиповић 1967 — М. С. Филиповић, *Различита етнологијска грађа*, СЕЗБ LXXX, Београд 1967, 207—211, 278, 306.
- Filipović 1969 — M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, ANUBiH, Grada XVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1969, 52, 105—106, 142.
- Филиповић 1972 — М. С. Филиповић, *Таковци. Етнологијска посматрања*, СЕЗБ LXXXIV, Београд 1972, 166—168.
- Filipović-Fabijanić 1966 — R. Filipović-Fabijanić, *Narodne pripovetke i predanja iz Bosanske Posavine*, GZM, N. S., Etnologija XX/XXI, Sarajevo 1966, 145.
- Franić 1900 — D. Franić, *Narodne pripovijetke*, Pobratim XI, Zabavni i poučni list za odraslu mladež, Zagreb 1900, br. 4, 100.
- Herczeg-Pevce 1940 — *Stari su ljudi nemoćni, ali mudri*, Seljačka sloga V. Glasilo istopenog društva, uredili R. Herczeg i D. Pevce, Zagreb 1940, br. 5, 143—144.
- Цепенков 1980 — М. К. Цепенков, *Народни прикази*, Македонски народни умотворби во десет книги, кн. 5, Скопје 1980, 30—33, 232—234. (Прештампано из СбНУ XV, Софија 1898, 110—111, XVI—XVII, 303).
- Чајкановић 1927 — В. Чајкановић, *Српске народне приповећке*, СЕЗБ XLI, Београд 1927, 338—340.
- Чајкановић 1994 — В. Чајкановић, *Магични смеј*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 1, Београд 1994, 292—314.
- Шишацкiй-Илличъ 1852 — Шишацкiй-Илличъ, *Лубок*, Черниг. Губ. Ведомости 48, Черниговъ 1852, 539—541.

Любинко Раденковић

СЛАВЈАНСКЕ ПРЕДАЊА ОБ УБИЕНИИ СТАРИКОВ В КОНТЕКСТЕ КУЛТУРЕ

Резюме

В нарративной традиции многих народов мира, а также и у славян, известен сюжет с мотивом „Как перестали убивать стариков“ (АаТн 981). Этот мотив характерен для двух повествовательных жанров: преданий и сказок (типа новелл). Поскольку в предании описываемое событие преподносится как произошедшее на самом деле, в отличие от сказки, в которой оно изображается вымышленным, на основе сюжетов преданий существует убеждение, что обычай убийства стариков действительно существовал. Такие представления существуют в традициях балканских славян, украинцев, белорусов, частично — поляков.

Не существует убедительных доказательств, что некоторые народы, в том числе и находящиеся на самой низкой ступени культурного развития, исполняли обряд убийства стариков. Отдельные случаи, в которых стариков убивали по их собственному желанию (из-за длительной болезни или глубокой старости), либо оставляли на произвол судьбы, не представляют собой форму общественных семейных отношений, которую можно назвать „обычай убийства стариков“.

Можно предположить, что в содержании рассказов с указанным выше сюжетом отразился давно забытый обряд, посредством которого менялся статус пожилого мужчины в результате женитьбы (замужества) всех его детей или при достижении им определенного возраста (на шестидесятом году жизни). Этот обряд имел характер *переходного обряда* (один из типов инициации) и состоял из нескольких ритуальных действий: *приготовление обрядового хлеба*, ритуальный *удар* старика деревянным предметом (хлебной лопатой, палкой), *волочение* его (отвоз на санках), *сокрытие* (изоляция), *пиршество*. Все перечисленные предикаты, часто с видоизмененной семантикой, засвидетельствованы как часть предсмертных или похоронных обрядов в отдельных славянских регионах. Кроме того, в Сербии и Черногории существовал обычай готовить старику при жизни трапезу, причем сам он оставался вне ее (не притрагивался к пище или скрывался все время, пока проходило пиршество).

В символическом плане данный обряд являл собой вид „контроля над смертью“, выступающей как повторное рождение. Очевидным образом это выражается в обычае сокрытия отца в *бочке*, представляющей материнское чрево, откуда он заново должен родиться.

Стана Ристић

НАЦИОНАЛНА ЕТИКА И КУЛТУРА У КОНЦЕПТИМА НЕКИХ РЕЧИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду су на основу концептуалне анализе значења речи *часћ* и *срамота* представљене неке специфичне, националне и универзалне карактеристике етике и културе носилаца српског језика.

Кључне речи: значење, концепт, концептуална анализа, концептуална структура, полисемна структура, когнитивна јединица, гештalt, фрејм, сценариј, национална етика, национална култура.

1.0. У раду ћемо представити концептуалну структуру значења лексема *часћ* и *срамота*, са циљем да укажемо на неке етничке и културалне специфичности носилаца српског језика, које се одражавају у овим речима из домена етике.

1.1. Појам концепт и концептуална структура узимамо у једном од одређења представљеним у *Речнику когнитивних џермина*, и то оном које те појмове повезују са одговарајућим појмовима из лингвистике, односно семантике. Тако појам концепт употребљавамо у смислу јединице менталног лексикона, којом се оперише у процесу сазнања објективне и субјективне стварности, и која се на семантичком плану реализује у виду одређеног смисла. Међутим, појам концепта нам је потребан да помоћу њега објаснимо и оно што не садржи појам смисла, а то је не само сазнање о објективним датостима него и то како их човек поима, како размишља, шта претпоставља, уображава и какво искуство има о њима (исп. *Речник когнитивних џермина**: 90). По најновијем мишљењу неких лингвиста когнитивиста, и овај део концептуалних информација има свог израза и у језику, и ми ћемо те информације, у вези са темом, тражити у језичкој употреби лексема *часћ* и *срамота*. Онај део концептуалних информација, значајних за етички и културолошки аспект ових лексема, које у виду менталних репрезентација остају у домену психе, покушаћемо да откријемо, опет на основу досадашњих поступака у когнитивној лингвистици, и то преко јединица концептуалне структуре: гештalta, фрејмова и сценарија (исп. *Речник КТ*: 90—91).

* У даљем тексту *Речник КТ*.

1.2. На основу прихваћеног мишљења да се најважнији концепти једног језика и централни концепти човекове психе, какви су и етички концепти „част” и „срамота”, кодирају у језику и да се одражавају у граматички језика, покушаћемо да откријемо оне граматичке реализације речи *част* и *срамота* које указују на концептуалну мрежу и распоред концептуалног материјала у полисемним структурама лексема *част* и *срамота* (исп. Речник КТ: 91). При томе ћемо имати у виду да сама полисемија у лексичком систему указује на неке односе између концепта и значења.¹ Који ће део концепта бити одражен у одређеној речи или њеном значењу зависи од конкретног језика. Ми ћемо покушати да одредимо који се делови концепата „част” и „срамота”, које сматрамо заједничким за многе језике, одражавају у значењима лексема *част* и *срамота*. Ови показатељи у српском језику пружиле могућност за компаративна и контрастивна изучавања, јер је већ утврђено да се неки универзални или за многе језике заједнички концепти различито групишу и вербализују у разним језицима, и то у тесној зависности од лингвистичких, прагматичких и културолошких фактора (исп. Речник КТ: 92—93).

1.3. Појам концептуализација узимамо у смислу процеса обраде информација у човековој сазнајној делатности на основу које се образују концепти, концептуалне структуре и концептуални системи. У нашем истраживању поимамо га као процес структурирања знања о одређеним реалијама, који на плану лексичког система условљава образование значењске структуре лексема, чија појединачна значења указују или на одређене концепте или на концептуалне јединице (исп. Речник КТ: 93). Концептуализацију у вези са темом рада пратићемо и као континуални и као живи процес развијања општег смисла у више различитих концепата или концептуалних јединица, односно у више различитих значења лексема *част* и *срамота*. Сматрамо да се у том процесу испољава способност носилаца српског језика да као индивидуалне и језичке личности стваралачки суделују у попуњавању и повезивању концептуалног система језика и у ширењу значењског потенцијала речи. Настојаћемо да и ова концептуална анализа значења лексема *част* и *срамота* и њихових деривата укаже на још неке могућности повезивања концептуализације са семантичком уопште, а посебно са концептуалном семантиком.

¹ Сложеност овог односа показују и примери различитог одређивања, односно поимања истих концепата и њихових јединица у дефиницијама и у полисемним структурама лексема *част* и *срамота* у два различита речника који су у овом раду коришћени као извори, *Рјечника ЈАЗУ* и *Речника МС*. Разлике које су биле илустративне за анализу показивали смо дословним навођењем дефиниција из оба речника, и то у аутентичним писмима: латиници и ћирилици, да би се без посебног навођења знало о коме је извору реч. Исти принцип у вези са писмом примењивали смо и у наводу потврда за концептуалне и значењске реализације ових лексема, па смо и на тај начин истичали разлике у концептуализацији значења анализираних лексема у ова два различита лексикографска извора.

2.0. Зато ћемо полисемне структуре лексема *част* и *срамота* представити као концептуалне структуре, са значајнијим концептуалним јединицама, које се реализују или у виду посебних значења или у виду карактеристичних контекстуалних употреба чија семантичка и граматичка спојивост открива смисао реализованих концептуалних јединица. На овај начин се у оквиру концептуалног система представља и његов најзначајнији део — ментални лексикон, чије су јединице по Г. Фрегеу, директно повезане са језичким формама као носиоцима одређених значења (Речник КТ: 95).

2.1. Циљ нашег рада јесте да на основу речничког корпуса представимо и историјски развој концептуализације значења лексема *част* и *срамота*, па ћемо најпре поћи од њиховог првобитног, етимолошког значења.²

2.2. Првобитно значење прасловенске и општесловенске речи *част*, према Скоку, настало је према инфинитиву *чисти* са индоевропским значењем 'сматрати, ценити, мислити'. Од исте основе настале су речи *јоштен*, *штовати* и све њихове изведенице и творенице (Скок I: 298—299, под *част*). Према истом речнику апстрактна именица *срамота* настала је од прасловенског *сормъ које је значило „пудор, стид”. Словенско духовно значење „чега се човек стиђи, што презире” развило се из конкретног индоевропског значења (Скок III: 314—315, под *срам*).

2.3. По изворном значењу обе речи припадају апстрактним именицама из сфере морала; прва, *част*, припада интелектуалној човековој делатности, а друга, *срамота*, емотивном стању. Наслеђено, колективно и стечено, индивидуално сазнање носилаца српског језика о именованом појмовима и концептима, код апстрактних имена овог типа формирало се у оквирима регулације односа између припадника заједнице, друштва и ограничавања индивидуалних слобода. Етичке категорије о „добром, праведном”/„лошем, неправедном” код носилаца српског језика заснивају се на универзалним филозофско-религиозним и социјално-психичким принципима и на специфичним друштвено-историјским и прагматичким принципима.

3.0. Сами концепти „част” и „срамота” реализују се у етичком систему чији се сценариј у српском језику може најопштије представити у виду пропозиције: „Добро је чинити нешто тако да сви сматрају да је то добро” (исп. Ристић — Дугоњић 1999: 166). Лексема *част* и *срамота*, као и друге из сфере морала, своја значења заснивају на смислу „добро/лоше”, па се употребљавају за исказивање позитивног/негативног става, оцене, чије се когнитивно опредељење представља општом пропозицијом: „Добро/лоше је Х” (исп. Максимов 2000: 21). Овакво опредељење, морална оцена, не заснива се само на мисаоном постулату него и на интуицији реалног природног

² Зато смо као изворе одабрали следеће речнике: Скока, *Рјечник ЈАЗУ* и *Речник МС*.

сознања. Особеност моралних оцена огледа се у томе што се непомредно примају и преживљавају од стране оцењивачког субјекта као *над-* или *вансубјективне* по својим основним критеријумима, па у том смислу и као објективне оцене.³ Формула „Добро/лоше је Х”, у контексту норме представља општу вредносну пропозицију у сазнању човека пре акта експликације, чије конкретно „пуњење”, садржај представља индивидуални вид сазнања (Максимов 2000: 29). Управо се овај вид сазнања испољава у националној семантици речи из сфере морала, па ће тако и морал као један од феномена језичке личности српског језика бити представљен у концептуалној анализи речи *часћ* и *срамошћа*.⁴

3.1. Концепти „част” и „срамота” засновани су на супротним принципима не само по општем смислу, него и по основном значењу које се реализује у социјалној сфери, па се лексеме *часћ* и *срамошћа* налазе у антонимијском односу. Концепт „част” у смислу „признање, репутација” заснован је на позитивним принципима на основу којих други (заједница) цени, фаворизује оно што је добро, а концепт „срамота” у смислу „оно што изазива презир”, на негативним принципима, на основу којих други (заједница) осуђује оно што је лоше. Ови концепти, како показују изворна значења речи *часћ* и *срамошћа*, супротстављени су и по томе што одражавају различите типове регулације односа међу члановима једне заједнице. Значење речи *часћ*, по свом изворном и основном смислу, реализује се у социјалној сфери (в. њену концептуалну структуру), па одражава спољашњу регулацију односа, наметнуту од стране других (заједнице), а значење речи *срамошћа* по свом изворном смислу „оно чега се неко стиди” и по смислу „осећање стида, срама” реализује се у личној, интимној сфери човека, па одражава унутрашњу регулацију односа, којој се сам прилагођава субјекат тог осећања.⁵ Међутим, по значењима која се реализују у интимној сфери човека концепти „част” и „срамота” не функционишу по супротним принципима, него се преклапају, па лексеме *часћ* и *срамошћа* деле исто семантичко поље са смислом „унутрашњег стида” и личне човекове одговорности према моралним нормама (исп. т. 6.4.1).

4.0. Полазећи од етимолошког значења речи *часћ* и *срамошћа* и њихових првобитних (изворних) концепата, представимо и њихов историјски развој на основу грађе из историјског Рјечника ЈАЗУ, који захвата период од 12. до друге половине 19. века у развоју језика (да-

³ О утилитарности, субјективности, па и о експресивној функцији моралних оцена са смислом „добро”/„лоше” и о процедури извођења ових оцена в. Максимов 2000: 22–28.

⁴ О томе шта је предмет моралног одобравања и о начину одређивања „доброг” в. исто: 30.

⁵ О типовима ових односа и њиховој улози у формирању сценарија морала у српском језику, реализованим у значењима речи из ове сфере в. Ристић — Дугоњић 1999: 165.

ље у раду: стари језик), и из Речника МС који представља период од друге половине 19. века (од Вука) до седамдесетих година 20. века у развоју српскохрватског језика (даље у раду: савремени језик).

4.1. Тако се у српском (српскохрватском) језику, према значењима речи *часћ* и њених деривата, представљених у оба наведена речника,⁶ њена концептуална структура може представити на следећи начин:

1. част је признање, репутација коју неко или нешто има, задобија у друштву, јавности; *misao da tko ili što dobriјem osobinama svojim ili koјom između njih zasluјuje pažnju i pohvalu*; *iskazivati (odaјati) časћ nekome*; *bitи u osobitoј часћи (o nekome, nemеu)*; *udostoјiti часћи (nekoјa, neшћo)*; *časћ је nekoјa зайala*; *raditi јedan drugoј o часћи*; *naterati nekoga na duјni часћ (prema nekome)*; *krunitи (venчati) nekoga časћu*; *časћan „koји је почаствован, што је почаствовано”, јunak, doktor, otac, poglavar, човек; biskup, sinod, vladika, kaluderski red, pop, sveštenik; ime bogorodičino, sluјba boјја; časni krst (kriј), časni dani, časni posti*, а у савременом језику још и *časna сесћра, часне верије; часћан однос (љосao, зарада, namере)*, „koји nekome чини часћ”: *vojvoda, knez, dјеvoјčica, žena, udovica; часna њородица, часћан дом; часно звање*;

2. част је високи службени положај, почасно, угледно звање: *ћeши се на лeсћвице часћи*; *дизати nekoјa на лeсћвице часћи*; *steći часћи (u carevu двору)*; *dignити nekoga на лијeпе часћи*; *stupiti на часћ учитeља*;

3. част је одређени начин, форма понашања, опхођења: а) поступак, церемонија, обред: *kleknuti на kolјena s velikom časћu*; *izaći pred kralјevstvo sa slavom i časћu*; *nositi prinostу часћ (nekome)*; *ukopati nekoga sa časћu*; б) перформатив у говорним чиновима: 1) исказивања части у представљању, поздрављању, ословљавању: *смаћрам за часћ/časћ ми је*; *poklon ti s velikom časћu*; *neka ti је часћ (domaćine)*; *часни судe!*; *ваша časnost*; 2) оцене: *исћод часћи је „nedostoјno је, неприлично је”*; 3) заклинања: *časna реч/на моју часну реч/часћи ми „zakлињем се часћу”*; 4) (иронично) грдње, вређања: *часћишћи nekoјa свим живошћињским именима; часћишћи се којекаким ћсовкама (гadним изразима)*;

4. част је нешто конкретно чиме се показује, пажња, уважавање а) гозба: *часћ обилашћа*, *имати шћaj дан часћ*; *часћишћи се јелом*; *ви се шћamo часћишћe*; б) дар, поклон 1) којим се указује пажња nekome, пријатељу и сл. (из старог језика); 2) (у јелу, пићу или новцу) који доносе званице на свадбу: *износити часћ* (застарели примери из савременог језика).

5. част је скуп морално-етичких начела којима се ко руководи у својим друштвеним и личним поступцима, поштење: *бранити личну часћ крвљу*; *шужити nekoјa због уредe часћи*; *uzdignuti sinove и часћи и роштенју*; *zaduјити nekoga časћu и роштенјem*; *bitи (slужити) на часћ nekome*.

4.2.1. Концептуална структура речи *часћ* у старом српском (српскохрватском) језику је сложенија и по броју и по уређености реализованих концептуалних јединица, фрејмова и сценарија, а и по броју и граматичкој структури спојева ове речи са другим јединицама. У старом језику указивање части има религиозно-црквену и социјалну

⁶ Потврде и друге наводе из речника дајемо у изворном писму: из Рјечника ЈАЗУ латиницом, а из Речника МС ћирилицом, да бисмо и на овај начин истакли карактеристике једног и другог корпуса релевантне за историјски развој концептуализације значења лексема *часћ* и *срамошћа*, за разлике у концептуализацији и за континуитет у том развоју.

димензију. Тако се част указује Богу и реалијама из религиозне и црквене сфере: *učiniti nešto za čast gospodina boga; posvetiti se bogu s čašću; darovati, prinositi čast bogu (svetima); slava i čast bogu; božja čast; časťan* 'који је почаствован, што је почаствовано': *ime bogorodičino, kaluderski red, služba božja, biskup, sinod, vladika, pop, sveštenik; časno tijelo Hristovo* (kad se misli na pričešće), *časni krst, (križ), časni dani, časni posti*. У световној и социјалној сфери у старом језику част се указује владарима и заслужним члановима заједнице: *prikazati (ukazati) čast kralju; časťan* „који је почаствован, што је почаствовано”: *junak, doktor, otac, poglavar; „који некоме чини част”: vojvoda, knez, djevojčica, žena, udovica*. Сам концепт „части” у овом смислу реализован је у виду когнитивних јединица сложеније структуре — у виду сценарија, са прецизно одређеним карактеристикама, па тако имамо: а) јавно уважавање, представљено кроз фрејм даривања, украшавања и кроз фрејмове других конкретних поступака и радњи: *kruniti nekoga čašću; venčati nekoga slavom i čašću; darovati nekoga za čast i uzvišenje; nositi, prinositi čast (i slavu): gospodi, nekome, kralju, roditelju, caru; kleknuti na koljena s velikom čašću; ukopati nekoga s čašću; izaći pred kraljevstvo sa slavom i čašću* б) уважавање без јавног показивања: *štovati nekoga čašću i poštenjem; в) припремано, режирано уважавање: učiniti nekoga dostojnim neke časti; raditi jedan drugom o časti i o dobru; в) наметнуто уважавање: naterati podanike na dužnu čast prema crkvošnjacima*.

4.2.2. Од 16. века па до савременог језика, нарочито у народном говору и фолклору, говорним чином „на част некоме нешто” пропраћа се и чин церемонијалног даривања без обавезе враћања (*На часћ шѣби и чаща и вино*). Овај израз парафразиран је у савременом разговорном језику и реализује негативно значење ругања, подсмевача: *На часћ им шаква ѿмѣи!*

4.2.3. Разлике у концептуализацији лексеме *časť* у старом и савременом језику види се и у хијерархијском распореду концептуалних јединица у полисемним структурама. У *Рјечнику ЈАЗУ* основно, примарно значење је јавно признање, уважавање, а у *Речнику МС* је основно значење морално начело којим се неко руководи у свом понашању и поступцима. Другачији су и општи, универзални и свакодневни, прагматички принципи на којима се заснивају примарни концепти у оба речника. У старом језику се ови принципи заснивају на социјално-моралним вредностима, па оцену којом се одаје признање у старом језику примарно заслужује човек, а секундарно предмет и други појмови. Већи број ових других јавља се у црквено-обредној сфери (в. т. 4.2.1). Оцена о моралним вредностима човека је веома значајна, вредна, али не у статусном него у етичком смислу, па се у овом раздобљу код носилаца српског језика част дарује, поклања, част се показује, исказује, носи, приноси, уз пропратне поступке и церемонијале; чашћу се неко круни, овенчава, удостојава, на части се захваљује, част се узвраћа чашћу или на неки други на-

чин, затим се част узајамно указује и сл. Важност оцене појачава се плеонастичком везом речи *časť* са речима сличног значења: *časť и слава, часћ и ѿшћене, часћ, слава и дика, часћ и узвищене, шћоваши некога чашћу и ѿшћенем, честийши часћ*. Затим, у старом језику част се вреднује етичким и естетским параметрима, па је *časť свећла, божја, велика, леја, честийши, ѿмениши*, при чему се неки од њих кроз гештлт одређености и чулно перципирају (*свећла, велика, леја*). У ономе ко част заслужује и прима одражава се статусна, социјална и старосна хијерархија, па се част најчешће указује: Богу, светима, црквеним лицима, цару, владару, господи, родитељима, старијима.

4.2.4. У старом језику нарочито је евидентна употреба глагола *časťиши* (некога, нешто) „указивати част некоме, нечему” са доста примера: *бога, сина, оца, закон божји, свеце, оца и мајтер, слободу*. У савременом језику глагол *časťиши* ово значење реализује казинонално.

4.2.5. Тако је у старом језику концепт „части” задржао универзалну карактеристику моралне оцене засноване на филозофско-религиозним и социјално-прагматичким принципима.

4.2.6. У савременом језику, према *Речнику МС*, концепт части у овом смислу знатно је поједностављен, обезличен, обездуховљен и сведен само на социјалну сферу. Указивање части некоме или нечему у савременом језику реализује се кроз гештлт пријатног догађаја, околности: *časť је некога зайала, нек је у особишћој часћи*. Сам носилац части ставља се у други план, што је, кад су у питању људи, исказано у пасивним конструкцијама: *биши у особишћој часћи* или *časť је некога зайала*. Признање се често исказује предметима и резултатима човековог рада, па је у савременом српском језику частан: однос, посао, зарада, звање, намера, породица, дом и сл. Социјални односи, према концепту „части” у савременом језику, нису примарно засновани на етичким принципима, него у складу са развојем грађанског друштва, и на правним, што показују примери: *шужиши некога због увреде часћи, суд часћи*, и форма за ословљавање *часни суде!*

4.2.7. Међутим, у оба концепта, како показују и примери из старог и из савременог језика, част је вредност која се стиче и која се мора чувати. У старом језику част се има, добија, стиче али и губи; за част се боји, част се љуби, за част се бије и кад је у питању лична част и част других било да се она другима указује, било да се на њу напада: *бити насупрот нечјој чисти; nauditi нечјој чисти; sahraniti нечју чист; uzeti (ugrabiti, dignuti) нечју чист; braniti нечју чист; razdirati časnost нечјег glasa; pohvaliti нечју časnost*. У савременом језику у овом концепту улога другог није изражена, али се одбрана личне части плаћа крвљу или се обавља на суду.

4.3. Концепт части као високе, престижне службе, звања, функције и сл. реализује лексема *часџ* у оба језика на исти начин. Лексема *часџ* јавља се углавном у везаним спојевима са јединицама којима се именује престижна служба, а сам концепт одликује се статусним вредновањем које се мери висином, што се реализује у гешталту лествица или у фрејмовима пењања и подизања некога. У старом језику се то исказује примерима типа: *стеџи џастџи (у сареви двору); оставити банску џаст; dignuti nekoga na lijepe џастџи; stupiti na џаст иџителја; џасник „носилац почасне службе“*. У савременом језику имамо примере типа: *пењаџи се на лествице часџи, дизаџи некога до високе часџи; часно звање*.

4.4. Концепт „части“ као нечег конкретног чиме се указује част, развио се на основу метонимијског преношења апстрактног значења вредновања на пропратне поступке и предмете који су често допуњавали церемонијал указивања части. Концепт „части“ као гозба, јело и пиће, према евиденцији Рјечника ЈАЗУ, код именице *часџ* формирао се тек у 16. веку, док се код глагола *часџиџи* јавља у једном од примарних значења још у 12. веку. Овај концепт је у старом језику знатно богатији, и осим гозбе и трпезе, обухвата јело и пиће које се у виду поклона упућује пријатељима, што се у савременом језику, али у старијим потврдама, потпуно конкретизовало и везало за сценарио свадбе и односи се на све врсте поклона. Осим именице *часџ* и глагола *часџиџи*, овај концепт се реализује и код придева *часџан*: *часне џаконије; Што је масније то је часније* (н. посл. о храни). У старом језику реализују га именице *часџионик, часџиџел, часџиџељица* и *часница* „поклон који се добија на част“.

4.5. Концепт „части“ као морално начело у старом језику нема лични карактер, јер се човек у свом личном деловању и у односу према другима њиме руководи да би угоднио некоме, другима, најчешће ужој или широј заједници: *бити неконе с џастџи (на џаст и славу), бити (служити) на џаст неконе, пеџети*, што се реализује и у виду гешталта материјалних добара, богатства, благостања: *имати џаст; стеџи џаст; изdignuti sinove и џастџи роџтенју; парунити џаџџи (сви наџу земљу); задуџити неконе џаџџи и роџтенјет; бити од џастџи (и користџи) неконе*. У савременом језику ово начело се прима као лично опредељење, па је *часџ* лична, *особиџа, девојџка* и сл. Она се као део најинтимнијег унутрашњег бића, као личносно начело реализује или у виду гешталта осетљивог органа, који се може дотаћи, увредити и који се мора бранити, или као улог, гаранција која се у форми заклинања полаже за нешто: *часџи ми; часна реч; дајем часну реч; на моју часну реч; часне ми речи*. „Част“ као морално начело реализује се не само у интимној сфери, као компонента унутрашњег човековог бића, него и друштвеној сфери, као компонента социјалног човековог бића, својствена, опет као личносно начело, само најбољима: *поље часџи „бојно поље“, часно поџинуџи* (в. т. 6.4.1).

5.0. Према значењима речи *срамоџа* и њених деривата, представљених у оба наведена речника, њена концептуална структура може се показати на следећи начин:

1. срамота је стање, положај које изазива (нечији) презир, понижење: *наџи се и срамотџи; стидџети се суда и срамотџе; срамота моџе џовјека убити, иџести, изџести, наџи, снаџи, паџти на џџ; од срамотџе, рад срамотџе што џинити или не џинити (стидџети се, не моџи говорити/казати, покунџити се, сакрити се); срамоту моџе џовјек кому џинити, доџијети, наџијети, носити, стварати, моџе је сипати или навести на кога; нанеџити љаџу срамотџе (некоме), срамотџиџи (некога): жену „узимати част, невиност, обеџаџивати, сировати“; (себе): „изазивати осјеџај срама, стџда; врџедати, грџити“; враџиџиџи џао за срамотџу, враџиџи (повраџити) џао за срамоту „осветити се“;*

2. срамота је онај који је починио нешто што изазива презир других, нешто ружно, нечасно, срамно, срамота је џовјек који је својим владањем узрок, да се џегови блиџњи морају стидџети, рџа, брука, грџоба: *Немџе су иреџводџле оне наџе срамотџе; кукавни срамотџиџел; срамотџан: жена, девојџџа; тоџом срамотџан; с нас срамотџан; срамотџи од џџџ; за џџџ су они срамотџи; срамотџителј, срамотџница, срамотџник, срамотџџак;*

3. срамота је оно чега се човек стиди, оно што је срамно, нечасно, оно чиме се неко доводи у срамно, понижавајуће стање: а) нечастан, сраман чин: *одмџцаџи се од мјесџа срамотџе; срамотџа је џезина веџе за куџу; срамотџење; срамотџан „што доноси срамоту; неџастан, непоџтен; руџан, погрџдан, увредљџив“: џивот, смрт, мир, страџданје, станје, страџт, грџијех, бијег, ствар, посао, проџнја, доџит, мџто, новџа, селџивање, поглед; б) непристојне, нечасне побуде, жеље: *срамотџни снови, сање; в) непристојне, срамне бестидне речи, псовке, увреде: неџпријаџиџним речџима чинџиџи некоме срамотџу и иџсовку; реџи срамотџи; нема и рџестата рогаџијех срамотџа; жене се иџобију, чује се само како се срамотџе: „Ха поџани!“ „Ха, оџајџаро!“; иџсоваџи и срамотџно зборџиџи; срамотџан: поџсловице, разџговор, речџи, иџсеме; реџи, псовка, рџеста, иџроказ, поџловица; доџбациџи /девојџи/ џиџоџод срамотџски; в) део тела који се обично покрива и не показује, голотиња: *Блаџо оном који чува хаџљине своје да до не ходи и да се не види срамотџа џеџова; Свак џе сваџију голоџу и срамоту видџети; срамотџни иџ; срамотџне болџести „полне болџести“; г) изметине: *1 маџџа своју срамоту крије* (н. посл.);***

4. срамота је перформатив за изазивање, побуџивање стџда, срама у говорним чинџовима: а) оцене: *Велика је срамота џовеку саџриџити приџ богот; срамота је роџеџи с меџдана; б) прекора, осуде, погрџде себи или другима: Вуџи се оџоле, бруко и срамотџо!; Ал’ ти не смеџ на меџдан изџистџи, / но се иреџа, срамотџа иџе бџила!; Срамотџа би ме било од берберџина; То је наџа срамота велика, да дворџмо сара неџвинџога; мене је срамота; то је за џега срамота; срамота ро све наџе кџиџевџнике; Срамотџа је иџакоме јуџаку куйџиџ харџаџ, не скуџиџи харџаџа; срамотџа је криџиџи (неџџа); срамотџа је иџвелиџиџи сировџу; в) клетве: *Срамотџна ходџила; Срамотџан и ко те судџиџом иџинџо;**

5. срамота је непријатно осећање изазвано сазнањем о непристојности, непримерности каквог сопственог поступка, срам, стџид, неџгодан и боџан осјеџај који џовјека обузима зато, што га осуџују други џуди, кад преџрџи добре обџиџаџе или преџтрџи неуспџех или насџлје; срам, стџид, понижење; брука, стџид, поџижење; *Уклоџиџи се од људи од иџуџе срамотџе; биџи са деџом срамотџан; Нама дџика, а Турџком срамота;*

6. срамота је оно што је у вези са поклџадним данима: *срамотџни поџнеџџџак* „је исто што и поклџадни поџнеџџџак“.

5.1.0. У представљању значења речи *срамотџа* различите су рангирана примарна значења у старом и савременом језику. У старом језику као основно значење истакнуто је осећање стџда које обузима човека зато што га осуџују други, па је сам концепт срамотџе, тако

представљен, заснован на емотивно-моралној компоненти око које се организује целокупна концептуална структура, која је сликовито представљена и конкретизована преко елемената стања, као другог примарног значења лексеме *срамота*. У савременом језику редослед у представљању значења је обрнут, а елементи осећања овог концепта представљени су одвојено од етичких. Ови други се реализују у виду перформативне употребе лексеме *срамота* у форми прекора или грдне упућене некоме или у виду експресива: *срамотник*, *срамотњак*, *срамотница*, који се као презрива имена дају онима који немају осећање стида. У оба језика овај концепт се реализује као социјално-етичка категорија неповољне оцене, суда о нечему што је лоше, што с једне стране изазива презир других према ономе на кога се оцена односи, а с друге стране осећање стида и понижења носиоца оцене. Ово је стање у које је неко или доспео због свог лошег понашања, због својих поступака, неуспеха или је доведен лошим поступцима других према њему. У оба језика ово стање се реализује кроз гештатл нечега што покрива, пада, што се наноси на некога, што носиоца таквог стања чини обележеним и изложеним јавности, и поред сопствене жеље да остане непримећен: *неко је под срамотом*, *срамота њој некоме пада*, *засија га*, *наноси се на њега као лага*, *неко носи срамотне хаљине* и сл. Ови старозаветни елементи „спољашњег стида” у концепту „срамота”, који се доживљава негативно и јавно санкционише, нарушиоцима моралног кодекса навлаче срамоту и побуђује у њиховој души (или срцу) стид (исп. Арутјунова 2000: 62).

5.1.1. У концепту „срамота” носиоци српског језика то стање примају као привремено, па се у њиховом схватању, које се реализује у виду фрејмова конкретних радњи, срамота и са себе и са других може одстранити, опрати, очистити, смаћи, дигнути, скинути, отрати. Ако у то стање неко западне кривицом других, онда се срамота превазилази кроз сценариј освете, што потврђује израз *враћити жао за срамоту* који се из старог језика задржао до данас у српском језику. Схватање о срамоти као о привременом стању у старом језику се реализује и у виду гешталта неповољног догађаја, невоље која човека може снаћи, затећи, или у виду гешталта провалије у коју човек може упасти. Из тог стања човека може неко избавити, а у старом језику то може бити и Бог: *I zatrudnje i rodi sina, i reče: „Uze bog sramotu moju!”* (пр. из Старог завета, Даничић).

5.1.2. У старом језику, за разлику од савременог, концепт „срамота” обухвата не само осећање стида него и савест, што се реализује кроз гештатл срамоте као опасног бића које човека може убити, изјести, ујести и сл.

5.1.3. У социјалној сфери овај концепт у старом језику садржи и смисао греха, што се реализује кроз сценариј покајања, па се срамота може осветлити, покајати. Преклапање ова два концептуална поља одвија се у ситуацији неутралисања опозиције социјално-етички

стид — религиозни стид, чиме се укида и однос опозиције између лексема *срамота* и *грехота*, што показује и пр. из старог језика *sramotan greh*. Стид који се јавља у основи концепта „срамота” је више социјално-етичке него религиозне природе. Религиозни карактер стида у српском језику реализује се у концепту речи *грехота*, и те разлике су у схватању носилаца српског језика веома изражене, што се на плану језика реализује у односу опозиције речи *срамота* и *грехота* (исп. пр. из т. 5.5. у коме се на опозицији ове две лексеме заснива стилски ефекат антитезе, остварен у напоредној употреби ових јединица). Социјално-етички стид подразумева реакцију на сопствену или туђу индивидуалну кривицу за коју се одговара пред другим — пред човеком, а не пред Богом као код речи *грехота*. Тако се речи *срамота* и *грехота* јављају у опозицији не према типу поступка, који се оцењује негативно, нити према првом адресату на кога се поступа односи, него према другом адресату — човеку или Богу, у односу на које се одређује карактер (смисао) негативне оцене поступка. У концептуализацији речи *срамота* то је човек, а у концептуализацији речи *грехота* то је Бог (исп. Толстој С. 2000: 19–20).

5.1.4. И у концепту „срамота”, као и у концепту „част” у старом језику је значајно истакнута улога другог, што се реализује у фрејмовима одређених поступака, радњи, па срамоту некоме могу други чинити, донети, нанети, могу је навести на некога и на многе друге начине, почев од увредљивих гестова и поступака, па преко непристојних речи, увреда и псовки које се некоме упућују.

5.1.5. И поред преовлађујућег схватања, реализованог у сценарију скривања, да своју и туђу срамоту треба крити, покрити, сакрити, да је треба затрпати, да треба о њој мучати (што је карактеристика концептуализације значења речи *срамота* и њених деривата у приватној сфери),⁷ „срамота” се у друштвеној сфери, реализована у сценарију јавне осуде, може и разгласити и јавно жигосати, излажући носиоца срамоте порузи. У савременом језику на то указују примери: *сиуб срамоте*, *прибити (некога) на срамотни сиуб*, а у савременом и старом језику за исту ситуацију употребљава се и именица *срамотишице*.

5.2. Перформативна употреба лексеме *срамота* у функцији оцене остварује се углавном у великом броју примера безличних конструкција, у којима се реч срамота јавља у предикативном делу, и које се допуњавају реченицама или логичким субјектима у дативу и акузативу. Допунама се исказује шта је све могло бити обухваћено овом оценом у сазнању носилаца српског језика од 12. века до најновијег времена. Тако сазнајемо да је срамота следеће: сагрешити пред

⁷ Исп. Арутјунова: 63, по којој је функција стида да у човеку чува сакривену тајну, да не прелази границу личне сфере, чиме се регулише простор отворености међу блиским људима.

Богом, побећи с мејдана, дворити цара невернога, увелити сироту, турчити се, псовати, вређати некога, употребљавати скарадне речи, одузимати женску част, поштење, силовати и поступати на штету другог: отимати нешто силом, отети нечију девојку, обљубити некоме жену; а срамотна је страст, мито, прошња, блуд, опачина и сл. Ова оцена се реализује најчешће као опште упутство за избегавање нечасних поступака или као реакција, осуда, прекор, грдња некоме ко је тако нешто починио: *срамота за њега; Срамота ће било!*, па чак и као кајање и грижа савести за лични нечасни поступак: *Мене је срамота (због нечега)*, али и као клетва да срамота некога стигне, заде-си: *Срамотна ходила!, Срамотан и ко ће судњом учинио!*

5.3. Концепт срамоте у оба језика преко метонимијског преносења смисла обухвата и онога који чини срамоту, често исказано у прекору, псовци или експресивима *срамотник, срамотњак, срамотница*, као погрдним називима за оне који немају осећање стида; затим обухвата и нечасно дело, поступак, и уопште оно што је нечасно, из чега се осим наведених поступака види да нечасно, срамотно може бити и оно што је човеку најважније и највредније: живот, смрт, мир, посао, добит, новац; срамотни су и неки делови тела и болести у вези с њима и сл.

5.4. У старом језику јавља се необична употреба речи *срамотан* у обредно-религијској сфери, која се сасвим уобичајено јављала у концепту 'части', па тако имамо *срамотан њонедељак* 'покладни понедељак' (исп. примере за *часћ*, т. 4.2.1).

5.5. Концепт „срамота” по схватању носилаца српског језика заснован је и на концептима простора и времена, што показују атрибута уз лексему срамота, по којима срамота може бити *голема, ѓрдна, велика, мала, вечна*; затим на концептима квантитета и квалитета, па срамота може бити *неузречена* и *љута*. Концепт „срамоте” се у српском језику, а нарочито у народним песмама допуњује и одређује напоредном употребом уз реч срамота речи сличнога значења: *брука, њоруџа, руџло, укор, њсовка, сџид, зазор, њонизење*, чиме се постижу и стилски ефекти појачавања, истицања. Нарочити стилски ефекти — антитеза нпр., постижу се напоредном употребом речи *ѓрехоша*, с којом је реч *срамота* у односу опозиције: *Ако ивене струк рuzmarina, твоја срамота, наша греота*.

6.0. У претходном излагању истакнуте су најзначајније националне и културалне особености у концептима „част” и „срамота” носилаца српског језика у периоду од 12. века до наших дана. Пошто ови концепти из сфере морала спадају у универзалне, они и у српском језику испољавају неке универзалне карактеристике, од којих ћемо представити само најбитније.

6.1. Универзално у концептима „част” и „срамота” у српском језику јесте то да се у њима легитимност одређених односа у друштву заснива на праву, које проистиче из природних закона. То право

се у наведеним концептима реализује углавном као морал, а у савременом језику и као нужност која подлеже законским санкцијама (*суд часћи, часни суде!, браниши часћ ѓред судом* и сл.), (исп. Максимов 2000: 9). Међутим, може се рећи да се систем регулационих правила у српском језику у концептима „част” и „срамота”, без обзира на временски период његовог развоја, више заснива на моралу, на традиционално-интуитивном схватању добра и праведног, а мање на закону, што је универзална карактеристика концепата из етичке сфере (исп. Арутјунова: 57).

6.2. У старом језику задржало се и старозаветно схватање о праведницима који воде правилни живот по вишој, божијој правди, која се заснива на свеукупности норми понашања човека — на моралу, који се налази изван реалности, у трансценденталном. Оно се одражава у појмовима из религиозно-обредне сфере и реализује се углавном у концепту „част” као позитивном, праведном начелу оличеном у Богу, коме се увек указује част, а које се пренело и на световни живот у коме то начело оличавају црквени и владарски великодостојници: владика, цар, господар, краљ и др., или се оно повезује са култом мртвих којима се указује част кроз различите обреде.

6.3. Тако појам „части”, као и појмови „стида” и „савести” који су у основи разматраних концепата, и у српском језику имају два аспекта: религиозно-обредни, ритуални и свакодневни, етички и емотивно-социолошки, што је очигледно у концептуализацији полисемних структура лексема *часћ* и *срамота*. Овај други аспект у концепту „срамота” задржао је старозаветно схватање „спољашњег стида” који покрива човека у очима других људи, умањујући његово достојанство. Овај стид и у српском језику, као и у руском нпр., има спољашњу симптоматику која се испољава на лицу нечасних преступника или као губитак способности да се нешто каже, предузме, или пак као реакција скривања, повлачења од других (исп. Арутјунова 2000: 59—60).

6.4.0. У стварању социо-вредносних концепата, какви су и концепти „част” и „срамота”, који регулишу однос човека са самим собом и са другима веома је важна позиција носиоца оцене. Ако је његова позиција предмет моралне оцене, у концептима „част” и „срамота” у српском језику, као и другим језицима, преовлађује самосазнање и самооцењивање.

6.4.1. Ова самосвест се у семантици језика реализује или као критички однос према неповољној ситуацији, кад је у питању „срамота”: *Ја ћу један ударић на Турке, ѓод срамотом овом осџаић нећу; Под срамотом живи наше ѓокољење*, или као лична одговорност према етичким принципима и у случају речи *часћ* и у случају речи *срамота*. Оба случаја на концептуалном плану повезује сценариј бојног поља, с тим што се у другом случају концепти „част” и „срамота” преклапају. То се и у литерарном језику и у језику фолклора реализу-

је у примерима типа: *часѿан јунак*, *часно ѿоѿинуѿи*, *ѿоље часѿи* „бојно поље”, *срамоѿа је ѿобећи с мејдана*, што овим концептима даје универзалну вредност наслеђену из ранијих, античких времена. У овом случају изједначени концепти „част” и „срамота” заснивају се на „унутрашњем стиду”, који речима са овим значењем даје позитивну конотацију. Осећање стида, као самосвесно регулисање сопственог понашања, исто је као и морална норма којом се неко руководи у свом часном понашању. Ова самосвест о личној одговорности пред заједницом јавља се и код носилаца српског језика као морална норма својствена не само војнику него најбољим људима (в. т. 3.1).

6.4.2. Међутим, премашивање мере у самооцењивању када је у питању концепт „част” у семантику речи са овим значењем у домену социјалне сфере уноси негативну конотацију, што показују лексички деривати из оба језика, типа: *častoljubac*; *častoljuban*, *častoljubiv*, *častoljublje*, *častoljupstvo*, *častotražitelj*, *častotvoran*, *častoželjan*, *častoželje*; *часѿољубац*, *часѿољубив*, *часѿољубивосѿ*, *часѿохлејан*, *часѿохлејносѿ*, у којима се изразита тежња за јавном промоцијом часних поступака, како показују контекстуални примери из савременог језика, оцењује негативно: *Ласкање свагда ѿраѿи часѿољубца; Он је часѿољубив и освеѿољубив; Била је и часѿохлејна боѿаѿаѿица*. У домену интимне сфере лексеме овог типа реализују позитивно значење: *Он је свој ѿосао врѿио са задовољѿвом и часѿољубиво; У њему се ѿродило оно ѿлемениѿо часѿохлејље дјеѿеѿа да и он буде хоѿа*. Лексеме овог типа у српском језику, према подацима Рјечника ЈАЗУ, јављају се од 16. века. Негативна оцена у концепту „част”, који је иначе заснован на позитивним принципима, заснована је на колективном религиозно-филозофском памћењу о хијерархијској уређености света, универзума, са Богом као врхунским, издвојеним бићем, али и на индивидуално-прагматичком искуству грађанске уређености заједнице са идеалом једнакости свих њених припадника.

6.5. Семантика „стида” у социјалној сфери, што је евидентно и у речи *часѿ* и у речи *срамоѿа*, подложна је како негативним тако и позитивним конотацијама, колебајући се између „бешчашћа” и „чести”. Семантичке разлике до опозитивних јављају се кад је у питању оцена других. У том случају реч *часѿ* може имати само позитивно значење, а реч *срамота* само негативно значење. Ако је у питању самосвест о моралним вредностима, било да је испољена као осећања стида, било као осећања части, обе речи *срамоѿа* и *часѿ* имају позитивно значење (в. значења реализована у сценарију бојног поља, т. 6.4.1). Одсудство самосвести, па и наведених осећања у оба случаја, оцењује се негативно, што показују примери типа: *нечасѿан* и *бесраман*, *бесѿидан* (исп. Арутјунова: 54–78).

7.0. У српском језику, као и неким другим језицима, нпр. руском, евидентна је и социологизација концепата „част” и „срамота”. Без обзира што се „част” и „срамота” у световном животу схватају

као индивидуалан чин, морална сатисфакција или осуда припада заједници, колективу, па се чак и дели са другима (са ужом или широм заједницом), што показују примери употребе и лексеме *часѿ* и лексеме *срамоѿа*, у којима се човек може поносити или стидети и због себе и због других. Ова социологизација концепата „част” и „срамота” у српском језику, као и у многим језицима, заснована је на новозаветној, хришћанској етици, етици љубави (исп. Максимов 2000: 11).

7.1. Најизразитији вид социологизације ових концепата реализује се у виду бројних етикета, као нарочитој форми опхођења, која се обухвата појмом „мали морал” (термин преузет од Арутјунове). Концепт „стида” почео се проширивати од етике на етикету, са уношењем у концептуални апарат људи и појма „савест” (појма присутног првенствено у хришћанској култури). Тај процес који је ишао напореда са развојем цивилизације све је строжије регулисао форме социјалног понашања. Напореда са грађанским нормама које су регулисале морал, појавио се и кодекс правила понашања формирајући „мали морал” (етикете), чији је циљ да се заштити приватност у комуникацији (исп. Арутјунова: 62). У српском језику у питању су формулаички изрази у којима се речи *часѿ* и *срамоѿа* употребљавају као перформативи различитих говорних чинова: казивања, исказивања части, поштовања; захваљивања на указаној части: *slava i čast nekome (bogu, caru, domaćinu); osu čast i blagoslov budi; čast i poštenje nečemu; poklon ti s velikom čašću; Slava ti, dika, čast, spasitelju; Neka ti je čast (domaćine)!*; у представљању или ословљавању: *Čast mi je; имам часѿ; Часни суде!*; у заклинању: *часѿи ми; часна реч (дајем часну реч, на моју часну реч, часне ми речи)*; у кетви: *Sramotna hodila*; у побуђивању осећања стида: *Срамоѿа! и Срамоѿа ѿе било!* и сл. Тако и у српском језику, као и у руском (исп. исто: 62), концепти „част” и „срамота” обухватају цео вредносни комплекс, у коме се етичкој оцени прикључује етикетна и естетска оцена (*леја часѿ*).

8. На основу свега што смо показали у концептуалној анализи значења лексеме *часѿ* и *срамоѿа*, евидентно је да се скала психичке реакције носилаца српског језика у домену етике, морала креће од „стида” до „савести”. Зато се за културу носилаца српског језика може рећи да обједињује оба типа културе: „културу стида” и „културу савести” (термини преузети од Арутјунове),⁸ чувајући тако традицију и античке и хришћанске културе, за разлику од руске културе, која се одређује као „култура савести” (исп. исто: 57). Ако се зна да стид ствара социјалног човека, а савест моралну личност, онда се, бар на основу онога што је показала концептуална анализа речи *часѿ* и *срамоѿа* у српском језику, може рећи да припадници српске културе

⁸ О концептима „стида” и „савести” в. Арутјунова 2000: 54–78, а о појмовима „култура стида” и „култура савести” в. исто: 63–66.

континуирано баштине културу стида и изграђују културу савести, и да напоредо развијају и негују лични и друштвени морал.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Арутјунова 2000 — Арутјунова Н. Д., *О стыде и совести, Логический анализ языка, Языки этики, Языки русской культуры*, Москва, 54—78.
- Максимов 2000 — Максимов Л. В., *О дефинициях добра: логико-методологический анализ, Логический анализ языка, Языки этики, Языки русской культуры*, Москва, 17—30.
- Рјечник ЈАЗУ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio I, 1880/1882 i XV, 1956, JAZU, Zagreb.
- Речник когнитивних термина (Речник КТ) 1996 — *Краткий словарь когнитивных терминов*, Под общей редакцией Е. С. Кубряковой, Москва.
- Речник МС 1973 — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига пета, Матица српска, Нови Сад.
- Ристић — Дугоњић 1999 — Стана Ристић — Милана Радић-Дугоњић, *Реч. Смицао. Сазнање (сјудија из лексичке семантике)*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд, 1999.
- Скок — Скок Петар, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, 1971, III, 1973 i IV, 1974, JAZU, Zagreb.
- Толстој С. 2000 — Толстая Светлана, *Грех в свете славянской мифологии, Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции*, Сборник статей, Академическая серия, Выпуск 5, Москва, 9—43.

Стана Ристић

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭТИКА И КУЛЬТУРА В КОНЦЕПТАХ СЛОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

На основании концептуального анализа значения слов *част* (рус. *честь*) и *срамота* (рус. *позор*) в настоящей статье выявлены, наряду с их универсальными характеристиками, основные особенности национальной этики и культуры у носителей сербского языка.

Автор пришел к выводу, что этические концепты „честь” и „позор”, в сербском языке в социальной сфере основываются на противоположных принципах, проявляющихся в общей оценке „хорошо/плохо”, а также и в различных способах регулировки отношений между членами общества. Концептом „честь” охвачена внешняя регулировка отношений, в проявлении которой главная роль принадлежит другим лицам (т. е. социуму), в то время как концепт „позор” главным образом связан с внутренней, а лишь только вторично, с внешней регулировкой отношений, где подчиненный статус носителя отрицательной оценки в основном обусловлен собственным ощущением стыда и униженности, а вторично и оценкой другими лицами (т. е. социумом). Вопреки тому, на основании значений, реализующихся в интимной сфере, концепты „честь” и „позор” в сербском языке пересекаются, вследствие чего лексемы *част* и *срамота*, принадлежат общему семантическому полю „внутреннего стыда”. Концепты „честь” и „позор” в сербском языке характеризуются тем, что в социальной сфере пересекаются с концептом „совесть” (серб. *savesit*), а в интимной сфере с концептом „грех” (серб. *грех*).

Результаты концептуального анализа значения лексем *част* и *срамота* показывают, что психическими реакциями, принадлежащими сферам этики и морали, у носителей сербского языка охвачена широкая гамма от „стыда” до „совести” и „греха”.

Из сказанного следует, что культура носителей сербского языка объединяет культуру стыда и культуру совести (по терминологии Н. Д. Арутјуновой), сохраняя тем самым традиции античной и христианской культур, в отличие, например, от русской культуры, которая определяется как культура совести. Если согласиться с мнением, что стыд формирует человека как социальное существо, а совесть его моральную личность, то на основании результатов, полученных концептуальным анализом слов *част* и *срамота* в сербском языке, можно утверждать, что носители сербской культуры в сфере частной, а также и в сфере общественной морали хранят традиции культуры стыда, развивая притом и культуру совести.

Боголюб Станкович

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ В ИНТЕГРИРУЮЩЕЙСЯ ЕВРОПЕ

Последнее десятилетие XX столетия охарактеризовано сильными противоречиями. Одновременно с интенсивными интеграционными процессами в Западной Европе произошла дезинтеграция Восточной Европы и изменения в имеющихся славянских государственных, общественных, культурных, языковых объединениях. Мультиславянские государства (СССР, Чехословакия, Югославия) распались, из одного сербскохорватского языка образовалось три, межславянское двуязычие и многоязычие сокращалось, функционирование славянских языков стало ограничиваться только территорией страны и государства народа-носителя языка. Место славянских языков в славянском пространстве стали занимать иностранные неславянские языки, ограничивая при этом функционирование не только инославянских, но и родных языков.

Процесс интеграции Европы продолжается и в начале нового тысячелетия, охватывая Восточную Европу, в которой значительное место имеют славянские народы. Этот процесс проходит в условиях бурного развития информационного общества, сопровождающегося определенными противоречиями. С одной стороны, в мировых масштабах имеется доминирование экономической олигархии и технократии и навязывание глобализации, в которой предпочитается один язык, один образ жизни и одна культурная модель, а, с другой стороны, нарастает сопротивление униполярной глобализации и стремление к мультиполярной интернационализации¹, т.е. к такой интеграции, в которой сохраняется самобытность народов, уважается и поддерживается мультилингвальность и мультикультуральность. Вто-

¹ Эта тенденция обозначается и термином „мондиализация“, см.: Б. Станковић, *О будућности славистике и славистичких организација*. Славистика, Београд, 2001, књ. V, стр. 11. Здесь используем термин „интернационализация“, имея при этом в виду, что „интернационализация предполагает существование национальных государств и отражает мировой порядок, при котором доминируют национальные государства“. См.: Л. А. Вербицкая, *Глобализация и интернационализация в образовании и важность изучения иностранных языков*. Мир русского слова, СПб, 2001, № 2.

рая тенденция имеет настоящую опору как в европейской традиции, так и в реальной действительности Европы.

И в данный момент представленные условия отрицательно отражаются не только на межславянском двуязычии и многоязычии, но и на функционировании и развитии непосредственно славянских языков. Проявление комплекса неполноценности и боязливости отношения к глобализации, подразумевающей гибридизацию культуры, смешение национальных традиций, уменьшение местных и национальных суверенитетов², ежедневно наблюдается в языковой практике и политике, общественной и культурной жизни всех славянских народов. Такое поведение ведет к их ассимиляции, а не к настоящей интеграции с остальными народами Европы.

Стоит надеяться, что упомянутое состояние продлится недолго и что в ближайшем будущем славянские языки опять займут принадлежащее им место не только в славянской, но и неславянской Европе. Так как в результате настоящей интеграции Европа должна стать мультиэтническим, мультиязычным и мультикультурным сообществом, то славянские языки, на которых говорит 300.000.000 европейцев, имеют особое место и значение. Выполняя свои основные функции — общение, сообщение, воздействие — они во многом могут способствовать интеграционному процессу, а потом и сохранению объединенной Европы. Уважительное отношение к славянским языкам поможет более глубокому пониманию и уважению славянских народов между собой и кросскоммуникации славянских и неславянских европейцев. И именно это понимание, уважение и сближение будет препятствовать нарастанию дезинтеграционных тенденций, проявление которых, на основании закона „единства противоположностей”, с большой вероятностью можно ожидать. А на основании сказанного можно сделать вывод, что в объединяющейся и объединенной Европе охрана славянских языков и развитие межславянского и неславянского-славянского двуязычия и многоязычия становится одной из первых целей и задач славистической науки и практики. Для достижения этого уже сейчас имеются все необходимые предпосылки политического, правового, экономического и прочего характера.

Функционирование славянских языков как родных в будущей объединенной Европе гарантируется политикой поддержки родных языков и национальных культур со стороны Совета Европы, Европейского Союза и ЮНЕСКО. В целях иллюстрации этой политики упомянем обращение Генерального директора ЮНЕСКО к мировой общественности в связи с Международным днем родного языка в 2002 году, в котором между прочим было сказано: „Давайте же сегодня, как никогда прежде, стремиться к пониманию и признанию

² Л. А. Вербицкая, там же.

других народов и культур на основе уважения их языков и выражаемого ими образа мышления”³.

И в будущем (как это было в прошлом и теперь настоящем) можно ожидать функционирование славянских языков в качестве родных в разнообразных средах и условиях. Естественно, доминирующее функционирование будет в родной стране, но немалую роль они будут иметь и как языки славянских меньшинств и диаспор в славянском и неславянском окружениях. А в интегрирующейся Европе естественно ожидать роста диаспор. При этом, целый ряд фактов внушает оптимизм, что это функционирование будет и качественно и количественно на высшем уровне. Кроме уже упомянутой политической доброй воли, этому будет способствовать развитие демократических отношений, улучшение коммуникации, повышение экономического и культурного уровня славянских народов. Немалую роль будут играть (в случаях необходимости) и правовые акты (законы, указы, постановления), дающие право на использование родного языка в окружении других языков или обязывающие носителей славянских языков использовать их в определенных условиях. В качестве примера упомянем только Федеральный закон о русском языке как государственном языке Российской Федерации и Информацию МИД РФ *О роли и задачах дипломатической службы в распространении русского языка за рубежом* от 21 февраля 2001 г.⁴

Однако преобладающую роль в этом будет играть ощущение самобытности и стремление личности сохранить и защитить свое родное, потребность личности как представителя определенного народа, чтобы этот народ, его язык и культура были поняты, признаны и уважаемы представителями других народов, языков и культур. Сказанное несомненно подтверждается тем, что определенные тенденции к ограничению употребления языков малых народов в объединяющейся Европе вызывают сопротивление и несогласие. Так, например, министр иностранных дел Словении на брюссельской конференции о языковых аспектах распространения Европейского Союза (2001 г.) категорически возразил против идеи о рационализации официального использования языков в ЕС следующими словами: „Без защиты языкового наследия и компетенции всех, в том числе и наименьших европейских народов, может произойти серьезный кризис”⁵.

В будущей объединенной Европе надо ожидать очень благоприятных условий для интенсификации функционирования славянских языков как инославянских, т.е. использование славянских языков в других (неродных) славянских средах. Этому будет способствовать не только лингвистический фактор, содержащийся в близкород-

³ Вестник МАПРЯЛ, Москва, 2002, № 35, с. 13.

⁴ Подобные правовые акты имеются и у некоторых других славянских народов, а в будущем, наверное, они будут приняты у всех.

⁵ См.: Политика, Београд, 27. XI 2001 г., с. 5.

ственности славянских языков, но и целый ряд нелингвистических, как, например, интенсификация торговли и туризма, экономическое, научного и культурного сотрудничества. Близкородственность славянских языков на уровне повседневного общения во многом позволяет такую коммуникацию между носителями различных славянских языков, в которой каждый из них может говорить на своем родном языке и понимать иноговорящего славянского собеседника. Например, сербу и македонцу, болгарину и сербу, македонцу и болгарину не трудно общаться, когда каждый говорит на родном языке. Почти та же самая ситуация и со всеми другими славянами. А что касается наследников сербскохорватского языка, то они, несмотря на то, как его называют, продолжают пользоваться им без переводчика, полностью осуществляя коммуникацию во всех сферах общения.

Объединенная Европа подразумевает и новые, поистине дружеские отношения между славянскими народами. Эти отношения и чувство межславянской взаимосвязи вызывают повышение интереса к остальным славянским народам, их культурам и языкам. Такой интерес приведет к восстановлению и развитию межславянского двуязычия и многоязычия. Как известно, политика мультикультурализма и мультилингвизма Совета Европы подразумевает владение, как минимум, тремя языками: родным, одним мировым и одним соседним. Так как в числе соседей всех славянских народов значительное место занимают другие славянские народы, то в числе соседних языков значительное, может быть и преобладающее место будут иметь славянские языки. Кроме того, один из славянских языков — русский — является мировым. Итак, русский язык будет изучаться по двум основаниям: как язык соседа или как иностранный (т.е. как инославянский, если речь идет о его изучении в нерусской славянской среде). Следовательно, развитие межславянского двуязычия станет солидной основой для будущего развития межславянского многоязычия. Высказанное предположение основывается на имеющемся опыте, о чем шла речь на Международной конференции „Будущее европейского многоязычия в расширенной Европе”, состоявшейся в Вене в 2001 году. Там, между прочим, констатирован несомненный факт, что „знание русского языка облегчает говорящим на чешском языке понимание словацкого и польского дискурсов, тем самым усиливая так называемую семи-коммуникацию (рецептивное многоязычие) между чехами и словаками или чехами и поляками”⁶. Нет сомнений, что знание русского языка облегчает всем южным славянам понимание остальных восточнославянских языков, знание сербского языка облегчает говорящим на словенском языке понимание болгарского и македонского и т.п.

Нами выше высказано ожидание благоприятных условий для улучшения и интенсификации будущего функционирования славян-

⁶ См.: Русский язык за рубежом, Москва 2002, № 2, с. 114.

ских языков в качестве родных и инославянских. Хочется предположить, что немалые благоприятные условия будут и для будущего функционирования славянских языков как иностранных, что подразумевает их изучение и использование в неславянской среде. И в этом случае решающую роль будет иметь интенсификация разнородного сотрудничества между славянскими и неславянскими народами, торговля и туризм, формирование и рост неславянских диаспор в славянских странах. При этом особую мотивирующую роль для изучения славянских языков в Западной Европе будет иметь огромное рыночное пространство, заселенное славянами. А деловые люди, как известно, очень хорошо знают и понимают, что рынок более успешно и быстрее завоевывается использованием в делах языка партнера⁷. Естественно, ведущее место в этом изучении будет иметь русский язык, употребление которого реально ожидать в общении не только с русскими, но и с остальными носителями славянских языков.

До сих пор в нашем изложении шла речь об условиях и предпосылках для улучшения положения славянских языков, их культур и их функционирования в интегрирующейся Европе. Однако максимально желаемое улучшение вряд ли осуществится стихийно, без сознательного стремления к этому. Именно в этом смысле все слависты обязаны осознавать и полностью освещать данное состояние, предупреждать общественность в своих странах об отрицательных последствиях „ложного европейства”, подразумевающего под интеграцией славянских народов с остальной Европой их отказ от национальных и культурных особенностей, самобытности и наследия, между прочим, и отказ от кириллицы⁸. У славянских славистов есть особая задача: приостановить пренебрежительное отношение к их родным славянским языкам в своих средах, а также „убеждать своих соотечественников в особом значении изучения близкородственных славянских языков не только в прагматических целях, но и потому, что межславянское двуязычие и многоязычие гарантируют сохранение и способствуют развитию собственного языка”⁹.

⁷ А. Л. Бердичевский пишет: „Такая адаптация к языку торгового партнера является ключом к открытости и успеху европейского и мирового рынка. Другими словами: чем активнее используется язык партнера, тем активнее деловые контакты с данной конкретной страной. Идентифицируясь через язык с партнером, с его культурой, можно понять его психологическую стратегию, в том числе и стратегию бизнеса, и добиться успеха в торговых контактах”. См.: А. Л. Бердичевский, *Является ли русский язык международным?* Мир русского слова, Санкт-Петербург, 2000, № 1, с. 32.

⁸ Отказ от употребления сербской кириллицы, несмотря на авторитетные возражения, все сильнее проявляется, см.: *Угрожено йисмо*. Политика, Београд, 16. X 2002, с. А 18. Настораживает и тот факт, что и от других славянских народов, например от болгаров, явно требуется отказ от своего письма, см.: Ото Кронштайнер, *Кирилица е комунизам, пишете на латинца*. Новинар, София, 4. IX 2000 /Интервью/.

⁹ Б. Станкович, *Состояние и перспективы изучения славянских языков в инославянской среде*. В сб.: *Изучавање словенских језика, књижевности и култура у инословенској средини*, Београд, 1998, с. 22.

Нет сомнений, что имеющиеся результаты межславянских сопоставительных исследований, а также исследований славянских и неславянских языков представляют надежную основу дальнейшего развития межславянского и неславянского-славянского двуязычия и многоязычия. Но надо подчеркнуть, что в новых условиях появится необходимость определенного переосмысления методологии сопоставительного описания. Это переосмысление можно осуществить увеличением сопоставлений, направленных от родного к (ино) славянскому языку, а также исследованиями, в которых целью является не только утверждение дифференциальных явлений, но и описание сходств и тождеств, открытие конвергентных тенденций развития. А если такие описания будут распространены на все славянские языки, то получится возможность делать типологические обобщения и прогнозировать развитие славянских языков в целом и в отдельности. Именно это и обеспечивает лучшее будущее сопоставительной славистики, а в недалеком будущем „мультилатеральный сопоставительный анализ славянских языков мог бы стать такой научной дисциплиной и таким вузовским учебным предметом, каким в XX веке была сравнительная грамматика славянских языков”¹⁰. Одновременно, для славистики актуальны и такие, уже существующие в романистике¹¹ проекты, целью которых является обеспечение возможности чтения и понимания текстов на разных славянских языках, исходя из их лексических и грамматических сходств и тождеств.

Необходимой будет и определенная переориентация в методике обучения славянским языкам как иностранным (инославянским). Эта переориентация требует культурообразующей концепцией обучения иностранным языкам, актуальной теперь в Европе¹². В связи с этим, наряду с коммуникативной компетенцией целью обучения славянским языкам должна стать и межкультурная компетенция, а обучение должно превратиться в межкультурное обучение, „направленное на преодоление ксенофобии и существующих стереотипов и воспитанию толерантности в отношении представителей других культур”¹³.

Так как функционирование славянских языков в славянском мире во многом отличается и будет отличаться от функционирования в неславянской части Европы, то и подходы в межкультурном обучении славян и неславян, т.е. в развитии межславянского и несла-

¹⁰ Б. Станкович, *К вопросу о состоянии и перспективах сопоставительных исследований русского и других славянских языков*. В сб.: V Международный симпозиум Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков. Доклады, Белград, 2000, с. 10.

¹¹ Стефано Бучи, *Како да се што боље сјоразумемо*. Политика, Београд, 27. маја 2001, с. 6.

¹² См.: А. Л. Бердячевский, *Современные тенденции в обучении иностранному языку в Европе*. Русский язык за рубежом, Москва, 2002, 2, с. 60–65.

¹³ Там же, с. 61.

вянско-славянского двуязычия и многоязычия будут своеобразными. Своеобразие состоит в первую очередь в том, что в обучении славян максимально можно и надо использовать языковые сходства и тождества и общее историческое, культурное и духовное наследие. Именно это в славянской среде и позволяет раннее обучение инославянскому языку, использование инославянского (например, русского) языка как средства обучения, успешное обучение инославянскому языку как второму или третьему иностранному, расширение рецептивного межславянского многоязычия, изучение на основе модульного принципа, т.е. изучение не всех аспектов языка, а только определенных (экономический, для обмена, для чтения текстов в Интернете или литературе по специальности и т.п.). Всё это возможно и в неславянском мире, но там потребуются на это больше времени и усилий.

В докладе мы смогли обратить внимание только на самые основные социолингвистические, лингвистические и методические факты, связанные с будущим положением славянских языков и культур в интегрирующейся Европе. А в заключение хочется еще раз выразить оптимизм, что функционирование славянских языков в объединенной Европе будет как количественно, так и качественно более высоким уровне, чем в данный момент. Мы в этом уверены, потому что слависты настоящего времени смогут проектировать будущее славянских языков и своей деятельностью способствовать, чтобы оно стало лучшим и более надежным.

Боголюб Станковић

О ФУНКЦИОНИСАЊУ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА У ЕВРОПИ КОЈА СЕ ИНТЕГРИШЕ

Резиме

Крај XX и почетак XXI века карактерише се противречностима, у првом реду наглашеном тежњом ка интеграцији Европе и изразитом дезинтеграцијом словенског света. На језичком плану противречност се испољава кроз негативан однос према употреби словенских језика, не само као страних и инословенских, већ и у својству матерњих. Такво стање ствари не гарантује Словенима истинску и равноправну интеграцију са осталим народима Европе.

У реферату се изражавају нада и очекивање да ће се ситуација изменити, те се указује на околности и предуслове који ће омогућити да функционисање словенских језика у Европи која се интегрише буде и квантитативно и квалитативно на знатно вишем нивоу него што је сада. Посебно се разматрају предуслови и исказују претпоставке за функционисање словенских језика у својству матерњих, као инословенских у словенском свету и страних у несловенској Европи.

Међутим, претпостављени повољни услови неће стихийски довести до максимално жељеног побољшања. За то је неопходно свесно и организовано деловање, у коме слависти имају изузетно место. С тим у вези намеће се потреба за прилагођавањем њиховог деловања, за преосмишљавањем методологије напредног проучавања словенских језика и преоријентације у методици изучавања. Методолошко преосмишља-

вање састојало би се у наглашенијем напоредном проучавању од матерњег ка страном (инословенском), у мултилатералном сагледавању и типолошком уопштавању, у наглашенијем бављењу идентичностима и сличностима словенских језика. Методичка преоријентација у изучавању словенских језика подразумева да се, уз комуникативну, за циљ има и међукултурна компетенција.

Мирослав Топић, Петар Буњак

ПОЉСКЕ МЕТАМОРФОЗЕ ДВЕЈУ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

У раду се успостављају генетске интертекстуалне везе између српских лирских народних песама *Три највеће шуге* и *Клејве девојачке*, као полазних текстова, и пољских народних песама *Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis...*, *Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz...* и *A ty, ptasku, w lasku, co wszystkich spokoisz...* — као циљних. Кључ за сагледавање међусобног односа српских и пољских фолклорних текстова представљају преводи пољског предромантичарског песника Казимјежа Брођињског из српских „женских” песама: *Żal młodzieńca* и *Grób kochanka*.

Кључне речи: фолклор, књижевни превод, фолклорна адаптација, интерлићерарна рефолклоризација.

Једна пољска народна песма о несрећној љубави, забележена на Мазовшу у више варијаната (Черски крај, Варшава, околина Плоцка) и увршћена у монументалну збирку пољског фолклора Оскара Колберга — заслужује нашу нарочиту пажњу. Реч је о песми која је, у својој најразвијенијој варијанти (DWOK,¹ t 41; Mazowsze, VI, запис бр. 534), испевана у конвенцији жалопојке младића због (онемогућене) љубави, где делују још два лирска јунака — мајка и драгана, а где се, поврх тога, преплићу и елементи загробне комуникације. Због изузетне блискости ове песме са двама српским „женским” песмама из Вукове збирке — блискости која се, осим на тематско-мотивском и имаголошком плану, испољава и на нивоу формула и кључних речи — најпре бисмо се позабавили самом пољском песмом и њеним варијантама (1), затим документовали споменуте подударности (2) и, најпосле, потражили за њих веродостојно објашњење (3—4).

1. O. Kolberg, *Mazowsze*, VI—VII: записи 533, 534 и 1593

Оскар Колберг је за живота припремио и објавио пет опширних томова етнографско-фолклористичког дела посвећеног Мазовшу (1885—1890), али прворазредног, темељно побележеног и класифико-

¹ *Dziela wszystkie Oskara Kolberga*. Poznań—Wrocław.

ваног материјала имао је још доста. У писму К. Добрском од 26. XI 1889. године Колберг је о својим намерама записао и ово: „gromadzę i porządkuję już materiały do tomu szóstego, obejmować mającego pieśni szlacheckie (drobnej szlachty) oraz tańce ze Starego Mazowsza, wielce oryginalne i charakterystyczne”². Смрт године 1890. омела га је у остварењу овога наума, а приређивачи његових целокупних дела објавили су те списе у још две волуминозне свеске, при чему је VI својеврстан додатак уз већ објављених пет, док VII чине дотад непубликовани материјали о духовном наслеђу Мазовша.³

Варијанте песме којима овога пута посвећујемо пажњу, већ споменуте — бр. 533 и 534 из DWOK, т. 41 (*Mazowsze*, VI) и 1593 (DWOK, т. 42 — *Mazowsze*, VII)⁴, припадају, како у VI тако и у VII књизи, категорији „*Pieśni szlacheckie i mieszczańskie*”. У смислу друштвене средине, настале су, дакле, међу ситним земљопоседничким племством (као што је наглашавао и сам састављач) и грађанством. Иако се за њих не би могло рећи да су сасвим „простонародне”, „пучке” — то никако не значи да због свог дефинисаног социјалног порекла ма и у најмањој мери напуштају фолклорни корпус. О томе, уосталом, сведочи и дијалекатски лик прве варијанте (533): у свакоме од њена четири посведочена стиха јасно разазнајемо кључну дијалекатску одлику мазурских (првенствено руралних) говора — *mazurzenie* (тј. реализацију *č, ž, š* као *c, z, s*).

Кад је реч о овом првом запису — чији ћемо значај касније посебно вредновати — засад наглашавамо да му публикавање у Колберговој збирци није и прво објављивање: пре Колберга, у своју колекцију мазовшанског фолклора њен је текст унео Корнел Козловски.⁵

Ако упоредимо текстове бр. 533 и 534, уочићемо да је 533 заправо дијалектизована варијанта прве строфе 534 уз незнатна лексичко-граматичка одступања.⁶ Стога ћемо главну пажњу усмерити на текстове 534 и 1593.

534

Песма чији је инципит *Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz* садржи јасно удружене елементе лирског и епског, као и развијену

² „Сакуљам и сређујем већ материјале за шести том који треба да обухвата шљахтинске [племићке] песме (ситне шљахте) као и игре Старог Мазовша, изузетно оригиналне и карактеристичне” — цит. према: Tadeusz Zdanczewicz, „*Mazowsze*” *Oskara Kolberga*. [Y:] DWOK, т. 41. Wrocław—Poznań 1969, s. V.

³ Уп.: *Ишо*, s. V—VI.

⁴ Б. *Додашак* на крају рада.

⁵ К. Kozłowski, *Lud, pieśni, podania, baśnie, zwyczaj i przesady ludu z Mazowsza Czerskiego wraz z tańcami i melodiami*. Warszawa 1867—1874. (Песма је код Козловског забележена под бр. 47). — Уп.: DWOK, т. 41, s. 275 [напомена].

⁶ Ово се у знатно мањој мери тиче мелодије — уп.: *Додашак*.

иричу, те се на тај начин у типолошком смислу удаљава од онога што се обично сматра (фолклорном) лирском песмом и измиче у правцу *балADE*.

Песма почиње формулном апострофом птици, какве ћемо наћи и другде у пољској усменој лирици — као пример нека послуже *Hola! siwy gotembecku!* или *A ty ptaszku krogulaszku!*⁷ Апострофа има функцију посредне експозиције уз помоћ негативног поређења: увођење мотива шумске птице која свима доноси радост, сем лирском субјекту — служи да истакне драматичну атипичност његовог расположења као и да пројектује његову злехуду судбину.

Наредним дистихом (ст. 3—4) започиње лирско казивање *sensu stricto* и ту се, уз експлицирање разлога за јунаково чемерно расположење, непосредно уводе још два лица: *мајка* и *драђана*, при чему је мајка, односно њена воља, заправо судбинска баријера између лирског јунака (субјекта) и изабранице.

Када лирски јунак каже: „*Pierwszy mi smutek mamula zadała*”, то пре тумачимо као успостављање хијерархије туге или истицање максималне вредности на њеној скали, неголи — за разлику од ситуације у песми 1593⁸ — као почетак некаквога набрајања. У сваком случају, „*прва (права) туга*” у јунаковом исказу имплицира ведрину и безбрижност, дакле, радост његовог ранијег живота.

Друга строфа (ст. 5—7) експлицира дубину љубавног осећања и уједно очајничку одлучност („*ona moja koniecznie być musi*”). Стихови 6—7. дочаравају виртуелни дијалог између заљубљених који истиче њихову пуну компатибилност, односно савршено узајамно допуњавање: *posłanie | poduszka* и *kochanie | serduszko*.

У наредној строфи (ст. 8—11) лирски јунак се, после апострофе вољеној, пита какав ће бити њихов растанак, али не обичан, већ коначни, размеђен границом живота и смрти. Стихови 10—11. могу се свести на реторско питање које у оваквој „лирској ситуацији” прераста у опште место: „кад ја умрем, ко ће те волети?”

Четврта строфа (ст. 12—15) напушта љубавни кључ и прелази у конвенцију последње воље, завештања: јунак саопштава где би волео да буде сахрањен (нови врт, хлад испод наранџиног дрвета) и како би волео да изгледа његов гроб (подно ногу да се посади љиљан, а крај узглавља да се доведе поток...).

После 15. стиха наступа цезура у композиционој и наратолошкој структури песме: лирски јунак је у међувремену умро, али — још само у 5. строфи (ст. 16—19) — наставља да врши функцију наратора. У овој строфи већ долази до својеврсног „подвајања” јунака-наратора: „*Gdy moja mama po sadzie chodziła / i usłyszała jęk swojego syna...*”

⁷ *Jabłoneczka. Antologia polskiej pieśni ludowej*. Ułożył Julian Przyboś. Warszawa 1957, s. 303—304.

⁸ *Ишо*, s. 305—306.

⁹ Уп.: стих 5 и даље.

(„Кад је *моја мама* ишла кроз врт / и чула роптај *свога сина*” — курзив наш).

Од 18. стиха почиње у фолклору познат дијалог између мајке и мртвог сина који се развија кроз целу 6. строфу на антитетичком принципу (по схеми: „Да ли је А? Или је В? — Није ни А, није ни В, него је С”). Реч је, према класификацији М. Матицког, о *дијалошкој, немешафоричкој словенској антитези*.¹⁰

Сазнање да драганин плач на гробу и њене клетве упућене драгом покојнику ремете синовљев загробни мир (7. строфа, ст. 23—26), доводи до мајчиног краткотрајног колапса на хумци, што јој ни најмање не смета да вербализује своје закаснело кајање (8. строфа, ст. 29—30).

Девета строфа јасно илуструје наратолошко „ишчашење” — увођење немаркираног наратора у трећем лицу: „wtenczas kochanka nad grobem stanęła, / gzewnemi łzami grób jego zlewała” (ст. 32—33: „тад је драгана над гробом застала, / обилним сузама гроб *њеџов* заливала” — курзив наш).

Десета строфа доноси, без претходних најава, дијалог између мртвог драгог и неутешне драге, у којем она моли да му се придружи у смрти. (Драги том приликом добија и своје име: Јаś, тј. Јан, Јован.) Жеља се девојци обистинјује у 38—39. стиху, а цела песма завршава се нечим попут заједничке младићеве и девојчине клетве мајци (ст. 40—41):

O matko, matko! Bodajś nie pożyła,
żeś nas obojga ze światu zglądziła.

(Приближно: *О мајко, мајко! Дабогда не поживела,
зашто што си нас обоје на онај светш отхрала*).

*

И поред реченог наратолошког „нејединства”, песма делује складно, а томе у одлучујућој мери доприноси осмишљена интеракција између лица, њихових емоција и радњи, односно добра мера у „кадрирању”. Принцип дијалога очуван је до краја, па је између дијалога мајке с мртвим сином и драге с мртвим драгим остварен врло маркантан паралелизам.

Поступност смрти (најпре лирског јунака-наратора, а затим и његове изабранице), а посебно „састанак у смрти” драге и драгога — изгледали би можда одвећ тривијално да у финалну позицију није извучена ефектна клетва усмерена на (злу) младићеву мајку.

¹⁰ Уп.: Миодраг Матицки, *Поешика ейског народног љесништва. Словенска антитеза*. Књижевна историја, III/1970, бр. 9, стр. 43—50. — О грађи словенске антитезе уопште, терминологији одређене као *rozwińnięte porównanie przeczzące*, уп: Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, т. II. *Kultura duchowa*, cz. 2. Wyd. drugie. Warszawa 1968, s. 703—710.

1593

Песма са инципитом *A ty, ptasku, w lasku, so wszystkich spokoisz...*, коју је Колберг забележио у околини Плоцка, знатно је сведенија од претходно разматране и — премда такође задржава лирско-епске одлике — нема онако развијену приповедну структуру и тешко да би се могла уклопити у жанровски оквир који смо јој дали.

Експозиција је истоветна као и у песми 534 и са истоветном функцијом. За њом (ст. 3—6) следи исповест младића, при чему се издваја „један бол” (што му је драга тужна) и одмах затим „други бол” (који му је нанела мама — што му је бранила женидбу вољеном).

Ту се завршава непосредно присуство лирског јунака, а 7. стих — где проговара немаркирани казивач — доноси прекретницу: ту се наиме сумира сав бол лирског јунака који је довео до тога да га покрије гробна хумка.

Тако стихови 1—8 (два стиха експозиције и шест „уводних”) чине корпус „предрадње” или чак разуђене експозиције за оно што ће се догађати почев од треће строфе, односно 9. стиха — од тренутка када је, „једном” мајка ишла ивицом гробља и зачула „тешко гробно роптање”.

Централно место, па и место поенте, добија разговор мајке с мртвим сином развијен на идентичан начин и уз помоћ истих средстава као и у песми 534. При томе се користе семантички и формално-граматички истоветне формулације, па чак и исте риме.¹¹

Није на одмет споменути и то да текст из околине Плоцка има само неке особине мазужења (облици „ptasku” и „gogusami”), док у већини случајева, у „критичним” позицијама задржава књижевне форме: „nieszczęsnego”, „żenić”, „ciężkie”, „czyli”, „płacze” итд.

Текст записа из околине Плоцка донекле подсећа на сажети дериват „варшавског” текста — по једноставности је чак, рекло би се, и „народнији” — јер, на први поглед, готово да и не садржи ништа чега не би било у опширнијем тексту. Ипак, ту су — као што је већ речено — *два бола*, први и други, чега у тексту 534 нема. Једини, чини се, логичан закључак јесте тај да текстове 534 и 1593 не спаја међусобна генетска веза, већ да оба по свој прилици имају заједнички извор, прототекст.

2. Паралеле са српским фолклором

Шта је то што споменуте записе из Колбергове збирке доводи у везу са српским народним „женским” песмама?

¹¹ Уп.: стихове 18—22 и 25—26 песме 534 и 11—17 песме 1593. Стих 26 песме 534 и 17 песме 1593 — идентични су.

Неке кључне елементе текстова 533—534 и 1593 — на пример, експозицију, исповедну експликацију туге/бола, мотив последње воље у вези с местом и изгледом гроба или загробног дијалога између мајке и мртвог сина — доводимо у везу у првом реду са двома песмама из Вукове збирке: *Три највеће шуге* (бр. 542, по издању из 1841) и *Клејве дјевојачке* (368).

Пођимо редом.

Два почетна стиха српске песме *Три највеће шуге* уводе мотив птице — славуја — са истоветном функцијом као и у разматраним пољским текстовима (посредна експозиција уз помоћ негативног поређења). Упоредимо:

Вук, 1/542: Славуј птица мала сваком покој дала, А мени јунаку три туге задала...¹²	ОК, 533: Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis, mnie nieszczęsnego gorycami pojis.
	ОК, 534: Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz, a mnie biednego goryczą napawasz.
	ОК, 1593: A ty, ptasku, w lasku, co wszystkich spokoisz, a mnie nieszczęsnego gorycami poisz.

Једину принципијелну разлику примећујемо у томе што у српској народној песми *изосћаје айосірофа*. Мотив птице овде је један од казивачких „алата” уобичајених за приповедање у трећем лицу,

За разлику од пољских текстова, већ у експозицији песме *Три највеће шуге* најављено је све оно што лирског јунака тишти и што га води размишљањима о смрти и исказивању последње воље. И то су, у складу са фолклорним градивним принципом броја три — *три шуге*:

Вук, 1/542: Прва ми је туга на срдашцу моме, Што ме није мајка оженила млада; Друга ми је туга на срдашцу моме, Што мој вранац коњиц пода мном не игра; Трећа ми је туга, ах! на срцу моме, Што се моја драга на ме расрдила. —	ОК, 533: Tę pierwszą boleść, co mi mama dała, co mi się z lubą żenić zabraniała.
	ОК, 534: Pierwszy mi smutek mamula zadala, że mi się z lubą żenić nie pozwala.
	ОК, 1593: A tę jedną boleść, co ją znosić muszę, że moja kochanka zapłakała duszę. A tę drugą boleść mama mi zadala, że się z moją lubą żenić zabraniała.

Пољске песме из Колбергове збирке у овом сегменту немају принцип троделности, већ као да акцентују јунакове туге: у 533/534

¹² Вук Стеф. Карацић, *Српске народне цјесме*. Књига прва 1841. Београд, Просвета, 1975, стр. 356.

— онемогућену женидбу, у 1593 — поред онемогућене женидбе, још и тугу (не срцбу!) љубљене.

Само „варшавски” текст пољске песме (534) кореспондира са пројекцијама јунакове последње воље какве налазимо у песми *Три највеће шуге*:

Вук, 1/542: Копайте ми раку у пољу широку, Два копча широку, четири дугачку; Више моје главе ружу усадите, Сниже моји ногу воду изведите: Које младо прође, нек се ружом кити, Које л' старо прође, нека жеђу гаси.	ОК, 534: Pochowajcież mnie w tym nowym ogrodzie przy rozłożystych pomarańczach w chłodzie. A w nogach moich lilije posadźcie, a w głowach moich strumień rozprowadźcie.

Кад је реч о *месіу за жроб* (... w tym nowym ogrodzie / przy rozłożystych pomarańczach w chłodzie), текст 534 из Колбергове збирке показује неке подударности са српском „женском” песмом *Клејве дјевојачке* (Вук, I, 368), где је мајци жао да умрлога сина покопава далеко, „Већ га носи у зелену башчу, / те га копа под жуту нерамчу”.¹³ У Колберговом запису 534 нема словца о димензијама раке (два копча широка, четири дугачка) које налазимо у песми *Три највеће шуге*, али је, кад је реч о изгледу гроба, аманет истоветан и поред тога што су биљка (ружа | љиљан) и поток заменили места. Једина је битна разлика у томе што се у пољском фолклорном тексту не осећа потреба за (утилитарним) објашњењем сађења биљке, односно довођења потока.

Напоследку, мотив разговора мајке с мртвим сином, посведочен у Колберговим текстовима 534 и 1593 показује вишеслојну подударност са одговарајућим мотивом у српској песми *Клејве дјевојачке*:

Вук, 1/368: „Сине Конда, јел' ти земља тешка? „Ил' су тешке даске јаворове?” Проговара Конда из земљице: „Није мени, мајко, земља тешка, „Нит' су тешке даске јаворове, „Већ су тешке клетве дјевојачке: „Кад уздишу, до Бога се чује; „Кад закуну, сва се земља тресе; „Кад заплачу, и Бору је жао.”	ОК, 534: O synu, synu! Cięży ci mogiła, czyliż ci deska grobowa niemiła? Ani mnie, mamó, cięży ta mogiła, ani mi deska grobowa niemiła, ale mi żal jest tej kochanki mojej. Jak ona płacze, w grobie mnie porusza, jak ona płacze, to drży we mnie dusza. Jak ona płacze, w grobie mnie przeklina, wtenczas drży, matko, ciało twego syna.
	ОК, 1593: Czyli ci, synu, tu cięży mogiła, czyli ci ta deska grobowa niemiła? Ani mi, matko, tu cięży mogiła, ani mi deska grobowa niemiła; żał mi kochanki, kiedy ona płacze. Kiedy ona płacze i mnie przeklina, wtenczas drży ciało, matko, twego syna.

¹³ *Исцо*, 265.

У потпуности се подудара пре свега антитетска структура дијалога коју смо напред представили схемом: „Да ли је А? Или је В? — Није ни А, није ни В, него је С”. Но то и не би привлачило посебну пажњу кад се не би подударали и елементи — како А и В, тако и С. А: [тешка] земља | 89 хумка; В: даске [јаворове] || даске [од ковчега] С: [девојачки (уопште, логичка множина)] уздаси, клетве, плач || плач | плач, очајање, клетве [покојникове вољене (конкретно, логичка једнина)]. Као што смо се могли уверити, знак условне једнакости на релацији између српског и пољских текстова могао би се ставити једино код елемента С, док су преостала два углавном истоветна.

*

Подударности које смо представили намећу бројна питања о карактеру евидентних веза између текстова, а будући да је реч о односу *фолклор* || *фолклор* могу одвести различитим претпоставкама. Ипак, те су подударности одвећ крупне и упадљиве да би се могле објашњавати *per se* типолошком сродношћу фолклора двају генетски блиско сродних (словенских) народа.

3. Текст — „посредник”

Недоумице решава детаљнији увид у пољске преводе српске народне лирике, и то конкретно у преводе *Трију највећих шуга* и *Клеиџи девојачких*, јер води до текста-посредника и описане подударности преноси из сфере тешко објашњиве коинциденције у сферу јасне интертекстуалности. Тиме, међутим, сам феномен и процес који се крије иза њега ни најмање не губе на својој занимљивости, па ни јединствености.

Чињеница да је Колбергов запис 533 посведочен раније код Корнела Козловског (дакле, мање-више половином шездесетих година XIX века), и то у *дијалектизованом* облику недвосмислено упућује на то да су текст-посредник *сасвим сигурно*, а нека старија варијанта текста 534 *можда* — морали бити у оптицају већ неко време. Отуда преводе који су послужили као „носиоци” треба тражити на самом почетку превођења српског фолклора код Пољака.

Тако нас пут води ка првоме преводиоцу српских народних песама на пољски — славном песнику-предромантичару и заљубљенику у словенски фолклор Казимјежу Брођињском (1791—1835).

Брођињски је српске народне песме преводио и објављивао у неколико наврата. Преводи двеју лирских песама које сада заокупљају нашу пажњу појавили су се први пут 1826. године у часопису „Dziennik Warszawski”: *Grób kochanka*¹⁴ и *Żal młodzieńca*¹⁵. Ови тек-

¹⁴ Dziennik Warszawski, 1826, IV, s. 188.

стови прештампани су још једном у периодичи („Pamiętnik dla Płci Pięknej”, 1830, N¹⁶) и у првом посмртном издању сабраних дела Брођињског (*Dzieła*, t. I. Wilno, 1842).¹⁷

О пиониру у области превођења српског фолклорног наслеђа на пољски, првом преводиоцу гласовите *Хасанађинице*, настала је током времена знатна литература,¹⁸ где се, природно, нашло места и за оцене и анализе превода песама *Grób kochanka* и *Żal młodzieńca*. Погледајмо шта су ранији истраживачи приметили у вези са овим преводима.

К. Георгијевић је у својој монографији *Српскохрватска народна џесма у њољској књижевности* (1936) релативно мало писао о преводима као о целовитим књижевним текстовима, већ се ослањао на доста ригидно схваћен и примењен метод „филолошке критике”. Отуда о споменутих преводима Брођињског у Георгијевићевој књизи налазимо само неколико коментара.

Ослањајући се на раније изнета запажања чешког слависте Б. Видре,¹⁹ Георгијевић настоји да пронађе зависност превода Брођињског од доступних му превода на друге стране језике, превасходно немачки:

... *Żal młodzieńca* (292)²⁰ — Вук, I, 542 — Грим бр. 14, стр. 463 — „Које *младо* прође, нек се ружом кити, које л' *сјапо* прође, нека жеђу гаси” — „welcher jungling vorbei geht schmücke sich mit rosen, welchen greis vorbei geht stille seinen durst” — Gdy *mlodzian* iść będzie, w rózę się ustroi, gdy tu stary siędzie, pragnienie ukoi” („кад *младић* буде ишао, ружом ће се закитити; кад ту стари седне, жеђу ће угасити”). Слично је и у Талфије (I, 61). Па и иначе сам констатовао да је Брођињски преводио, углавном, само оне песме које је превела и Талфија, али у већини случајева не може се свуда утврдити директна зависност. Видра је показао (о. с., 598—600) зависност о њој у песмама *Grób kochanka* [!], *Wybudowanie Skadru* и *Sarajewo*...²¹

Користећи се доследно, како и сам у предговору каже, „методом констатовања погрешака”,²² Георгијевић је дошао до оваквог општер

¹⁵ Исто, с. 189. — Узгред напомињемо да се наслови по којима су данас у литератури познати преводи Брођињског јављају накнадно — тек у издању целокупних дела из 1872. године (*Pisma Kazimierza Brodzińskiego*. Wydanie zupełne poprawne i dopełnione z nieogłoszonych rękopisów staraniem J. I. Kraszewskiego... T. I. *Poezye oryginalne i naśladowania*. Poznań 1872).

¹⁶ *Żal młodzieńca*, s. 145; *Grób kochanka*, s. 145—146.

¹⁷ *Żal młodzieńca*, s. 38; *Grób kochanka*, s. 38—39.

¹⁸ Споменимо, за ову прилику, само најважније: Константин Перић, *Kazimierz Brodziński i serbska pieśń ludowa*. Lwów 1924. — Крешимир Георгијевић, *Српскохрватска народна џесма у њољској књижевности*. Студија из ујоредне историје словенских књижевности. Београд, 1936, стр. 13—32. — Milica Jakóbiec-Semkowowa, *Kazimierz Brodziński i słowiańska pieśń ludowa*. Wrocław 1975; *Słowiańska pieśń ludowa w polskich przekładach doby romantyzmu*. Wrocław 1991, passim.

¹⁹ *Lidová píseň srbská v Polsku v prvních dobách polského romanismu*. Slovanský přehled, 1929, XXI.

²⁰ Стр. према издању из 1872.

²¹ Георгијевић, *нав. дело*, стр. 22—23.

²² *Истио*, стр. VIII.

закључка о преводима Брођињског, чије илустрације могу бити за нас од интереса:

Незнање језика, неразумевање текста, било је подједнако у почетку превођења као и касније [...]. Нису много помагали ни туђи преводи: Брођињски је давао ствари које одуарају од оригиналног текста па, штавише, и противе му се. Ево још примера: Конда одговара својој мајци да му нису тешке ни земља ни даске, „већ су тешке *клевџе девојачке*: *Кад уздишу, до Бога се чује; Кад закуну, сва се земља шресе; кад зайлачу, и Богу је жао*” (I, 368). Видра је доказао да је Брођињски био зависан овде о Талфији (в. горе), па ипак је преводилац криво разумео: „*Lecz, żal kochanki w grobie mnie pogusza, Gdy ona płacze, tęskni w niebie dusza. A gdy rozpacza, gdy siebie wyklina, Wtedy drż[y] w ziemi ciało twego syna*” — (*Grób kochanka*, 292. — „Али ме дира жалост драге у гробу: кад она плаче, тужна ми је у небу душа, а кад она очајава, кад себе проклиње, тада дршће у земљи тело твога сина”).²³

На преводу песме *Три највеће шуге — Żal młodzieńca* посебно се зауставила М. Јакубец-Семкова. Његовим примером — уз помоћ поређења са оригиналом, пољским преводом Романа Зморског и чешким Франтишка Ладислава Челаковског — илуструје *иоеџику* Брођињског-преводиоца: „замену стила народне песме стилем сентименталне идиле”.²⁴ После вишеструког поређења, пољска слависткиња закључује:

Podstawową zasadą konstrukcyjną cytowanego fragmentu oryginału²⁵ oraz przekładów Ćelakowskiego i Zmorskiego jest wyliczanie kolejnych przyczyn smutku, z wyraźnym zachowaniem tej samej konstrukcji składniowej i tych samych zwrotów i wyrażen. Brodziński zatraca tę powtarzalność [...]. W konkluzji stwierdzić możemy, że przekład ten pokazuje nie tylko niedostatki warsztatu Brodzińskiego jako tłumacza, ile przyjęcie zupełnie innej zasady postępowania translatorskiego, zasady przedkładającej oddanie nastroju, ogólnego tonu uczuciowego pieśni a nie jej przeniesienie na język polski z zachowaniem wszelkich cech poetycznych oryginału.²⁶

О овим преводима требало би за ову прилику, пре свега, рећи да су генералну *неримованосћ* српске народне лирике — чија хармонија почива, уопште узев, на развијеном систему паралелизама — заменили доследно спроведеном *јарном римом*. Бавећи се уопште преводима Брођињског из српске народне лирике, М. Јакубец-Семкова вели да се такав поступак, „може тумачити жељом за приближава-

²³ *Исџо*, стр. 28.

²⁴ „Zastępowanie stylu pieśni ludowej stylem sielanki sentymentalnej” — М. Jakóbiec-Semkowowa, *Kazimierz Brodziński i słowiańska pieśń ludowa*. Wrocław 1975, s. 120.

²⁵ Стихови 3—8.

²⁶ „Основни градивни принцип наведеног одломка оригинала, као и превода Челаковског и Зморског јесте поступно набрајање узрока туге уз уочливо задржавање истоветне синтаксичке конструкције и истородних обрта и израза. Брођињски губи та понављања [...]. Сводећи закључке можемо тврдити да овај превод показује не толико недостатке преводилачке лабораторије Брођињског, колико истицање сасвим другачијег преводилачког принципа, принципа који преношењу песме на пољски језик уз очување свих песничких одлика оригинала претпоставља репродуковање њене атмосфере, опште емотивног тона.” — М. Jakóbiec-Semkowowa, *Исџо*, s. 121.

њем преводних дела традицији пољске народне песме, увек римоване”.²⁷

Кад је о конкретним текстовима реч, указали бисмо на неколике појединости које ће нам бити од користи у даљем излагању.

*

Упоредимо најпре два почетна стиха оригинала *Три највеће шуге* и превода *Żal młodzieńca*.

Вук, I/542: Славуј птица мала сваком покој дала, А мени јунаку три туге задала...	Бродзињски: Ptaszku lasu tego, ty wszystko spokojisz, Ale mnie biednego goryczami poisz. ²⁸

Преносећи ове стихове, песник-преводилац у експозицију уводи *ајо-сџрофу*, а ова опет — какве год да су поетичке интенције водиле перо Брођињског — делује као најизворнији пољски фолклор.²⁹

Кад је реч о исповести лирског јунака, ту делимо мишљење М. Јакубец-Семковове о нарушавању система синтаксичких паралелизама,³⁰ иако „бравуре” на лексичком па и семантичком плану више но очигледно представљају концесије рими:

Вук, I/542: Прва ми је тута на срдашцу моме, Што ме није мајка оженила млада; Друга ми је тута на срдашцу моме, Што мој вранац коњиц пода мном не игра; Трећа ми је тута, ах! на срцу моме, Што се моја драга на ме расрдила. —	Бродзињски: Pierwszą wielką szkodę matka mi zadała Że mi w lata młode żenić się nie dała. Ciężko utęskniony i na to ja płaczę, Że konik mój wrony podemną nie skacze. Trzecia także rana, którą znośić muszę, Że moja [kochana] okrutną ma duszę.

Приметићемо уз то да еуритмичка и еуфонијска решења српског народног певача — симетрични дванаестерац, спорадичне леонинске риме, па и (граматичке) риме на крају стиха као последица паралелних конструкција — у преводу Брођињског прерастају у чврст систем. Оно што ће нас у стиху превода подсетити на тзв. двоструко римовани дванаестерац, какав се јавља у дубровачком песништву, биће заправо литерарна обрада пољског народног краковјака (krakowiak), чија би схема, због доследног римовања, изгледала овако: *ба + ба/ба + ба*. На тај начин метар превода *Żal młodzieńca*, и поред раз-

²⁷ *Исџо*, s. 107.

²⁸ *Pisma Kazimirza Brodzińskiego*. Wydanie zupełne poprawne i dopełnione z nieogłoszonych rękopisów staraniem J. I. Kraszewskiego... Tom I. *Poezye oryginalne i naśladowania*. Poznań 1872, s. 292.

²⁹ Присетимо се већ наведених примера *Hola! siwy gołombecku* или *A ty ptaszku krogulaszku*. В. нап. 7 и 8 у овом раду. Спомињемо узгред да пољска народна лирика познаје и пример по свему *идеишчан* са експозицијом српске песме, а то је *Siedzi ptaszek*: „Siedzi ptaszek w starej wierzbie, / zima tam, / kiedy ja się młodej żonki / doczekam?” — *Jabloneczka. Antologia polskiej pieśni ludowej*, s. 304.

³⁰ Уп.: М. Jakóbiec-Semkowowa, *Нав. дело*, s. 121.

лике у графичком лику, потпуно одговара метру познате стилизације „на народну” Антоњија Едварда Одињца и Адама Мицкјевича *Panicz i dziewczyna...*³¹

*

Песма *Клеише дјевојачке* и превод Брођињског *Grób kochanka* кореспондирају битно другачије. Српска песма испевана је у несиметричном десетерцу 4+6 и има знатно мање развијену еуфонију од претходно разматране. Преводилац је, међутим, то надокнадио увођењем парне риме, а изменио је и метрички лик стиха: несиметрични десетерац изворника проширио је у доследно структурирани једнаестерац 5 + 6.³²

Поређење оригинала и превода „стих по стих” показало би различита одступања, од којих спомињемо три: (1) прва три стиха оригинала „стала” су у прва два стиха превода; (2) „вишак” простора који се због тога појавио преводилац попуњава амплификацијом (цео 6. стих: „I zawsze z głębi słyszała jęczenie”) и (3) превод остаје за стих краћи због сажимања 10. и 11. стиха оригинала у један, 10. стих превода.

Илустровали бисмо ово последње запажање:

<i>Вук, I/368 (ст. 9—15):</i> Проговара Конда из земљице: „Није мени, мајко, земља тешка, „Нит’ су тешке даске јаворове, „Већ су тешке клетве дјевојачке: „Кад уздишу, до Бога се чује; „Кад закуну, сва се земља тресе; „Кад заплачу, и Богу је жао.”	<i>Brodziński (st. 9—14):</i> Aż z głębi słyhać: „Matko moja miła, Ani mi deska, ni cięży mogiła, Lecz żal kochanki w grobie mię porusza, Gdy ona płacze, tęskni w niebie dusza, A gdy rozpacza, gdy siebie wykłina, Wtedy drży w ziemi ciało twego syna

На питање зашто је песму „скратио”, преводилац би сасвим сигурно одговорио да му је био потребан *ћарни* број стихова, како би без „неравнина” до краја спровео започету римовну схему.

Кратко бисмо прокоментарисали завршне стихове. Троделна градација из завршнице српске народне песме прераста у дводелну структуру (занемарићемо за ову прилику семантичко удаљавање на релацији множина > једнина и питање „разумевања” односно „неразумевања” српског текста).³³ При том би се оправдање могло наћи у самом оригиналу: у ст. 13—15 истакнута су *два* екстрема по вертикал-

³¹ О ангажовању симетричног дванаестерца у овом преводу и питању стилизације краковјака биће више речи на другом месту.

³² О проблему једанаестерца 5+6 као преводног еквивалента српског народног несиметричног десетерца било је више речи у: Мирослав Топић, Петар Буњак, *О метричким адаптацијама несиметричног десетерца у њољским преводима српске народне поезије*. Прилози за КИФ, 2001, књ. LXVII, св. 1—4, стр. 44—46.

³³ Уп.: К. Георгијевић, *Српскохрватска народна песма у њољској књижевности*. Београд, 1936, стр. 28.

ној оси света: *Боџ* и *земља*. Њихова релација може се разазнати и код Брођињског кроз вертикално пројектован суоднос *душа на небу / тело у земљи*. У сваком случају, у решавању завршнице, односно поенте, Брођињски се понео више као песник него као скрупулосни преводилац, те се у овом случају пре може говорити о *шрансјоеишизацији* него о преводу у строгом смислу.

*

И да резимирамо.

Својим преводима *Żal młodzieńca* и *Grób kochanka* Брођињски је међусобно *ћриближјо* текстове српских народних песама *Три највеће ћуђе* и *Клеише дјевојачке*: у преводу су обе добиле 1) *ћарну риму* и 2) *једнак број сћихова* (по 14).

Даље, од издања у часопису „Pamiętnik dla Pięci Pięknej” 1830. године ова два превода се штапају један за другим, и то редоследом: 1) *Żal młodzieńca* и 2) *Grób kochanka*.

Закључујемо: захваљујући првенствено свом тематском плану, приближавању спољних формалних одлика и околностима публикавања — и поред метричке неподударности (12 [6 + 6] / 11 [5 + 6]) — *ова два шекста објективно су се у очима њољских читалаца могла доживљавати као својерјстан диптих*.

4. Нови живот књижевног превода

Да су преводи Брођињског одиста послужили као спона између српских „женских” народних песама *Три највеће ћуђе* и *Клеише дјевојачке* и Колбергових записа из Мазовша 533/534 и 1593 — уверићемо се већ на основу најповршнијег поређења:

<i>Brodziński — Żal młodzieńca:</i> Ptaszku lasu tego, ty wszystko spokojisz, Ale mnie biednego goryczami poisz. Pierwszą wielką szkodę matka mi zadała, Że mi w lata młode żenić się nie dała. ... [Trzecia także rana, którą znosić musze. Że moja kochanka okrutną ma duszę]	<i>OK, 534:</i> Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz, a mnie biednego goryczą napawasz. Pierwszy mi smutek mamula zadała, że mi się z lubą żenić nie pozwala. <i>OK, 1593:</i> A ty, ptasku, w lasku, co wszystkich spokojisz, a mnie nieszczęsnego goryczami poisz. A tę jedna boleść, co ją znosić musze. że moja kochanka zaplakała duszę.
Niechaj nad głowami różę mi zasadzą, A zaś pod nogami strumyk poprowadzą.	<i>OK, 534:</i> A w nogach moich lilije posadźcie, a w głowach moich strumień rozprowadźcie.
<i>Brodziński — Grób kochanka:</i> ... A więc go grzebie w zielonym ogrodzie Pod rozłożystą pomarańczą w chłodzie;	<i>OK, 534:</i> Pochowajcież mnie w tym nowym ogrodzie przy rozłożystych pomarańczach w chłodzie.

„Czyli mój synu ciśnie cię mogiła, Czyli ci deska jodłowa nie miła?”	OK, 534: O synu, synu! Cięży ci mogiła, czyliż ci deska grobowa niemiła?
	OK, 1593: „Czyli synu tu cięży mogiła, czyli ci ta deska grobowa niemiła?”

Кореспонденције су, дакле, знатне, али нису мале ни *разлике*.

4.1.

Антитеза на коју смо већ више пута скретали пажњу послужиће нам да покажемо једну од тих разлика, и то веома индикативну. Стих 10. превода Брођињског *Grób kochanka*, онај у којем су контаминирани стихови 10—11 *Клейве дјевојачких* — тачка је у којој се Колбергови записи 534 и 1593 принципијелно разилазе са преводом Брођињског.

Brodziński — Grób kochanka: „Czyli mój synu ciśnie cię mogiła, Czyli ci deska jodłowa nie miła?” Aż z głębi słychać: „Matko moja miła, Ani mi deska, ni cięży mogiła, Lecz żal kochanki w grobie mię porusza...”	OK, 534: O synu, synu! Cięży ci mogiła, czyliż ci deska grobowa niemiła?
	Ani mnie, mamu, cięży ta mogiła, ani mi deska grobowa niemiła, ale mi żal jest tej kochanki mojej...
	OK, 1593: Czyli ci, synu, tu cięży mogiła, czyli ci ta deska grobowa niemiła?
	Ani mi, matko, tu cięży mogiła, ani mi deska grobowa niemiła; żał mi kochanki, kiedy ona płacze.

Обележени стихови текстова из Колбергове збирке ближи су стиховима 10—11 српског оригинала („Није мени, мајко, земља тешка,” / „Нит’ су тешке даске јаворове”) од пољског текста-посредника („Ани ми деска, ни ciężу mogiła”), и то у принципијелном смислу: уместо спајања елемената антитезе у један стих — сваком елементу издвојен је засебан стих.

Ово не доводи у сумњу тврдњу да је текст Брођињског послужио као носилац, нити имплицира да је анонимни пољски стваралац читао неки други превод или српски оригинал... већ показује како у свести народног ствараоца непогрешиво функционише *архетипски градивни принцип антититезе*, истоветан у различитих словенских народа.

4.2.

Коментар захтева још једна разлика између исходишних текстова и Колберговог записа 534. Овде се, као што смо већ приметили, у ст. 13—14, кооптирају мотиви *наранце* из превода *Grób kochanka* (*Клейве дјевојачке*) и *цвећа на гробу* из превода *Żal młodzieńca* (*Три највеће шуге*), при чему место *руже* из српског изворника и пољског превода у песми 534 заузима *љиљан*.

Ова замена, наизглед само мотивска, у основи је типолошка и дубоко је фундирана у пољској фолклорној традицији. Ружа, која се код Срба и уопште Јужних Словена може срести и на гробу, у пољској фолклорној свести не изазива непосредну конотацију са „гробним цвећем”. С друге стране, пољско „гробно цвеће” је управо — љиљан. О томе сведоче његове бројне реализације у народним песмама на целој пољској етнографској територији, па тако и својеврсна формула: „Już-ci Kasia nie żyje, / na jej grobie lilije” (DWOK, t 16; Lubelskie, cz. I, nr 479), односно „Już ci Kaszka nie żyje, / na jej grobie lilije” (DWOK, t. 40; Mazury Pruskie, nr 608) и др. У овом случају смо, дакле, сведоци процеса преобликовања мотива према живом фолклорном обрасцу.

Када се ово има на уму, у стиховима 13—14 Колбергове песме 534 чуднији је опстанак мотива *наранциног дрвећа* него трансфер *ружа* → *љиљан*. О *наранци* је, сва је прилика, одлучило њено медитеранско порекло и статус егзотичне биљке у свести становника северног континенталног појаса.³⁴

4.3.

Текст Колберговог записа 1593 саткан је готово у целини од контаминираних мотива двају превода Брођињског — *Żal młodzieńca* и *Grób kochanka* — и практично ни у чему не излази из њихове орбите. Међутим, кад је реч о запису 534, он се у својој грађи на ова два превода ослања само једним (већим и тематско-мотивски маркантнијим) делом. Стихови 4—10 и 27—41 сасвим су аутономни у односу на превод Брођињског (па тако и на српске оригинале), али се логички консеквентно уклапају у унутрашњу структуру ове баладе.

Да би од двају превода Брођињског, једног у дванаестерцу, а другог у једанаестерцу — контаминацијом формула, мотива, слика, синтагми, кључних речи, па и рима — могла настати јединствена структура, логично је очекивати њено метричко уједначавање. У Колберговим записима 533 и 534 то је и учињено, те су пољски текстови

³⁴ Уосталом, управо је *наранца* за истраживаче била веома важан путоказ при довођењу у везу пољског и српског фолклорног текста.

нивелисани према схеми једанаестерца 5 + 6.³⁵ Будући да су се сви ови записи из Колбергове збирке *Њевали*, можда не би била неоснована претпоставка да је у песмама 533 и 534 метричко уједначавање обају превода Брођињског према једанаестерцу 5 + 6 условљено уподобљавањем текстова према већ постојећим музичким матрицама пољских фолклорних једанаестерачких песама. О томе би последњу реч, свакако, морали изрећи етномузиколози.

При овој метричкој адаптацији дошло је и до неутрализације оних средстава која би у дванаестерачком преводу Брођињског *Żal młodzieńca* могла изгледати и као елементи књишке артифицијелности, односно до његове, условно речено, књижевне пауперизације. Ево примера:

<i>Brodziński — Żal młodzieńca</i> Ptaszku lasu <u>tego</u>, ty wszystko spokojisz, Ale mnie biednego gorzycami poisz. Pierwszą wielką szkodę matka mi zadała, Że mi w lata młode żenić się nie dała.	OK, 533: Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis, mnie nieszczęsnego gorzycami poisz. Tę pierwszą boleść, co mi mama dała, co mi się z lubą żenić zabraniała.
	OK, 534: Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz, a mnie biednego gorzycą napawasz. Pierwszy mi smutek mamula zadała, że mi się z lubą żenić nie pozwalała.

Битно је другачија ситуација са метричким ликом песме 1593. Ту су прве две строфе — оне које су у блиској вези са преводом Брођињског *Żal młodzieńca* — задржале и грађу стиха: симетрични дванаестерац. У трећој строфи (ст. 9—12), где се сигнализира превод *Grób kochanka* (код Брођињског је ту употребљен једанаестерац 5 + 6), непарне стихове идентификујемо као једанаестерце 5 + 6, а парне као дванаестерце 6+6, док је последња строфа (ст. 13—17) сва једанаестерачка (изузетак од структуре 5+6 чини „инверзна” грађа 16. стиха: 6 + 5).

Хетерометричност овога текста, која мири одлике стиха обају превода Брођињског, показује и да метричка нивелација — за разлику од песме 534 — није морала бити услов адаптирања текста за певање.

4.4.

Све што је напред речено о тексту-посреднику и (генетским) интертекстуалним везама које се од њега простиру ка фолклорним текстовима из Колбергове збирке недвосмислено говори о томе да су

³⁵ Једини изузетак је први стих песме 533 („Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis”) чија грађа одговара симетричном десетерцу.

преводи Брођињског — *Żal młodzieńca* и *Grób kochanka* — подстакли анонимног ствараоца да „стечене” теме стваралачки разради и уобличи на себи најближи начин, поштујући профил властите фолклорне баштине.

Закључак

Ако се процес којем су били изложени текстови српских народних песама *Три највеће љуђе* и *Клетве дјевојачке* на путу до текстова 533, 534 и 1593 у Колберговој збирци *Mazowsze* (VI, VII) подели на две етапе, добићемо две сасвим уобичајене појаве: 1) забележено и публикувано дело усменог стваралаштва једне средине постаје предмет (књижевног) интересовања друге средине, тј. преводи се као и свако друго књижевно дело; 2) текст чији је — на овај или онај начин — аутор угледни песник једне средине улази у широки усмени оптицај те средине и „губи везу” са својим аутором, тј. „слизи у народ”.

Остајући у оквирима једне националне средине, није непозната појава да се једном кодификовано дело усмене књижевности или више њих из публикованих извора поново враћају у усмени оптицај и повратно делују на усмено стваралаштво исте те средине. У изучавању ове појаве наш угледни фолклорист Миодраг Матицки се, између више могућности, определио за термилошки склоп (*књишки повратни утицај епског певања*).³⁶

Међутим, када се појава коју овде описујемо сагледа као целина, тј. када се узме у обзир чињеница да процес обухвата *две различите националне средине*, добијамо комплексан интерлитерарни феномен који тек чека своје термилошко одређење.

За ову прилику, у недостатку свеобухватног термина, учинићемо пропозицију: *интерлитерарна рефолклоризација* односно *рефолклоризација посредством књижевног превода*.

„Рефолклоризација” би, уопште узев, одговарала термину „(књишки) повратни утицај” фолклора. „Интерлитерарна рефолклоризација”, односно „рефолклоризација посредством књижевног превода”, како је ми овде схватамо, представљала би паралелан, синхрон процес адопције страног фолклора преко публикуваног превода и „рециклаже” тога превода у духу националне фолклорне традиције. При томе би неопходан услов био да дело усмене књижевности буде забележено и публикувано на језику своје средине (средине-пошиљао-

³⁶ Уп.: М. Матицки, *Српскохрватска граничарска епика*. Београд, 1974, стр. 40—57. — Трагајући за термином, Матицки спомиње „литерарну ренесансу народне поезије” (Алојз Шмаус и Митар С. Влаховић), али се задржава на одређењу Драгутина Костића „повратни утицај епског певања” којем додаје маркер: „књишки”. (Уп.: *Истио*, стр. 41—42).

ца), као и да bude преведено на језик друге средине (средине-примаоца) и у њој такође публиковано.

Описане разлике између превода Брођињског и Колбергових записа — путеви контаминације пољских превода српских народних песама *Три највеће шуге* и *Клејве девојачке*, као и сплетови њихових трансформација и адаптација, суштинских и формалних — представљају заправо меру „рефолкlorизације” унутар саме пољске средине.

ДОДАТАК

I

Oskar Kolberg, *Dzela wszystkie*, t. 41: *Mazowsze*, cz. VI. Kraków 1969.

s. 275:

533

od Czarska

Ach, ptasku w la - sku, wszy - stko sta - no - wis,
mnie nies - cę - sne - go go - ry - ca - mi po - jis.
Tę pirsą bo - leść, co mi ma - ma da - ła,
co mi się z lu - bą ze - nić za - bra - nia - ła.

Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis,
mnie nieszczęsnego goryczami pojis.
Tę pierszą boleść, co mi mama dała,
co mi się z lubą żenić zabraniała.

534

Warszawa

Ty ptasku w la - sku, wszy - stkich roz - we - se - lasz,
a mnie biedne - go go - ry - czą na - pa - wasz.
Pier - wszy mi smu - tek ma - mu - ła za - da - ła,
że mi się z lu - bą ze - nić nie poz - wa - ła.

s. 276:

Ty ptasku w lasku, wszystkich rozweselasz,
a mnie biednego goryczą napawasz.
Pierwszy mi smutek mamula zadała,
że mi się z lubą żenić nie pozwala.

5 Lecz ona moją koniecznie być musi.
Tyś mém posłaniem, tyś moją poduszką,
tyś mém Kochaniem, tyś moje serduszko.

O luba, luba! Jakież pożegnanie,
jakież to będzie z nami to rozstanie.
10 A gdy ja umrę, gdy mnie już nie będzie
któż cię, sierotę, rozweselać będzie?

Pochowajcież mnie w tym nowym ogrodzie
przy rozłożystych pomarańczach w chłodzie.
A w nogach moich lilije posadźcie,
15 a w głowach moich strumień rozprowadźcie.

Gdy moja mama po sadzie chodziła
i usłyszała jęk swojego syna:
O synu, synu! Cięży ci mogiła,
czyliż ci deska grobowa niemiła?

20 Ani mnie, mamo, cięży ta mogiła,
ani mi deska grobowa niemiła,
ale mi żal jest tej kochanki mojej.

Jak ona płacze, w grobie mnie porusza,
jak ona płacze, to drży we mnie dusza.
25 Jak ona płacze, w grobie mnie przeklina,
wtenczas drży, matko, ciało twego syna.

s. 277:

Gdy te ostatnie słowa usłyszała,
padła na ziemię i zaraz zemgliała.
30 O synu, synu! Gdybym to wiedziała,
nigdy bym ci się żenić nie wzbraniała.

Już moment nadszedł, ta chwila rozstania,
wówczas kochanka nad grobem stanęła,
rzewnymi łzami grób jego zlewała.

35 O luba, luba! Cięży mi grobowiec,
mego ciężaru nikomu nie powędz.
O Jasiu, Jasiu! Weź mnie w grób do siebie,
niech tu nie żyję na świecie bez ciebie.

Gdy te ostatnie słowa wymawiała,
padła na ziemię i ducha oddała.
40 O matko, matko! Bodajś nie pożyła,
żeś nas obojga ze świata zgładziła.

Oskar Kolberg, *Dzela wszystkie*, t. 42: *Mazowsze*, cz. VII. Kraków 1969.

s. 116:

1593

od Płocka

A ty, pta-sku, w la - sku, co uszys-tkich spo - ko - isz,
a mnie nie-szczę-sne - go go - ry - ca - mi po - isz.
A tę je-dną bo - leść, co ją zno-sić mu - sze,
te mo - ja ko - chan - ka za - pla - ka - ła du - sze.

s. 117:

A ty, ptasku, w lasku, co wszystkich spokojsz,
a mnie nieszczęsnego gorycami poisz.
A tę jedną boleść, co ją znieść muszę,
że moja kochanka zapłakała duszę.

5 A tę drugą boleść mama mi zadała,
że się z moją lubą żenić zabraniała.
I tak te tęskności, te smutne doliny,
przykryłyć go ciężkie, grobowe mogiły.

10 Chodziła matka po rogu smętarza,
usłyszała ciężkie grobowe jęczenia.
Czyli ci, synu, tu cięży mogiła,
czyli ci ta deska grobowa niemiła?

15 Ani mi, matko, tu cięży mogiła,
ani mi deska grobowa niemiła;
żał mi kochanki, kiedy ona płacze.
Kiedy ona płacze i mnie przeklina,
wówczas drzy ciało, matko, twego syna.

II

Вук Стеф. Караџић, *Српске народне џесме*. Књига прва 1841. Београд, 1975.

стр. 356:

542.
Три највеће џуђе

Славуј птица мала сваком покој дала,
А мени јунаку три туге задала.
Прва ми је туга на срдашцу моме,
Што ме није мајка оженила млада;
5 Друга ми је туга на срдашцу моме,
Што мој вранац коњиц пода мном не игра;
Трећа ми је туга, ах! на срцу моме,
Што се моја драга на ме расрдила. —
10 Копајте ми раку у пољу широку,
Више моје главе ружу усадите,
Сниже моји ногу воду изведите:
Које младо прође, нек се ружом кити,
Које л' старо прође, нека жеђу гаси.

стр. 265

368.
Клеџве дјесојачке

Умре Конда једини у мајке,
Жао мајци Конду закопати,
Закопати далеко од двора,
Већ га носи у зелену башчу,
5 Те га копа под жуту неранчу.
Свако га је јутро облазила:

- „Сине Конда, је л' ти земља тешка?
 „Ил' су тешке даске јаворове?”
 Проговара Конда из земљице:
 10 „Није мени, мајко, земља тешка,
 „Нит су тешке даске јаворове,
 „Већ су тешке клетве девојачке:
 „Кад уздишу, до Бога се чује;
 „Кад закуну, сва се земља тресе;
 15 ”Кад заплачу, и Богу је жао.”

III

Pisma Kazimirza Brodzińskiego. Wydanie zupełne poprawne i dopełnione z nieogłoszonych rękopismów staraniem J. I. Kraszewskiego... Tom I. *Poezye oryginalne i naśladowania*. Poznań 1872. — *Pieśni serbskie*.

s. 292:

Żal młodzieńca

- Ptaszku lasu tego, ty wszystko spokojisz,
 Ale mnie biednego gorzyczami poisz.
 Pierwszą wielką szkodę matka mi zadała,
 Że mi w lata młode żenić się nie dała.
 5 Ciężko utęskniony i na to ja płaczę,
 Że konik mój wrony podemną nie skacze.
 Trzecia także rana, którą znosić muszę,
 Że moja [kochana] okrutną ma duszę.
 Między temi smugi, kopcie dół głęboki,
 10 Cztery dzidy długi, dwie dzidy szeroki,
 Niechaj nad głowami różę mi zasadzą,
 A zaś pod nogami strumyk poprowadzą.
 Gdy młodzian iść będzie, w różę się ustroi,
 Gdy tu stary siedzie, pragnienie ukoi.

Grób kochanka

- Konda świat zegnał, płynęły lzy matki,
 Nie chce go grzebać daleko od chatki,
 A więc go grzebie w zielonym ogrodzie
 Pod rozłożystą pomarańczą w chłodzie;
 5 Co ranek przyszła pod grobowe cienie,
 I zawsze z głębi słyszała jęczenie.
 „Czyli mój synu ciśnie cię mogiła,
 Czyli ci deska jodłowa nie miła?”
 Aż z głębi słyhać: „Matko moja miła,
 10 Ani mi deska, ni cięży mogiła,
 Lecz żal kochanki w grobie mię porusza,
 Gdy ona płacze, tęskni w niebie dusza,
 A gdy rozpacza, gdy siebie wyklina,
 Wtedy drży w ziemi ciało twego syna.”

Miroslav Topić, Petar Bunjak

POLISH METAMORPHOSIS OF TWO SERBIAN FOLK POEMS

Summary

Some significant similarities between Polish folk poems: *Ach, ptasku w lasku, wszystko stanowis...*, *Ty ptaszku w lasku, wszystkich rozweselasz...* and *A ty, ptasku, w lasku, co wszystkich spokojisz...* from Kolberg's collection *Mazowsze* (VI, 533—534; VII, 1593) and Serbian folk lyric poems *Tri najveće tuge* (Vuk, I, 542) and *Kletve djevojačke* (Vuk, I, 368) encouraged the authors to focus their research to possible intertextual connections between Serbian and Polish poems.

All the coincidences were fully explained by two Polish translations of Serbian folk poetry, made by famous Pre-romantic poet Kazimierz Brodziński: *Żal młodzieńca* and *Grób kochanka* („Dziennik Warszawski”, 1826; „Pamiętnik dla Płci Pięknej”, 1830).

Analyzing the relations between the texts (Serbian original ↔ Polish translation ↔ Polish folk poem), the authors have notified a rare example of the inter-literary process, which includes two phases:

1) Written /codified and published piece coming from national oral tradition becomes an object of literary interest of another national environment, i.e. it is being translated same as any other literary work;

2) A literary text whose author is — one way or another — an authoritative poet within a national literature enters into a wide oral circulation, loses the usual ties with its author and becomes a part of an impersonal oral tradition.

Between those two phases stays the influence (active reception) of the literary translation in its new environment and the result is a genetically motivated intertextuality.

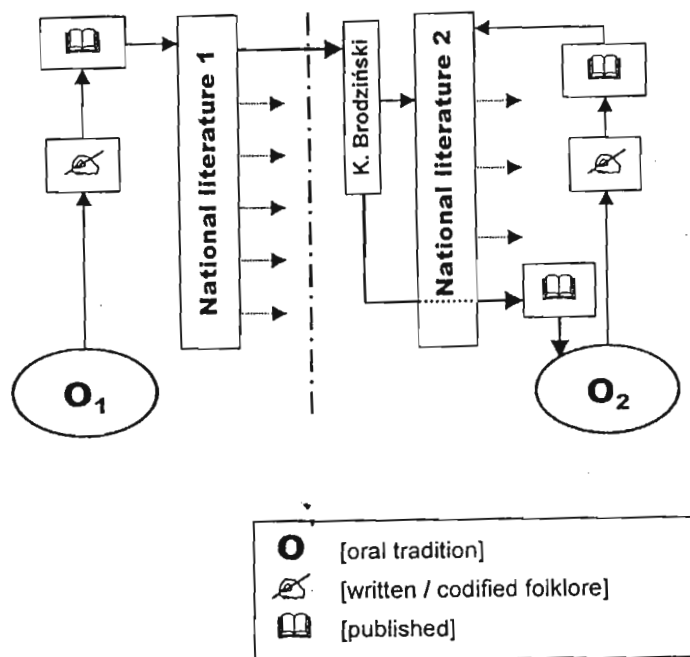
For this complex inter-literary phenomenon the authors proposed a term: *inter-literary refolklorization*, or *refolklorization through literary translation*.

The „inter-literary refolklorization” („refolklorization through literary translation”), as it is understood here, is a parallel, synchronic process of adoption of foreign folklore through published translation and „recycling” this translation obeying the rules of the national folklore tradition.

The necessary condition for starting this process is that a piece of the oral literature has to be written down and published in the language of its original (transmitting) national environment, as well as translated and published in the other (receiving) national environment.

The differences between Brodziński's translations and Kolberg's records — the contaminations of the Polish translations of Serbian folk poems, as well as the variety of their transformations and adaptations, substantial and formal — make a real *measurement* of the „refolklorization” within the Polish national environment.

This process of transition from one oral tradition to another is schematized as follows:

Станиша Тутњевић

ИМАГОЛОШКИ АСПЕКТ КЊИЖЕВНИХ ПРОМЈЕНА УСЛОВЉЕНИХ РАТОМ 1991—1995.

Глобална слика свијета људи удружених заједничким политичким, државним и културним животом на бившем југословенском простору готово читав један вијек, у извјесној мјери била је постигла нужну унутрашњу кохеренцију која јој је омогућавала релативно стабилан и дуг опстанак. Груба ратна стварност деведесетих година прошлог вијека, неочекивано и изненада, темељно је порушила ту слику, а створено је неколико нових, парцијалних, али међусобно супротстављених и сукобљених слика свијета. У раду се сагледавају последице тога процеса на књижевно-културном плану.

Кључне ријечи: слика свијета, рат, књижевност, рецепција.

Свако књижевно дјело садржи сопствену, изнутра кохерентну, самоузрочну слику свијета, која функционише у синхронизацији са осталим слојевима јединствене структуре умјетничког дјела. То је појединачна, лична слика свијета писца (људске јединке коју у овој прилици представља писац), која се упућује према исто тако личној слици свијета људске јединке у лику читаоца. И у једном и у другом случају, међутим, ријеч је о слици која је, начелно, само индивидуална артикулација једне опште глобалне слике свијета, која припада широј људској (социјалној, националној, и сл.) заједници из које тај појединац потиче. То, наравно, ни у ком случају не значи обичну репродукцију и преношење са општег на појединачни план него увијек другачији, нов и непоновљив, лични, стваралачки начин како појединац исказује своју колективну свијест, тј. припадност широј друштвеној групи. Природно је, међутим, да границу глобалне слике свијета појединац не може бескрајно да проширује и бесконачно да „пробија” њене границе. У тренутку када се његова појединачна слика свијета осамостали и изгуби контакт са сликом свијета друштвене групе којој припада, она постаје препознатљива, неуверљива и без одзива (не може да се прими) код оних којима је намијењена. Тиме се практично сама собом онемогућује и губи властиту сврху и смисао. То није баш тако „обесхрабрујуће” како изгледа, јер и та глобална слика свијета ипак не постоји одувјек, нити је настала сама по себи, него је резултат мањег или већег креативног доприноса сваког

појединца који тој групи припада. Као таква, она се стално обнавља, обогаћује и шири: исказујући глобалну слику свијета сопствене друштвене групе појединац је поново враћа изворном поријеклу, тј. на глобални план, и у мјери у којој је та његова лична слика снажна и плодотворна њоме се обогаћује, унапређује, продубљује и коригује почетна, изворна глобална слика на основу које, сада тако обогаћене, неко други формира своју појединачну, опет нешто другачију слику свијета. И тако у недоглед. При томе би требало имати на уму да појам слике свијета није сводљив на рационалну дефиницију, у оквиру које би било могуће прецизно одређење њених значења — слика свијета подразумијева цјелокупно искуство постојања једног људског колектива и увијек другачије и непоновљиво реализовање тога искуства у појединачном животу сваког његовог члана.

Полазим од претпоставке да је, уз све разлике и противурјечја, тако схваћена глобална слика свијета људи удружених заједничким политичким, државним и културним животом на бившем југословенском простору, готово читав један вијек, у извјесној мјери била постигла нужну унутрашњу кохеренцију, која јој је омогућавала релативно стабилан и дуг опстанак. Та слика је подразумијевала доста уравнотежену историјску свијест, поготово у односу на стране завојеваче, и релативно уједначен систем вриједности који се испољавао у свакодневном животу људи, међу којима је посебно мјесто заузимала способност коегзистирања различитих цивилизацијских образаца, етничких група, вјерских заједница, култура, и сл. Груба ратна стварност, неочекивано и изненада, темељно је порушила ту слику свијета, обезвриједила и прекинула њене кохезионе везе, и по већ постојећим обрисима и попуцалим шавовима повукла нове чврсте и непропусне границе. Драматични, крвави распад те слике и последице које су из тога произашле можда и понајбоље свједоче о степену њене кохезије која нам се понекад и није чинила толиком. Створено је неколико нових, парцијалних, али међусобно супротстављених и сукобљених слика свијета које више није лако ни приближити, а камоли како-тако спојити и ујединити. Свака од њих посједује сопствени вредносни систем, најчешће састављен од фрагмената оног претходног, заједничког коме је сада најчешће дат само супротан предзнак. Као такве, те нове слике свијета се међусобно страшно и сурово сукобљавају, искључују и поричу.

Ова неутјешна ситуација постала је реалност која одређује не само настанак, односно унутрашњу структурираност, него и рецепцију књижевних дјела о минулом рату. Нећемо рећи ништа ново ако кажемо да писаном, књижевном ријечју свака од завађених страна, мање или више, ипак, прикривено „образлаже“, оправдава и унутрашњим садржајем општег људског искуства попуњава сопствену нову, ратним околностима условљену, да не кажемо извојевану слику свијета, из које се више не може и нема куд и коју сада више није лако

битније промијенити нити кориговати. Неко идеално, апстрактно рјешење подразумијевало би реконструкцију или рекреацију раније слике свијета, али о томе, нажалост, више не може бити говора, јер би у томе случају неким чудом амнезије требало уклонити и поништити и све оно (све, дакле, ратне страхоте и злочине) због чега се та слика распала. Преостаје, дакле, ублажавање и умекшавање граница и стварање сношљивих односа између новостворених слика свијета и стварање претпоставки за њихову несметану коегзистенцију.

Мало ко ће оспорити да умјетност, наравно она права, има једно од темељних преимућстава у приближавању и спајању различитих, па и супротних људских свјетова већ и самим тиме што је и она посебан, самосвојан, аутономан и универзалан свијет, заснован на једној новој, посебној, увијек другачијој, сопственој, умјетничкој стварности, која функционише у складу са сопственим умјетничким законима. При томе се подразумијева да је добро, право умјетничко дјело само оно које изражава опште људске вриједности, заједничке за сваког човјека и за сваку људску заједницу. Само сугестивна и умјетнички снажна дјела, а таквих је наравно веома мало, писана са дистанце, са универзалним људским значењима и порукама, која подједнако могу да прихвате и у њима уживају сви људи на земаљској кугли, па самим тиме, ваљда, и људи са бивших ратом захваћених југословенских простора, могу, дакле, да буду адекватан и за све прихватљив инструмент помирења. Самим тим, и по истом начелу, таква дјела о било ком рату, ако су доступна, исту функцију могу да врше и међу завађеним људима било гдје другдје на свијету.

Чему онда понављања, чему књижевна дјела и о нашој тек минулој ратној драми и несрећи?! Зар из свега оног што је до сада написано на тему рата нисмо могли довољно да схватимо и научимо?! Зар истина о рату и његовој апсурдности није садржана у сваком великом књижевном дјелу које се бави ратом? Несрећа је изгледа у томе што је искуство књижевности ипак неодвојиво од искуства рата; она га потмуло и издалека наговјештава, припрема или најављује, она га, колико год ове ријечи звучале грубо и неугодно, у почетку подстиче и распламсава, а потом почиње стављати у сумњу, те на крају испраћа, преводи на универзално људско искуство, и тиме темељно обесмишљава, да би тај исти циклус на неком другом или на том истом мјесту опет почео. Тако је, очито, недавно било и у нашем случају. И ми смо се заправо затекли у томе вјечном циклусу, надајмо се сада већ у његовом другом, завршном кругу. Међутим, да би се тај циклус коначно завршио и тај круг до краја описао, биће потребно још много времена, стрпљења, стваралачке људске енергије и, изнад свега, добрих, снажних и сугестивних умјетничких дјела, о којима је засада још увијек рано говорити. Потребно је дакле да се почну појављивати истински умјетнички вриједна дјела, тј. дјела у којима умјетничка истина превладава сва друга, првенствено идеоло-

шка значења која се у нашем случају односе на ратни садржај и његове отровне и разорне посљедице.

Али до умјетничке истине, тј. до таквих дјела, нажалост, неће бити лако доћи. И то не само због тога што је мало талентованих, снажних и стваралачки моћних писаца, којима би се посрећило да напишу таква умјетнички снажна, сугестивна и универзална дјела, него и зато што је чак и та истина релативна. Не мислим на релативност засновану на премиси да о укусима не треба расправљати, него на начин и тешкоће како се, и са којима се умјетничка истина конституише као таква. А то је, опет, у најужој вези са начином како се дјело устројава као уравнотежена и сама у себи одржива и свеузрочна структура. Умјетнички истинито дјело је оно у коме су сви ти слојеви синхронизовани, што значи да ниједан не одскаче и функционално се не осамостаљује од естетског смисла и значења. Тако дјело треба и тумачити: неприхватљиво је изоловати и одвојено вредновати неки слој дјела, па таквим, инструментализованим вредносним резултатом утврђивати његову укупну умјетничку вриједност. То се посебно односи на идеолошки слој и функцију дјела која је у нашем случају у најужој вези са узроцима и посљедицама минулог рата, прецизније са кривицом за рат и за страхоте које је он изазвао. Нужно је, дакле, да тај аспект књижевног дјела буде иманентан осталим структурним слојевима, тако да се у свијести читаоца не може актуелизовати изван естетског доживљаја и значења. Докле год постоје претпоставке да тај слој дјела у свијести читаоца на било који начин и из било ког разлога макар и накратко пробуди, издвоји, активира и почне да дјелује само у своје име и за свој рачун, такво дјело је у опасности да не испуњава сваком примјерен, тј. општеприхватљив критеријум умјетничке истине.

Синтагма „сваком примјерен” управо и открива срж проблема на који желимо указати. Она наговјештава да се у конституисању умјетничке истине као веома важан фактор појављује и тип читаоца са својом сликом свијета и природном потребом да ту слику упореди, пронађе и потврди у умјетничком дјелу. У нашем случају имамо ситуацију у којој је неопходно да се у једном те истом дјелу на тај начин идентификују типови читалаца са другачијом међусобно чак супротстављеном сликом свијета. Тако долазимо до тога да један тип читаоца неко књижевно дјело оправдано доживљава као умјетнички истинито, јер је идеолошки слој тога дјела за његов појам у пуној равнотежи са осталим структурним слојевима. За други тип читаоца то дјело такође оправдано губи на умјетничкој истини због тога што му се чини да таква равнотежа не постоји, јер се идеолошки слој осамостаљује и издваја од осталих слојева. А разлог томе је, наравно, чињеница да се његова слика свијета не може идентификовати са оном коју садржи дјело, него се у односу на њу активира на антагонистичким основама. Таквом читаоцу тај слој дјела се указује као

владајући, односно надређен осталим слојевима, и он га због тога нужно доживљава као реметилачки у односу на остале слојеве. За неког је зато такво дјело тенденциозно, а за некога није, и обратно. Дјело уистину може испуњавати све карактеристике које му обезбјеђују атрибут умјетничке истине, али је довољно да макар и у најмањем детаљу повриједи темељне вриједности слике свијета неког типа читаоца, па да код такве читалачке публике изазове отпор и сумњу у његову пуну умјетничку истинитост. Уравнотеженост свих слојева дјела није, дакле, увијек и у свему поуздана и објективна категорија, него зависи од слике свијета у односу на коју се испољава и према којој се пореди, а коју сваки тип читаоца, тј. читаоца из сваке људске (у овом нашем случају националне) заједнице, суочава са сликом свијета што га у себи носи умјетничко дјело.

У нашој ситуацији то се не односи само на савремена дјела, посебно на она са ратном тематиком, него се, ретроспективно, преноси и уназад на рецепцију дјела која су раније имала устаљен и општеприхваћен начин тумачења. Рушење једног погледа на живот и свијет, који је подразумијевао и јединствен тип читаоца, и успостављање више нових међусобно антагонизираних слика свијета, које свака за себе подразумијевају и нови тип читаоца, изазвало је знатно веће сметње у књижевној комуникацији, а самим тиме и међу некад сједињеним националним заједницама него што се то може претпоставити на први поглед. Наведимо овдје један интересантан примјер. Свима је позната Андрићева приповијетка *Прича о кмету Симану* у којој се (некад незамислива) осветољубива осиноност једног кмета исказује снагом нарасле класно-националне самосвијести, која је на скали вредносног система наше слике свијета заузимала приоритетно мјесто: изгледало нам је сасвим природно и умјетнички истинито да ага као представник туђинске освајачке политике и као представник повлашћеног социјалног слоја који експлоатише кметове, у једном тренутку опште, универзалне социјалне, националне и људске правде, и треба да трпи освету онога кога је вијековима тлачио, без права да се нада некој његовој солидарности и разумијевању. Неувјерљиво и умјетнички неистинито изгледало би нам наративно рјешење по коме би кмет према својој тлачитељу показао добру вољу и понудио се да му и даље даје трећину на коју више није обавезан. Таква прича изгледала би нам тенденциозна, јер бисмо тај њен идеолошки слој доживјели као нешто вјештачко и накнадно додато што очито није у синхронизацији са осталим слојевима приче. Саме по себи ове наше претпоставке баш и не би имале неког смисла да таква једна прича заиста и не постоји! Она се зове *Кмет*, њен аутор је Алија Наметак, а објављена је у његовој збирци прича *Бајрам жртвава* 1931. године у издању Матице хрватске. Јунак те приче, наиме, своје бившем, сада осиромашеном аги крадом ноћу на колима одвлачи оно што му је и раније давао, при чему није од значаја што поносни ага то не при-

хвата. Ово наративно рјешење неће бити тешко објаснити ако се узме у обзир да овај писац заправо артикулише слику свијета једне људске заједнице која је аграрну реформу и укидање кметства доживљавала као велику неправду и несрећу, коју је могуће ублажити само међусобним солидарисањем њених чланова неовисно о класним разликама међу њима. Тиме се и објашњава чињеница да кмет у овом случају није хришћанин него муслиманске, агине вјере. Таква слика свијета ове заједнице усвојена је, наравно, и на дубљем људском плану, па је за припаднике те заједнице ова прича интимно, људски, самим тим и умјетнички, сасвим увјерљива, односно истинита. Под утицајем доскорашњег заједничког живота и општеусвојених, универзалних цивилизацијских вриједности које се тичу националне слободе и социјалне правде овај аспект муслиманске слике свијета досада је умногоме био потиснут, али је у условима ратне националне хомогенизације поново почео да се враћа, што је већ доста јасно видљиво и у негативној рецепцији тако великих писаца као што су Андрић, Његош и Мажуранић, чије дјело се сагледава у контексту „neprijateljskih ideologija koje su smatrale da je riječ o narodu kojeg zbog njegove 'historijske krivice' treba progoniti sa ovih prostora”.¹ Тиме последице рата на савремено књижевно стварање и тумачење књижевности постају још изразитије, утичући на наше односе не само данас него и у прошлости, а, по свим изгледима, и у будућности.

До које мјере се иде у ревизију значења књижевних дјела из прошлости свједочи и случај култне поеме *Штојанка мајка Кнешићолка* Скендера Куленовића. „Проблем” са овом поемом јесте у томе што ју је написао писац поријеклом из муслиманске националне заједнице, а што она на изричит и сугестиван начин изражава слику свијета повучену из најдубљих слојева српског националног бића. У оквиру наше заједнице, раније формиране слике свијета управо ова ситуација је представљала пожељан образац. У данашње вријеме, које се заснива на демонтажу те слике и стварању неколико нових њој супротних и међусобно супротстављених слика, тај образац практично постаје сметња, а судбина таквих дјела, међу којима посебно треба поменути још и *Јаму* Ивана Горана Ковачића, на неки начин постаје неизвјесна. Та неизвјесност односи се и на њихову умјетничку истинитост с обзиром на могућу претпоставку да са њиховом сликом

¹ *Andrić i Bošnjaci, zbornik radova — Bibliografija*, Preporod, Bošnjačka zajednica kulture, Općinsko društvo Tuzla, Tuzla 2000, str. 7. На том мјесту даље се каже: „У сложе-ној балканској збилји прошлости и савремености Бошњаци су били и још увијек јесу на удару непријателских идеологија које су сматрале да је ријеч о народу којег због његове 'historijske krivice' треба прогонити са ових простора”. У књижевној дјелици те противбошњачке идеологије најснажније упоришне стопе, које до дана данашњег поthranјују противбошњачку праксу, јесу дјела Његоша, Мажуранића и Андрића. Упознавање и тумачење тих дјела на начин који се не исцрпљује у иманентном приступу књижевном дјелу за Бошњацима је важна дјелица у борби за опстанак, борби која је драматично заоштrena најновијим збивањима (Агресијом на Републику Босну и Херцеговину 1991—1995).

свијета сада више нема ко да се идентификује, јер се свакоме може чинити „нетачном”, а тиме и неујерљивом. У складу с тим могло би се говорити о дјелима која су у једном тренутку свима била умјетнички истинита, а потом су сви ту истину на неки начин довели у сумњу. То су, наравно, претпоставке којима се само из методолошких разлога до последњих конзеквенци изводи једно начело да би се што јасније указало на проблем који нас мучи.

Због инверзивне ситуације са сликом свијета на основу које су оваква дјела настала и оне с којом се данас доживљавају, могући су и велики неспоразуми, па и крупне злоупотребе. Једна од њих је и она коју је поводом *Штојанке мајке Кнешићолке* учино Иван Ловреновић тврдећи да је та поема у рату била постала одличан „pjesnički manifest za propagandnu pripremu onih mentalnih stanja i tipova potrebnih za stavljanje četništva u pogon”.² Остављајући у овој прилици по страни коментар оваквих тврдњи, који ваљда није ни потребан, задржаћемо се на синтагми „stavljanje četništva u pogon”, јер нам се чини да је у њој садржана парадигматична ситуација искушења пред којима се нашла савремена књижевност са ратном тематиком у својој тежњи да достигне пуну умјетничку истину. „Stavljanje četništva u pogon” није заправо ништа друго него једна не баш досјетљиво и брижљиво смишљена метафора која значи активирање зла и злочина. Околности у којима је употријебљена не остављају дилеме: није ријеч о злочину који смо имали у заједничком вредносном систему наше доскорашње слике свијета. По садржају четништво овдје има „изворни” карактер, у значењу које је функционисало у нашој ранијој слици свијета, али његови носиоци сада нису више само једна војна фракција једног у ослободилачком рату подијељеног народа, него сав тај народ. Јасно је, ваљда, шта хоћу да кажем. Појам четник и четништво употријебљен поводом *Штојанке...* С. Куленовића само је један од примјера како су друге двије стране у рату своје ратне противнике Србе хтјеле да представе као етаблиране злочинце. Учесталом, смишљеном употребом, тај појам временом је практично стекао неку врсту легитимитета, па су Срби и четници постали синоними за једно те исто. Таква пропагандна формула у нашим приликама није ништа ново: појмом усташа покушавале су и српска и муслиманска страна да изједначе усташе и Хрвате, али та супституција у овом случају очито није превазишла своју почетну намјену. У још мањој мјери успјела је та варка у случају српске и хрватске пропаганде према Муслиманима, који се погрдно именују као Турци, балије, муцахедини и сл.

² Ivan Lovrenović, *Ex tenebris*, Sarajevski dnevnik, AGM, Zagreb, 1994, str. 100. Да ово није усамљен и изолован случај свједочи и становиште Џевада Карахасана, који међу писцима чија су дјела служила као инспирација ратних ужаса поред Ђуре Јакшића, Антонија Исаковића, Слободана Селенића и Добрице Ђосића, наводи и Скендера Куленовића! (Dževad Karahasan, *Dnevnik selidbe*, Durieux, Zagreb, 1993).

Садржај појма четник (злочин) и његова типична визуелизација (брадати, прљави, запуштени, смрдљиви, пијани полувојник) преузети су као стереотип из претходног рата.³ Тај појам кориштен је тако истрајно и досљедно да је са ратне постепено прешао и на свакодневну, тј. „цивилну” употребу, што је у овом случају било олакшано и тиме што у грађанском рату не постоји граница између цивила односно народа и војске. Употреба овог појма ушла је и у свакодневни, колоквијални разговор, чак и у ситуацијама када се више не подразумева његов злочиначки садржај и ружни стереотипни визуелни изглед. И данас ћете када разговарате у муслиманском друштву моћи уочити осјетљив напор саговорника да тај појам замијени појмом Србин, што такав разговор нужно чини неспонтаним, контролисаним и неприродним. Слободно томе, може се рећи да је појам *четник на тај начин данас практично постојао етникум* и да га без напора више није лако вратити његовом првобитном значењу. То постаје сметња не само у подручју политичке комуникације него и у свакодневним контактима, а овдје се посебно истиче због тога што се, као што смо видјели, среће и у књижевности, уграђен у слику свијета једне од зараћених страна. Таква дјела, природно, публици с те стране могу бити увјерљива и умјетнички истинита, али зато веома тешко могу наћи пут до читаоца супротне стране, јер су у тој ријечи садржане квалитетне разлике које му то дјело чине тенденциозним, а самим тиме и умјетнички неувјерљивим.

Тако долазимо до помало парадоксалне ситуације: ако жели да створи универзално за све прихватљиво и умјетнички истинито дјело муслимански писац, на примјер, напосто мора на сваки начин да избјегне ријеч четник. Јер у ту ријеч претходно је унесена и у њој остала упамћена толика количина негативизма која би на исти начин дјеловала чак и у случају да је ријеч о позитивном лику „четника”! На другој страни, ако жели да опише једну аутентичну ратну ситуацију, онакву како је он доживљава и како су је у стварности већ доживљавали муслимански борци, а која би тек као таква могла бити и умјетнички увјерљива, такав писац појам четник напосто не може изоставити. Чим га замијени „службеним” именом Србин та ситуација за муслиманског читаоца постаје помало неспонтана и тенденциозна. То, међутим, није и једина ријеч која у умјетничком тексту функционише као пријетећа семантичка бомба мржње и нихилизма са двоструком улогом, због које је тај текст онемогућен да у потпуности буде умјетнички истинит (једна од њих је и „агресија”).

³ Томе су донекле допринијели и сами Срби, међу којима је и у почетној фази конфликта и у току рата било доста примитивног ачења, србовања и костимирања у четничком имиџу. На исти начин су поступали и Хрвати својом усташком костимографијом и говором, као и Муслимани упадљивим визуелним ефектима везаним за исламску вјеру и културу.

У вези са свим овим, веома је поучан случај филма *Ничија земља*, који је недавно награђен Оскаром за најбољи страни филм. Један од разлога његовог успјеха очито је и то што је представљен као босански, са значењем које овдје није потребно детаљније објашњавати. То је, свакако, у најужој вези са повољним мјестом које садржај тог атрибута има у свијести најшире свјетске јавности, а што је опет условљено раније створеном и сада готово општеприхваћеном, стереотипном свјетском сликом о узроцима, посљедицама и карактеру рата у Босни и Херцеговини. Чини се, међутим, да је успјех овог филма условљен и извјесним, мада за такво признање ипак скромним умјетничким вриједностима, које су иностраног гледаоца окупирале понуђеном могућношћу сопствене идентификације у оквиру постојећих општих филмских образаца заснованих на драматичним, парадоксалним људским ситуацијама. Умјетничка истина тога филма за домаћег гледаоца остварује се у могућности идентификације сопствене слике свијета са оном коју нуди филм. Ако се на основу патриотског заноса и еуфорије коју је поменуто признање изазвало међу муслиманском филмском публиком може закључити да је тим филмом артикулисана позиција прошлог рата у њеној слици свијета, онда се лако може закључити зашто тај филм код српске публике ни приближно није имао такав одзив. Та публика је прије свега имуна на патриотски, „босански” понос због успјеха филма који код овог типа гледаоца више изазива одбојност и завист него симпатије. У складу с тим, овај тип гледаоца није вољан да амнестира ни скромни умјетнички и занатски квалитет филма (онај који није обухваћен и условљен предметом о коме расправљамо).

Разлоге његове позитивне идентификације, или отпора према овом умјетничком остварењу, који се тичу наше расправе, морамо, дакле, потражити искључиво у саобразности сцена и рјешења у филму са схватањем узрока и кривице за рат уграђеним у слику свијета тог типа гледаоца. Под раније назначеном претпоставком да је муслимански гледалац у цјелини „сагласан” са порукама филма, са значајном дозом вјероватности може се рећи да се ова два типа гледалаца у великој мјери идентификују са сценама и рјешењима у којима се акцептирају узроци и поводи рата. Свађа двојице главних актера филма око тога „ко је први почео”, дата на начин који сугерише заједничку одговорност за рат коју сада свако жели пребацивати на другог, а однос према међународним чиниоцима који у њиховој несрећи виде прије свега корист за себе, умногоме уједначавају слику свијета двије супротстављених страна. Тиме су уклоњене битне препреке на основу којих би некој од њих такве сцене биле неувјерљиве и умјетнички неистините. На другој страни, иако на маргини основне филмске замисли и у позадини битних значења филма, појављују се стереотипне сцене и слике српског војника које у потпуности одговарају садржају и визуелној креацији појма четник, иако се тај по-

јам на том мјесту изричито не помиње. То српском филмском гледаоцу свакако изгледа тенденциозним и у његовој свијести зато умањује умјетничку увјерљивост филма. Та чињеница, али и начин „босанске” рецепције и свјетске промоције овог филма, које се издижу изнад филма и функционишу за свој рачун и у своју корист, умногоме постаје сметња његовом пуном учинку. То свједочи и једна опширна дискусија о овом филму коју су путем Интернета, на веб сајту *Србиан кафе*, водили наши млади људи у иностранству. Пред њима се, не без разлога, у први план одмах поставило поређење тога филма са филмом *Лейа села лејо горе*. Можда више од тога што су се у тој дискусији наше домаће поларизације пренијеле и међу омладину за коју смо мислили да је од рата побјегла довољно далеко, та дискусија показала је колико је чак и умјетничка истина релативна и како се тешко до ње стиже.

Иако ни до умјетничке истине, као што смо видјели, није тако лако доћи, ситуација, наравно, није баш толико безнадежна. Неки слојеви раније заједничке слике свијета и дијелови вредносног система на којима је она почивала, нужно су морали опстати и опстали су и у свакој од појединачних слика насталих њеним распадом. Као такви, уграђени у умјетничко дјело, они и даље функционишу интегративно, а у случају када су на њима засноване неке слике, ситуације или ликови књижевног дјела не постоје сметње за идентификацију било ког типа читаоца с њима. Под утицајем спознаје о стварним резултатима рата и реалне процјене колико је и шта свака од страна у њему добила или изгубила, оштре границе и рубови новоформираних слика свијета постепено се ублажавају или релативизују, па је и то разлог што се у свијести читалаца више не јављају као реметилачки чинилац у остваривању умјетничке истине. С обзиром на то да сада на свим странама, изгледа, већ није занемарљив ни број оних који мисле да чак ни оно што су у рату добили (сопствену националну државу или посебан национални ентитет, на примјер) није у сразмјери са оним што су изгубили, а што, ваљда, није ни потребно именовати, умјетничка односно књижевна дјела, ситуације и ликови засновани на таквој спознаји такођер испуњавају захтјеве умјетничке истине прихватљиве за сваки тип читаоца. Још повољнија је опција са случајем оних који мисле да рат није ни требао нити смио бити средство за остваривање циљева због којих се ратовало, неовисно о томе колико су они можда били оправдани. Дјела која почивају на таквој идеји такођер ће имати пуну проходност на свакој страни или бар код слоја читалаца који тако мисле. Што се тиче дјела која на примјеру овог рата говоре о бесмислу и апсурдности рата уопште, она у сваком случају, посебно могу бити добро примљена код свих. У сваком од ових случајева, подразумијева се, наравно, да таква дјела испуњавају остале услове који их чине умјетнички увјерљивим односно истинитим.

Станиша Тутневич

ИМАГОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ,
ОБУСЛОВЛЕННЫХ ВОЙНОЙ 1991—95

Резюме

Глобальная картина мира населения на пространстве бывшей СФРЮ подразумевала достаточно уравновешенное историческое сознание и относительно одинаковую систему ценностей, проявляющуюся в повседневной жизни людей, особенно, когда речь идет о способности сосуществования различных цивилизационных образцов, этнических групп, религиозных сообществ, культур и т. п. Вследствие войны 1991—95 гг. эта картина неожиданно распалась, после чего создано несколько иовых, отдельных, но взаимно противопоставленных и конфликтующих картин мира. Это оставило значительные последствия не только на современное литературное творчество и киноискусство, посвященные недавно минувшей войне, но и на установившееся, бывшее до сих пор восприятие литературного и культурного прошлого народов, проживающих на этом пространстве. В работе данные изменения иллюстрируются сопоставлением *Рассказа о крепостном Симане* Иво Андрича и рассказа *Крепостной Алии* Наме-така, анализом употребления в литературе понятий „четник” и „агрессия” и имагологических причинами различных восприятий фильма *Ничья земля* Даниса Тановича, реализовавшихся в одной дискуссии по Интернету между молодыми людьми из бывшей СФРЮ, проживающими за границей.

Ана Ђосић-Вукић

ПИШЧЕВА БИОГРАФИЈА И СЛИКА СВЕТА

У раду се настоји да се докаже значај биографије писца за тумачење слике света у његовом делу. Полазећи од дефиниције термина слике света Ј. А. Лотмана показује се њен биографски карактер у књижевном делу Бранка Ђопића и Андреја Макина.

Кључне речи: Бранко Ђопић, Андреј Макин (Andrei Makine), књижевна теорија, слика света, аутобиографија, биографија, историја, XX век, приповетка, роман, приповедач

Књижевност у XX веку обележена је настајањем бројних књижевних теорија које су, почевши од руских формалиста до француских постструктуралиста, градиле култ аутономности књижевног стваралаштва. Из најутицајнијих теоријских тумачења истиснут је садржај као конституент равноправан форми књижевног дела, а самим тим и аутор као носилац интенционалног значења. Дело је заменио текст, тј. језик безличан и безимен, а аутор је сведен на функцију граматичког субјекта. Проглашена је аутореференцијалност текста и антимиѳичко схватање естетског садржаја у књижевности, а самим тим и „смрт аутора” — не само у структуралистичком манифесту Ролана Барта. Формалистички приступ модерних теорија на почетку XX века имао је корелат у самој књижевној пракси; XX век почео је симболизмом и авангардом, који су, чини се за свагда, пољубали веру у традиционални реалистички поступак. Модерне теорије стварала је и снажна енергија супротстављања каузалистичким тумачењима књижевности у којима је доминација ванкњижевног контекста отворила широке могућности за идеолошке употребе и злоупотребе, утичући на судбине писаца и њихових дела. Имамо у виду, пре свега, негативне последице проглашавања социјалистичког реализма за званичан и обавезан уметнички правац после Октобарске револуције у Совјетском савезу, а после Другог светског рата и у земљама у којима је комунистичка партија дошла на власт. Међутим, проучавања књижевног дела која су се одрицала тзв. нелитерарног контекста, временом су теорију књижевности увлачила у све тешње замке свог радикализма. Тим више што је и сама књижевност, заморена дугим експериментисањем формом, са мучним осећањем исцрпености успела

да преживи и „крај приче” и „крај романа”, те самим тим и „смрт аутора”. На крају века у теорији књижевности јављају се гласови отрежњени од теоријског заноса.¹ После вековног фаворизовања форме, доказивања самодовољности текста, теорија књижевности се све више бави делом као мотивацијом и смислом књижевног чина. У том теоријском обртну у проучавања се враћа аутор књижевног дела као творац слике света, а, самим тим, и његова биографија као њен релевантни чинилац.

Термин *слика свећа* по свом пореклу теоријски је термин руске тартуско-семиотичке школе, који се односи на најшири идејни план књижевног дела, обухватајући у себи и форму и садржај као равноправне конструктивне елементе. Књижевно дело схваћено као модел-слика одражава истовремено структуру објекта, тј. стварности, и структуру ауторовог погледа на свет. Веза између два феномена: стварности и ауторове личности, не посматра се једноставно каузалистички већ функционално и дијалектички; она је двострано обратна, како је тумачи Ј. А. Лотман: аутор формира модел-слику по структури своје свести, али и модел-слика која је у корелацији са објектом у стварности, намеће своју структуру ауторовој свести. На тај начин одражавање стварности у књижевном тексту увек је ново обликовање креативном вољом аутора и његовим схватањем уметничке конструкције, као и његовим погледом на свет који је формиран антрополошким, социјалним, историјским и психолошким детерминантама. Сваки појединачни текст у исто време моделује и неки конкретан и неки универзалан објекат, а тај универзалан објекат конституише слику света која је најопштији модел у делу једног писца.²

Подразумевајући да је биографија само један од чинилаца који одређују ауторов поглед на свет, као и да није доминантна условност код свих писаца, значај биографског у конституисању слике света разматраћемо анализом дела српског писца Бранка Ђопића, који је признавао и исповедао значај властите биографије у свом приповедачком делу, и Андреја Макина, француског писца руског порекла, чије дело и литерарна судбина постављају низ сложених питања о односу између биографије писца и његовог књижевног дела.

Бранко Ђопић је живот приповедача започео 1936. године, објављивањем приповедака у листу *Полићика*. До Другог светског рата, као млад приповедач, добио је најзначајније награде за књижевност и стекао углед наследника Петра Кочића. Иако су његове приповетке у периоду између два светска рата биле социјалног садржаја, његова поезика није била поезика писаца социјалне књижевности „на левици”. Други светски рат затекао га је у завичају — у Босанској Краји-

¹ Антоан Компањон (Antoine Compagnon), *Демон теорије*, Светови, Нови Сад, 2001.

² Ј. М. Лотман, *Предавања из структуралне поезике*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1970.

ни, где је приступио народноослободилачком партизанском покрету и постао члан Комунистичке партије Југославије. Својим послератним приповеткама, поезијом и романима са тематиком из партизанског ратовања и стварности послератног социјалистичког друштва, Бранко Ђопић је стекао славу партизанског писца и освојио велику читалачку публику. Ђопић, миљеник читалачке публике, није био и миљеник књижевне критике. Књижевни критичари били су сагласни у позитивној оцени малог броја његових дела; позитивна рецепција пратила је Ђопићеве приповетке написане пре Другог светског рата и *Башићу сљезове боје*, коју је објавио 1970. године. Између ова два пола његовог дела преовладале су стереотипне идеолошке оцене о Бранку Ђопићу као регионалном писцу анахроних тема и традиционалног реалистичког проседа сеоске прозе. Увид у целокупну критику о делу Бранка Ђопића показује да су позитивнија вредновања и дубља тумачења присутна у оним критикама чији су аутори своје анализе заснивали на ширем плану већег броја Ђопићевих дела. Следећи такву оријентацију и имајући у виду разноврсност и вредносну неуједначеност његовог дела, покушали смо да карактер и садржај слике света у Ђопићевом делу одредимо на најширем плану целине у оквиру жанра приповетке.

Слика света у целокупном стваралаштву Бранка Ђопића модел је дихотомне структуре, у коме се одражава раздвојеност човекове материјалне и духовне егзистенције, жеља и стварности, сна и јаве, идеала и његовог остварења, прошлости и садашњости. Стварност Ђопићевих јунака саздана је од противречности социјалног и психолошког карактера, које они желе да помире и успоставе успокојавајуће стање сагласја између имагинарне и реалне егзистенције. Ђопићева слика света је емоционална и етичка, особена по томе што је писац личну универзалну људску судбину дослено исказивао преко конкретне социјалне и историјске судбине крајишког човека и крајишког народа. У делу Бранка Ђопића приказана је судбина крајишког народа од Првог светског рата до седамдесетих година XX века, чиме су обухваћена два историјска раздобља преломљена народноослободилачком борбом и револуцијом у Другом светском рату. Историјски садржај у Ђопићевој слици света има и биографски карактер, у чему се потврђује једно од најопштијих начела књижевног стваралаштва да историја често налаже и одређује улогу писцу. Историјски смисао Ђопићеве слике света испољава се и у њеном еволутивном карактеру. Тематска класификација Ђопићевих приповедака истовремено је и хронолошка: предратне приповетке (1), приповетке о народноослободилачкој борби и стварности социјалистичког друштва (2) и бајке о детињству и народноослободилачкој борби (3).³

³ *Под Грмечом* (1938); *Бојовници и бјежунци* (1939); *Планинци* (1940); циклуси *Украдене бајке* и *Животи у магли*, у збирци *Изабране приповетке*, Просвета, Београд 1946 (1); *Роса на бајонетима* (1946); *Свећи магарац и друже приче* (1946); *Сува школа*

У приповеткама које је Бранко Ђопић написао пре Другог светског рата, дихотомна структура слике света испољава се у противуречности скученог и затамњеног простора социјалне стварности крајишког сељака и разуђеног простора његове маште, жеља, снова и наде да је другачији живот могућ и да се до њега може стићи ако се пређе граница простора затвореног завичајним планинама. Међутим, таква слика постаје сложенија у Ђопићевом аутобиографском рукопису, који је, по његовој жељи, објављен после његове смрти, насловљен по датуму у заглављу: 12. XII 1939. увече.⁴ У записима, који су значајни за разумевање генезе мотива у његовом делу, Бранко Ђопић пише о очевој смрти која се догодила у његовом раном детињству. Тај трауматичан доживљај изазвао је у писцу дубока осећања туге, неспокојства, угрожености и меланхолије, која су трајно одредила емоционални карактер његовог погледа на свет. У детињству у коме је замагљена ведрина аутентично дечијег погледа на свет, Ђопић је утеху налазио у причама — бајкама свога деда Раде и стекао уверење да се само у имагинарном свету приче — бајке мање пати и радосније живи. На таквом доживљају моћи бајке Ђопић заснива и свој поетички концепт: уметност није одражавање стварности, већ стварање света који се разликује од ње — у имагинарном свету приче човек живи животом својих жеља и остварује своју целовитост, чија је слика фикционалног, а не реалног садржаја. По законима бајколике слике света фикционално у Ђопићевој причи не рађа се из ирационалног и „оностраног”, већ из етичког човековог бића, а такво антрополошко и социјално утемељивање фикционалног испољиће се у његовој прози као етички концепт књижевности и императив социјалног ангажмана.

Слику света другог раздобља Ђопићевог стваралаштва, после Другог светског рата, у коме је писао о народноослободилачкој борби и послератној стварности новог социјалистичког друштва, није одредило мехицистичко и опортунистичко прихватање социјално-реалистичког захтева да се идеалистички представљају вредности које је именovala идеологија Комунистичке партије. Бранко Ђопић је тада био уверен (што се може закључити из сведочења његових савременика и његових изјава), да су се у „новој стварности” реализовали снови крајишког народа чију је социјалну судбину приказивао у својим приповеткама.⁵ То уверење писца, које је било и идеолошког ка-

(1948); *Људи с рејом* (1949); *Љубав и смрт* (1953); *Разговори стари I* (1950—1964); *Разговори стари II* (1964—1965) у збирци: *Стари невојерник*, Сабрана дела Бранка Ђопића, књ. 6, Просвета — Светлост — Веселин Маслеша, Београд, Сарајево, 1964. (2); *Доживљаји Николејине Бурсаћа* (1956); *Несмирени райник* (1959); *Бајаша сљезове боје* (1970); *Скићи јуре зеца* (1970) (3)

⁴ *Тештер* (12. XII 1939. увече), у: *Србија и коменшари* за 1988/89, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1989, стр. 43—108. Као посебна књига рукопис је објављен под насловом *12. XII 1939. увече, (Аутобиографски спис)*, БИГЗ, Београд, 1994.

⁵ Енес Ченгић, *Ђопићев хумор и збиља I и II*, Глобус, Загреб 1987.

рактера, уједначило је слику света у његовим делима насталим у том периоду; дихотомна структура је нестала и у први план је избила приповедачка реторика и огољена тенденција.

Али, иако се може рећи да је Бранко Ђопић у једном периоду свог стваралаштва био и пропагатор идеја у чије име је вођен партизански рат и извршена социјална револуција, он није дуго био апологет послератног југословенског социјализма. Почетком педесетих година прошлога века, у његову прозу продире разочарење постреволуционарном стварношћу; у почетку је оно било маскирано хумором да би се сасвим разоткрило у једном броју његових сатиричних приповедака. Због *Јеретишке приче*, објављене 1951. године, Бранко Ђопић је био жестоко нападан у штампи, испитиван на партијским комисијама, а због изјаве дате у Совјетском Савезу, у којој је негирао социјалистички реализам као уметнички правац, искључен је из Комунистичке партије Југославије. После тога он је као сатиричар и критичар друштва заћутао. Главне идеолошке проблеме своје епохе — однос циљева револуције и њиховог остварења, Бранко Ђопић је у својим делима приказивао транспоноване у сукоб патријархалног, сеоског и ратног са грађанским, урбаним и мирнодопским. Идеолошке противуречности у Ђопићевој слици света приказане су као социјалне и психолошке, а на тај начин је и критички аспект његових дела слабио и бивао неутралисан.

Слику света треће групе Ђопићевих приповедака, које називамо бајкама, користећи речи самога писца, и које сматрамо његовим најуспелијим приповедачким делима, условила је свест писца о коначном поразу социјалних и револуционарних идеала његове епохе. У збиркама *Доживљаји Николејине Бурсаћа*, *Несмирени райник*, *Бајаша сљезове боје* и *Скићи јуре зеца*, Бранко Ђопић се враћа литерарном креду из аутобиографског списка, *12. XII 1939. увече* и пише бајке о прошлости. Прошлост постаје идеални простор у коме нема обновљених противуречности у стварносној егзистенцији писца. Дихотомна структура општег модела — слике света остварује се на рубовима појединих приповедака и у оквирним приповеткама приповедачких циклуса, када наратор из прошлости искорачује у савременост. У последњим збиркама Бранко Ђопић је следбеник својих јунака, крајишких Дон Кихота, и пише бајке о детињству и партизанском ратовању бојовника голубијег срца. Те бајке потребне су и самом писцу као одбрана од мрака стварности у којој без утехе и без илузија слуги наступајуће зло. Злокобна предвиђања из кошмара у *Писму Зиги Диздаревићу*, прологу збирке *Бајаша сљезове боје*, објављене 1970. године, у потпуности су се остварила у последњој деценији XX века: Југославија, земља коју је својим жртвама стварао и Ђопићев крајишки народ, нестала је у крвавом верском и грађанском рату; народ Босанске Крајине био је присиљен да напусти Ђопићев завичај, а

писац је не дочекавши трагични расplet историјске судбине свога народа извршио самоубиство 4. марта 1981. године.

* * *

Андреј Макин рођен је 1957. године у Краснојарску. Студирао је књижевност на Московском универзитету и докторирао на делу И. А. Буњина. Дошао је у Париз 1987. да би у њему остао не вративши се у Совјетски Савез. Први роман, *Кћи хероја Совјетског Савеза*, објавио је 1990. године, а затим су следили романи: *Исјовесити зрешног сшегоноше*, *Док Амур шече*, *Француско завештање*, *Злочин Олге Арбељине*, *Реквијем за исток* и *Музика једног живота* 2001. Роман *Француско завештање* добио је 1997. године највише француске награде за књижевност, а Андреј Макин је стекао славу „новог Чехова” и једног од највећих савремених светских писаца.

Андреј Макин пише на француском језику и изјашњава се као француски писац руског порекла. Неодређен је кад говори о животу који је претходио доласку у Француску, и тврди да је књижевно дело „изнад живота писца и његове националности”, као и да се све што је имао да каже о себи налази у његовим романима. И без оваквог признања, које није без призвуча стереотипног избегавања директног одговора, слика света у његовом делу изразито је биографског карактера. Она је биографска по темама и мотивима везаним за послератну друштвену стварност Совјетског Савеза, по историји Русије, која обликује судбине његових књижевних јунака, по руском пореклу ликова, по присуству емигрантског мотива и, коначно, по поступку којим исписује своје романи — прво лице аутора или лика приповедача.

Макин је писац генерације која је живела у Совјетском Савезу Горбачовљеве епохе, због чега у слици света његовог дела нема изразите идеолошке супротстављености Истока и Запада, која је била карактеристична за старију генерацију руских емиграната и политичких дисидената са Солжењицином, Зиновјевим, Војновичем и Бродским на челу. У слици света Макинових романа, присутна дихотомија Исток-Запад неидеолошког је карактера и сложене структуре смисла.

У свом првом роману *Кћи хероја Совјетског Савеза*, који је једини писан у трећем лицу, Андреј Макин је писао о стварности Совјетског Савеза, који је напустио. Главни ликови: отац херој Совјетског Савеза — алкохоличар и ћерка, дипломирани филолог — проститутка у служби тајне полиције, приказани су као парадигматичне људске судбине у совјетском поретку осамдесетих година XX века. У свету у коме се до бољег живота долази сарадњом са КГБ-ом и ратовањем у Авганистану нема будућности за децу ратника Црвене армије и Стаљинових логораша. Пратећи свог писца, јунак романа *Исјовесити зрешног сшегоноше* живи на Западу, одакле се у узбудљивом сололоквију

исповеда свом другу из детињства са којим је у пионирској колони марширао из једног совјетског дворишта ка „светлом хоризонту”, а који се и сам налази негде „у Квинленду или Портланду”. У овом роману супротност између Истока и Запада исказује се као супротност у вредновању два вида социјалне егзистенције, у којој је Исток свет колективне солидарности, а Запад отуђеног индивидуализма. У овом оквиру Макин приповеда о идеолошком освешћењу своје генерације, које је настало као последица искуственог сазнања о противуречности између имагинарне визије срећне будућности у земљи комунистичког поретка и животне стварности осујећених и трагичних судбина њених градителја — очева и мајки совјетских дечака. У слици света Андреја Макина Исток се представља као двослојна стварност у којој су имагинарно и реално у супротстављеном односу. Као пандан критичком сагледавању Запада, преко перспективе детерминисане емигрантским искуством неприлагођености, у Макиној слици света постоји и имагинарни, идеализовани Запад. У *Француском завештању* слику Запада стварају Шарлотине приче о успоменама из детињства у Паризу на почетку XX века, исечци из новина избледелих датума, фотографије непознатих људи и жена са тајанственим осмехом, одломци из романа и песама француских писаца изговорени на балкону у руској степи. Слика Запада у Макиновом делу јесте авантуристички филм, у коме се дечаци из градића изгубљеног у пространству Сибира, у роману *Док Амур шече*, поистовећују са главним јунаком — глумцем Жан-Пол Белмондом. У оба случаја, и у Шарлотиним успоменама и у Белмондовом филму, Запад је исто што и „светли хоризонт” на Истоку у *Исјовесити зрешног сшегоноше*: метафора судбине човека, који у слици света Макинових романа своју аутентичну и целовиту егзистенцију остварује само у имагинарној визији и Истока и Запада, дакле само у фикционалном свету.

Главни јунаци романа Андреја Макина руске су националности. За слику света значајно је да њихове ликове не обликује карактер већ животна судбина. А ту судбину им одређује историја у којој се све мери ратовима. Биографије Макинових јунака увек су и биографије њихових очева и дедова, мајки и бака. Залезају у прошлост књижевних јунака писац шири временску раван свога дела, које на тај начин постаје историјски пресек читавог једног века у животу Русије, од предоктобарског периода (*Злочин Олге Арбељине*) до распада Совјетског Савеза (*Реквијем за исток*). У историјности слике света Андреја Макина истовремено се садржи и њено развојно својство. Због тога је он писац у чијем делу се одражава слика епохе у којој је дело стварано. Двадесети век, о коме је писао, био је век великих прелома и мена, од којих је после Октобарске револуције свакако највећи догађај нестанак Совјетског Савеза. О том нестанку Макин је писао у роману симболичног наслова *Реквијем за Исток*. У Макиној слици света, из које је нестао Исток, неминовно се поставља питање сми-

сла егзистенције људи чије су се судбинске и духовне координате исказивале и детерминисале одредницама Исток — Запад. Слика света Андреја Макина није нихилистичког карактера. Човеку неслободном у историјској равни своје егзистенције, у Макиновој слици света остаје могућност самоостварења и потврде идентитета у самој свести о вредности вере у „светли хоризонт”, који постаје све мањи, али не и даљи, и сужава се у слику руског пејзажа, васкрснутог сећањем на прошлост у коме се исказује сама његова душевна бит. Из такве душевности Макинових ликова рађа се и њихово човекољубље које зрачи из слике — призора логораша на самрти, који поји умирућег војника капима воде које би и њему самом спасле живот, у *Реквијуму за исџок*, или сија и из таме стварног греха Олге Арбељине у роману *Злочин Олге Арбељине*. Човекољубље метафизичке димензије у Макиновој слици света својствено је људима са Истока, па је она, у свом најдубљем значењу, хришћански православна и руска. Тако се у слици света Андреја Макина смисао француског завештања преображава у руско завештање. А тиме се и његови романи, упркос пишчевом противљењу, сами уграђују у велику библиотеку руске емигрантске књижевности.

Анна Чосич-Вукич

БИОГРАФИЈА ПИСАТЕЉА И КАРТИНА МИРА

Резюме

Исходя из создавшегося впечатления о том, что подход современных теорий литературы, отрицающих значение т. наз. внелитературного контекста художественного произведения, исчерпан, автор в работе рассматривает отношение между биографией писателя и его картины мира, как самой общей идейной модели, определяемой антропологическими, историческими, социологическими и психологическими детерминантами. Отношение биография писателя — картина мира анализируется на материале произведений Бранко Чопича, писателя, признававшего и подчеркивавшего значение собственной биографии для своих рассказов, и Андрея Макина, определяющего себя как французского писателя русского происхождения, произведения и творческая судьба которого ставят много сложных вопросов об отношении между биографией писателя и его художественного творчества. В работе подтверждается, что картина мира рассказов Б. Чопича исписана его биографией, а также что и русское завешание, т.е. и биография Андрея Макина, является решительным детерминантом в моделировании картины мира его романов.

Бобан Ђурић

БЕОГРАДСКА ПЕРИОДИКА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА О СТВАРАЛАШТВУ Д. С. МЕРЕШКОВСКОГ У ЕМИГРАЦИЈИ

Овај рад садржи резултате истраживања рецепције књижевно-филозофског стваралаштва Мерешковског у београдској периодици (*Правда*, *Полиџика*, *Време*, *Ејоха*, *Српски књижевни гласник*, *Мисао*) између два светска рата.

Рад се бави како ставовима самог Мерешковског, изнетим у интервјуима, на јавним предавањима и свечаностима организованим у част конгреса руских књижевника и новинара у емиграцији, тако и оштрим полемикама изазваним објављивањем његових дела у издању београдске Руске библиотеке.

Кључне речи: Д. С. Мерешковски, руска емиграција, књижевност, периодика, критика

Београд је између два светска рата свакако био један од најзначајнијих културних центара руске емиграције. У животу и стваралаштву многих емигрантских писаца овај град играо је важну улогу. Али за разлику од, рецимо, Париза, Берлина или Прага, тема „Београд и руска емиграција”, чини нам се, још увек није довољно истражена.

Наш рад покушава да са временске дистанце од 70 и више година у осветли рецепцију „емигрантског” периода литерарно-филозофског стваралаштва једног од најугледнијих руских писаца и мислилаца — Дмитрија Сергејевича Мерешковског (1865—1941) у београдској средини током 20-их и 30-их година XX века. Истраживање несумњиво великог интересовања за овог руског писца у наведеном периоду заснива се углавном на материјалу прикупљеном у три најзначајнија и најпопуларнија београдска дневна листа — *Правда*, *Полиџика* и *Време* (уз два прилога преузета из листова *Ејоха* и *Видело*), као и на материјалу литерарних часописа *Српски књижевни гласник* и *Мисао*. Редовним праћењем културних догађаја, бројношћу и актуелношћу информација о књижевним манифестацијама, делима и њиховим ауторима, дневна штампа се, уз специјализоване литерарне часописе, представља као незаменљиви извор за сва књижевно-историјска истраживања.

Интересовање за руску културу и књижевност на овим просторима традиционално је велико. Талас емиграције који је изазвала ре-

волуција 1917. године, као и грађански рат што је уследио у Русији, само је појачао ово интересовање, усмеравајући га, пре свега, према многобројним крупним именима самог врха руске културе, ствараоцима који су се обрели ван граница своје домовине. Мерешковски је један од првих аутора чије је име почело да се редовно појављује на странама београдске периодике већ почетком 20-их година.

Само неколико месеци после преласка из Варшаве у Париз, 14. фебруара 1921. године, Мерешковског је у његовом новом дому посетио хрватски књижевни критичар и историчар Јосип Бадалић (1888—1985). Разговор који је том приликом Бадалић с њим водио недељу дана касније пренела је београдска *Ејоха*. Представљајући читаоцима свог саговорника, Бадалић у краткој карактеристици литерарног стваралаштва Мерешковског наглашава његов прелазак „од књижевности к проповеди, од белетристике к моралисти”, што у великој мери подсећа на Толстојев животни пут. Разговор се водио у радном кабинету Мерешковског, у коме је Бадалић имао прилике да запази велику пишчеву библиотеку са бројним монографијама о религиозно-филозофским питањима древног Истока и делима грчке и римске класике — ова дела биће добра историјска подлога за нове књиге на којима је Мерешковски у емиграцији почео да ради. Бадалић даје и детаљан опис пишчевог изгледа: „Густа црна брада, богато проткана сребрнстим нитима, показује неко повучено благородство, управо аскетску одуховљеност финој физиономији и његовим умним и прекрасним очима, кроз које с времена на време неким чудним светачким жаром и одушевљењем проговара читава душа овога великога човека.” Разговор се дотицао углавном политичких тема — болшевизма, неопходности интервенције против совјетске Русије, улоге других словенских народа и земаља. Одлучан у осуди болшевизма, Мерешковски је сматрао да узроке за његову појаву треба тражити у руском царизму: „Не може се наине порицати чињеница да је у сталној и исконској психолошкој диспозицији рускога народа била припремљена извесна база за болшевизам. Ту је пак базу — како би то парадоксално звучало — коначно приправио и ојачао царизам. Идеологија наине царизма, којој је црква била садржана у официјалном теократизму, у проповедању царства божијега на земљи, изазвала је практичним примењивањем својих начела у широким масама народа реакцију у свему, чему је она била творцем, па тако и у царству божијем на земљи. На место тога јавила се у форми реакције у најширим народним слојевима елементарна жеља за стварањем царства човечјега на земљи. Теократизам се замењује антропократизмом, на место једнога идола, постављенога одоздо, јавља се други идол, постављен одозго.” Болшевизам тако губи политички значај за рачун религиозног. Никаква еволуција болшевизма мирним путем није могућа: „Еволуција је свагда синтеза двају начела, код којих оба имају једнаку слободу у борби за одржање. (...) У болшевизму пак ви нала-

зите само једно начело, начело силе, која искључује сваку слободу.” На Бадалићево питање — какав развој догађаја предвиђа даље у Русији, Мерешковски је одговорио како сматра да је оружана интервенција неизбежна, као координација унутрашњих побуна и спољне интервенције, јер у сваком другом случају „бујица болшевизма стиснута данас у уски обруч Русије, под притиском економских разлога разлиће се из свога садашњег корита.” Велику улогу у рушењу болшевизма требало би да одиграју остале словенске земље: „Образовање душевнога савеза славенских народа — то је велика задаћа момента за Славенство. И тај душевни савез славенских народа, далек од свакога панславизма и империјализма, ријешио би силом свог културно-религиознога мисионарства и руско и источно питање.”

Пред крај разговора Мерешковски је изразио своје интересовање за Југославију о којој је мало знао, за популарност својих дела код нас. Бадалић му је у шали узвратио да је он у Југославији познатији него што је Југославија њему позната. Упознавање с Југославијом требало би, по речима Мерешковског, да започне већ у лето исте године, када је планирана посета, држање циклуса предавања, чак и одмор у околини Загреба.¹ До посете није дошло. Планова и лепих жеља за долазак у Југославију било је и касније, али, из непознатих разлога, ништа од свега тога није се остварило, све до септембра 1928. и конгреса писаца.

Све што је Мерешковски у интервјуу изнео, поклапало се са ставовима и идејама већ изнетим у његовим публикованим текстовима, првенствено у књизи *Царство Антихриста (Царство Антихриста)*, која се те исте 1921. године појавила у Минхену. Књига представља зборник чланака Мерешковског, Зинаиде Хипијус, Д. Философова и В. Злобина. Један од текстова Мерешковског у књизи био је и *Дневник 1919—1920 (Записна књижка 1919—1920)*, чије су одломке у преводу на српски објавили београдски дневници *Видело* (у четири наставка током фебруара 1921)² и *Политика* (24. априла).³ Оба превода пропраћена су кратким уводним напоменама, готово истоветним, које почињу констатацијом да је име Мерешковског довољно познато нашој јавности те да су његове белешке од непроцењиве важности за све „садашње и будуће писце руске трагедије”. Сама књига, под називом *Влада Антихриста*, представљена је у *Српском књижевном гласнику* 1922. године. Евгеније Захаров (1903—1975),⁴

¹ Д-р Јос(ип) Бадалић: *Разговор с Мерешковским о Русији и словенству (Нарочити интервју дописника „Ејоха”)*, 21. и 22. фебруар 1921, стр. 3 и стр. 2.

² Д. С. Мерешковски: *Дневник 1919—1920; Видело*, 4, 5, 7. и 8. фебруар 1921, стр. 3.

³ Д. С. Мерешковски: *Из мог дневника (1919—1920); Политика*, 24. април 1921, *Политикин додатак*.

⁴ Евгеније Захаров један је од псеудонима Лава Горовича Захарова (1903—1975), књижевног историчара, критичара и преводиоца, сарадника бројних београдских дневних листова и литерарних часописа из области руске културе. Његови текстови издва-

аутор приказа, задржао се на детаљнијем изношењу идеја само једног, по њему најзначајнијег чланка зборника — на тексту Мерешковског *Бољшевизам, Европа и Русија (Царство Антихриста. Бољшевици, Европа и Русија)*. Полазећи од става Мерешковског да су историјски судбине Европе и Русије тесно повезане, Захаров примећује како поједина места у тексту, посебно онда када се аутор непосредно обраћа Европи — „лично на кобна и тешка древна пророчанства”. Пророчким тоном Мерешковски позива Европу на покајање — на рат с бољшевизмом који је симбол Антихриста, уверавајући да бољшевизам није само руска болест. Хоће ли се Европа вратити хришћанству, хоће ли постати Трећа Европа — то је по Захарову основно питање које мучи Мерешковског. „Његова душа је”, закључује Захаров, „проткана снажном тежњом ка Трећој Европи и Трећој Русији. Ван ове тежње за њега не постоји ништа. Кроз сва његова излагања провлачи се мистично јака жеља да се човечанство препороди, да одбаци превласт животињског, ђивтинског и смердјаковског над својом душом. У тим излагањима писац често пада у сувише бујну егзалтацију, која делује прилично непријатно.”⁵ Захаров је тако јасно формулисао основну религиозно-филозофску идеју Мерешковског о Трећем Царству Духа, коју овај руски писац и мислилац није изневерио до своје смрти.

Још један краћи интервју с Мерешковским појавио се у листу *Време*, 16. фебруара 1922. године. Из веома неодређених уводних напомена не може се, међутим, утврдити да ли *Време* овај интервју преузима из неког другог извора или га ексклузивно објављује. Знамо само да је „један новинар” посетио Мерешковског у Паризу и са њим разговарао о Русији и бољшевизму. „Најбоље би било заборавити све оне страхоте”, изјавио је Мерешковски овом приликом. „И поред усамљености у којој сам се налазио, ни глад, ни зима ни тама која ме је окруживала нису ме толико мучили као морална срозаност у коју је Лењинова диктатура басила Русију а коју сам морао да гледам.” Говорио је Мерешковски још о свом бекству и никако није могао да се начуди наивности људи пред бољшевичком опасношћу. „Ми смо доживели једно искуство које други нису доживели”, упозорава Мерешковски, „и њихова безазленост нас запрепаћује. Они не виде да је бољшевизам апсолутно зло, без лека и без наде. И сувише се погрешно мисли да је то економска криза. То је победа зла над вером, победа незнабоштва, и то не само комунистичког не-

јају се својом бројношћу, квалитетом и ширином истраживања на којима се заснивају. Посебно треба истакнути његову сарадњу са листом *Правда* — читаоци овог дневника преко њега су из недеље у недељу добијали велики број информација пре свега из руске књижевности, али и руске историје, филозофије, позоришта, музике, филма... Ни један други лист није имао таквог постојаног и објективног хроничара руске књижевности и културе.

⁵ Е(вгеније) З(ахаров): *Влада Антихриста; Српски књижевни гласник*, књ. 6, мај-авг. 1922, стр. 238—239.

го и буржоаског, који су оба убили личну слободу и слободу самоопредељења.”⁶

У мају те исте, 1922. године *Правда* је објавила кратку вест, да је Мерешковски упутио Светој столици писмо — протест због наводног закључења конкордата између Ватикана и совјетске владе (ову вест, која је у то време одјекнула као бомба, Ватикан је само неколико дана касније демантовао).⁷

Примећује се да су прве информације о Мерешковском у емиграцији везане готово искључиво за његове идеолошке антибољшевичке ставове. Невезано за политику, о Мерешковском као филозофу и мислиоцу писао је у часопису *Мисао* наш велики мислилац Милош Ђурић (1892—1967), сматрајући га за једног од највећих пропагатора културног идеала епохе — идеје панхуманизма и свечовека. Две „расе” — словенска и индијска, по Ђурићу, носе данас духовне идеале света; идеје панхуманизма међу Русима заступали су В. Соловјов, Чадајев и Достојевски у XIX веку; њихов наследник у XX веку јесте — Мерешковски: „После визионара Достојевскога (...) после њега, видеоца свега што се види и не види, свечовека објављују најбољи данашњи, и они ће коцевима нових искустава и сазнања да дотуку и последње вампире покопаних тама. // Њега благовешћује најчовечанственији Рус, проповедник васељене културе, очекивалац апокалиптичнога Христа, најнеуморнији представник рускога богоискатељства, неимар светске религије, Д. С. Мерешковски.”⁸ Овако високу оцену Мерешковског касније ће, видећемо, у нашој средини, као и у руским емигрантским круговима многи оспоравати.

Једина уметничка творевина самог Мерешковског, која је објављена у нашој периодици почетком 20-их година, осим одломака из дневника, био је *Есеј о Розанову*, у часопису *Мисао* 1923. године.⁹ Информације о литерарно-филозофском стваралаштву Мерешковског у емиграцији почињу се појављивати тек у другој половини 20-их година.¹⁰ У дневним листовима до 1928. године није их било — доносили су их у то време београдски литерарни часописи *Српски књи-*

⁶ Аноним: *Мерешковски о Русији; Време*, 16. фебруар 1922, стр. 1.

⁷ *Правда*, 8. мај 1922, стр. 3. У питању је *Обращение к папе*, објављено током маја у неколико руских емигрантских листова (Извор: Д. С. Мережковский, *Царство Антихриста*, СПб, 2001, стр. 205—208; 608).

⁸ Милош Ђурић: *Словенско-индијски панхуманизам. Суштрашња стварности; Мисао*, књ. 8, свеска 3, 1922, стр. 161—169. Овај текст чини одломак из Ђурићеве студије *Философија панхуманизма*, која је те исте 1922. године објављена као посебна књига (Милош Ђурић: *Философија панхуманизма. Један јокушај нове јужнословенске синтагме*, Београд, 1922).

⁹ Д. Мерешковски: *Есеј о Розанову, Мисао*, књ. 12, свеска 2, 1923, стр. 721—731 (у оригиналу: *Розанов*, 1913); име преводиоца није указано. У уводној напомени уз текст нетачно је наведено како је Розанов убијен од бољшевика у Москви 1918. године (Розанов је умро у Сергијевом Посаду 5. 2. 1919. год.).

¹⁰ Литерарни часописи донели су, додуше, неколико превода песама Мерешковског из дореволюционарног периода његовог стваралаштва у првој половини 20-их година.

жевни гласник и Мисао. Аутори ових текстова били су књижевни историчари и критичари — припадници руске емиграције, бољи познаваоци најновијих токова и прилика у руској култури у егзилу од својих српских колега. То, међутим, није обавезно значило и позитивну оцену, посебно када је Мерешковски у питању. Већина чак и његових сународника, који су, слично њему, прошли кроз сву трагедију руске револуције, Мерешковског и његово специфично стваралаштво једноставно није разумела.

Приказујући у *Српском књижевном гласнику* крајем 1926. књигу *Рађање богова* (*Рождение богов. Тутанкамон на Крите*, Праг, 1925), књижевни историчар Јевгениј Ањичков (1866—1937) ово дело посматра као континуирани наставак проучавања централне теме стваралаштва Мерешковског — хришћанства — у контексту европске цивилизације и жанра у коме се проучавања конкретизују — историјског романа. Ањичков истиче да је Мерешковски обновио историјски роман, ту „помало заборављену форму”, те да је кроз њу желео да изрази основне антитезе својих истраживања — хришћанство и паганство (у прва два романа трилогије *Христос и Антихрист*), односно Исток — Запад (руско православље и западна цивилизација у *Петру и Алексеју*).¹¹ Таленат писца историјских романа, по речима Ањичкова „стоји на висини” и у првом роману објављеном у емиграцији — „мајсторском” делу *Рађање богова*, што нас, вели Ањичков, бриљантно носи у далеко време минојске цивилизације када се „родила загонетна мисао о богу који страда, богу жртви, Адону-Дионизу”, кроз коју читалац назире и „последње Божје откронење — Распетог Бога”, т.ј. Исуса.¹²

И док Ањичков анализира само један, први „емигрантски” роман Мерешковског, књижевни историчар Петар Митропан (1891—1988), приближно у исто време, даје шири преглед стваралаштва Мерешковског у контексту руске књижевности после револуције. Ову књижевност он дели на совјетску и емигрантску, на два јасно раздвојена тока, чији је узрок револуција а принципи — разлика у менталитету, у идеологији, у културним и друштвеним традицијама, у општем погледу на свет. Међу емигрантским писцима Митропан као „првог и најбољег” савременог аутора „без спора” издваја Буњина који, како аутор прегледа запажа, није довољно познат нашој публици. Одмах поред Буњина, иако потпуно другачији, стоји Мерешковски: „Тежак је задатак распоредити писце у групе и категорије, али сматрам да је право поставити одмах иза Буњина, ако хоћете и по контрасту, другог такође добро познатог у западном свету писца Димитрија Мерешковског.” Његове теме везане су за проблем религије, морала и со-

циологије, обрађују се на историјском материјалу, на историјским личностима и догађајима који се „посматрају и процењују с мистичног гледишта”. Његове историјске личности у великој су мери савремени људи, кроз њихове мисли, речи и односе откривају се „најдубље загонетке и вечите тежње човечијег духа”. Посебан акценат Митропан ставља на схватање руске револуције као борбе божанског и ђаволског начела код Мерешковског: „По његову уверењу, никаква револуција, никаква промена људских односа не може донети срећу људима, ако није прожета покајањем и вером; он тражи спасење у препорођају на основу и у духу хришћанске религије. Готово на свакој страни његових дела (Митропан помиње *Рођење богова*, *Тајну тројице* и *Месију*) испољава се један интелектуалац који тражи мир својој души у верском ентузијазму и сву наду полаже на лично усавршавање појединаца.”¹³

Потпуно другачије, међутим, Мерешковског оцењује Александар Погодин (1872—1947): иако му не оспорава оригиналност, Погодин у Мерешковском види само песника другог реда, претенциозног и хладног прозаисту, који никада није имао своје ватрене присталице. Погодин Мерешковском мера недостатак боја у сликању, слабо развијену уобразиљу те повремено одсуство уметничке истине; његово мишљење је логичко, научно, а не уметничко. Као недостаци ређају се даље: еротичност сцена која због недостатка темперамента оставља утисак „нечег непристојног”, затим изразита тежња за схематичним класификовањем која побеђује пишчев дар опсервације. У делима Мерешковског (Погодин конкретно говори о *Петру* и *Алексеју*) лежи „унутрашња неистина”, те се она, после тренутно остављеног снажног утиска — брзо заборављају. Погодинова негативна оцена стваралаштва Мерешковског бива још суровија у односу на дела настала у емиграцији — „бесмислица прожета чудноватом тенденцијом борбе са хришћанством”, помодност тема, гађење историјске истине које би се у опери још и могло опростити, али у делу које претендује да буде филозофско — никако — то су основне замерке роману *Месија*: „Мерешковски је преступио све границе вероватнога: за њега фараон Аменхотеп (Ахенатон код Мерешковског) је прави претходник хришћанства, његова слика је слика правога хришћанског мученика. И наслов романа је *Месија*. Довољно је што је пророк Осија рекао: 'Из Мисира сам позвао Сина Мојер', па да Мерешковски види овог Сина у фараону Ахенатону. Писац иде толико далеко да ствара целу трагедију живота 'светог' фараона, који се ничим не одликује од другог правога хришћанина створеног у уобразиљи уметника: од јунака дела Достојевског *Идиот*. Необични доживљаји овог проповедника науке, коју налазимо у јеванђељу Јована, његова хри-

¹¹ Ањичков овај роман погрешно назива *Петар Велики*.

¹² Е(вгениј) А(њичков): *Рађање богова; Српски књижевни гласник*, књ. 19, сеп—дец. 1926, стр. 155.

¹³ П. Митропан: *Савремена руска лијераура у емиграцији и под совјетима*; *Мисао*, књ. 21, свеска 7—8, 1926, стр. 432—447.

шћанска љубав за критску плесачицу Дио, која је више нека Марија Магдалена, него незнабожачка жена XIV века пре Христа (...): све ово прелази кроз три стотине страна развученог романа, у коме је писац само желео да каже, да је хришћанство једна од најстаријих религија човечанства, и да није ни боља, ни гора од других вера.” Све у свему, закључује Погодин своју коначну пресуду, „опадање Мерешковског и као писца и као мислиоца је несумњива појава”.¹⁴

У јесен 1927. *Правда* је објавила вест да ће у новембру исте године у нашу земљу допутовати Мерешковски и Куприн, као гости осијечког Народног универзитета, на коме би требало да одрже неколико предавања. После Осјека, руски писци, како наводи лист, намеравају да посете и Београд.¹⁵ Из непознатих разлога сарадња Мерешковског и Куприна са осјечким Народним универзитетом ипак није остварена.

Мерешковски је нашу земљу посетио тек следеће године, као учесник Конгреса руских писаца и новинара у емиграцији. Интересовање за његово стваралаштво тада је осетно порасло. Намера, пак, у то време формираног Руског научног института да у Београду задржи крупна имена руске литерарне емиграције, међу њима и Мерешковског, није се, нажалост, реализовала.¹⁶

Јесен 1928. године донела је Београду организацију два велика скупа, на којима су учествовала најпознатија имена научног и културног живота руске емиграције. Од 16. до 23. септембра одржан је Четврти конгрес руских научника у емиграцији,¹⁷ а само неколико дана касније, 25. септембра — отворен је први (касније ће се показати и једини) Конгрес руских писаца и новинара у емиграцији, у организацији београдског Савеза руских писаца и новинара.¹⁸ Прве ин-

¹⁴ Д-р А. Погодин: „Месија” *Мерешковског*; *Српски књижевни гласник*, књ. 25, сеп—дец. 1928, стр. 67—70.

¹⁵ Аноним: *Долазак Мерешковског и Кујрина*; *Правда*, 9. септембар 1927, стр. 6.

¹⁶ Аноним: *Београд посџаје ценшар руског научног живоиша у изгнансџиву. Разговор са г. Тодором Тарановским, професором београдског универсџитета*; *Правда*, 16. септембар 1928, стр. 4. Поред Мерешковског Тарановски поименице помиње још само Буњина, јер се тада још увек веровало да ће и Буњин доћи на београдски конгрес писаца.

¹⁷ Прва три конгреса руских научника у емиграцији одржана су 1921, 1922. и 1924. године у Прагу. Београдски скуп, под председништвом биолога В. Г. Коренчевског, окупио је бројна позната имена руске науке и културе у емиграцији. На њему су, између осталог узели учешће: Н. О. Лоски, А. Д. Билимович, П. Н. Савицки, Н. К. Куљман, А. А. Кизеветер, Ф. В. Тарановски, К. М. Смирнов, М. Н. Јасински, Н. Љ. Окуљев, М. П. Чубински, В. А. Розов, А. Ј. Таубер, А. В. Соловјов, А. Белић и др. Рад Конгреса одвијао се у оквиру 12 секција: административне, друштвено-економске, литерарно-уметничке, филозофске, правне, историјске, математичке, биолошке, агрономске, физичко-хемијске, медицинске и техничко-технолошке.

¹⁸ О Конгресу руских писаца и новинара писао је код нас Зорислав Паунковић, у текстовима: *Руска инџелигенџија у Београду 1928. Конгрес иредсџиваника Савеза руских књижевника и новинара у инострансџиву* (у: *Кулџура*, 80/81, Београд, 1988, стр. 198—214) и *Одјеци боравка Мерешковског, Зинаиде Хџиџиус, Кујрина, Чирикова и Зајцева на Конгресу џисаца 1928. године у београдској и загребачкој џџамили* (у: *Руска емиграџија у срџској кулџури XX века. Зборник радова; џом 2*, Београд, 1994, стр. 31—39).

формације о конгресу појављују се у београдској штампи почетком лета; међу учесницима конгреса од самог почетка као један од најзначајнијих учесника спомиње се Мерешковски са супругом Зинаидом Хипијус (1869—1945). Свој долазак у Београд брачни пар Мерешковски потврдио је телеграмом који је 25. августа објавила *Полиџика*: „Ја добро разумем сав значај конгреса не само за нас, руске књижевнике, него и за само руско питање, а тако исто и значај благородног и некористољубивог односа према њему српског народа, јединог народа у Европи, коме судбина Велике Русије, њен пад и њен препород, нису само празне речи... И зато, макар колико да нам је тешко због наших година и здравља, да пођемо сад на тако далек пут, — ми смо ипак одлучили да пођемо.”¹⁹ Мерешковски и Зинаида Хипијус допутовали су у Београд пред сам почетак конгреса, 25. септембра пре подне. Свечаном дочеку уважених гостију на београдској железничкој станици присуствовали су председник београдског Савеза руских књижевника и новинара Алексеј Ксјуњин (1882—1938), затим Александар Белић (1876—1960), тадашњи секретар Српске краљевске академије наука, члан културног одбора конгреса, као и представници бројних београдских културних и књижевних удружења. Посебно је дирљив, по речима новинара, био сусрет Мерешковског са редитељем београдског Народног позоришта Јуријем Ракитином (1882—1952), који се својевремено у петроградском Александринском театру опробао као режисер комада Мерешковског *Романџичари* (*Романтики*, 1916). Мерешковски је овом приликом сазнао да су у Народном позоришту отпочеле пробе његовог комада *Царевџи Алексеј* (*Царевич Алексей*; у листу *Правда* комад је назван *Пеџшар и Алексеје*).²⁰ Новинар *Полиџике* забележио је и узвик радости Мерешковског због великог броја писаца који су стигли у Београд: „Како сам срећан што смо се сви скупили овде!”²¹

Поводом свечаног отварања конгреса београдски дневни листови били су пуни текстова посвећених значајној манифестацији. Редакџија листа *Правда* упутила је *Поздрав драгој браћџи* текстом на руском језику.²² На првој страни овог листа појавиле су се и фотографије најпознатијих писаца емиграције: Мерешковског, Зинаиде Хипијус, Куприна, Зајцева, Немирович-Данченка и Чирикова, као илустраџија подужем чланку неименованог аутора *Руски књижевници*. Сам текст требало је да читалачку публику овог београдског дневника упозна с литерарним стваралаштвом писаца који су допутовали у Бе-

¹⁹ Аноним: *Конгрес руских књижевника и новинара у Београду*; *Полиџика*, 25. август 1928, стр. 6.

²⁰ Аноним: *Долазак г. Димџиџрија Мерешковског и г-ђе Зинаџиде Хџиџиус*; *Правда*, 26. септембар 1928, стр. 2.

²¹ Аноним: *Долазак г. Мерешковског и г-ђе Гџиџиус*; *Полиџика*, 26. септембар 1928, стр. 8.

²² Аноним: *Поздрав драгој браћџи*; *Правда*, 25. септембар 1928, стр. 1.

оград. У плодном стваралаштву Мерешковског аутор текста посебан акценат ставио је на историјске романе, истичући како је управо у њима уметнички дар руског писца достигао свој прави домен.²³ *Полишкин* сарадник, књижевник и публициста Григорије Божовић (1880—1945) у сличном тексту издваја само два имена — Куприна и Мерешковског као достојне — наследнике руских класика XIX века. И док је Куприн писац срца, истанчаних душевних расположења, Мерешковски је, како пише Божовић, „сав — ум, с колосалном ерудицијом, с напорним проучавањем и темељном разрадом својих сижеа”.²⁴ За неименованог новинара *Времена* Мерешковски је књижевник „дубоких мисли, јаке психичке анализе до танчина, анализе историје, филозофије и индивидуе”.²⁵ Сва три београдска листа упознала су читаоце и са најновијим стваралаштвом Мерешковског — поменути су роман *Месија* и још необјављено дело *Наполеон* (у *Времени* назван романом, а у *Правди* — есејом).

Након доласка у Београд Мерешковски је избегавао готово сваки разговор с новинарима и учесницима конгреса, правдајући се умором од пута. Извештач *Времена* са свечаног отварања оставио нам је упечатљиви портрет писца: „Иако преморени дугим путовањем, они (Мерешковски и Зинаида Хипијус — Б. Ћ.) су дошли на свечано отварање конгреса, обративши на себе општу пажњу свих учесника и гостију. Појава г. Мерешковског је веома маркантна. Иако врло галог (малог — Б. Ћ.) раста, његово лице намеће се изразом и дубином погледа: ретке очи, велике, провидне, светле и дубоке као дубина његових мисли, изражених у његовим делима.”²⁶ Само неколико дана касније у *Полишци* је објављен сличан текст, посвећен првенствено Куприну, али са подужим освртом и на Мерешковског (примећује се да *Полишка* у својим текстовима највеће интересовање увек показује за Куприна и Мерешковског, често их поредећи по супротности). У тексту је дат веома интересантан портрет Мерешковског који у великој мери одражава и општи утисак што га је овај руски писац оставио у Београду: „Мерешковски! // Сав суморан, загонетан, повучен. Понаша се као краљ, говори као пророк. Нико га не разуме довољно, ни ми па чак ни Руси. // На банкетима, у разговору све збуњује својим погледима на ствари, свака мисао, свака реч му је необична, визионарски тешка. По свему се издваја од свих других, све је код њега само његово, Мерешковсково. Он не воли контакт с људима, нити воли да се прави љубазан и предусретљив. Из

²³ Аноним: *Руски књижевници; Правда*, 25. септембар 1928, стр. 1—2.

²⁴ Г. Божовић: *Руски књижевници и новинари у Београду; Полишка*, 25. септембар 1928, стр. 7.

²⁵ Аноним: *Данас се у Београду отвара конгрес руских књижевника и новинара; Време*, 25. септембар 1928, стр. 5.

²⁶ Аноним: *Први дан конгреса руских књижевника и новинара у Београду; Време*, 26. септембар 1928, стр. 5.

разговора с њим, натегнутог, без тоpline, без срдачности, добијате утисак, који вам није јасан као и све што зрачи из овог великог човека, да он не воли људе, већ човечанство, социјалну идеју човека.” Како аутор текста истиче, сам Мерешковски свестан је да га нико не разуме, али то није никаква поза, не вређа слушаоце: „Осећате просто, да он са висине својих мисли не може да се спусти међу вас, и да је то можда и њему самом непријатно. Тако га сви и гледају: као неко више биће, као пророка, кога не можете разумети, али коме треба бескрајно веровати, и волите га, не зато што вам је близак, већ баш зато што вам је далек и високо над вама.”²⁷ Утиске новинара о Мерешковском за време боравка у Београду најбоље је представио новинар *Времена* А. Б. Херенда. Основни циљ његовог текста *Неколико дана међу руским књижевницима и новинарима* био је да читаоцима прикаже како се познати руски писци понашају и изгледају. Већ на самом почетку текста његов аутор вајка се како су филмски глумци много захвалнији материјал за једног новинара него писци: „Они (писци — Б. Ћ.) ће још пристати да вам даду интервју о општим и теоријским питањима. Али, кад пређете на појединости из њихова живота не можете ни један одговор да добијете. Мерешковски није хтео да говори ни о литератури, сматрајући да је и то његова лична ствар.” Уопште, истиче аутор текста, Мерешковски „говори мало, готово само кад је упитан, а интервјуе не воли да даје, јер би, каже, морао да говори много и весело, али на интервјуе одговара врло кратко, одређено и прецизно.” Пада у очи да је од бројних писаца који су у тексту представљени (Куприн, Немирович-Данченко, Чириков, Зајцев, Јаблоновски), управо Мерешковски издвојен као „најнезахвалнији” за сарадњу. У ствари, реч је о брачном пару Мерешковски — Хипијус, који се свуда појављивао заједно. По својој спољашњости брачни пар прилично се разликује: „Она је жена доста високог раста, танка, и упркос својих година сачувала је виткост линије. Г. Мерешковски је врло малог раста и доста мањи од ње. Уопште, висина г. Мерешковског је у савршеном контрасту са његовим лицем, замишљеног озбиљног изгледа и дубоког погледа.” Њихова појављивања у јавности за време конгреса била су ретка: „Уопште представљају свет за себе, јако су повучени, (...) у Београду живе сасвим одвојено од осталих. У хотел 'Ројалу', где су одсели, не примају никога. На седнице конгреса не долазе готово никако. Са осталим књижевницима и учесницима конгреса нису тако рећи ни дошли у везу.” Ова самоизоливаност брачног пара Мерешковски довела је до једног „трагикомичног” инцидента, наводи новинар. Наиме, послуга хотела добила је чврсте инструкције да ником не дозволи приступ брачном пару те да сваком радозналцу одговори како су господа „јако уморна и одмарају се”. Такав одговор добила је и делегација бео-

²⁷ П. М.: *Како живи Кујрин у Београду; Полишка*, 29. септембар 1928, стр. 5—6.

градског Савеза руских књижевника и новинара која је 25. септембра око осам увече требало да Мерешковског и Зинаиду Хипијус одвезе на банкет Савеза. Банкет је почео без уважених гостију, на опште жаљење окупљених. Међутим, око десет сати телефоном се јавио Мерешковски и питао шта се дешава, јер он већ два сата седи у смокингу и чека обећани аутомобил. Неспоразум је, на срећу, брзо изглађен.²⁸

На поменутом банкету који је београдски Савез руских књижевника и новинара 25. септембра приредио уваженим гостима, *Правдин* неименовани сарадник (највероватније је у питању Е. Захаров) ипак је успео да разговара са Мерешковским, упознајући га са великим интересовањем које у престоничким литерарним круговима влада како за саму пишчеву личност, тако и за његову литерарну делатност. „Књижевност ме не занима”, започео је своје излагање Мерешковски том приликом. „Ви питате да ли сам завршио *Наполеона*. Завршио сам га и он се већ штампа. Сада пишем другу књигу, која ће носити наслов *Айланџида — Евроја*. Ово није књижевно дело, већ књига прорицања. Европи прете многе опасности, које ја већ сагледавам у магли скоре будућности. Ја верујем у то да ће Европа доживети још многе страхоте и говорим о томе у своме новом делу. Човечанство данас приређује 'гозбу за време куге', закључио је Мерешковски.²⁹

У низу свечаности организованих у част гостију неизоставно треба забележити банкет који је у хотелу „Палас” приредио министар просвете Милан Грол 26. или 27. септембра (*Време* наводи 26. септембар, а *Правда* 27. септембар). Како дописник *Времена* истиче, Мерешковски је најзад „проговорио” и својим говором привукао свеопшту пажњу. Развијајући идеју „всемирности” — односно општечовечанске узајамности и доводећи је у везу са словенским заједништвом, „словенофилством”, Мерешковски је том приликом упозорио на опасност од болшевизма који прети целом свету и подвукао да се човечанство против њега може успешно борити само ако прихвати идеју „всемирности” — уздигавши се изнад идеје уско националног.³⁰ Иако су говор готово у целини пренели и *Време* и *Правда*, текстови у ова два листа толико се разликују да пре можемо говорити о парафразирању него о дословно пренетом говору. За разлику од Евгенија Захарова, аутора *Правдиног* текста, који се суздржава од властитих коментара, новинар *Времена* дочарао нам је атмосферу са банкета, као и реакцију окупљених на говор Мерешковског: „Говор г. Мерешковског био је редак и чудан. Он је изнео читаву једну филозофију,

²⁸ А. Б. Херенда: *Неколико дана међу великим руским књижевницима и новинарима; Време*, 3. октобар 1928, стр. 4.

²⁹ Аноним: *Айланџида — Евроја; Правда*, 27. септембар 1928, стр. 6.

³⁰ Е(вгеније) З(ахаров): *Говор г. Мерешковског на банкету министра просвете; Правда*, 28. септембар 1928, стр. 5.

врло замршену и сасвим своју теорију о патриотизму и славизму, теорију антиболшевичку и антицаристичку у исто време, тако да је у једном моменту дошло чак до комешања међу учесницима, јер међу њима, иако су се окупили без обзира на партије, има и знатан број бившег царистичког режима, те су сва унутрашња руска политичка питања до сада тактично избегавана.” Идеје које је Мерешковски изнео нису биле нове — оне су се појављивале у многим његовим чланцима и наступима у емиграцији током 20-их година и постале неке од основних поставки његових филозофско-религиозних схватања. Говор је Мерешковски започео на руском, прешао на француски, али је брзо наставио на руском. Већ на почетку излагања искрено је признао да спада у групу руских интелектуалаца који су допринели паду царистичког режима те да се нимало не каје због тога. Руски словенофили били су реакционари; иако по духу близак Достоевском, Мерешковски изјављује да је непријатељ његовом словенофилству, које се може изједначити с ропством. Али овде, у Београду, Мерешковски је спознао једно другачије словенофилство, везано за слободу и демократију, словенофилство које се уздиже изнад уско националних оквира. Патриотизам и национализам нису довољни у борби с болшевизмом — борба се мора заснивати на вишим принципима, наднационалним, свечовечанским. У томе, по мишљењу Мерешковског, Србија даје изузетан пример, наспрам Пољске, такође словенске државе, која је „издала Словенство за рачун патриотизма”,³¹ т. ј. због национализма је „заборавила на светско осећање”.³²

Мало је новинара који су за време боравка Мерешковског у Београду успели да од њега добију интервју. Један од ретких „срећника” био је *Полиџикин* новинар Ђорђе Николић. Мерешковски је Николића примио у хотелу „Ројал”. У интервјуу објављеном у *Полиџици* 30. септембра Николић признаје да га је изненадио љубазни дочек који није очекивао. Разговору је присуствовала и Зинаида Хипијус, верни пратилац Мерешковског. Она је углавном ћутала, тек повремено стављала примедбе с којима се Мерешковски увек слагао. Мерешковски није желео да одговара на већ спремљена новинарска питања, већ је желео да изложи оно што сам сматра важним. Започео је коментаром свог говора на банкету министра просвете: „А ја сам хтео да заподенем разговор о ствари која је важна за сваки народ, па и за вас, разговор о светској политици Југославије.” На самом банкету, наставио је Мерешковски, за столом су, помешани, седели руски писци и југословенски министри. Такав распоред зацело је узнемирио совјетске власти барем из два разлога: „Прво, то је захвалност Русији, а захвалност је бела врана на свету. Она је ретка и међу при-

³¹ А. Б. Херенда: *Један говор г. Мерешковског о патриотизму и словенофилству на банкету г. Министра Просвете; Време*, 28. септембар 1928, стр. 4.

³² Е(вгеније) З(ахаров): *Говор г. Мерешковског на банкету министра просвете; Правда*, 28. септембар 1928, стр. 5.

ватним људима, а међу народима је још далеко ређа. (...) Уосталом, благодарност припада прошлости. Али овде постоји нешто што припада и будућности.” Други разлог — однос српске владе и јавности према руској емиграцији јесте, по њему, „политичка акција”, чиме се Југославија „одвлачи на арену борбе која се сад води у целој Европи: социјално-политичке борбе”. Указујући на велику опасност од большевизма, Мерешковски сматра да би војна интервенција била немогућа, чак штетна. Али — завршио је своју мисао, „рећи ћу вам искрено: нама изгледа да је могућа, пожељна, корисна, чак неизбежна духовна интервенција”. Оваквом интервенцијом сачувале би се савест и душа Русије. Слободна руска реч коју би чула Европа била би за большевике страшнија од сваке војне интервенције. Европа је, међутим, остала gluva; руска реч је на одзив наишла једино у Београду. Мерешковски још једном скреће пажњу на различит однос Пољске и Југославије према руској трагедији, Пољацима замера што су са большевицима закључили „мир без резерве, свом душом својом, психички мир, унутрашњи”. Југославија, пак, понавља Мерешковски речи са банкета министра просвете, не тежи само усконационалном, већ општечовечанском, општесловенском. На новинарску реплику да је интересовање за большевизам у нашој земљи слабо, Мерешковски одговара: „Ја то сматрам за погрешку и кратковидост. Питање большевизма сада је питање светске политике. Ако Југославија данас избегава ово питање, раније или доцније, наступиће час када ће се са њим сусрести.” Мерешковски још једном понавља своје слутње везане за будућност Европе: „Не желим да будем злослутан пророк, иако ми се у животу много пута десило да моја предсказивања догађаја доцније оправдају. Али на основу мојих десетогодишњих посматрања европског духовног живота, морам рећи да криза која је извела први светски рат није решена. Европи прети други светски рат.”³³

Када већ нису могли да лично дођу до великог руског писца, новинарима није преостало ништа друго него да прате његове активности везане за конгрес. Таквих активности било је мало. Мерешковски није узимао учешће у раду седница које су свакодневно одржаване. Ниједан извештај са радних састанака не помиње присуство брачног пара Мерешковски. Забележено је, међутим, појављивање Мерешковског на неким пратећим манифестацијама и свечаностима у част руских гостију; осим већ помињаних банкета Савеза руских књижевника и новинара 25. септембра и банкета министра просвете 27. септембра, Мерешковски се, 26. септембра, појавио на чајанки у новинарском дому, коју је организовало Југословенско новинарско удружење, заједно са свим осталим значајнијим гостима руске емиграције (Немирович-Данченко, Зајцев, Чириков, Кизеветер),³⁴ 28. сеп-

³³ Ђорђе Николић: *Разговор са Мерешковским, великим мислиоцем и уметником. — Мерешковски о пошрби светске историје Југославије; Полишка*, 30. септембар 1928, стр. 1—2.

³⁴ Аноним: *Чај у новинарском дому; Полишка*, 27. септембар 1928, стр. 9.

тембра на чајанки у Ауто-клубу, у организацији београдског Пен-клуба и Друштва пријатеља уметности „Цвијета Зузорић”,³⁵ 29. септембра на свечаној академији у соколани „Соко 1”. Свечаности коју је организовао Руски одсек соколског друштва Београд — Матица присуствовали су Мерешковски, Зинаида Хипијус, Куприн, и Чириков. Писци су том приликом делили потписе окупљенима, а новинар *Правде*, не без тона прекора, забележио је како је брачни пар Мерешковски, правдајући се умором, први напустио соколану. За разлику од њих Куприн је, примећује новинар, остао све док није дао потписе свима који су то желели.³⁶

У част руских књижевника и новинара приређен је 29. септембра свечани ручак у двору краља Александра Карађорђевића. Краљ се после ручка задржао у дужем разговору с Мерешковским, Немирович-Данченком, Куприном, Зинаидом Хипијус.³⁷ Своје утиске о краљу Александру Мерешковски је изнео новинару *Полишке* Ђорђу Николићу. Ово је други интервју који је Николић успео да добије од славног писца, али у њему, на жалост, нема података о томе када је и где сналажљиви новинар обавио овај разговор с Мерешковским. Мерешковског је у сусрету с краљем највише изненадио општи утисак једноставности, интимности и фамилијарности: „Примање је било свечано, чувао се строг и висок церемонијал, маршал је дуго распоређивао и по рангу стројио нашу демократску гомилу. Чекали смо пола часа. Одједном, одјекнуо је војни марш и ушао Краљ. Први, главни утисак: како је Он једноставан! Краљ? О да, у вишем степену Краљ. Али и нешто лепше, више. Ја не умем да изразим шта. Грађанин? То није све, то је мало. Рећи ћу овако: Човек, једноставан Човек, Словенин, у пуном смислу ове речи.” Затим следе утисци са самог ручка: „После је био ручак. Још једноставнији, још интимнији. Ја сам седео поред Краљице, која је очаравала својом љубазношћу, а према нама седео је Краљ...”. Разговору се прикључила Зинаида Хипијус са својим утисцима: „Поред Краља за време ручка седела сам ја. Разговарали смо за цело време ручка. Он ми се изванредно допао. Израз његових очију је чудан и диван. Његове очи су некако и јасне, и 'скромне', и мирне, и пажљиве. Говорили смо о свему: о руској књижевности, о Петрограду, о песмама.” Даље је наставио Мерешковски. Говорио је о краљевом интересовању за његово стваралаштво: „Краљ се неколико пута врло љубазно распитивао шта пишем, и јако се интересовао за моју књигу о Наполеону. Био сам необично зачуђен кад сам видео да он добро познаје свако моје дело, да га је

³⁵ Аноним: *Чај Пен-клуба у част руских књижевника; Полишка*, 29. септембар 1928, стр. 6.

³⁶ Аноним: *Соколска академија у част руских писаца; Правда*, 30. септембар 1928, стр. 2.

³⁷ Аноним: *Руски књижевници и новинари у Двору; Полишка*, 30. септембар 1928, стр. 2; Аноним: *Руски књижевници и новинари на интимном ручку у Двору; Време*, 30. септембар 1928, стр. 5.

одавно прочитао. замолио ме је да му пошаљем последњу своју књигу, роман *Месија*, и то на сваки начин на руском језику. Говорили смо такође о мојој драми *Петар и Алексије*, која се сад спрема у вашем Народном Позоришту...” Мерешковски је изразио жаљење што неће моћи да присуствује премијери, али да има пуно поверење у режисера Ракитина, свог старог познаника, те да не сумња у успех. Овом приликом руски писац поменуо је и могућност поновног долазка у Београд на пролеће следеће, 1929. године, не објашњавајући детаљне поводе и разлоге. До нове посете, како је већ поменуто, није дошло. На инсистирање новинара да нешто више каже о свом новом делу — *Наполеону*, Мерешковски је узвратио да ће планирано књижевно вече пред одлазак из Београда бити посвећено управо *Наполеону*, те да зато сада о томе не би желео да говори.³⁸

Читаоцима *Правде* Мерешковски је можда најбоље представљен у тексту Е. Захарова *Г. Мерешковски о својим делима*. Текст је у ствари опширан интервју који је Захаров направио са познатим писцем на неофицијелном књижевном сусрету, организованом 6. октобра у просторијама београдског Савеза руских књижевника и новинара (после књижевне вечери Куприна, Чирикова и Зајцева), коме су осим Мерешковског присуствовали и З. Хипијус, А. Куприн, Ф. Тарановски и Ј. Ракитин. У част великог писца Народно позориште је у режији Ракитина спремало представу *Петар и Алексије*. Требало је да то буде прво извођење ове представе ван Русије. Мерешковски се радо одазвао молби Захарова да каже неколико речи о свом комаду. Иако је, како каже, радио у немогућим условима, драму је 1919. године завршио и однео је Максиму Горком. Комад се Горком допао и преко њега је Мерешковски успео да своје дело прода за мали хонорар петроградском Великом драмском позоришту (Большой драматический театр, бивши Суворинский театр). Ускоро је (јануар 1920) Мерешковски успео да побегне из Русије, те није имао прилике да своје дело гледа на сцени, на којој се, по речима Ј. Ракитина (који је у то време био редитељ у петроградском Александринском театру), дело први пут појавило 1922. године.³⁹ Ван Русије ово дело није давано, па самим тим београдска премијера добија још већи значај. „Овај комад”, наставио је Мерешковски, „није прерада мог романа, који обрађује исту тему. Роман о цару Петру и царевићу Алексију искористићен је само са спољне, техничке стране, такорећи, за ово драмско дело. У роману је Алексије изнад Петра. Улога Петрова у њему је негативна. Тако је захтевао унутрашњи смисао мог романа, његова везаност за уметничку целину. Ја сам кроз странице романа остварио

³⁸ Ђ. Николић: *Мерешковски о нашем краљу; Полијтика*, 5. октобар 1928, стр. 1—2.

³⁹ Грешка: драма *Царевич Алексей* први пут је изведена на сцени Великог драмског театра у Петрограду 25. марта 1920. године. Пре ће бити да је у питању штампарска грешка, него заборавност Ј. Ракитина.

тај захтев, али је комаду постављена друга и друкчија теза. Тамо се Петар уздиже и с његове душе скида кривица.” Уследило је одмах питање Захарова: ко је онда у праву — „отац, који жртвује сина, у вери да служи вишем циљу, у вери да је ова жртва неизбежна”, или син? „На ово је питање веома тешко одговорити”, узвратио је Мерешковски. „Однос између Петра и Алексија јесте трагедија. Он је трагично обојен, а трагедија не зна за личну Правду. То је испод ње. Њен је домен — виша Правда. Стога ни Петар ни Алексије нису у праву, а нико од њих није ни крив. У праву је Удес, фатум, који изнад њих лебди. Они су у трагедији. Трагичност удеса наслућује се кроз комад већ унапред и жртва мора да буде учињена. Жртва је већ осуђена од удеса и постаје неизбежна јер се удес не да избећи. Ја не дајем за право ни једном од њих, ни Петру, ни Алексију. Као писац, претрпео бих неуспех — мислим чисто уметнички — кад бих једном или другом дао за право.” Одговарајући на питање како се заправо зове његова драма, *Петар и Алексеј* или *Царевић Алексеј*, Мерешковски је био прецизан: „Комад се зове *Петар и Алексије*. Овај назив одговара његовој садржини и смислу. Под њим он и треба да даје.” Разговор се дотакао и других драмских дела Мерешковског. За разлику од *Петра и Алексеја*, комад *Павле Први* игран је у многим европским градовима:⁴⁰ „*Павле Први* игран је у Лондону (...). Чуо сам да га желе приказати у Италији. Игран је такође у Кракову и Варшави. Од свих редитеља, који су режирали овај комад, највише је успео Комисаржевски. Он је дао веома добру режију.” Споменуто је и драма *Романтичари (Романтики)*, за коју је везано и име Јурија Ракитина. Као редитељ Александринског тетра у Петрограду 1916. године, Ракитин је режировао ову драму. „А затим да споменем”, продужио је Мерешковски, „комад из савременог живота *Радост ће доћи (Будет радость)*. Овај комад приказан је први пут за време Светског рата, 1916. године у Московском Художественном театру.⁴¹ Приказ беше сјајан. Редитељ овог Театра Владимир Немирович-Данченко говорио ми је да сматра мој комад једним од највећих постигнућа Московског Художественног.”

Мерешковски није пропустио прилику да помене и свој рад на преводима Еврипидових и Софоклових трагедија. По његовим преводима извођени су у петроградском Александринском театру Еврипидов *Идиолит*, Софоклова *Антигона* и *Едип у Колону*. Преведен је и *Цар Едип*, али се он није изводио. „Од мојих комада”, каже даље Мерешковски, „нисмо споменули *Александра Првог*. Ту сам се више придржавао одговарајућег свог романа, но што је то случај са *Петром и Алексијем*. У овом комаду, чијим примерком ни ја, писац, не

⁴⁰ У нашој земљи између два рата *Павле Први* извођен је у Љубљани у позоришној сезони 1936/37.

⁴¹ Драма *Радост ће доћи* премијерно је изведена на сцени МХТ 3. фебруара 1916. године у режији В. И. Немирович-Данченка.

располажем централан је Александров сусрет са свемоћним Аракчејевом. Ја на овај сусрет у комаду уметнички и идејно полажем веома много.”

На питање које своје дело сматра за најбоље, Мерешковски је много већи значај придао свом „емигрантском” опусу: „Писцу је то веома тешко рећи. Ја придајем највећу важност делу *Тајна тројице (Тајна трех: Египет и Вавилон, Праг, 1925)*, које је на француском језику изашло под називом *Тајна Исиока*. Сада пишем други део овога дела под насловом *Тајна Зајада*. Поднаслов ће бити *Айлантита — Европа*.⁴² Ја не замишљам будућност у ружичастим формама и слутим многе кобне, свирепе опасности. (...) // — У *Тајни Зајада*, над којом непрекидно радим, ја проричем Европи судбину Атлантиде, ако се ове опасности не уклоне са њеног видика. Дело ће имати форму афоризама, сличну оној, којој је прибегавао Ниче.” Говорећи о *Наполеону*, Мерешковски је споменуо како је дело већ у штампи и да на руском оно треба да изађе у Прагу.⁴³ Осим тога, интересовање за ово дело показали су и издавачи из Немачке, Енглеске и Америке. „У Француској је интересовање за Наполеона прилично слабо. Уредник једног националистичког листа у почетку је хтео да објави дело у преводу али се касније предомислио. Наполеона су многи уметници приказивали”, каже Мерешковски, „и то на много начина. Лав Толстој у једном чланку, написаном у виду коментара за *Рајн и Мир* говори о *Наполеону* као 'човеку од велике подлости и глупости'. Ја то већ не могу да акцептирам. То је далтонизам. Има људи, који не могу да осете боје, рецимо плаву или црвену боју. Тако и Толстој није, рекао бих, осећао Наполеона. Оваква оцена не може да опстане ни онда кад се неко позове на патриотизам, на националне обзире. У третирању личности као што је Наполеон потребно је уздићи се на висину једног широког схватања, чак не европског, већ светског.” У току разговора Зинаида Хипијус је приметила како Мерешковски, аутор књиге *Толстој и Досјојевски*, седи поред зида на коме су портрети управо ове двојице руских писаца. Толстојева слика, која је красила свечану салу Новог универзитета приликом отварања конгреса, заинтересовала је Мерешковског. (Роман Верховски (?—1986), аутор Толстојевог портрета, био је присутан приликом овог разговора.⁴⁴

Мерешковски је у Београду имао два јавна наступа: 30. септембра одржано је заједничко литерарно вече руских писаца, на коме су, осим Мерешковског, учествовали још и Немирович-Данченко, Зинаида Хипијус, Чириков, Куприн, Зајцев, а 11. октобра брачни пар Мерешковски одржао је своје самостално вече на Новом универзитету.

⁴² *Тајна Запада: Атлантида — Европа*, Београд, 1930.

⁴³ *Наполеон* је ипак објављен у Београду, а не у Прагу, 1929. године, као издање Руске библиотеке.

⁴⁴ Е. Захаров: *Г. Мерешковски о својим делима; Правда*, 7. октобар 1928, стр. 6.

По броју јавних наступа Мерешковски се не разликује од осталих писаца — сви су имали по два наступа пред београдском публиком.

На књижевној вечери 30. септембра прочитан је краљев указ о одликовањима руских књижевника и новинара. Највише одликовање које је том приликом додељено — орден Светог Саве првог реда — добила су само два писца, Немирович-Данченко и Мерешковски. Додела ордења у београдској штампи није посебно коментарисана. Једно је ипак сигурно — Немирович-Данченко је највиши орден добио пре свега због својих година достојних поштовања и због старих веза са Србијом које датирају још од времена српско-турских ратова 1876—78. Мерешковски, пак, уз Буњина свакако је најзначајније литерарно име руске емиграције. Буњинов недолазак у Београд само је потврдио апсолутно „прво место” Мерешковском и логичност доделе највишег одликовања управо њему.⁴⁵

Свој наступ те вечери Мерешковски је започео говором о Русији: „Десет година одвајају нас од Русије. Глухи зид. А сад стојимо пред вратима. Врата су затворена, али се шарке на вратима већ кладе. // Ја нисам ни оптимист нити песимист. Обе ове особине подједнако су штетне. Оне нас лишавају воље и осећања одговорности. Ако се Русија спаси, и већ се спасава, шта ми да чинимо? Треба да чекамо. А ако Русија пропадне, треба заједно с њом да одемо у гроб. // Ја сам религиозан и трагичног схватања. У чему се за Хришћанина закључује трагедија? Суштина те трагедије јесте у томе што се човек бори са стихијама и верује у чуда. Русија може пропасти а може се и спасти. То зависи од нас — од свих нас. И ето ја вам кажем моји пријатељи — Словени: // Ја никад тако јако, целим својим бићем, нисам веровао да ће се Русија спасти него сад. Ја не знам на који ће се начин спасти, али знам да ма како се она спасла, пут руских из-

⁴⁵ О томе како су се према Мерешковском односили у Београду оставио је трага Борис Зајцев (1881—1972), и сам учесник конгреса, у својим успоменама: „Белић је на челу 'Државне комисије' за организацију конгреса. Колико се сећам, очи конгреса био је код Ивана (Буњина — Б. Ђ.) у Грасу, можда је од њега Иван и сазнао да Мерешковског у српској влади изузетно високо цене. Било како било, конгрес је прошао величанствено. Мерешковски ми је у Београду рекао: 'Први пут се у емиграцији не осећам као последњи, некеме сам потребан'. Да, Срби су нас веома пријатељски примили, чак с одушевљењем, то је неоспорно. На такву пажњу и гостопримство заиста нисмо навикли. Главну реч водио је сам краљ Александар. Организоване су свечане седнице, банкети, позоришна представа у част гостију, доручак код краља. (...) Немировича су Срби сматрали патријархом (за време руско-турско-српског рата 1877. г. он је био кореспондент *Новега времена* у рововима око Београда). Најпопуларнији био је Куприн — од краља па до простог народа био је 'свој' по културном нивоу, од литерарних седница више је волео кафане где се дружио с вином, разним ракијама и сл. Србима се допадала његова 'једноставност'. Мерешковски је Олимп и неразумљив, али он је европско име и власти су се, мало шта разумевајући, према њему односиле као према загонетној икони.” (Б. Зајцев: *Друга Вера*, стр. 378—379, у књ: *Золотой узор. Роман. Повести*, Москва, 1991). Иако би се о односу према Куприну могло спорити (штампа, на име, осим, донекле, *Полишке*, никако не издаваја Куприна), утисци Зајцева у потпуности се поклапају са написима у београдској штампи када је реч о Мерешковском.

гнаника за отаџбину проћи ће кроз вашу земљу. Кроз Београд је наш пут за Москву и Петроград.” Мерешковски је затим прочитао две песме које, како наводи неименовани *Полиџикин* сарадник, одговарају садржини његовог говора. На жалост, он не наводи које су песме у питању.⁴⁶

Друго књижевно вече супружника Мерешковских одржано је 11. октобра, последњег дана њиховог боравка у Београду, у великој сали Новог универзитета. Зинаида Хипијус је том приликом евоцирала успомене на сусрет са Лавом Толстојем 1904. године, а Мерешковски је одржао предавање о Наполеону, илуструјући га одломцима из још необјављене студије о великом војсковођи. Тема је, дакле, била веома актуелна, што је показао и велики одзив публике, у којој је *Полиџикин* дописник забележио министра просвете Грола и филозофа Брану Петронијевића.⁴⁷ Предавању је присуствовао и Е. Захаров и већ сутрадан је читаоце *Правде* упознао са студијом Мерешковског о Наполеону. Колико је виђење француског војсковође у овој студији било неуобичајено, ново и другачије, говоре и уводне речи Захаровљевог текста *Г. Мерешковски о Наполеону*: „Може се смело рећи да је у тумачење Наполеонове личности г. Мерешковски унео много нових, увек интересантних схватања, схватања обрађених уметнички рељефно и успело. Г. Мерешковски се не слаже са досадашњим начином третирања ове личности у књижевности свога народа, а исто тако и у страним књижевностима. Његово се тумачење у свему разликује од Толстојева, у *Рају и Миру*. Толстој, и поред своје недостижне уметничке генијалности, губио је понекад осећање објективности пред генијалношћу туђом. Он је негирао Шекспира, мрзео Петра Великог, а у *Рају и Миру* наметнуо читаоцима једног Наполеона, којим свемоћно господари случај и који у својој умној немоћи није у стању да се том господару одупре. Г. Мерешковски, кроз пажљиво и дубоко проучавање Наполеоновог живота, дошао је до једне сасвим другачије концепције, која у својој пуној лепоти и убедљивости избија кроз досад објављене одломке овог дела. Према уметничком тумачењу писца *Христиа* и *Антихристиа* Наполеон није играчка случаја, није свиреп и крволочан завојевач, коме је рат био професија. (...) У Наполеоновим делима и животу г. Мерешковски не види ни најмање основа за оваква тумачења. Уколико су давана кроз руску литературу, она му изгледају, свакако, недовољно интуитивна и прилично кратковидна.” Један од јунака, француски генерал Камброн у Наполеону види „оваплоћење највеће идеје човечанства — идеје општег мира, братског савеза свих народа, царства Божјег на земљи”, што, по мишљењу Захарова, изражава ставове самог Мерешковског. Својом снажном интуицијом уметника, вели Захаров, Мерешковски открива и разрешава многе противречности везане за Наполеона, те у њему открива ми-

ротворца, који ка рају (мир) иде кроз пакао (рат и освајања) и у њему остаје. Наполеонов пораз на Ватерлоу у ствари је пораз генија од просечног човека, пораз „великог свечовечанског смисла”, нанет од „бесмислице”.⁴⁸

И док је Захаров углавном износио своје утиске, *Полиџика* је читаоцима пренела готово цело иступање самог Мерешковског: „Четрдесет хиљада књига написано је о Наполеону”, почео је Мерешковски, „више но о ма коме на свету. Али што више о њему сазнајемо у толико га мање знамо. Наполеон и поред све своје славе остао је непознат и незнање о њему расте са временом.” Мерешковски га „открива” на свој начин: Наполеон је био хришћански херој. „Али ко је послао овог хероја хришћанског човечанства?”, пита се руски писац. „Херој Запада, и сам је сличан западу. Он је херој светле вечери. И најтачније је Наполеона дефинисао Пушкин, који је рекао: // 'Фатални извршилац непознатог наређења'.” Наполеон је, по Мерешковском, борац против револуције, јер револуција је једна од највећих несрећа и нема страшнијих прича од прича о револуционарним дивљаштвима: „Револуција је прогласила Слободу, Једнакост и Братство. Али од ова три добра, пропало је оно највеће: слобода. Револуција је власт свих над једним или једног над свима. (...) Људи не подносе слободу у великом обиму. Ипак, без икакве слободе не могу да живе. Демократија је доста рђав рај — али онај ко је био у паклу зна да је то боље од пакла. И Руси који су били у паклу разумеју Наполеона боље од свих Европљана. Они знају два датума: 1812. годину и 1917. За први од ових датума отпочело је, за други је завршено. Да није било првог датума, Наполеоновог пораза у Русији, не би било ни другог, руске револуције. Да је Наполеон дао слободу сељацима у Русији, болшевизма од 1917, можда, не би било у Русији.” У истом духу Мерешковски је и завршио своје предавање: „И сада (...) ја видим на небу сенку, на коњу у тророгом шеширу. Наполеон. Он гледа у Исток. Он бди. Над киме бди и због чега? Он чува свету Европу од Црвеног Бавола.”⁴⁹

Ново дело Мерешковског својим оригиналним ставом тако се нашло у жижи интересовања јавности још много пре свог објављивања. *Правда* је још у лето 1928. објавила неколико одломака из студије о Наполеону: 13. јуна о опсади Тулона⁵⁰, 26. јуна о Наполеоновом односу према хришћанству и европској цивилизацији⁵¹ и 18. септембра о Наполеоновој женидби Маријом Лујзом.⁵² Почетак објављива-

⁴⁸ Е(вгеније) З(ахаров): *Г. Мерешковски о Наполеону; Правда*, 12. октобар 1928, стр. 5.

⁴⁹ Аноним: *Мерешковски о Наполеону; Полиџика*, 13. октобар 1928, стр. 6.

⁵⁰ Д. С. Мерешковски: *Опсада Тулона; Правда*, 13. јун 1928, стр. 5.

⁵¹ Д. С. Мерешковски: *Наполеон. Одломак из нове књиге Д. С. Мерешковског; Правда*, 26. јун 1928, стр. 6.

⁵² Д. С. Мерешковски: *Наполеонова династија — Одломак из есеја о Наполеону; Правда*, 18. септембар 1928, стр. 6.

⁴⁶ Аноним: *Вече руских писаца; Полиџика*, 1. октобар 1928, стр. 4.

⁴⁷ Аноним: *Мерешковски о Наполеону; Полиџика*, 13. октобар 1928, стр. 6.

ња одломака поклапа се са првим информацијама о конгресу и учешћу Мерешковског на њему.

Писац Душан Николајевић (1885—1961), кога је редакција *Времена* замолила да на страницама овог листа изнесе своје утиске са београдске премијере драме *Царевећ Алексеј*, искористио је указану му прилику да осим оцене драме каже нешто више и о „култу Наполеона” који, по њему, постоји код Мерешковског. Тај култ се, по Николајевићу, одликује „немогућом” тежњом да се плитки француски рационализам помири с руским православним мистицизмом крста. Међутим, чак ни неоспориви романсијерски таленат није Мерешковског могао да спасе идејног промашаја, јер он је у једном антихристу желео да види „баш онога који је дошао на свет да спроведе законе хришћанског Бога”. Супротстављајући Мерешковском Толстојеву концепцију Наполеона, Николајевић закључује: „Најтужније за руску емиграцију (...) најтужније и најболније је то да је бранилац свих лажи и свих тиранија постао значајан списатељ руски, који је у емигрантству (...) заборавио да је Рус. Он је постао европејац и стао да прославља онога који 1812. насрну на његову отаџбину.”⁵³

Николајевић није био једини који је оштро критиковао ставове Мерешковског поводом Наполеона. Када је 1929. године ово дело најзад објављено управо у Београду (*Наполеон*, издање *Руске библиотеке*), изазвало је оштре реакције, понекад и веома grubим речима исказане. Тим поводом, редакција *Правде* објавила је писмо неког „Проф. П.” који је протествовао против непримерених излива жучи упућених Мерешковском и његовом *Наполеону* од стране Мирослава Крлеже и Душана Николајевића: „Последња свеска *Хрватске Ревие* публиковала је из пера истакнутог књижевника хрватског г. Мирослава Крлеже оштар напад на г. Мерешковскога.⁵⁴ Повод овоме претерано оштром нападу је Мерешковсково познато, ново дело о Наполеону. (...) Нама је још у свежој памети она оштра критика на царевећа Алексија из пера нашег познатог и врло угледног писца г. Душана С. Николајевића. Том приликом је г. Николајевић врло жучно критиковао г. Мерешковскову драму и његовог Наполеона.⁵⁵ Обе критике, оба напада на г. Мерешковског у главном су се сводила на г. Мерешковсково реакционарство. Па је, шта више, алудирано на његово избеглиштво. Г. Николајевић, сећам се врло добро, наводио је нарочито да је Толстој у *Рају и Миру* сводио Наполеона на обичног човека, а да г. Мерешковски заборавља да је Наполеон освајач, а

⁵³ Душан С. Николајевић: *Последњи штрцаји једне Русије на умору*; *Време*, 27. октобар 1928, стр. 6.

⁵⁴ Крлежин текст под насловом *Мерешковски о Наполеону*, објављен првобитно у *Хрватској ревији* 1928. године, касније се појавио и у његовој књизи *Ерриг si тиоце. Студије i osvrti*, Загреб, 1938, стр. 175—178.

⁵⁵ У питању је наведени текст Николајевића *Последњи штрцаји једне Русије на умору*, објављен у *Времену*, 27. октобра 1928, стр. 6.

не мислилац и да је Наполеон 1812. насрнуо на Русију. Ми поштујемо и г. Николајевића и г. Крлежу, али сматрамо да се према једном писцу као што је г. Мерешковски мора писати са више такта. (...) Исто тако сматрамо да г. Крлежа, који сада напада г. Мерешковског, пуно греши. Он ни мање ни више него каже да у Мерешковском *Наполеону* нема 'ни једна једина паметна реченица'.⁵⁶ Негативну оцену Наполеона виђеног очима Мерешковског изрекао је и књижевник Гвидо Тартаља (1899—1984) у божићном броју *Правде* за 1937. годину. Тартаља сматра да је Мерешковски утонуо у „небулозност и мистику”, а лик Наполеона обавио „маглом нералности”, одуевши му животну енергију и човечански лик. По својим закључцима књига Мерешковског је, сматра Тартаља, у мору дела посвећених Наполеону — једна од оних које су најдаље од истине.⁵⁷

Књига која је изазвала оволико интересовање и опречна мишљења преведена је на српски тек четири године после појављивања у *Руској библиотеци* — почетком 1933. године, у издању београдског *Народног дела* и преводу Николе Николајевића. Већ од децембра 1932. у *Полицији* су се барем једном недељно појављивале рекламне наруџбенице за књигу преко целе стране. Осим слика Наполеона и Мерешковског, основних података о аутору, садржаја по поглављима, реклама је била илустрована и цитатима из књиге.⁵⁸ Датум изласка из штампе, према рекламама, био је 10. фебруар. Књига је вероватно изашла у планирано време или тек који дан касније, јер се већ крајем априла у *Полицији* појављује информација да је прво издање продато за 24 дана те да је у штампи ново, друго издање које би требало да се појави 15. маја. Иста реклама, проширена само новом информацијом, објављивана је на страницама *Полиције* све до краја маја.⁵⁹ Превод овог дела Мерешковског доживео је највероватније и треће издање у августу 1933. године, јер се „ново” издање *Наполеона* које се тада рекламирало разликовало од претходних по броју страна.⁶⁰ Тираж издања, на жалост, ниједном није споменут.

Приликом свог одласка из Београда 12. октобра 1928, Мерешковски је, опраштајући се на железничкој станици од пријатеља и колега из Савеза руских писаца и новинара, још једном изразио жаљење што неће моћи да одгледа београдску премијеру свог комада *Царевећ Алексеј*: „Ви ћете имати прилике да гледате мог *Петра и Алексија*, а ја — нећу. Пре десет година написао <сам> овај комад, а никако да га гледам...” Они који су га испраћали (А. Белић, Ф. Тара-

⁵⁶ Проф. П.: *Поводом критике код нас о славном руском писцу. Г. Мерешковски и наши писци*; *Правда*, 23. септембар 1929, стр. 5.

⁵⁷ Гвидо Тартаља: *Наполеон под ножем критике*; *Правда*, Божић 1937, стр. није указана.

⁵⁸ *Полиција*, 17. децембар 1932, стр. 13.

⁵⁹ *Полиција*, 26. април 1933, стр. 15.

⁶⁰ *Полиција*, 31. август 1933, стр. 8.

новски, Ј. Ракитин) на то су узвратили: „Дођите поново у Београд, па ћете гледати *Петра и Алексеја*.” Мерешковски није одреаговао на позив; још једном је поновио: „Ја сам те среће да стално будем спречен да гледам своје комаде.”⁶¹

Драма *Царевих Алексеј*, у режији Јурија Ракитина, изведена је премијерно на сцени Народног позоришта 24. октобра 1928. године, затим поновљена 30. октобра и 2. децембра исте године. Сам Мерешковски присуствовао је 9. октобра једној од проба у Народном позоришту. Како јавља *Полиџика*, још једном је у разговору с глумцима подвукао како његово дело није драма, већ трагедија. Иако је био веома задовољан оним што је видео на проби, Мерешковски је сматрао да време преостало до премијере није довољно, да ће бити потребно много више проба, те да ће, ако то буде потребно, он сам замолити управу позоришта да режисеру, Ј. Ракитину, дају више времена.⁶² О *Царевих Алексеју* као трагедији писао је пред премијеру у *Полиџици* и Алексеј Ксјуњин, упознајући читаоце са предстојећом представом. Ксјуњин је овом приликом издвојио посебан тип руске трагедије: „Док Хамлет убија друге, Алексеје сам себе даје као жртву и радује се овој жртви.” Аутор текста такође истиче и разлику између романа и драме Мерешковског — материјал у трагедији много је више „концентрисан” него у роману; трагедија није никаква прерада или обрада романа, већ ново, самостално дело. Подвлачећи заједничку тематску линију — однос оца и сина — у драмама *Павле I* и *Царевих Алексеј*, Ксјуњин истиче како ова последња оставља много јачи утисак.⁶³ Душан Крунић (1893—1967), *Правдин* позоришни критичар, искористио је премијеру комада да изнесе своју оцену како саме представе, тако и етичко-естетских позиција са којих наступа Мерешковски када слика сукоб оца и сина. Крунић се позива на књигу Душана С. Николајевића *Утисци и белешке* (Београд, 1923) и његову студију о лику Петра Великог код Мерешковског.⁶⁴ „Г. Николајевић”, сматра Крунић, „са јаким психолошком убедљивошћу истиче психолошку пометеност Мерешковског Петра, и ја сам то хтео да проверим на својим личним импресијама. По прочитању *Антихристиа*, ја сам остао потпуно на линији г. Николајевића. Јер он има право када каже, да је синеубиство монструозност, и да је главна перверзија хришћанства то, што Бог удара свога сина на муке крста. И не може се психолошки примити да отац-државник убија сина против воље оца-човека, што Мерешковски доиста и покушава да издвоји, а што је г. Никола-

⁶¹ Аноним: *Одлазак г. Мерешковског и г-ђе Хийџус; Правда*, 14. октобар 1928, стр. 8.

⁶² Аноним: *Г. Мерешковски на проби у Народном Позоришту; Полиџика*, 10. октобар 1928, стр. 3.

⁶³ Ал(ексеј) Ксјуњин: *Пред премијеру. „Царевих Алексеје”; Полиџика*, 24. октобар 1928, стр. 6.

⁶⁴ Поглавље из поменуте књиге под насловом *Мерешковског Петар Велики и Александар I*, стр. 45—72.

јевић оштроумно приметио.” Самој драми Душан Крунић одриче жанр трагедије, што и покушава у тексту детаљно да образложи. Основна поставка Крунића је да драма није довољно трагички мотивисана; њој недостаје трагичка неминовност, јер, наводи Крунић, Алексеј није у довољној мери активан лик да би произвео ту неминовност. Та неминовност, неизбежност катастрофе, требало би да постоји у сукобу Петра и Алексеја, у конфликту старе и нове Русије. Конфликт, по Крунићевом мишљењу, није довољно наглашен, из њега не проистиче радња у драми — гледалац ниједног тренутка не види да Алексеј било шта отворено смера против свог оца. О „издаји” Алексејевој са знајемо тек из причања његове љубазнице. Трагедије нема и зато што је Алексеј романсијерски развучен, а не трагички концентрисан у борби за своје гледиште. Поткрепљујући свој став, Крунић наводи сцену из седме слике, када Алексеј, пред смрт, наздравља Петру и одобрава његове поступке, а ипак каже да сам умире за Русију. Овом сценом, сматра Крунић, уништена је трагичка катарза: „Јер, он (Алексеј — Б. Ђ.) је том здравицом срзао себе, као трагичног јунака, који, у последњем тренутку, издаје свој идеал и напушта своју линију, да би у поновљеној здравици рекао, како, ипак, умире за Русију. И гледалац се пита у недоумици: за коју Русију умире сада Мерешковског Алексеје?” Сцена је и психолошки неприватљива, „јер је немогуће замислити, да ће један човек прешибан до смрти, у последњим моментима свога живота, подићи чашу за здравље свога убице. Зар се може замислити да би Банков дух могао подићи чашу за здравље Магбета?! Али, хришћанска самилост замутила је овде Мерешковском једно бистро гледање”, закључује Крунић.⁶⁵

Иако се драми не могу одрећи „занимљивост сижеа, историјска подлога, ефектност појединих сцена”, општи утисак представе, по речима *Полиџикиног* позоришног критичара, био је незадовољавајући. *Царевих Алексеје* може публику да заинтересује само као историјска драма, али својом „пророчком религиозношћу и дуалистичким схематизмом” она одбија. Своје ставове критичар поткрепљује мишљењима П. С. Когана⁶⁶ и А. Погодина,⁶⁷ који за Мерешковског и његово стваралаштво нису нашли речи похвале. У режијском погледу Мерешковском се, сматра *Полиџикин* критичар, може прићи на два начина — потенцирањем симболизма и антитезе добра и зла или, пак, „спровести до краја реалистички дух, и на тај начин изгладити несумњиве претераности, ретуширати их”. Режисер београдске пред-

⁶⁵ Д. Крунић: *Антихрист на позорници. — Поводом премијере Царевих Алексеје од Мерешковског; Правда*, 26. октобар 1928, стр. 5.

⁶⁶ Овај извор остао нам је, на жалост, недоступан У питању је вероватно књига П. С. Когана *Очерки по историји руској литератури*, тт. 1—3, (1908—1912).

⁶⁷ А. Погодин: *„Месија” Мерешковског; Сриски књижевни гласник*, књ. 25, 1928, стр. 67—70.

ставе, Јуриј Ракитин, заслужио је све похвале изабравши други приступ.⁶⁸

Два могућа прилаза драми — узвишену патетичност или реалистични тон — истиче и позоришни критичар листа *Време*, али сматра да су глумци и поред добре режије лутали између ова два приступа. За то је „крив” и сам аутор, јер „извесна необична мешавина мистичности, реалности и симболизма чини да дело не даје јединствен, одређен, дубок утисак.” И критичар *Времена* слично Крунићу запажа недостатке који драму удаљују од жанра трагедије: неумитни ход судбине који води трагичном крају није јасно изражен, недостатак динамике и недовољно истанчана психологија личности, немотивисаност одређених сцена, посебно у финалу драме, искиданост фабule и непотребна понављања „патетичних пророштва о пропасти руског царства”. Мерешковски, закључује овај критичар, велики је романсијер који се „није умео довољно спретно снаћи на сцени”, јер она тражи „стегнуту, кондензовану и префињену анализу душевног живота код личности”.⁶⁹

Време се на драму осврнуло и подужим текстом Душана Николајевића, који је још једном изнео своје већ познате негативне оцене и ставове о књижевном стваралаштву и религиозно-филозофским идејама Мерешковског. Мерешковски као драмски писац није успео; дело које је требало да буде „рационализовање болесне мистике Достоевског и као неко порусавање Шекспира” претворило се у „мутно, хаотично, разривено и до немогућности перверзно (...) позориште живих наказа, мртвих и мемљивих икона и избледелих симбола и тражених ефеката.” Позориште Мерешковског за Николајевића јесте само крст пободен у руску земљу, пред којим клече блуд и злочин.⁷⁰ Николајевић није пропустио прилику да руској емиграцији у целини замери што се одвојила од „мајке Русије”. Највише се, наравно, од Русије удаљио „најзамашнији таленат” руске емиграције — Мерешковски: његова драма као и његов култ Наполеона за Николајевића представљају последње трзаје једне Русије на умору; једне прошлости и једног суморног избеглиштва.

У позоришном прегледу *Српског књижевног гласника* наш књижевник и критичар Ранко Младеновић (1893—1943) поводом премијере *Царевих Алексеја* дао је своје виђење Мерешковског као драмског писца. Мерешковски је „мајстор руског језика”, „пророк фразе”, „најбољи тумач великих душа у прошлости”, његова „незајажљива религиозна машта” претвара се у „мистично боготражење”, његова уметничка уобразиља прелази границе свеснога, нико нас, како истиче Младеновић, „тако свесно не води кроз бесвесно”. Ве-

лики „реконструктор” прошлости огледао се и у драматизацији историјско-психолошких романа (очигледно да Младеновић не види неку значајнију разлику између романа *Антихрист* и драме *Царевих Алексеј*, већ је посматра само као драматизацију наведеног прозног дела). Младеновић, међутим, сматра да је тешко наћи мост између религиозно-филозофских идеја Мерешковског и закона позорнице: драма нема неопходну сценску динамику, драмску конструкцију, дубока анализа душевних контраста није захваћена заплетом на сцени, ауторова „интелектуална акробатика” није предвиђена за позоришне законе. Идеје Мерешковског имају студијски и есејистички карактер, ону дубину која се на сцену може пренети само тирадом, а већ то је за драмског писца неуспех. Основне идеје Мерешковског, по Младеновићу, јесу проблем вере и неверовања, борба добра и зла, Христа и Антихриста. Човечанство је престало да верује. Али, ако је Бог умро у човечанству, није у људима појединачно, ако је умро у друштву, није у личностима. Излаз може да пружи само религија. Ако ње нема, ту је уметност да пружи спекулативни излаз. Последња религиозна граница у уметности јесте трагично осећање света. Личности у драми подлежу у борби са универзалним злом, у коју их баца судбина. Спекулативни излаз путем уметности хтео је, вели даље Младеновић, и Мерешковски да примени у драматизацији својих дела. Али драмска идеја није се поклопила с романескном структуром. Кроз мрачну трагедију односа оца и сина Мерешковски жели да расветли сву коб руске душе и руске тајне: „Путем једне крваве мистерије Мерешковски показује недостижност Русије. (...) Отац распиње сина на крст за добро земље. Садизам хришћанства наткрилиће све зло, ради више правде неког далеког поколења. Али којег? Петровог или Алексијевог? Ни једног ни другог. Већ трећег, чији је драмски смисао конфузно мотивисан у комаду. Мерешковски је технички искористио Русију, да би само спасао драму. Та се вештачка тежња примећује у свим моментима, оскудним у активной драмској радњи.” Дубока трагедија читавог човечанства, закључује Младеновић, претворила се у „драматизовану авантуру”.⁷¹

Истом представом, под називом *Петар и Алексеј* руска позоришна трупа Јулије Ракитине (1892—1977) започела је 2. октобра 1933. на КНУ своју нову, трећу позоришну сезону. Ово извођење, по оцени *Правдиних* критичара, није постигло неки већи успех. У свом приказу представе Кирил Тарановски (1911—1993) се у потпуности сложио са ставовима Д. Николајевића да је Мерешковски у драми „магловит, хаотичан”, да је посебно „изопачена” ауторова „психологија синоубства”, те да су „бесмислени” сви покушаји Мерешковског да „усклади државотворство Петра Великог и ратничке походе

⁶⁸ Д: „*Царевих Алексеј*” први пут на позорници; *Полишка*, 26. октобар 1928, стр. 8.

⁶⁹ М: *Царевих Алексеј*; *Време*, 26. октобар 1928, стр. 4.

⁷⁰ Душан С. Николајевић: *Последњи трзаји једне Русије на умору*; *Време*, 27. октобар 1928, стр. 6.

⁷¹ Д-р Ранко Младеновић: *Мерешковски на нашој позорници*; *Српски књижевни гласник*, књ. 25, сеп—дец. 1928, стр 373—377.

Наполеонове — са хришћанском религијом!" Не износећи ни један свој додатни суд, Тарановски закључује како је, без обзира на велики труд глумца, представа „мучно деловала”.⁷²

Примећује се да београдски критичари углавном истичу недостатке и слабости представе. Донекле похвално о *Царевљу Алексеју* пише једино Исидора Секулић (1877—1958). У есеју *Сабласна моћ Русије*. „*Царевљ Александрије*”, објављеном у њеној књизи *Аналистички шренујци и шеме. Књига шрећа*, Исидора Секулић даје веома подробну анализу главних ликова — Петра и Алексеја. Она драму Мерешковског види само као драматизацију „једног извода” романа *Петар и Алексеј*, међутим у њој открива и слабу тачку — комад је, по њеним речима, карактеристично руски, бескрајно дугачак. И док је трећи део трилогије *Христос и Антихрист* хармоничан, „брижљиво рађен, уметнички до краја сређен и размршен”, његова драматизација је развучена: „Неки делови драме (...) много су развучени; јер је неодољиво било задржати све што има у роману. Други су делови крњи: појави се нека врло занимљива личност, и одједаред нестане без трага; остала је у роману.”⁷³

Године 1931. *Правда* је текстом Е. Захарова обележила педесетогодишњицу литерарне делатности Мерешковског. Захаров наводи како је још као петнаестогодишњи гимназијалац Мерешковски читао своје стихове Достојевском.⁷⁴ Сматрајући их вероватно slabим, он их не уноси ни у једну збирку своје поезије. „Као и многи други уметници”, вели Захаров, „он жели да уништи, како изгледа, прве одсеве својих надахнућа, сматрајући, свакако, да су ови одсеви сувише бледи, безизразни, немоћни.” Иако је 50 година плодног рада од Мерешковског створило велику фигуру руске књижевности XX века, аутор текста признаје да Мерешковски тренутно „није на зениту читатељских интересовања”, чему сигурно доприноси у великој мери његово „апокалиптично, мистично и мутно реагирање на данашњицу” кроз најновија дела, што је многим неразумљиво. Зато је педесетогодишњица књижевног стварања Мерешковског прошла незапажено у руским емигрантским круговима. Дотичући се и толико хваљеног и оспораваног *Наполеона*, Захаров истиче да је управо Мерешковски „белетристичким делом” ове своје књиге открио читаоцима правог Наполеона, али да је његов филозофски део, и поред своје занимљивости, доста споран. Уосталом, примећује аутор, то је особина скоро

⁷² К(ирил) Т(арановски): *Мерешковски на руској јозорници; Правда*, 8. октобар 1933, стр. 12; такође и Љ.: *Д. Мерешковски: Петар и Алексеј. Ошварење шреће сезоне руских шрејсјава; Правда*, 3. октобар 1933, стр. 4.

⁷³ Исидора Секулић: *Сабласна моћ Русије*. „*Царевљ Александрије*”, у: *Аналистички шренујци и шеме. Књига шрећа*, Београд. 6. г, стр. 68—75.

⁷⁴ Узимајући у обзир да је сусрет с Достојевским био 1880. године, може мало да зачуди зашто Захаров инсистира на 1881. години као на почетку песничког стваралаштва Мерешковског, када већ не спомиње да је те 1881. године објављена његова прва песма у зборнику *Ошлик*.

свих филозофско-литерарних дела Мерешковског: „Одличан ерудит, бриљантан стилист, вешт аналитичар, Мерешковски показује у овим својим делима неку неодољиву склоност одбрани парадоксалних, чудних, често софистичких теза. Његово излагање о томе да су у Хљестакову из Гогољева *Ревизора* — елементи ђавола најбоље илустрјује ову Мерешковскову тежњу парадоксалности, која остаје неубедљива, и ако одличан руски писац увек оштроумно брани своје гледиште. За ширег читаоца Мерешковски, углавном, остаје писац широко и зналачки датих историјских романа, а у првом реду трилогије о Јулијану Отпаднику, Леонарду и Петру Великом. Ова трилогија довољна је да Мерешковском осигура трајно неоториво књижевно признање.” Његово, пак, најновије дело (*Ашланџида — Евроја*), по речима Захарова, свакако неће много допринети слави Мерешковског у широким читалачким круговима, али „искрено и поштовањем проткано признање” овом писцу не сме изостати.⁷⁵

Један од резултата београдског Конгреса руских писаца било је и стварање Руског издавачког одбора — Издавачке комисије (Издательская комиссия). Комисија је у периоду 1928—36. имала три издавачке серије: *Руска библиошека* (*Русская библиотека*), *Дечја библиошека* (*Детская библиотека*) и *Омладинска библиошека* (*Библиотека для юношества*). Покретањем *Руске библиошеке* Београд је постао крупан издавачки центар руске емиграције. Активности Руског издавачког одбора више пута су представљане у литерарној рубрици листа *Правда*.⁷⁶ Резултати књижевне делатности Мерешковског крајем 20-их и почетком 30-их година пружени су читаоцима на руском језику управо преко издања *Руске библиошеке*. Дело које је отворило *Руску библиошеку* био је *Наполеон* Мерешковског, објављен у два тома 1929. године. Наредно издање *Руске библиошеке* била је такође књига Мерешковског *Тајна Зајада. Ашланџида — Евроја*, 1930. године. За разлику од *Наполеона*, ово дело није побудило интересовање наше културне јавности, што је Захаров, како смо видели, објаснио неразумевањем идејних ставова Мерешковског од стране публике и критике. Јуна 1932. *Правда* је забележила да се у истој серији већ приводи крају штампање новог, трећег по реду дела Мерешковског — *Исус Нејознаши* (*Исус неизвестный*);⁷⁷ два месеца касније исти лист обавестио је читаоце да је прва свеска *Исуса* изашла из штампе. Књига Мерешковског који, по речима неименованог критичара, своја нова дела штампа „искључиво у југословенској престоници” — „сведочи

⁷⁵ Е. Захаров: *Педесетогодишњица књижевне делатности Д. С. Мерешковског; Правда*, 24. август 1931, стр. 7.

⁷⁶ Аноним: *Издавачка делатност Руса у Београду; Правда*, 30. октобар 1930, стр. 7; Аноним: *Издања београдске „Руске библиошеке”; Правда*, 11. јун 1932, стр. 9; такође и Е. Захаров: *Књижевни животи руске емиграције; Мисао*, књ. 37, свеска 3—4, 1931, стр. 247—250.

⁷⁷ Аноним: *Издања београдске Руске библиошеке; Правда*, 11. јун 1932, стр. 9.

joш једном о сугестивности његова стила, мисаоности и ванредној ерудицији.⁷⁸ И преглед књижевних новости руске емиграције из пера Е. Захарова објављен у *Српском књижевном гласнику* почетком 1933. забележио је појаву првог дела *Исуса* и најавио скори излазак другог дела. И овог пута наглашено је како Мерешковски у свом стваралаштву „не иде путевима који би били блиски или бар паралелни стварањима осталих познатих емигрантских писаца“; литерарна инспирација Мерешковског лежи у „религиозним откровењима“, што је потврђено и темом *Исуса* који, по Захарову, представља „речито и ерудитивно тумачење Еванђеља“.⁷⁹ У истом броју *Гласника* своје мишљење о књизи изнео је и историчар и књижевни критичар Алексије (Алексеј) Јелачић (1892—1941). Ова књига, сматра Јелачић, са претходним делима Мерешковског обједињена је „јединством верске и физиолошко-историјске концепције“, која је оригинална, мада помало „рискантна“: „Сигурно да Мерешковски неће задовољити ни ортодоксалне црквене кругове за које ће многе његове мисли и тврдње изгледати као нека врста мање или крупније јереси; ни научне истраживаче почетака хришћанства, јер ће му они пребацити можда и сувише слободно поступање са текстовима које обрађује и тумачи по своме 'ћефу'; ни најзад безвернике, који ће Мерешковском замерити његову страсну религиозност.“ Јелачић као да посредно одговара бројним критичарима Мерешковског када тврди да се у његовим последњим делима никако не може запазити „опадане талента“ те да нову књигу неизоставно треба превести на српски језик.⁸⁰

Ново дело — покушај Мерешковског да свету прикаже „прави“ лик Непознатог, јеванђељског Христа, кога нису спознали ни Црква, ни човечанство изазвало је, као и претходна дела, подељена мишљења и жучне полемике. Наиме, нису сви, као што је то случај са Захаровом и Јелачићем, дали похвалне оцене новом делу. Критичари који су и раније Мерешковском замерали на његовој парадоксалности и мистицизму нашли су у *Исусу* довољно материјала за своје осуде пишчевих филозофско-етичких ставова. Несумњиво најжешћи критичар Мерешковског у Београду био је Душан Николајевић. *Правда* је почетком септембра 1932. године донела у два наставка његов текст *Мемљива проповед Димитрија Серђејевића Мерешковског*. Николајевић признаје да је Мерешковски најкрупније име руске емиграције, али његова психа „има изопачености“ а његов умни дар не може да унесе ред у хаос. У новом делу које Николајевић оцењује као религиозно-филозофско, Мерешковски је потпао под утицај католичких док-

⁷⁸ Аноним: *Ново дело Д. Мерешковског штампано у Београду; Правда*, 29. август 1932, стр. 4.

⁷⁹ Е(вгеније) З(ахаров): *Руска емигрантска књижевност у 1932. години; Српски књижевни гласник*, књ. 38, јан.—апр. 1933, стр. 151—153.

⁸⁰ Д-р А(лексије) Ј(елачић): *Нова књига о Христу; Српски књижевни гласник*, књ. 38, јан.—апр. 1933, стр. 153—154.

тринара, посебно Лојоле. Николајевић у потпуности одбацује концепцију Мерешковског о Трећем Царству Духа као супротно хришћанској догми. Он посебно осуђује величање идеје жртвовања сина у тумачењу Мерешковског: ако је, како то „обзнањује“ Мерешковски, Отац напустио Сина само на часак — зар то није апсурдни прекид континуитета божанства? Отац је у том једном тренутку био недоследан, а Бог не може бити недоследан. Сем тога, наставља Николајевић, из саме природе апсолутног бића произилази да напуштање не може бити на један тренутак, јер све што Бог ради, Он ради апсолутно, за свагда. Николајевић изводи следећи закључак: ако је Бог напустио Сина — напустио је и Себе. Ако прихватамо догму Свете Тројице, онда је Отац, приносећи Сина на жртву, принео и Себе. Божанско синоубиство тако уједно постаје и божанско самоубиство, што онда значи и уништење света, јер нестаје праузрок васионе. На мети Николајевићеве критике нашла се и поставка Мерешковског о Исусовој вечитој борби с демоном у Себи. Може ли се уопште, пита се Николајевић, прихватити догма да Бог у Себи носи ђавола? Зар је могуће да се у ономе што је апсолутно добро налази и зло? *Исус* Мерешковског обилује оваквим чудним, парадоксалним тврдњама, сматра Николајевић; он је химна распећу и такво пророштво не може да објави скори долазак нове Русије. Ако би Русија прихватила ову „мемљиву проповед“, закључује Николајевић, онда би то значило да она није ништа друго до леш на раскрсници историје.⁸¹

Правдине суботње хронике руске емигрантске књижевности из пера Е. Захарова у првој половини 30-их година бележе и публицистичку активност Мерешковског у емигрантској периодици. И док је чланак *Антиисемитизам и хришћанство* (*Антисемитизм и хришћанство*) само нотиран у прегледу првог броја париског часописа *Сусрећи* (*Встречи*) средином фебруара 1934. године,⁸² тексту Мерешковског поводом педесетогодишњице смрти Достојевског, објављеном у ришком листу *Данас* (*Сегодня*) фебруара 1931. године,⁸³ *Правдин* критичар Е. Захаров посветио је више пажње. Изневши у кратким цртама садржину чланка, Захаров истиче како је овај текст јасно и концизно дао слику Достојевског као пророка руске националне трагедије, што се у великој мери разликује од осталих „прилично магловитих и неодређених“ текстова Мерешковског.⁸⁴

Кандидатура Мерешковског за доделу Нобелове награде за књижевност почетком 30-их година као и полемике коме од руских пи-

⁸¹ Душан С. Николајевић: *Мемљива проповед Димитрија Серђејевића Мерешковског; Правда*, 4. септембар 1932, стр. 7 и 5. септембар 1932, стр. 5.

⁸² З(ахаров): *Нови руски часопис „Сусрећи“; Правда*, 10. фебруар 1934, стр. 11.

⁸³ Чланак под насловом *Узль пълнающий (о Достоевском)* објављен је у 39. броју листа *Сегодня*, 8. фебруара 1931.

⁸⁴ Е(вгеније) З(ахаров): *Словенска књижевна хроника; Правда*, 28. фебруар 1931, стр. 6—7.

саца та награда треба да припадне — Горком, Буњину или, пак, Мерешковском — нашу штампу нису претерано интересовале. Један једини пут поменуто је у овом контексту име Мерешковског поред имена М. Горког у *Полијици*, почетком новембра 1932. године.⁸⁵

Е. Захаров је у свим својим текстовима (бар што се тиче листа *Правда*) увек истицао књижевни значај „највећег писца руске емиграције”. То је потврдио и текстом поводом седамдесетогодишњице живота Д. С. Мерешковског, 1936. године. Треба напоменути да је у нашој периодици једино *Правда*, захваљујући Захарову, на својим страницама обележавала редовно све важне руске литерарне годишњице. Полазећи од чињенице да је игнорисање Мерешковског те оспоравање његових вредности и улоге у књижевности честа појава, Захаров примећује да литерарна судбина Мерешковског спада у „најнеблагословеније и најтеже ако ствари будемо мерили општеприхваћеним мерилом широког и лаког, али често веома плитког успеха”. Његова дела су морала дуго да чекају на успех, после првог, обавезно хладног пријема од стране сујетне и осветољубиве „литерарне улице”, која писцу не може да опрости што живи ван сфере њених интереса: „Улица каткад не примећује оног ко не живи њеним животом, али литерарна улица много је сујетнија и осветољубивија. Она није опростила Мерешковском скромно, али одлучно пребивање ван сфере њених интереса, често тако ситних и бедних. Она није схватила његову мистичну погруженост, у којој је прошлост невидљивим нитима везана за будућност.” Антилитерарне лармације, како их Захаров назива, још увек своја копља усмеравају на Мерешковског. „Пророк без пророчанстава”, „откровитељ без откровења”, само су неки епитети које је понео славни писац. „Да, за пророчанства и откровења потребан је снажнији глас, већи замах, али оно што је Мерешковски пружио својим полувековним стварањем потпуно је довољно за једно свесрдно признање”, закључује Захаров.⁸⁶

Гашење *Руске библиотеке* 1934. године прекинуло је успешну сарадњу Мерешковског са београдским издавачем. Своја наредна дела Мерешковски штампа у издавачкој кући *Пейтрополис* (Берлин, Брисел), о чему ће Е. Захаров у прегледима руске емигрантске књижевности редовно обавештавати читаоце *Правде*. Тако је средином августа 1936. забележен излазак из штампе прве књиге из циклуса о ликовима светаца (*Лица святих от Исуса к нам*), о светом Павлу и светом Августину (*Павел и Августин*), уз напомену да ће се нешто касније појавити и студије о Фрањи Асишком и Јованки Орлеанки.⁸⁷

⁸⁵ Аноним: *И Мерешковски је кандидат за Нобелову награду; Политика*, 8. новембар 1932, стр. 4.

⁸⁶ Е. Захаров: *Мерешковски. Поводом његове седамдесетогодишњице; Правда*, 15. фебруар 1936, стр. 11.

⁸⁷ Књига о Фрањи Асишком (*Франциск Ассизскиј*), као и књига о Јованки Орлеанки (*Жанна д'Арк и Третье Царство Духа*) објављене су у Берлину 1938. године, у из-

Како се у *Правди* истиче, ново дело Мерешковског „по начину сагледавања и тумачења ствари, по изванредној течности стила који местимично подсећа на беседнички тон” — најдоследније наставља стваралачку линију *Исуса Нейознајога*.⁸⁸

Током 1938—39. појавиле су се информације и о последњој објављеној књизи Мерешковског — *Данџе*: најпре о публиковању у *Руским записима* дела, пуног „мистичних и сложених, али несумњиво интересантних и ретко ерудитивних тумачења”,⁸⁹ а затим и о изласку из штампе засебне књиге почетком октобра 1939. године.⁹⁰ Само две недеље касније студија о Дантеу подробно је представљена у књижевном прегледу *Правде*. Поделивши своје ново дело на две књиге — *Данџеов животој (Жизнь Данте)* и *Шта је Данџе учинио (Что сделал Данте)* — Мерешковски је, како запажа *Правдин* критичар, прибегао истом поступку којим се користио још приликом писања „свог познатог, много читаног и превођеног, али и живо нападаног дела *Наполеон*”. Критичар примећује да током последње деценије дела Мерешковског нису праћена неком нарочито живом пажњом критичара. Ово би се, сматра он, могло објаснити добрим делом „животним и стваралачким ставом Мерешковског, ставом мистичним, ограђеним од људи, од проблема који данас човечанству изгледају суштствени и неодољни, док им Мерешковски, посредно, оспорава ту суштственост и упире поглед у ванвременске, магловите сфере својих слутњи, својих тумачења о великим и малим људима”. Мерешковски је „увучен у љуску свог специфично и добро познатог начина посматрања епоха, збивања и људи”, он није више близак чак ни оним читаоцима који се диве његовом стилу, ерудицији. Овакав став према Мерешковском као резултат има и одсуство већег интересовања за његова дела. Коначна оцена литерарно-филозофског опуса руског писца, закључује критичар, мора ипак да се уздигне изнад „дневних дискусија”, често веома поводљивих и недовољно образложених, како би Мерешковском признала значај који му многи оспоравају: „Мерешковски ипак, од својих првих песама, до *Данџеа*, остаје писац од несумњивог значаја за сваког пажљивијег проучавао-

давачкој кући *Пейтрополис*. Излазак из штампе ових књига забележен је у *Правди* 10. децембра 1938. у прегледу новости из руске емигрантске књижевности (Е(вгеније) З(ахаров): *Хроника емигрантске руске књижевности; Правда*, 10. децембар 1938, стр. 14). Ваља споменути да је педантни Захаров у прегледу руске емигрантске књижевности крајем августа 1935. забележио и публиковање одломака из тада још необјављене књиге о Фрањи Асишком у 58. свесци *Савремених записа* (Е(вгеније) З(ахаров): *Хроника емигрантске руске књижевности. „Савремени записи”, свеска педесет осма; Правда*, 31. август 1935, стр. 7).

⁸⁸ Е(вгеније) З(ахаров): *Хроника руске емигрантске књижевности; Правда*, 15. август 1936, стр. 15.

⁸⁹ Е(вгеније) З(ахаров): *Кроз руску књижевност. Друга свеска „Руских записа”; Правда*, 29. јануар 1938, стр. 17.

⁹⁰ Аноним (Захаров?): *Хроника руске емигрантске књижевности; Правда*, 1. октобар 1939, стр. 16.

ца савремене руске књижевности. У многим својим делима он је осетио дах века, пулс великих догађаја, стремљења горостасних духова, мада, несумњиво, код Мерешковског има тумачења и поставки које су не само за расправљање, већ и за одбацивање.”⁹¹

Почетак светског рата бадио је у засенак свако интересовање за културу и књижевност. Име Мерешковског се тих немирних година више неће појављивати у нашој периодици. Ни вест о његовој смрти (7. децембар 1941) није пренета, јер су листови и часописи који су нам послужили као извор информација престали да излазе после бомбардовања Београда 6. априла 1941. године.

Бобан Чурич

БЕЛГРАДСКИЕ ГАЗЕТЫ И ЖУРНАЛЫ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВИМЫ ВОЙНАМИ О ТВОРЧЕСТВЕ Д. С. МЕРЕЖКОВСКОГО В ЭМИГРАЦИИ

Резюме

Еще за год до выхода *Наполеона* (в частности, открывшего *Русской библиотеки* серию), в белградской печати опубликованы в переводе на сербский отрывки из нового произведения Мережковского. На литературном вечере 11-го октября 1928-го года Мережковский читает белградской публике отрывки из *Наполеона*. В газетах появляются противоречивые комментарии и оценки сочинения, обострившиеся после его выхода в свет в 1929-м году. В то время как некоторые литературные критики замечают, что в данное произведение автор „внес много новых, интересных идей, художественно разработанных весьма выразительно и удачно”, другие обрываются резкими, иногда даже грубыми словами, оценивая *Наполеона* как слабое, путанное произведение, называя автора реакционером.

Принимая участие в работе белградского Съезда русских писателей и журналистов за рубежом, Мережковский воспользовался возможностью обратить внимание общественности на свои исторические и философско-религиозные идеи и концепции. Он подчеркивает, что „литература его больше не интересует”, что произведение над которым в данный момент работает (*Тайна Запада. Атлантида — Европа*) представляет собой „книгу пророчеств”; указывает на исторический тупик, в котором оказалась Европа, называя его символически „пиром во время чумы”, предупреждает о большевистской угрозе всему миру и подчеркивает, что человечество сможет успешно бороться с большевизмом лишь при условии своего объединения на основе идеи всемирности. Отвечая на вопросы журналистов, Мережковский указывает на значение своих философских произведений и пророчествует Европе трагическое, роковое будущее, подобное погибшей Атлантиде.

Выход из печати последующих произведений, в издательстве той же *Русской библиотеки* (*Тайна Запада. Атлантида — Европа*, 1930 и *Иисус Неизвестный*, 1932), лишь усиливает полемику вокруг Мережковского. Критики обращают внимание на тот факт, что эмигрантский Мережковский не столь злободневен, каким он был до 1917-го года, что его произведения вообще не сопровождалось особенным интересом литературной критики (что является только отчасти достоверным). Даже Е. Захаров, отмечая в газете *Правда* в 1931-м году 50-летие литературной деятельности Мережковского, замечает, что „апокалиптическая, мистическая и мрачная реакция на действительность” у Мережковского остается для большинства читателей непонятной, несмотря на то что

⁹¹ -в (Захаров?): Д. С. Мерешковски и његово ново дело; *Правда*, 15. октобар 1939, стр. 18.

русский писатель, любящий вносить в свои произведения „парадоксальные, странные, софистические идеи”, все-таки остается „отличным” писателем, всегда „остроумно” защищающим свою точку зрения.

Другие критики (Душан Николаевич, как, напр.) произведения Мережковского называют „заплесневелой проповедью”, а самого автора — „мистиком” с „бизарной психологией”, „духовным эмигрантом” и „смущенным” писателем.

Тем не менее Захаров не отрицает роль и значение Мережковского, заслуживающих общего признания, в котором, взятое в целом, белградские критики писателю не отказывали.

Ирена Шпадијер

ХИМНОГРАФСКИ ЖАНР И БОГОСЛУЖБЕНА ПРАКСА
— ТЕОДОСИЈЕВИ КАНОНИ СВЕТОМЕ СИМЕОНУ
И СВЕТОМЕ САВИ

Однос химнографског жанра и богослужбене праксе истражује се у овом раду на примеру Теодосијевих канона Симеону и Сави Српскимa и њихових компилација у рукописним зборницима XIV—XVI.

Кључне речи: Теодосије Хиландарац, служба, канони Симеону и Сави, Параклис Симеону и Сави, Дамјанов октоих

Више од хиљаду година старо, словенско богослужење израсло је у потпуности из византијског и по својој основној структури остало је готово непромењено до данас. Сама литургијска пракса подражувала је веома сложени обред чији је важан део представљала служба светоме као најпотпунији израз химнографског жанра.¹ Мозаичка структура службе условила је и њену композицију, у којој је низ различитих византијских песничких врста нашло своје прецизно место.

У словенском, па тако и српском богослужењу један од најистакнутијих делова службе јесте канон.² И управо он је уз још неке делове, усложњавајући своје присуство у служби (већи број, укрштање канона), обележио виши степен у развоју химнографског жанра, условљен пре свега увођењем Јерусалимског типика у богослужбену праксу. У вези с тим, у српској црквеној поезији, после готово једног века самосталног песничког стварања, Теодосије Хиландарац представља значајну нову појаву у литургијској књижевности.

Хиландарски монах Теодосије најплоднији је стари српски химнограф.³ Највећи део свога песничког опуса он је посветио утемељи-

¹ А. Наумов, *Служба као жанр*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 16, Београд, 1987, 6; С. Кожухаров, *Типологически паралели међу византијској и славјанској гимнографима*, Славјанские културе и Балканы, т. 1, Софија 1978, 254—260;

² О канону в: Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу Православне источне цркве*, I, Београд 1982³, 223—226; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 129—130 (са литературом).

³ О Теодосију в. пре свега две студије (доносе и исцрпну литературу о њему до средине XX века): Ђ. Сп. Радојичић, *О старом српском књижевнику Теодосију*, Исто-

вачима српске државе и цркве, светоме Симеону и светоме Сави. Првим српским светитељима написао је овај аутор чак пет химнографских састава, чији наслови указују на жанровске специфичности свакога од њих: *Службу светоме Симеону*, *Службу светоме Сави*, *Заједнички канон Сјасу Христју*, *светоме Симеону и светоме Сави*, *Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави четвртога гласа*, *Заједничке каноне светоме Симеону и светоме Сави на осам гласова*. Тако се може пратити како се „задате теме” транспонују у различита песничка дела — осим засебних служби Симеону и Сави, остали химнографски састави посвећени су њиховом заједничком прослављању. Томе можемо додати и један Теодосијев прозни састав — *Похвалу светоме Симеону и светоме Сави*. Обједињавањем слављења, култ „свештене двојице” је, прво у Хиландару и на Светој Гори, а потом и на просторима српске земље, захваљујући Теодосијевом доприносу литургијској реформи, постао средишња тема српске химнографије. У том ћемо смислу посебну пажњу посветити канонима које је овај писац саставио двојици светих и то као деловима служби, али и као самосталним песничким целинама.

Хронологија настанка Теодосијевих песничких дела не може се, наравно, поуздано успоставити.⁴ У зависности од тема или сложености дела, или развијања стилских поступака у њима, могли бисмо имати различите критеријуме и добити различите резултате. Ствари се додатно компликују и добро познатом чињеницом да о овом писцу иначе немамо *никакве* поуздане хронолошке податке, те да су многе тврдње изнесене у прегледима и историјама књижевности, па и студијама које се и само посредно баве Теодосијем, заправо понављања давно изречених претпоставки. Постоје, ипак, две године између којих се мора сместити деловање Теодосијево. То су датум смрти светог Саве (1236) и година Теодуловог преписа *Житија светог Саве* од Теодосија (1336). Тај распон од једног века већина је књижевних историчара свела на другу половину XIII или прве деценије

риски часопис 4 (Београд 1954) 13—42, и Н. Радојчић, *Два Теодосија Хиландарца*, Глас САН 218 (1956) 1—27; в. такође и Д. Богдановић, Теодосије, предговор књизи: Теодосије, *Житије светог Саве*, Београд 1984, VII—XL; И. Брајовић, *Стилско јединство у службама Теодосија Хиландарца*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 32/2 (1984) 253—265; И. Шпадијер, *Трагом светогорских ђрејиса Теодосијевих дела*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност уметност и архитектура, САНУ, Научни скупови, књ. ХСВ, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 381—386. Теодосије је написао *Житије светог Саве*, *Житије светог Петра Коришког*, *Похвалу светоме Симеону и светоме Сави*, *Службу светоме Петру Коришком* и химнографска дела посвећена Симеону и Сави.

⁴ Као што увек треба имати у виду и проблем ауторства у средњем веку тако и хронологији треба прилазити веома опрезно и бити отворен и спреман за нова открића и сазнања. О три истраживачка приступа средњовековној литерарној грађи (ауторцентричном, текстоцентричном и „рецептивном”), као начинима доласка до поузданијих чињеница в. Р. Марти, *Климент Охридски — проблеми при изследването на неговото литературно творчество*, Кирило-Методијевски студии, кн. 13, Софија 2000, 10—20.

XIV stoleћа. Проблематика Теодосијево хронологије и ауторства морала би, међутим, бити подвргнута темељном преиспитивању. Са пуном свешћу о овом проблему, наш је редослед разматрања Теодосијевих канона, разуме се, врло услован.

Служба светоме Симеону припада по структури Јерусалимском типичу: има малу и велику вечерњу са паримијама, агрипнијом и јутрењем на коме се са канонем Богородици укрштају два оригинална канона посвећена Симеону. Први је канон онај са акростихом (Канон иже ва светих оца нашего Симеона новаго мироточца јемуже крајегранесије Теодосије недостојни поју те, оче Симеоне)⁵ и општијег је карактера, док је други тематски и посвећен је мироточењу (Канон други светог Симеона ва њемже о мироизлитију светих јего мошти от светије јего раки). Песме првог канона састоје се од по четири тропара (три светоме и један богородичан), а другога од по шест (пет светоме и један богородичан).

И *Служба светоме Сави* има сличну структуру. Она је такође „јерусалимска”, са два канона светитељу укрштена са канонем Богородици. Први је канон са акростихом (Канон светог Сави јемуже зачела сију слогу савршајут: Саву похвалити разума Боже мој даруј ми), а други је посвећен Савиним чудима (Канон други светог Сави ва њемже о чудотворенији јего). Број тропара у појединим песмама сличан је као и у канонима *Службе Симеону*.

Заједнички канон Сјасу Христју, *светоме Симеону и светоме Сави* (гласа шестог), Теодосијево је дело које се у рукописној традицији нигде не налази самостално већ увек у склопу или *Службе Симеону* или *Службе Сави*.⁶ У оба случаја он се пева на агрипнији (бденију), дакле у ноћној служби између вечерње и јутрења, у којој се свештена двојица прослављају заједно са Христом. Овај је канон, очигледно, требало да послужи као увод у појединачно литургијско прослављање светих на дан њиховог помена. Песме канона састоје се од по пет тропара (четири светоме и један богородичан).

Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави четвртога гласа следеће је дело у коме се заједно прослављају Симеон и Сава. Овај канон, чије се песме састоје од по четири тропара (три светоме и један богородичан), карактеристичан је по томе што сваки тропар у оквиру једне песме, укључујући богородичне и ирмосе, започиње речју која не само да почиње истим словом него има и исту основу

⁵ О акростиху код Теодосија: И. Шпадијер, *Крајегранесија Теодосија Хиландарца*, *Трећа југословенска конференција византолога*, Београд—Крушевац 2002, 149—155. У недостатку критичког издања Теодосијево црквене поезије наводе из дела доносимо према Србљаку (фонетска транскрипција): *Србљак. Службе, канони, акајистии*, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић, Књига прва, Београд 1970.

⁶ Д. Богдановић, Љ. Васиљев, *Београдски ђрејис Теодосијевог „Канона ојштиг Христју и Симеону и Сави с краја XIV века, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XXXIII, св. 3—4, Београд 1967, 227—243.

(figura etymologica).⁷ Њиме песник отвара пут ка своме најсложенијем и најобимнијем химнографском делу — *Заједничким канонима светијоме Симеону и светијоме Сави за осам гласова*.

Ово особено дело састоји се од осам канона — сваком гласу одговара по један. Песме се у њима састоје углавном од по четири тропара (по три свете и један богородичан). У првом канону имамо исти случај као и у *Заједничком канону Симеону и Сави четвртога гласа* (figura etymologica)⁸, а кроз остале спроведен је веома развијен акростих. Најпре сваки од седам канона има посебно крајегранесије, а они се сви на крају уклапају и могу да чине једну засебну песничку целину.⁹ Оваква дела веома су ретка у средњовековном словенском црквеном песничству и, по мишљењу Димитрија Богдановића: „Таква је ситуација могућна само у месту интензивног култа, култа коме се придаје особит значај”, а то даље значи да је још у Теодосијево време за „свете српске родоначелнике уведен обичај појања павечерњег канона сваке седмице једанпут и да је одлука о завођењу такве праксе наложила писање ових канона”.¹⁰ Богдановићево размишљање веома је значајно за тему односа химнографског жанра и богослужбене праксе од које зависи не само настанак дела него и његов каснији „живот” и његова рукописна традиција.

* * *

Рукописна традиција Теодосијевих химнографских дела богата је и разноврсна. Она се креће од неколико десетина преписа *Службе Сави и Службе Симеону* па до само неколика преписа *Канона Симеону и Сави четвртога гласа* и *Канона Симеону и Сави за осам гласова*. Проучавање преписа и односа међу њима, текстолошка истраживања¹¹ и бављење самим текстом, пре свега, остаје и даље један од најпоузданијих, а неретко и једини пут сагледавања одређених књижевних појава у литерарној пракси средњег века. Познато је да је еволу-

⁷ У првој су песми овога канона почетне речи тропара: (1) Отврзи..., Отврзи..., Одврг..., у трећој песми: (3) Твојих..., Твоје..., Твојим...; и даље: (4) Седештаго..., Седалиште..., Сел...; (5) Удиви..., Удивљен..., Удивил...; (6) Вазупита..., Вазивајем..., Вазиваје...; (7) Спасенију..., Спасенија..., Спасиј...; (8) Слиши..., Слишав..., Слишана... и (9) Јако..., Јако..., Јако...; истоветна је фигура употребљена и у ирмосима и у богородичним који се овде не наводе (И. Шпадијер, *Крајегранесија Теодосија Хиландарца*, 153).

⁸ У овом канону почетне речи тропара су: (1) Преукрашени..., Преукрашен..., Преукрашен..., Преукрашена; (3) Садетљ..., Садетља..., Садетља...; (4) Глаголанми..., Глаголом..., Глаголи...; (5) Божаставнују..., Божаставнују..., Божаставнују...; (6) Морских..., Мора..., Море...; (7) Бестуднаго..., Бестудному..., Бестудноју...; (8) Пламен..., Пламенем..., Пламен...; (9) Победисте..., Премењајуг..., Претворите... (И. Шпадијер, *Крајегранесија Теодосија Хиландарца*, 153).

⁹ И. Шпадијер, *Крајегранесија Теодосија Хиландарца*, 154.

¹⁰ Д. Богдановић, *Теодосије*, предговор књизи: Теодосије, *Житије светијоме Саве*, Београд 1984, XXXV.

¹¹ Упор. „текстоцентричну традицију” код Р. Мартија, нав. дело.

ција појединих жанрова средњовековља мање резултат унутрашњег развоја књижевности, а више деловања „спољних”, ванлитерарних фактора, у које, на пример, спада промена типика у случају службе. Стога је рукописно наслеђе неког писца (или неког дела, свеједно) речито сведочанство не само о индивидуалном песничком осећању и таленту него и о литургијским потребама, законима и правилима епохе. У том контексту ваља посматрати Теодосијево место у српској средњовековној химнографији, јер се његово песничко дело појављује као значајна нова етапа у развоју жанра, која прати увођење Јерусалимског устава у литургијску праксу српске цркве.¹²

Са друге стране, химнографско дело у рукописној традицији средњег века може наставити своју еволуцију и после аутора, прилагођавајући се одређеном контексту. Тај контекст може бити различит — типик, врста храма, врста штовања, место култа, тип рукописне књиге у којој се састав налази. Речју, низ околности о којима у оваквим истраживањима треба водити рачуна. Делови службе (канони, стихире) могу се компоновати на другачији начин, самостално се користити или бити предмет каснијих компилација, као што је посведочено у рукописном наслеђу појединих Теодосијевих састава. На неке од њих скренућемо пажњу у овом раду.

У једном молдавском рукопису из XVI века, бугарске редакције, пронашао је Стефан Кожухаров до тада непознати *Параклис Симеону и Сави*.¹³ Рукопис се данас налази у Народној библиотеци Кирил и Методиј у Софији.¹⁴ Параклис је у потпуности компилација већ постојећих дела. Аутору, који је, по С. Кожухарову, био српски књижевник, очигледно је био познат химнографски циклус о Симеону и Сави. Он је знао Теодосијеве саставе, као и један ранији параклис обојици (о којем ће бити речи нешто касније). Његов је био само избор из дела и композиција нове целине. Тако су тропар и катавасија узети из поменутог ранијег *Параклиса Симеону и Сави*, кондак потиче из Теодосијевог *Канона четвртога гласа*, на крају се налазе хвалитне стихире и „слава” из Теодосијеве *Службе Сави*, из које је узет и светилан, који се, сада као седалан, налази после треће песме канона. Из истог дела је и јеванђељска стихира. Оно што, међутим, ову компилацију чини особеном (С. Кожухаров) јесте канон. Да би ставио нови канон, аутор је узео готове тропаре из четири канона који су писани за различите гласове и тиме пренебрегао основно правило да су тропари сваке песме саображени са ирмосом. Тропарии

¹² В. Д. Е. Стефановић, *Стиховно житије светијоме Саве у минеју из Титоша, Словенско средњовековно наслеђе*, (Зборник посвећен проф. Ђорђу Трифуновићу), Београд 2001, 594.

¹³ С. Кожухаров, *Един рядък случай на химнографска компилация в неизвестен параклис за Симеон Неман и Сава Србски*, *Зборник историје књижевности САНУ*, књ. 10, Београд 1976, 41—51.

¹⁴ М. Стојанов, Хр. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, т. III, София 1964, бр. 996; параклис Симеону и Сави у рукопису се налази на л. 219а—229б.

су узети из канона Теодосијевих служби, и то из канона за четврти и осми глас из *Службе Симеону* и из канона за други и осми глас из *Службе Сави*. Од тога је настао нов канон за други глас, са песмама од по четири тропара (четврти је увек богородичан). Прва два тропара су из канона Симеону, а друга два из канона Сави. Иако је у питању механичка компилација, ипак је овај „мозаик” врло вешто састављан — прва песма новог канона састављана је само од тропара првих песама Теодосијевих канона, трећа песма само од тропара трећих песама, четврта само од тропара из четвртих песама итд.¹⁵ Ово необично дело са веома занимљивом структуром редак је пример у химнографској пракси и рукописној традицији средњег века и очито је настало као резултат неких посебних околности или специфичних литургијских потреба.

У једном рукопису још веће старине, из прве деценије XV века, који се данас чува у Збирци Радослава М. Грујића Музеја Српске православне цркве у Београду, налазимо састав који такође сведочи о живој традицији Теодосијевих дела. У питању је *Зборник параклиса*, у коме се налази и *Параклис светоме Симеону и светоме Сави*.¹⁶ У основи овога дела налази се Теодосијев *Канон Симеону и Сави четвртога гласа*, чему су додате три оригиналне строфе које, вероватно, припадају самоме састављачу *Параклиса*.¹⁷ То су тропар, катавасија и светиљан.¹⁸ Тропар се налази на почетку *Параклиса*, катавасија иза сваке песме *Канона*, а светиљан после *Канона*. О разлозима настанка оваквог састава можемо нагађати, али он сам довољно говори о активном односу према постојећем делу и његовој богослужбеној употреби. Што се *Канона Симеону и Сави четвртога гласа* тиче, Ђорђе Сп. Радојичић пренео је једно још живо сведочанство из Хиландара, из педесетих година XX века. Реч је о томе да се трећа песма из *Канона* поје у Хиландару на литургији другог дана Вавдења (које слави манастирска главна црква), а општи тропар и кондак Симеону и Сави, Хиландарци, са изузетком дванаест Господњих празника, поју сваки дан на литургији.¹⁹

¹⁵ С. Кожухаров, *Един рядък случай на химнографска компилация в неизвестен параклис за Симеон Неман и Сава Србски*, 43.

¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку, О Србљаку*, Београд 1970, 299; *Рукописи ресавског круга 1392—1427*. Каталог изложбе у манастиру Ресави, аутор изложбе и каталога Биљана Јовановић-Стипчевић, Београд—Деспотовач 1980, бр. 25; Овај рукопис, који се у Збирци Радослава М. Грујића налази под сигнатуром З-1-3, писао је писар Радич (атрибуција Луције Цернић). Он садржи и друге занимљиве саставе као што је и *Молебни канон за десетогаша Стефана Лазаревића*, у ствари прерађен *Канон за цара*, дело монаха Јефрема из XIV века, о чему постоји богата литература.

¹⁷ Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 299.

¹⁸ По мишљењу С. Кожухарова пре ће бити да је у питању „седалан” уместо „светиљан” (писарска грешка), јер композициона схема параклиса не предвиђа „светиљан” (С. Кожухаров, *Един рядък случай на химнографска компилация в неизвестен параклис за Симеон Неман и Сава Србски*, 42).

¹⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Теодосијев Канон ошћии Симеону Неман и Сави (гласа 4)*, *Јужнословенски филолог*, XX, 1—4, 1955—1956, 139.

Недавно нам је пошло за руком да у хиландарском рукопису из средине XIV века наиђемо на један досада на прави начин непримењен састав.²⁰ Рукопис је у науци познат под именом *Дамјанов октоих* (Хил. 126), по писару Дамјану који је радио у Хиландару средином и у другој половини XIV века. Највећи део овог пергаментног кодекса чини октоих петогласник (параклитик), а остатак храмовни и ктиторски химнографски састави посвећени манастиру Хиландару — празнику Вавдења и Симеону и Сави Српским.²¹ Дело посвећено свештеној двојници није, међутим, како је забележено, Теодосијев *Канон Симеону и Сави четвртога гласа*.²² У питању је целина чији је први део *Канон Симеону четвртога гласа* (л. 2416—2476), а други *Канон ђохвални Сави другога гласа* (л. 248а—2516). Оба састава су узета из служби Теодосија Хиландарца — *Канон ђохвални Сави* јесте први канон из Теодосијеве *Службе Сави*, а *Канон Симеону* први је канон из Теодосијеве *Службе Симеону*. Забуна у идентификовању ове целине настала је, претпостављамо, отуда што је, можда већ приликом првог повезивања и корицења кодекса, погрешно повезан један лист свештице те је, тако, део из *Канона Сави* доспео у *Канон Симеону*, па се на први поглед чинило да је у питању дело посвећено обојници.²³

Ова химнографска целина занимљива је за нас из више разлога. Пре свега, реч је о врло раном сведочанству о постојању Теодосијевих дела. И мада је рукописно наслеђе *Службе Сави* до средине XIV века већ познато²⁴, са *Службом Симеону* то није случај. Канон Симеону који се овде налази један је од најстаријих до сада познатих преписа макар једног дела Теодосијеве службе посвећене овоме свецу, па је тако *Дамјанов октоих* важна карика у ланцу Теодосијевог рукописног наслеђа.

Са друге стране, оваква појава указује и на нешто друго — на стабилну и дуготрајну рукописну традицију дела која подразумева да се за литургијске потребе могу комбиновати одређени химнографски састави или, пак, њихови поједини делови. Тако већ средином XIV века налазимо издвојене из служби и у посебну целину спојене Тео-

²⁰ И. Шпадијер, *Трагом светогорских преписа Теодосијевих дела*, 383—384.

²¹ Д. Богдановић, *Кашалог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, бр. 126.

²² Д. Богдановић, *Кашалог ћирилских рукописа манастира Хиландара*.

²³ Садашњем 243. листу место је заправо између л. 249 и л. 250. Недоумице око овога кодекса нисмо, из разумљивих разлога, могли лично проверити на самом рукопису. Велику услугу у том погледу учинио нам је колега Радоман Станковић из Археолошког одељења Народне библиотеке Србије, који је, на нашу молбу, септембра 1999. године у Хиландару прегледао рукопис и потврдио наше претпоставке о свештицама и повезу, на чему му и овом приликом најлепше захваљујемо.

²⁴ Најстарији до сада познати преписи Теодосијеве *Службе Сави* налазе се у једном рукописном *Минеју* из збирке Хлудова бр. 151 (Државни историјски музеј у Москви) који се датира другом четвртином XIV века и у *Минеју за Јануар* Бугарске академије наука у Софији, бр. 19 (чији се један лист налази у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу, у Гилфердинговој збирци, Ф. п 1 62), који се, са извесним разликама, датира првом половином — до средине XIV века.

досијеве каноне. Састављач те целине определио се за прве каноне, и то оне са акростихом, а не за друге који су тематски (други канон у *Служби Симеону* говори о мироточењу, а у *Служби Сави* о његовим чудима). Из *Службе Симеону* узет је, значи, први канон коме је акростих „Теодосије недостојни поју те оче Симеоне”, а из *Службе Сави* такође први канон са крајегранесијем „Саву похвалити разума Боже мој даруј ми”. *Дамјанов оклоих*, хиландарски рукопис „от параклисарнице”, како стоји на једном каснијем запису на њему, настао је из одређених богослужбених потреба и његов састав речито о томе сведочи. Он је досад најстарије сведочанство о „слободном” „служењу Теодосијем у литургијске сврхе”, које ће током потоњих векова добити на замаху и креативности, како смо видели на примерима каснијих компилација из XV и XVI столећа.

Теодосијево је дело живело, дакле, не само у уобичајеном преношењу кроз време — преписивањем његових химнографских састава, него и у једном стваралачком процесу који је зависио како од богослужбене праксе и њених потреба тако и од намера и умешности самих састављача зборника и компилатора. То није било нимало необично и није представљало изузетак у литургијској књижевности средњег века.²⁵ Није ли и сам Теодосије Хиландарац изградио своје службе на постојећој традицији користећи у њима већ готова решења и целе тропаре старијих песама као што је то, поред других примера, био случај са његовом *Службом свештом Пешру Коришком*.²⁶ Било је то, уосталом, у духу епохе и у складу са средњовековним схватањем уметности и књижевног стварања као континуитета тема и трансформисања појединих дела у којима је предмет штовања, узорни лик светог, далеко изнад оригиналности сваког појединачног дела и талента његовог аутора.

Ирена Шпадиер

ЖАНР ГИМНОГРАФИЈЕ И ПРАКТИКА БОГОСЛУЖЕЊА — КАНОНИ ФЕОДОСИЈА СИМЕОНУ И САВВЕ СЕРБСКИМ

Резюме

Проблема жанра в средновековной литературе рассматривается в настоящей работе на примере сербской гимнографии XIII—XIV веков в двух аспектах:

1. В плане синхронии исследуется подход писателя к обработке темы в соответствии с формой, которую задает определенный жанр. В случае Феодосия Хиландарца, самого плодотворного из сербских гимнографов, можно проследить, как „заданные темы” транспонируются в различных поэтических произведениях. Дэтат автор посвятил первым сербским святителям целых пять гимнографических сочинений, на-

²⁵ В. између осталог и Г. Попов, *Службата за славянски първоучител Методий в Хлудовия минеј 156, Старобългарска литература*, 32, 2001, 3—20.

²⁶ И. Шпадијер, *Кулји свештештва и насћанак службе, Зборник Машице сръске за славистику*, 53, Нови Сад, 1997, 84.

звания которых указывают на жанровые особенности каждого из них. Это *Служба святому Симеону*, *Служба святому Савве*, *Общий канон Христу Спасителю, святому Симеону и святому Савве*, *Общие каноны святому Симеону и святому Савве на восемь голосов*, *Общий канон святому Симеону и святому Савве для четвертого голоса*.

2. В плане диахронии особо подчеркивается тот факт, что эволюция любого отдельно взятого жанра в средневековой литературе в меньшей степени является результатом внутреннего развития самой литературы, а в большей степени зависит от так называемых внелитературных факторов, например, таких, как изменение типа службы. В этом контексте следует рассматривать место Феодосия в сербской средневековой гимнографии, так как его поэтическое творчество становится новым значительным этапом в развитии жанра, сопутствующим введению Иерусалимского устава в литургийную практику Сербской церкви.

Гимнографическое произведение в рукописной традиции средневековья может продолжить свою эволюцию и после автора, будучи приспособлено к особенностям употребления в определенных условиях. Части службы (каноны, стихиры) могут быть скомпонованы по-иному, использоваться самостоятельно, или стать предметом позднейших заимствований, как это произошло с отдельными сочинениями из рукописного наследия Феодосия. Некоторым из таких случаев в настоящей работе уделено особое внимание, в первую очередь, канонам Симеону и Савве в *Дамиановом оклоихе*, сербской рукописи XIV века.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. *Зборник Матице српске за славистику* објављује оригиналне радове из лингвистичких, књижевноисторијских и теоријских дисциплина славистике о узајамним везама словенских језика и књижевности и појединим националним језицима и књижевностима. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени.

2. Радови се публикују на свим словенским језицима. По договору са Уредништвом, могу се прихватити радови на неком од других страних језика с тим да Уредништво обезбеди превод. Радови на српском језику и резимеи штампају се ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. Рукопис треба да буде исправан у погледу граматике и стила. У *Зборнику Матице српске за славистику* у употреби је *Правовис српско-џа језика* аутора Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска, Нови Сад 1993).

3. Поред правописних норми овде утврђених аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег.

- Називи уметничких дела — без обзира на то о којој се врсти или обиму ради — штампају се курзивом, односно у тексту рукописа обележавају подвлачењем црном линијом. Називи књижевних дела, ако она нису преведена, наводе се изворним језиком и писмом, а у заградама се може дати превод на језик на коме је написан и рад. Уколико је реч о преведеном делу, наводи се наслов превода (са неопходним библиографским подацима у подножним напоменама), а у заградама може се навести изворни наслов дела.

- У тексту рада страна имена пишу се прилагођено језику на коме је написан рад (транскрибују се), а када се име први пут наведе, у загради се даје изворно писање.

- Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу бити на језику изворног текста или у преводу, а може се предочити и изворни текст и превод, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

4. Рукопис треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, наслов рада, апстракт (сажетак), кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат, редоследом којим су овде наведени. Име и презиме аутора у студијама и чланцима стављају се у леви горњи угао, а у приказима на крају текста.

5. У сажетку (на језику на коме је рад написан) и резимеу (на једном од словенских језика) треба да буду информативно и језгровито приказани проблеми и резултати истраживања. У принципу, требало би да сажетак буде краћи, али ни један ни други облик резимеа не могу премашити 10% дужине текста. Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а Уредништво ће обезбедити превод.

6. Кључним речима треба указати на целокупну проблематику истраживања, а не би требало да их буде више од десет.

7. Сви прилози који чине научни апарат или илустрације (фусноте, факсимили, слике, табеле и сл.) прилажу се на крају текста. Фусноте се обележавају арапским бројевима (иза правописног знака, без тачака или заграда) и прилажу на крају текста (не у дну сваке странице рукописа). Остали прилози обележавају се арапским бројевима (на полеђини), прилажу такође на крају текста рукописа, а њихово се место означава на левој маргини рукописа.

8. Подаци о цитираном делу наводе се оним писмом и језиком којим је штампано. Ако није могуће друкчије, исписују се читко руком. Ако је дело штампано на савременој латиници, то се може означити подвлачењем црвеном линијом. Од постојећих, мање или више уобичајених, а разноликих начина навођења библиографских података о делима која се у раду цитирају Уредништво се определило за два.

а) библиографски подаци дају се у фуснотама; први пут када се неко дело наводи дају се комплетни подаци о библиографској јединици, а сваки следећи пут употребљава се нека од уобичајених скраћеница (*Исто*, *Нав. д.* — *Ibid.*, *Op. cit.* итд., доследно или латинским или скраћеницама језика на коме је написан рад). Библиографска јединица — уколико се цитира књига — треба да се састоји од следећих података: име и презиме аутора, наслов дела (у курсиву), издавач, место и година издања, број цитиране странице, а када се наводи чланак објављен у часопису, иза наслова чланка следи број (годиште, том) часописа (зборника) у којем је дело објављено. Библиографска фуснота, на пример, треба да изгледа овако:

Зоја Карановић, *Антологија српске лирске усмене поезије*, „Светови”, Нови Сад 1996, 297 (односно, ако је прекуцано машином, Зоја Карановић, *Антологија српске лирске усмене поезије*, „Светови”, Нови Сад 1996, 297).

Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16 (Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16).

Овакав начин навођења погодан је за радове мањег обима.

б) Библиографски подаци доносе се у посебном прилогу (*Литература*) на крају рада — истим редоследом и начином као и у претходном случају, азбучним или абecedним редоследом (у зависности од писма на коме се рад објављује) по презименима аутора и са скраћеницама, које преузимају функцију наслова и наводе се у заградама у тексту рукописа. На пример, у прилогу *Литература* једна јединица изгледала би овако:

Живковић — Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16,

а у тексту рукописа: ...(*Живковић*, 10)... (када се цитира једна страна рада) или само ...(*Живковић*)... (када се позива на цео текст).

Овакав начин цитирања погодан је за радове већег обима, у којима се више пута наводе поједина дела. Треба обратити пажњу на то да се словима азбуке означе скраћенице изведене из имена аутора од којих у списку литературе постоји више радова (нпр. (*Живковић а*; *Живковић б*)).

9. Сви делови текста рада за *Зборник Матице српске за славистику* куцају се на хартији величине 21 x 29,5 cm, са проредом и маргинама које дају 30 редова на једној страни и 65 словних знакова (укључујући и проред између речи) у једном реду.

10. Рукописе за објављивање треба слати на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, Ул. Матице српске бр. 1.

Уредништво *Зборника Матице српске за славистику*

САРАДНИЦИ У 63 СВЕСЦИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

- Др Дејан Ајдачић
Универзитетска библиотека Светозар Марковић
karija@parod.ru
- Др Љиљана Бајић
Катедра за српску књижевност
Филолошког факултета у Београду
- Др Марта Бјелетић
Етимолошко одељење САНУ
etym@bib.sanu.ac.yu
- Др Јасна Влајић-Поповић
Етимолошко одељење САНУ
sumer@eunet.yu
- Мр Дојчил Војводић
Катедра за руски језик и књижевност
Филозофског факултета у Новом Саду
dojcil@yahoo.fr
- Др Милорад Дешић
Катедра за српски језик
Филолошког факултета у Београду
- Др Корнелија Ичин
Катедра за славистику
Филолошког факултета у Београду
kopy@yubc.net
- Др Марианна Киршова
Катедра за руски језик и књижевност
Филозофски факултет у Никшићу
- Др Ксенија Кончаревић
Богословски факултет у Београду
kkoncar@ptt.yu
- Др Богдан Косановић
Катедра за руски језик и књижевност
Филозофског факултета у Новом Саду
- Др Александар Лома
Катедра за класичну филологију
Филозофског факултета у Београду
aloma@f.bg.ac.yu
etymloma@sanu.ac.yu
- Др Слободан Ж. Марковић
Катедра за српску књижевност
Филолошког факултета у Београду
- Др Предраг Пипер
Катедра за славистику
Филолошког факултета у Београду
pipert@eunet.yu

- Др Људмила Поповић
Катедра за славистику
Филолошког факултета у Београду
popduo@eunet.yu
- Др Тања Поповић
Катедра за општу књижевност
Филолошког факултета у Београду
tanjaropovic@sezampro.yu
- Др Љубинко Раденковић
Балканолошки институт САНУ
- Др Стана Ристић
Институт за српски језик САНУ
stana@ptt.yu
- Др Богољуб Станковић
Катедра за славистику
Филолошког факултета у Београду
bogist@eunet.yu
- Др Станиша Тутњевић
Институт за књижевност и уметност у Београду
- Др Ана Ђосић-Вукић
Институт за књижевност и уметност у Београду
- Мр Бобан Ђурић
Катедра за славистику
Филолошког факултета у Београду
- Др Ирена Шпадијер
Катедра за српску књижевност
Филолошког факултета у Београду

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакција и администрација
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.yu

e-mail: piperm@eunet.yu
web site: <http://dekart.f.bg.ac.yu/~bstipcev>
<http://www.rastko.org.yu>
<http://www.maticasrpska.org.yu>

Зборник Матице српске за славистику 63
закључен је 28. октобра 2002.

Лектори
Др ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ
Мр ДОЛЧИЛ ВОЈВОДИЋ

Технички секретар Уредништва
ЈУЛКИЦА БУКИЋ

Коректор
ВЕРА ВАСИЛИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа
ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање завршено маја 2003.

Штампање овог *Зборника* омогућило је Министарство за науку,
технологију и развој Републике Србије и Војвођанска банка

В ВОЈВОЂАНСКА БАНКА
ЗНАК ПРАВИХ ВРЕДНОСТИ